

Василь Кремень

Василь Ткаченко

**УКРАЇНА: ІДЕНТИЧНІСТЬ
У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

(начерки метадисциплінарного дослідження)

2-ге видання, доповнене

**КИЇВ
ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ
2013**

УДК 316.32(477)
ББК 66.4(4Укр),01
К79

Кремень, Василь

К79   Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – 2-ге вид., допов. – К. : Т-во «Знання» України, 2013. – 471, [1] с. ISBN 978-966-618-273-2

Основну ідею книги передає її назва, де поняття **Україна** поставлено в систему дослідницьких координат: одну їх вісь складає **ідентичність**, а другу – **глобалізація**. Інтегруватися в нинішній глобалізований світ, з усіма його загрозами та викликами, але не втратити при тому своєї ідентичності – це основний виклик доби. Отже, невідкладне завдання влади і громадськості – досягти консенсусу щодо євроінтеграції України, насамперед набуття європейських цілей та цінностей, культури громадянських, міжнаціональних та міжконфесійних відносин.

Префікс *мета* у підзаголовку «начерки метадисциплінарного дослідження» покликаний передати рух у часі та просторі, перетворення, переміщення, зрештою – звільнення від чогось.

ББК 66.4(4Укр),01
УДК 316.32(477)

ISBN 978-966-618-273-2

© Кремень В., 2013.

© Ткаченко В., 2013.

«Увесь світ спить! Та ще й не так спить, як мовиться: коли впаде, не розіб'ється; спить глибоко, розкинувся, ніби прибитий! А наставники... не лише не будять, а ще й погладжують, примовляючи: спи, не бійся, місце хороше... Чого боятися!»

Григорій Сковорода

«Всезагальне прагнення до набуття людської гідності – це стрижень самого феномена глобального політичного пробудження... В ХХІ столітті населення більшої частини світу, що розвивається, перебуває в стані політичного бродіння. Це результат усвідомлення населенням доведеної до безпрецедентного ступеню соціальної несправедливості, його обурення злиденністю і зневагою людської гідності»

Збігнєв Бжезінський

ПЕРЕДМОВА

Кінець 2012 року в Україні був позначений низкою зрушень у суспільно-політичній свідомості. Йдеться про наукове осмислення власної ідентичності – «*Ким ми були?*»; «*Ким ми є?*» і «*Ким ми прагнемо стати?*» – в сучасному глобалізованому світі. Питання ці рано чи пізно виникають перед кожним народом у період національного самовизначення, що й знаходить своє відображення у працях науковців. Так, за словами англійського дослідника Хью Сетона-Вотсона, проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей з певної спільноти вважає себе нацією або ж поводить себе так, нібито ця нація існує». Відомий німецький соціолог Макс Вебер зазначає, що в цей історичний час кожна нація діє як «співтвориство почуттів, яке знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її». Французький філософ Етьєн Балибар навіть наголошує, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент являти себе в іпостасі "обраного народу"». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка, як бачимо, не минули й старі нації Європи»¹.

Наскільки актуальною є проблема національної ідентичності для нинішньої України? Два десятиліття незалежності – впродовж яких нам так і не вдалося вийти хоча б на рівень ВВП 1990 року, не кажучи вже про невдачу євроінтеграції – дещо остудили наш

---

¹ Цитати из «Классики жанра» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://citatu.com.ua/blog-afits/1369/1393/>; Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс : Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-альтера, 2003. – С. 112.

романтичний запал. Небачений раніше попит на історичну літературу про наше минуле помітно упав, а замість запитання «*Ким ми були?*» на порядок денний було винесене суворе у своїй повсякденності: «*Ким ми, врешті-решт, є нині?*».

На щастя, виявилось, що не так все погано в нашому домі, й ми таки чогось варті в сучасному світі. Наприклад, 1 листопада журнал Time опублікував список найкращих винаходів 2012 року, в яких розробка української команди «Enable Talk Gloves» посіла 7-ме місце з 25 можливих. По-друге, 12 листопада було зареєстровано 100-тисячний патент *на винахід*. Тобто, на один мільйон мешканців припадає понад 2 тисячі винаходів. З таким показником, за даними «Глобального рейтингу інновацій – 2012», Україна опинилася в групі «новачків» разом з Китаєм та Індією. І нарешті, по-третє, в рамках міжнародної системи РСТ за 2011 рік Україна посіла 7 місце в ТОП-15 країн із середнім рівнем доходів за якістю заявок, поданих на здобуття патентів.

У загальному підсумку за динамікою кількості заявок *на реєстрацію інновацій* Україна опинилася в 20-ці лідерів науково-технічного прогресу. Згідно з даними Інвестиційного центру інтелектуальної власності (ІЦІВ), з 1992 по 2012 рік в Україні зареєстровано 203 294 патенти. Як наголошується у звіті, незважаючи на слабку економіку з низьким і середнім рівнем доходів громадян, в державі спостерігається зростання досягнень у сфері інновацій. Цьому сприяє вдосконалення інституційної структури, наявність кваліфікованих фахівців і тісна інтеграція у світовий фінансовий ринок².

Ще одним показовим прикладом може бути поява в Україні нової галузі – «аутсорсингу», що займається послугами з розробки програмного забезпечення ІТ-продуктів, складних рішень з їх тестування і підтримки. Як передбачають експерти, до початку 2013 року обсяг виручки ІТ-аутсорсингу сягне 1,5 мільярда доларів. І такий обсяг забезпечується знаннями всього лише 30 тисяч людей, які працюють у цій галузі. Якщо така динаміка збережеться, то через 10 років – до 2023 року – обсяг українського ринку може скласти не менше 10 мільярдів доларів, при наявності 200 тисяч фахівців. Звісно, за умови, якщо вони залишаться працювати в Україні...

---

² Дубровик А. Україна – у 20-ці лідерів науково-технічного прогресу / А. Дубровик // День. – 2012. – № 209–210. – 16–17 листоп. – С. 2.

Разом з тим з упевненістю цього сказати не можна. По-перше, сьогодні лише в поодиноких випадках запатентовані ідеї українських учених впроваджуються у вітчизняне виробництво. По-друге, в країні не створені належні умови для роботи молодих висококваліфікованих фахівців – багато з них не можуть знайти належну роботу у своїй країні й змушені шукати її за кордоном. По-третє, і це головне, в державі не створені належні стимули для розвитку високотехнологічної промисловості. Так, в галузі ІТ-технологій Україна зі своїм високоякісним і відносно недорогим продуктом забезпечує лише 1 % ВВП, тоді як в Польщі цей показник дорівнює 1,4 %, в Індії – 5 %, а в Естонії – 16 % ВВП³.

Тут не треба бути великим провидцем, щоб зробити узагальнення: продуктивні сили країни, хай поки що в окремих галузях, вочевидь переростають виробничі відносини. Питання лише в тому, коли набереться «критична маса» нового покоління, що рішучіше поставить на порядок денний проблему суспільної модернізації. В усякому випадку, уже складається класична передумова того, що Збігнев Бжезінський охарактеризував як «глобальне політичне пробудження», де нові «потенційні революціонери» – студентство й молоді спеціалісти – «являють собою еквівалент войовничого пролетаріату XIX і XX століть».

Сталися певні зрушення наприкінці 2012 року і в іншій площині самоідентичності – «*Ким ми були?*». Зокрема йдеться про прем'єру науково-популярного фільму «ДНК – портрет нації» на телеканалі «Україна». Наукове забезпечення цього проекту здійснив професор Кембриджського університету зі світовим ім'ям доктор Пітер Форстер, відомий тим, що зіставляє прадавні ДНК, рештки людей, яких знаходять археологи, вивчає закони міграції народів та зв'язок між певним типом хромосоми та мовою. Результатом співпраці зарубіжних і українських дослідників стала серйозно вибудована гіпотеза для подальшої наукової дискусії.

Власне, нічого сенсаційного ця програма в собі не містила – йшлося про застосування щодо України відпрацьованої в світі методики визначення «генома нації» на основі аналізу ДНК, що дає можливість зазирнути у родословну кожної людини на 10 а то й 30 тисяч років і віднайти її антропологічні корені. Так, подібне

---

³ Княжанський В. Україна є лідером... із експорту фахівців / В. Княжанський // День. – 2012. – № 209–210. – 16–17 листоп. – С. 9.

грунтовне дослідження російського генофонду було здійснене в Росії доктором біологічних наук, завідуючої лабораторією популяційної генетики людини Оленою Балановською та кандидатом біологічних наук Олегом Балановським у монографії «Русский генофонд на Русской равнине»⁴.

Та й не тільки в Росії. За словами автора українського проекту Андрія Соколовського, «майже у всіх цивілізованих країнах давно зробили подібні дослідження, щоправда, в суто науковому сенсі, але не в телеформаті. Ми просто трансформували науковий стиль до наших сьогоденних реалій і виклали це в публіцистичній формі. *Бо настав час доказів, а не балачок.* Приміром, французам не треба доводити, що вони є нащадками галів. То чому родовід українців весь час ставлять під сумнів? Хтось каже, що ми походимо з Київської Русі, хтось наполягає, що ми нащадки ординців. І неодмінно знайдеться хтось третій, хто почне переконувати, що всі ми слов'яни...»⁵.

Популярний виклад такої важливої для самоідентифікації народу проблеми має свої плюси й мінуси. Так, в дискусію може втягнутися маса пересічних громадян, де одні щось запозичать корисне, а інші внесуть елемент спрощення проблеми, аж до її вульгаризації. І в цьому б не було нічого незвичного, адже пізнання завжди йде шляхом спроб і помилок. Якби лише на цьому процесі не спекулювали політичні маргінали, які завжди намагаються нагріти руки на людському марновірстві.

Ми не станемо ані стверджувати, ані заперечувати результати проекту «ДНК – портрет нації». Насамперед тому, що спеціалісти-антропологи ще мають, очевидно, зробити свій експертний висновок та внести деякі корективи, зокрема щодо термінології. Так, судячи з усього, вживання поняття «арії» замість «індоєвропейці» вже послужило «зачіпкою» для ідеологічних спекуляцій. Тим не менше, апеляція розробників проекту до науки генетики заслуговує високої похвали. Саме вона доводить, що свій вклад в генофонд сучасних українців внесли й трипільці з кельтами, й угро-фіни з варягами, й скіфи з арабами. А це спростовує будь-які домисли і про «вищість», і про «меншовартість» українців – ми просто є на-

---

⁴ См.: Балановская Е. В., Балановский О. Н. Русский генофонд на Русской равнине. – М. : Луч, 2007. – 424 с.

⁵ Телеканал «Україна» вивів ДНК нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telebachennya/print/76494>.

щадками автохтонного населення, яке має довгі тисячоліття історії на своїй землі, так само як й інші народи – на своїй.

Щоправда, з одним суттєвим застереженням: одне діло – генофонд народу і зовсім інше – феномен сучасної нації. Принципово важливим є те, вважають російські дослідники Балановські, що «будь-яке прив'язування біологічного носія спадковості до етносу є невірним по суті – мова йде про різні системи координат: належність до народу визначається самосвідомістю людини, а генофонд – концентрацією генів у певному ареалі. Як шепки в потоці, гени через своїх носіїв – членів популяції – втягуються в історичний процес, дозволяючи слідкувати за його ходом впродовж віків і тисячоліть. Виникає особливий – історичний – зв'язок генофонду й етносу»⁶. Отже, лише на почутті спільності, яке ґрунтується на історичній колективній свідомості, й постає згодом феномен нації.

На цьому ж наголошує й Етьєн Балибар: «Жодна нація не володіє етнічною базою від природи, нації набувають її в міру того, як соціальні формації націоналізуються, як населення, котре вони включають чи розподіляють або ж над яким панують, "етнізується", тобто починає уявляти себе в минулому чи в майбутньому так, як *нібито воно* утворювало природне співтовариство, яке має ідентичність витоків, культури й інтересів, що стоїть вище індивідів та соціальних умов. Ця вимислена етнічність не просто так співпадає з *ідеальною нацією*, що стає об'єктом патріотизму, однак етнічність для ідеальної нації необхідна, тому що без неї нація залишилася всього лише ідеєю чи довільною абстракцією: патріотичний заклик *не мав би адресата*»⁷.

За визначенням Ернста Ренана в його знаменитому есе «Що таке нація?», поняття «нація» належить скоріше до сфери соціальної психології й моралі, а вже звідти – до політики. Щоправда, лише політики мають дати відповідь на третє запитання самоідентичності – «*Ким ми хочемо бути?*». А це вимагає наявності як суспільно-політичного проекту на майбутнє, так і політичної волі задля його реалізації. «Нація, – зазначав Е. Ренан, – це кінцевий результат

---

⁶ Балановская Е., Балановский О. Русский генофонд: свидетели «очевидцев» [Электронный ресурс] / Е. Балановская, О. Балановский. – Режим доступа: <http://www.den-za-dnem.ru/page.php&article=322>.

⁷ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс : Двусмысленные идентичности. – М. : Логос-альтера, 2003. – С. 112–113.

тривалої роботи, жертвності й відданості... Спільна слава в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике в сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією. ... Нація – це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит»⁸.

Звісна річ, жодне із визначень нації не може претендувати на істину в останній інстанції. Так само й поглядам Е. Ренана закидають суб'єктивістський підхід, а іноді автора навіть називають засновником психологічної теорії нації. Однак тут слід враховувати, що його публіцистична промова й не претендувала на теоретичні узагальнення – він просто чітко сформулював ті складові поняття «нація», які відображають суб'єктивну, «вольову» сторону її існування. Врешті-решт динаміку суспільного поступу визначає потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремлінь: чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки – чим більший рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими при самовизначенні нації стають конкретні плани і завдання її модернізації.

І тут знову у повний зріст постає проблема ідентичності. Широким використанням терміна «ідентичність» у міждисциплінарному підході – від філософії до соціології – ми завдячуємо Еріку Еріксону, який почав активно вживати його ще в 60-і роки ХХ ст.⁹ Десь у середині 70-х років цей термін «оселився» в словниках соціально-гуманітарних наук. У 1977 р. у Франції вийшла друком колективна монографія під лаконічною назвою «Ідентичність». Це був звіт про роботу семінару, де в контексті ідентичності об'єднані виступи представників найрізноманітніших галузей знання – етнології, соціології, літературної критики тощо. Так само міждисциплінарним виявився й збірник, надрукований у Німеччині через два роки. Поступово поняття «ідентичність» проникає в довідкові видання. Енциклопедії й лексикони із соціальних та історичних наук, які до кінця 70-х років ще обходилися без цього терміна, відтепер присвя-

---

⁸ Цитати из «Классики жанра» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://citatu.com.ua/blog-afits/1369/1393/>.

⁹ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – С. 153–217.

чують ідентичності («національній», «етнічній» і «культурній») окремі статті. А починаючи з 80-х років, цей термін став невід'ємною складовою наукової публіцистики й політичної журналістики, часто без належного розуміння сутності цього феномену¹⁰.

Власне, поняття «ідентичність» навряд чи стало б таким популярним, якби до нього не долучили прикметник «національна». На межі третього тисячоліття проблема національної ідентичності стала однією з найважливіших гуманітарних проблем. Суспільства, як і люди, намагаються зрозуміти й оцінити, яке місце вони посідають у сучасному світі, наскільки унікальний і неповторний пройдений ними шлях, врешті-решт – що їм випаде в майбутньому. Отож, не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху ідентичності – пошуку уявлення про самоцінність людського життя в його співставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нині суцільних поколінь.

Актуалізація проблеми ідентичності є, по суті, зворотною стороною нестримного і неоднозначного процесу глобалізації, який, з одного боку, радикально вторгається у наше сьогодення, руйнуючи й підпорядковуючи собі традиційний спосіб життя, а з іншого – спонукає і спрямовує його до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства. У цій дуальній опозиції – «глобалізація» та «ідентичність» – остання виступає як самоописання, самопрезентація по відношенню до зовнішнього світу, що передбачає оцінку і «себе» й «інших». Отже, ми спостерігаємо своєрідний етнічний парадокс, коли національна ідентичність актуалізується самим процесом наростання світового глобалізаційного процесу або й усупереч йому. У всіх сферах людського життя активізуються етнічні почуття; зростає роль національного чинника в соціально-політичних процесах; посилюється інтерес до традиційної культури.

На жаль, іноді про актуалізацію національного чинника згадують у негативному контексті, наголошуючи на численних міжетнічних, расових і міжконфесійних конфліктах у багатьох регіонах світу. Однак феномен своєрідного «вибуху етнічності» має глибокі психологічні корені: у сучасному глобалізованому світі старі універсальні структури й інститути підтримання соціальної згуртованості

---

¹⁰ Малахов В. Понаехали тут... : Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме / В. Малахов. – М. : Новое лит. обозрение, 2007. – 200 с.

часто виявляються недійвовими. Ідеться насамперед про різноманітні соціальні, корпоративні, політичні й релігійні форми колективної ідентичності, які або ослабли, або настільки технологічно «бюрократилися», що втратили будь-яку сакральність. За цих умов етнічні структури виявилися здатними виконувати функції як ціннісної орієнтації, так і забезпечення почуття стабільності й безпеки – аж до фізичного захисту. Відбувається переоцінювання ролі й місця культурної спадщини як у житті суспільства, так і в житті окремої людини. Зокрема, відзначається справедливість положень, сформульованих М. Бердяєвим, про те, що «не в політиці і не в економіці, а в культурі здійснюються цілі суспільства»¹¹.

В цілому в сучасному дискурсі щодо національної ідентичності умовно можна виокремити три підходи: примордіальний, модерністський і постнекласичний. Представники *примордіального* підходу розглядають націю як об'єктивну реальність, вищий етап розвитку етносу. Отже, нація – це розширена споріднена група, найвища форма етнічної спільноти людей, що виникла в епоху формування буржуазних відносин і ліквідації на цій основі феодальної роздробленості, формування етнічної території й об'єднання людей, які розмовляють однією мовою, мають одну культуру, традиції, психологію й самосвідомість. Національну ідентичність ця група дослідників вважає «колективним почуттям лояльності» або «прив'язаністю, що впливає з почуття природної духовної близькості». Позицію прихильників *модерністського* підходу можна сформулювати так: нація не є давньою й одвічною природною даністю, національна ідентичність виникла в процесі формування нації внаслідок економічних змін, індустріальної революції, утворення сучасних бюрократичних держав, постановня системи загальної стандартизованої освіти, розвитку сучасних форм комунікації, залізниць, засобів масової інформації. Прихильники ж *постнекласичного* підходу трактують нації як «уявлені спільноти» насамперед тому, що члени навіть найменшої нації не можуть знати один одного в обличчя або чути один про одного. Однак у їхній уяві існує образ спільноти, зокрема в аудіовізуальних ЗМІ. Досить часто можна почути як аргумент, що американську громадянську націю створив, власне, Голівуд.

Попри всі ці розбіжності, увага до зростання національного чинника посилюється. Насамперед це обумовлено необхідністю

---

¹¹ Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М., 1990. – С. 162.

заповнення ідеологічного вакууму, що утворився після дискредитації комуністичної системи цінностей (зокрема, доктрини «інтернаціоналізації радянського суспільства»), а також потребою «латання дірок» у «тканині» соціальної солідарності після руйнування радянських інститутів. Для розкриття феномену нації в умовах незалежності України з'явилися й науково-інформаційні передумови: крім напрацювань вітчизняних науковців, ми отримали доступ до безлічі іноземних досліджень; до освітніх програм навчальних закладів почали вводити нові курси (або хоча б теми із зазначеної тематики); стали регулярними науково-практичні конференції, «круглі столи» та дискусії. У зв'язку з обранням курсу на євроінтеграцію в Україні спалахнув інтерес до європейського досвіду осмислення національної проблеми – від домінування ідеї «солідаризму» наприкінці XIX ст. до переформулювання національної проблематики в сучасних термінах «ідентичності».

Водночас актуальна нині проблематика національної ідентичності почала сприйматися як свого роду прагнення зберегти цілісність морального образу окремої людської особистості та широких людських спільнот перед загрозою нівелювання з боку такої «універсальної» цінності, як гроші. В даному контексті й національна самосвідомість, і національна ідентичність можуть розглядатися як поняття однопланові, але різнопорядкові. У першому випадку йдеться про індустріальну добу, коли великий капітал, сповідуючи ідеологію націоналізму, намагався конституюватися насамперед у межах національної держави, а в іншому – про ідеологію самозбереження культурної своєрідності у відповідь на виклики глобалізму, коли, за словами Г. Арендт, «купка капіталістів нищпорить земною кулею в хижачькому пошуку нових інвестиційних можливостей, граючи при цьому на прагненні прибутку найзаможнішими і на азартних інстинктах найцінніших»¹².

В умовах України ця проблема має певні особливості. Сутність її полягає в тому, що в добу індустріалізму в нашій країні так і не було сформовано громадянське суспільство, за умов радянської дійсності абстрактно-правові засади впроваджувалися в життя тоталітарним партійно-державним репресивним апаратом. Тому, здобувши незалежність, Україна має пройти в «наздоганяючому режимі» дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній

¹² Арендт Г. Джерела тоталітаризму / Г. Арендт. – К., 2002. – С. 175.

добі: 1) становлення громадянського суспільства; 2) завершальний етап формування національної самосвідомості. Водночас ми маємо відповідати й на виклики глобалізму, коли, на думку академіка І. Дзюби, «з одного боку, маємо незаперечну тенденцію всесвітньо-історичного розвитку на досі небаченій високій стадії, а з іншого – конкретну й наполегливо впроваджувану геостратегічну політику, зумовлену, зокрема, й гіпертрофією споживацьких потреб "золотого мільярда", для задоволення яких потрібно мобілізувати енергетичні, сировинні, природні, екологічні й інші резерви всієї планети, не кажучи про дешеву робочу силу, наче спеціально даровану для ефективної експлуатації. Фактично глобалізація, хоча й оперує гаслами економічної ефективності, насправді формує витратну цивілізацію, цивілізацію необмеженого споживання, що погибеллю загрожує майбутності людства»¹³. Нинішня фінансово-економічна криза слугує чи не найкращою ілюстрацією посутності застережень І. Дзюби.

У процесі розв'язання цих завдань потрібно враховувати ще одну суттєву відмінність між «самосвідомістю» та «ідентичністю». На нашу думку, вона полягає в тому, що в першому випадку національно налаштованим інтелектуалам доводилося формувати для «масового вжитку» систему норм і цінностей та представляти її як історичний наратив чи «демонстраційний перфоманс» у вигляді різноманітних народних свят, фольклорних фестивалів, музейних експозицій, виставок тощо. Натомість у контексті національної ідентичності здебільшого йдеться про індивідуальний аспект вибору й сприйняття певних елементів цієї системи норм і цінностей у процесі ототожнення себе з тією чи іншою національною спільнотою. Йдеться не лише про день сьогоднішній, але й про непереборне прагнення індивіда до сприйняття спадщини середньовіччя або й ранніх періодів історії, коли йдеться лише про етнос, а не націю в сучасному розумінні цього терміна. Отже, без усвідомлення і встановлення рівноваги між безперервністю і дискретністю історичного процесу сучасна потреба в колективній ідентичності – усеохопній жадобі належати до чогось ширшого, стабільного й споконвічного – неминуче набуде характеру відчаю й безвиході.

Оскільки формування громадянського суспільства в нашій країні відбувається вкрай повільно й неоднозначно, дехто вже

---

¹³ Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури / І. Дзюба // День. – 2006. – 12 лип. – С. 7.

готовий оголосити про провал здійснення проекту громадянської нації як територіально-політичного утворення, натомість наvertsає до проекту розбудови нації лише на етнічній основі. Деякі дослідники, навпаки, наголошують на принциповій різниці між двома типами націоналізму: етнічний націоналізм, мовляв, заснований на ідеології винятковості й заперечення багатоманітності, а громадянський націоналізм ґрунтується на ідеології солідарності й визнання багатоманітної єдності.

На нашу думку, постановка питання – «або політична, або етнічна» основа нації – є некоректною й штучно драматизує проблему. Національна свідомість, як відомо, не одновимірна. Вона має принаймні два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їх прийнятті та в процесі управління через виборні місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства. Другий аспект – етнічний: нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою і територією. Інтелектуальний світ чудово розуміє специфіку регіонів і країн. У деяких націях перший аспект переважає над другим: наприклад, французи, швейцарці й американці – нації насамперед громадянські, тоді як німці й східно-європейські народи – швидше «етнічні».

Утім, поняття «громадянська нація» та «етнічна нація» є лише своєрідними «ідеальними типами», які в чистому вигляді майже не трапляються в житті. Вироблення оптимального підходу до визначення національної ідентичності може, на нашу думку, стати основним для забезпечення сталості й злагоди в суспільстві, а також запорукою міцності держави не менше аніж конституція, армія й надійно захищені кордони. Громадянин такої спільноти бере на себе відповідальність перед минулими й майбутніми поколіннями, приймає історичну версію спільного минулого з його драмами й здобутками, готовий словом і ділом прискорювати досягнення поставленої мети. Для нас соціокультурне ядро країни та її цивілізаційну сутність становлять насамперед люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу, сприймають соціонормативну культуру спільноти – її розуміння «добра» і «зла», «правди» і «кривди», «красивого» й «огидного» – як свою власну, з повагою ставляться до своєрідності національних меншин.

Певна річ, чинник націоналізму варто постійно тримати в полі уваги, оскільки саме радикальний фундаменталістський націоналізм

несе загрозу державі й суспільству загалом. З одного боку, він може виступати від імені меншин, що бажають вийти із спільної держави шляхом збройної сецесії, а з іншого – від імені більшості, оголосивши державу власністю лише однієї групи і тим самим породивши упередженість меншин щодо української держави. Отож, ідеальною, як на наш погляд, є ситуація двох рівнів ідентичності – громадянської та етнічної, коли культура, мова й релігія більшості виступають ядром культурної сфери суспільства, довкола якого й формується нація як громадянське багатоетнічне утворення.

Сферою, у якій також відбувається самоідентифікація України, є переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови української незалежної держави. Ідеться про ідентичність щодо «самої себе», принаймні в контексті адекватності результатів реформування України, з одного боку, до задекларованих цілей політичного класу та соціальних очікувань широких народних мас – з іншого. Тому проблема набуття національної ідентичності в процесі самоописання й самопрезентації України залишається й досі актуальною, більше того – вона потребує нагального розв'язання в контексті євроінтеграції і набуття повноцінної європейської ідентичності. Тут доречно послатися на авторитетне судження відомого науковця-економіста, члена Римського клубу Б. Гаврилишина: «Потрібно, щоб було більше роботи, а менше балачок про Євросоюз. Нам важливо, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба піднести ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС»¹⁴.

У запропонованому читачеві дослідженні ми виходимо з того, що нинішня потреба в ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції й знайти союзників, зрештою – відобразити світ у системі впорядкованих образів і смислів. Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів спільності історичної долі, високої духовності й культури, через колективне «ми» як спільноти, що утверджує громадянське суспільство й реалізує проект гуманістичного перетворення.

---

¹⁴ Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса / Б. Гаврилишин // День. – 2009. – 19 трав. – С. 1, 6.

Ми переконані в тому, що від збереження громадянського, «територіального імперативу» держава має якнайшвидше перейти до цінностей збереження і примноження людського потенціалу, до ідеалу «людиноцентризму». Лише на цьому шляху можна поєднати авторитет держави з довірою суспільства й набути соціального капіталу, який складатиметься з творчого потенціалу політичних еліт і соціальної енергії самодостатніх верств населення. Українська ідентичність, облишивши сподівання на «національний міф», має насамперед орієнтуватися на соціальну взаємовідповідальність суспільства й держави, забезпечення активного діалогу між суспільством і державою з ключових соціальних проблем, а також щодо форм і принципів участі в спільних соціальних проєктах, коли обидві сторони дотримуватимуться позиції захисту національних інтересів. Лише за таких умов ідентичність виступатиме в притаманній їй ролі самовизначення українців, які прагнуть утвердження справедливості, соціальної солідарності й упевненості в майбутньому.

В основу написання книги автори поклали низку статей, опублікованих впродовж 2005–2012 рр. Під час остаточного редагування книги ми намагалися максимально уникнути правок з тим, щоб якомога повніше зберегти і передати своєрідність сприйняття в суспільній свідомості того бурхливого потоку подій, який був характерний для цього періоду в історії України – з його ширими сподіваннями, ілюзіями та гіркими розчаруваннями. Так, у пропонованій читачу книзі поняття «модернізація» часто вживається в контексті критики теорії «модернізації», а тому береться в лапки. Даючи оцінку цій теорії, голова Американської ради з досліджень у соціальних науках Крейг Калхун зазначає: «Чим погана теорія модернізації? Вона покладає, що існує якийсь "майстер-ключ", що відкриває всі двері. Я вважаю, що: а) це емпірично невірне; б) це теоретично непродуктивно. І, насамкінець, ця ідеологічна аксіома пропонує нібито безсумнівне припущення про те, що все людство має стати сучасним і, в результаті, схожим на американців. Ось що я вважав помилкою»¹⁵.

Отже, сподіваємось, що й наша книга сприятиме утвердженню критичного ставлення до теорії «модернізації».

---

¹⁵ Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал : лекция [Электронный ресурс] / Крейг Калхун. – Режим доступа: www.inop.ru/files/calhoun.doc.

Глава 1

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: СВІТ-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

На початку 90-х років ХХ ст. мав широке ходження аргумент експертів «Дойче-банку» про те, що Україна в разі проголошення незалежності має чи не найбільші шанси серед радянських республік наблизитися до найрозвинутіших держав світу. Підстави для здійснення такого кроку мало б забезпечити прийняття низки цінностей ідеології лібералізму: проголошення державного суверенітету; перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку; створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що у підсумку забезпечувало б суспільний прогрес. Лише на цій основі мислилися необхідні трансформаційні процеси для входження в сучасний глобалізований світ, утвердження легітимності влади та формування суспільної атмосфери, сприятливої для модернізації країни.

Двадцять років по тому це національне надзавдання було конкретизовано самою українською владою: «увійти в число провідної "двадцятки" світу як сучасна держава з конкурентною економікою ХХІ століття». Саме на шляху досягнення цієї мети мала б втілитися реалізація «європейського вибору», вирішитись питання про забезпечення високого рівня життя українського суспільства, завершитись розбудова справедливої і консолідованої демократичної республіки. Ці завдання, сформульовані 3 червня 2010 р. в Посланні Президента Віктора Януковича до українського народу, за своєю лаконічністю і цілеспрямованістю могли б претендувати на нову

версію «української національної ідеї», що відповідала б вимогам сьогоднішнього дня.

Тим часом, в засобах масової інформації власне на цій проблемі не акцентувалось, а тому й на рівні громадської думки якоїсь визначеності не відбулося. Чи то спрацював імунітет, набутий при лихоманці «побудови комунізму впродовж двадцяти років», чи то взагалі далася взнаки зневіра у можливість сформулювати і чітко окреслити національну ідею, яка до останнього часу раз по раз чомусь «не спрацьовувала», а тут уже раптом мала б чомусь «спрацювати». Однак, щоб там не говорили, а за всіх обставин обов'язком науковців є проаналізувати вірогідність реалізації цієї ідеї. Принаймні піддати критичному аналізу рівень самоорганізації суспільства в його здатності – враховуючи синергетичний ефект взаємодії безлічі факторів – розв'язати (чи не розв'язати) посталі перед країною проблеми. Адже історичні події багатопричинні: вони породжені й людським чинником, і об'єктивними передумовами. Початковими виступають людські цілі, мотиви, інтереси, цінності, які накладаються на об'єктивні (з властивими країні циклами і ритмами) умови життєдіяльності.

1.1. Куди ведуть «стадії зростання»

Відомий вислів Володимира Винниченка, що «історію України неможливо читати без брому», можна в повній мірі доповнити висловом лауреата Нобелівської премії з економіки Джозефа Стігліца: «Росія – це драма, що триває вічно». В останньому випадку йдеться радше не про Росію як таку, а, власне, про весь радянський та пострадянський простір, який впродовж одного ХХ століття двічі був підданий гігантському соціально-економічному експерименту. Нині історики України намагаються підрахувати, у які незчисленні людські й матеріальні жертви обійшовся нашому народу комуністичний експеримент встановлення диктатури пролетаріату, розпочатий Леніним в ім'я революції під гаслом пролетарського інтернаціоналізму. Разом з тим не покидає тривога, що вже настає й час розпочати рахунок сучасним людським і матеріальним жертвам, які були покладені на олтар нового божества –

ринкового фундаменталізму – під час другої трансформації, на цей раз уже пострадянського простору.

Поки що складається враження про своєрідне шокове оціплення більшості вітчизняних аналітиків, які ніяк не можуть зійти з доріжки, второваної адептами домінуючих на Заході теорій структурно-функціоналістського аналізу у вигляді різноманітних модифікацій моделей «стадій зростання». Ці теоретичні структури у свій час були покликані узагальнити ліберально-реформістський досвід розвинутих капіталістичних країн, а також сформулювати для країн «третього світу» (а в подальшому і для пострадянських країн) програму прискореного переходу від «традиційного суспільства» до «сучасності». Тобто йшлося про прийняття «третім світом», в тому числі й Україною, образу ідеалізованої моделі Америки (високий рівень демократії, повна ідилія в расово-національних відносинах, і при тому – жодної згадки про корупцію, монополістичний ВПК чи про тоталітарну параною маккартизму 50-х років). За оцінкою К. Калхуна, «це було засновано на тій аксіомі, що уряди і народи так званих традиційних країн мають прийняти з ентузіазмом теоретичні прогнози і політичні приписи, які дають їм учені з Гарварду, Оксфорду й Берклі». Саме з Гарварду з'явився Джефрі Сакс, «зумівши умовити деяких із російських керівників прийняти його теорію шоквої терапії», яка не обійшла й Україну.

Ліберальна теорія «модернізації» майже «на ура» була сприйнята пострадянськими науковцями та освітянами – настільки структурно вона була близька радянському варіанту суспільствознавства. Справжні тобі брати-близнюки! Паралелей між цими світоглядними концепціями було більше ніж досить. Зокрема, в ході ідеологічної полеміки часів «холодної війни» мало хто здатен був помічати, що і ліберали, і марксистки поділяли в принципі загальні постулати щодо прогресу, його всезагальної стадіальності та існування непорушних законів суспільного розвитку. Тут суперечки йшли лише по лінії кількості й найменуванні ступенів історичного поступу. Ліберали сповідували цивілізаційний підхід в аналізі способів виробництва, вирізняючи «аграрне», «індустріальне» та «постіндустріальне» суспільства. Ортодокси від марксизму наполягали на «п'ятичленці» – «первісне», «рабовласницьке», «феодальне», «капіталістичне» та «комуністичне» суспільства. В ідеологічному запалі велася полеміка: навколо кінцевої точки розвитку (або ж ліберально-капіталістична

сучасність, або ж світле комуністичне майбутнє); навколо визначення оптимального шляху до світлого майбутнього (реформування чи революції); навколо нормативного розуміння справедливого розподілу політичної влади і багатства (представницька демократія чи пролетарська диктатура); врешті-решт, йшли дискусії про ту соціальну страту, яка б уособлювала в собі носія справедливості й щонайвищого ступеню прогресу (затяжна полеміка навколо пошуку або «справжнього» пролетаріату, або, навпаки, середнього класу).

Як представниками лібералізму, так і марксистами приймалась за аксіому сама ідея поступального руху відповідно до його «стадій зростання», які слід осмислити, а відтак прагнути і до оволодіння законами цього руху. Вчорашнім марксистам варто було лише змінити кінцеву точку прогресу: уже не обридлий «розвинутий соціалізм» з його вічним дефіцитом, а реальний розвинутий капіталізм із його сяючими вітринами; уже не епоха НТР, а постіндустріальна епоха; уже не інтернаціоналізм світової соціалістичної системи, а глобалізація. Отже, ставка на впровадження принципів лібералізму видавалася безальтернативною і такою, що пророчила безумовний успіх.

Між тим, після першого десятиліття після розпаду СРСР, згадуваний Нобелівський лауреат Дж. Стігліц привертав увагу до досить зримого уже на той час факту. Хоч трансформація пострадянського простору була ще далекою від завершення, проте вже стало цілком зрозуміло, що здійснені кроки в напрямі суспільних перетворень не виправдали сподівань багато більшою мірою, ніж те обіцяли прихильники ринкової економіки: «Для більшості мешканців колишнього Радянського Союзу економічне життя за капіталізму виявилось навіть гіршим, ніж про нього казали старі комуністичні вожді. Перспективи майбутнього похмурі. Середній клас зруйновано, створено систему "кумівського" й мафіозного капіталізму, а єдине досягнення – запровадження демократії з важливими свободами, включно зі свободою преси – виявляється в кращому разі недостатньо міцним...». Цілком логічно постало питання: «Хто винуватий?». На думку Стігліца, як у Росії, так і в інших пострадянських республіках, самі ж люди «мають нести більшу частину вини за те, що сталося. Однак західні радники, особливо зі Сполучених Штатів та МВФ, які так швидко прийшли сюди, щоб благовістити про ринкову економіку, також мають нести частину вини. Хоч би як там було, вони надали підтримку тим, хто повів російську та інші економіки шляхами, якими вони пішли, стверджуючи нову релігію – ринковий фундаменталізм як заміну старій – марксизмові, яка

довела свою повну неспроможність». Цікаво, визнає Стігліц, що на Заході усвідомлювали недолугість запроваджуваних на пострадянському просторі нібито демократичних реформ, але разом з тим заохочували Єльцина діяти в обхід демократично обраної Думи і до надання законної сили ринковим реформам завдяки президентським декретам: «Усе це виглядало так, нібито ринкові більшовики, сповнені правдивої віри, як і західні експерти та євангелісти нової економічної релігії, що злетілися до посткомуністичних країн, взялися застосовувати ленінські методи в менш тяжкій формі для керування "демократичними" перетвореннями»¹.

Американський економіст визнає, що рідко коли різниця між сподіваннями й реальністю була такою великою, як у випадку переходу від радянської версії комунізму до ринку. Раніше вважалося, що комбінація приватизації, лібералізації та децентралізації обов'язково має привести (нехай і після короткої трансформаційної рецесії) до значного збільшення виробництва. Очікувалося, що перетворення принесуть більші вигоди в довготривалій перспективі, коли старе устаткування буде замінено новим і зросте нове покоління підприємців. А в подальшому повна інтеграція в глобальну економіку з усіма її благами повинна була б настати швидко, якщо не відразу ж. А між тим щоденна практика наступного десятиліття після розпаду СРСР разюче і послідовно спростовувала райдужні сподівання на очікуваний прогрес у руслі лібералізму. Так, коли впродовж перших десяти років незалежності ВВП в Україні знизився до 40,8 %, то після наступних дев'яти років зростання ВВП ледь сягнуло лише 74,1 % від рівня 1990 р., щоб знову впасти до 65 % у 2009 році. Тобто впровадження приватної власності на засоби виробництва не засвідчило для переважної більшості громадян України зриму перевагу ліберальних цінностей.

Все це вилилось врешті-решт у те, зауважує відомий український економіст Олександр Пасхавер, що в підсумку двох десятиліть суспільних трансформацій в Україні нова влада, яка прийшла після президентських виборів 2010 року, успадкувала цілий клубок проблем. Насамперед це стосується самої державної системи, яка, не вийшовши ще з дитячого віку, вже передчасно постаріла; це стосується і кризи державних фінансів, яку можна здолати лише радикальними реформами; це стосується і виснаженої виробничої та

---

¹ Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. – К., 2003. – С.135–136.

соціальної інфраструктури; це і відсутність еліт з традиціями державності, спадкоємності влади й служіння батьківщині; врешті-решт переплетіння усіх названих факторів втілювалося у втрату моральної орієнтації широких верств народу, цілковиту недовіру з його боку до держави і влади при відсутності здатності до самоорганізації. В результаті влада опинилася в ситуації драматичного конфлікту інтересів: з одного боку, реальні реформи неможливо здійснювати, не обмеживши великого капіталу, а з іншого – якщо не здійснювати реформи, значить, втратити сам об'єкт влади².

Ситуацію ускладнюють і зовнішні фактори: фінансово-економічні потрясіння 2008 р. наочно показали, що глобальна криза стала відображенням того провалля, яке утворилося між реальним та віртуальним капіталом у сучасному капіталістичному світі. Так, перед самою кризою вартість фінансових паперів на світовому ринку перевищувала ВВП уже більш ніж у 10 разів, тоді як у 1980 р. це перевищення становило лише 1,2 рази. Тобто, фінансові крутії «накрутили» в десять разів більше паперових грошей, акцій та інших цінних паперів, ніж насправді було наявних матеріальних цінностей, інтелектуальних «ноу-хау» та послуг, а тому ця велетенська мильна бульбашка мала б таки колись лопнути і «спалити» віртуальний капітал за рахунок банкрутств. За великим рахунком, внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища стали проявами фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки (перетворення будь-якого ресурсу в капітал), з одного боку, і соціалізацією та гуманізацією економіки, що виявляється в необхідності її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства – з іншого. Як наслідок, результатами економічного зростання в Україні різні верстви населення скористалися по-різному – все більше ресурсів було сконцентровано в руках відносно нечисельних груп, в той час коли більшість була піддана процесові пролетаризації.

У політико-правовому контексті головною причиною неефективності суспільних змін в Україні «стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тінювих і навіть криміналь-

---

² Пасхавер О. Я співчуваю цій владі / О. Пасхавер // Дзеркало тижня. – 2010. – № 46. – 11–17 груд. – С. 8.

них процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства»³.

За таких умов говорити про торжество на українському ґрунті ідеальних цінностей лібералізму – «Свобода. Рівність. Братерство» – якось не доводиться. І суть справи не лише в специфіці українського ґрунту, а й у сутності самого лібералізму. Звісно, ніде правди діти, розпад СРСР і світової системи соціалізму можна вважати головним успіхом ліберальної ідеології: поразка радянського соціалізму в економічній, політичній, ідеологічній і культурній сферах є прямим свідченням перемоги ідеології лібералізму в їхньому протистоянні. Однак серед аналітиків ця перемога вважається сумнівною і неоднозначною: «Якщо скористатися жаргоном радянського суспільствознавства, то успіх лібералізму не є "повним і остаточним", а половинчастим і проміжним. Амбіції лібералів завжди перевершували їх дійсні досягнення. Ситуація навряд чи зміниться найближчим часом. Єдиний безсумнівний успіх лібералізму полягає в тому, що він інституціонував самокритику раніше решти інших ідеологій. Він враховує також критику з боку інших ідеологій. Лише вона може слугувати критерієм динаміки будь-якої системи поглядів. Мова йде про постійне невдоволення досягнутим»⁴.

Отже, постпомаранчевий період 2005–2009 рр. – при всіх своїх перипетіях і суперечностях – засвідчив врешті-решт крайню необхідність вийти з тієї системної кризи, яка виявила себе у повній мірі в нереформованості країни, неефективності пострадянської (часто кажуть – трофейної) економіки, тривалому політичному паралічі та неузгодженості зовнішньої політики. У сумарному підсумку постпомаранчева криза, яка переросла в 2007–2009 роки у владний параліч, виявила себе в нездатності незалежної України гарантувати людям безпеку і бодай якийсь прийнятний рівень соціальної справедливості.

А ще не так давно у «постмайданному» 2005 році український соціум був «по вінця» сповнений романтичних сподівань на скоре досягнення гідного рівня життя. За твердженнями науковців Інституту соціології НАНУ, наукові дослідження тих днів свідчили про

---

³ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – С. 6.

⁴ Макаренко В. П. Главные идеологии современности / В. П. Макаренко. – Ростов н/Д, 1997. – С. 42–43.

очікування населенням перспективних змін у напрямку соціально справедливого суспільства. Мріяли про долю України як спільного дому для усіх верств і народностей. Показово, що з особистим багатством асоціювали сучасний соціум лише 4 % опитуваних. Загалом почуття перспективи, поступу істотно переважало над відчуттям їхньої відсутності – адже з поняттям «глухий кут» асоціювали українське суспільство лише 5 % громадян.

Але вже за рік сталися різкі зміни в образі соціуму: «Якщо в 2005 році він асоціювався з перспективою в 28 % опитаних, то за рік такі сподівання залишилися тільки у восьми. Асоціація з безладом, яку в 2005 році відзначали 28 %, зроста майже вдвічі – до 48. Це означало, що очікування наших громадян щодо суспільних змін не виправдалися, оскільки не були нічим підкріплені... Асоціація з розрухою між 2005 та 2006 роками збільшилася з 20 до 31 %, хоча нічого руйнівного за рік не сталося». В остаточному підсумку «психологічний потенціал населення, який можна було б спрямувати на реальні дії, був фактично заблокований»⁵.

Відтоді самооцінка людей якщо й змінювалася, то лише в негативний бік. Щоб подолати цю інерцію песимізму, новій владі потрібні будуть роки праці й непопулярних реформ. За оцінкою того ж О. Пасхавера, «у суспільстві – розгубленість і депресія. Для цього є підстави: ми гірші за своїх сусідів. Сусіди вже досягли рівня ВВП 1990 року у 2002–2006-му, а в нас у 2009 році – 65 %. До того ж у нас африканські параметри інвестиційного клімату»⁶.

До «постпомаранчевої» спадщини можна віднести й невтішні перспективи виходу із ситуації затяжної депресії. Згідно з оцінкою доктора соціології Олени Злобіної, якщо ми проаналізуємо образ українського суспільства зразка 2010 року (опитування проходило після інавгурації Президента В. Януковича), то побачимо, що жодної позитивної риси він уже не містив. Натомість визначальними стали безлад – для 52 % респондентів, розруха – для 36 %, злидні – для 36 %, протистояння – для 24 %, тиск – для 10 %. Попри поширене уявлення про демократичність українського соціуму, тільки 7 % респондентів асоціювали наше суспільство зі свободою,

---

⁵ Кириченко І. Сезонне загострення «глухого кута» / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2010. – № 26. – 10 лип. – С. 15.

⁶ Пасхавер О. Я співчуваю цій владі / О. Пасхавер // Дзеркало тижня. – 2010. – № 46. – 11–17 груд. – С. 1.

а 12 % – із перспективою. Лише 3,9 % опитаних вбачали у ньому ознаки підйому. Зовсім невеликою була кількість респондентів, схильних характеризувати українське суспільство за допомогою таких визначень як згуртованість – 4,4 %, упорядкованість – 2,7 % та багатство – 1,9 %. Стан соціуму більшістю людей оцінювався як несприятливий та безперспективний, і саме з цим були пов'язані емоційні оцінки респондентами майбутнього – і власного, і суспільного.

Залишилася лише надія на краще, яка ще вносила якийсь елемент стабільності в суспільство – 56 % опитуваних попри все сподівалися на майбутнє. Це на 10 % більше, ніж в 2001 році. Більше того, за останніх 10 років оптимістів у суспільстві збільшилося з 16 % до 25 % – це хоч і не багато, але й не критично мало. Однак викликає занепокоєння те, що відчуття тривоги за майбутнє країни практично збереглося впродовж останніх років: 28 % у 2001 році, 34 % – у 2006 році та 29 % у 2010 році. Практично ми зіткнулися з ситуацією «втраченого десятиліття», яка внесла в суспільство відчуття розгубленості у 9 % опитаних у 2001 році і 17 % – у 2010 році. «Це свідчить про наявність певної групи людей, яка взагалі не знає, що тепер буде з її сподіваннями. Не краща картина і з власним майбутнім – на нього дивиться з оптимізмом 28 % громадян, з тривогою – 26 %, а із острахом – 13 %»⁷. А це означає, що практично третина населення України сприймає ситуацію в суспільстві як таку, що несе в собі загрозу.

Тут не йдеться про те, щоб «оплакувати» ситуацію. Більше того – песимістичні на перший погляд дані соціологічних служб України щодо входження нашого суспільства у фазу «напіврозпаду» вносять навіть певний елемент оптимізму. Не виключено, що ми нарешті досягли того самого дна, коли падати вже більше нікуди. А тому ми маємо «зупинитися й оглянутися», аби спокійно і зважено усвідомити, що нині ми перебуваємо в точці біфуркації з пучком різноманітних альтернатив, і лише від нашого нинішнього вибору може багато в чому залежати майбутня парадигма подальшого суспільного розвитку.

І тут назріває нова проблема. Чи все залежатиме лише від нашого вибору і нашої волі? Ми вже ставили питання про входження до Європи, але, як переконалися, багато в чому виявилися

---

⁷ Кириченко І. Сезонне загострення «глухого кута» / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2010. – № 26. – 10 лип. – С. 15.

не готовими до реалізації цього завдання, та й євробюрократи на практиці гальмували цей процес. Розмови про ті самі хиренні «двері до Європи, які для нас не закриті, але от тепер поки що не відкриті», вже не тішать нашого честолюбства. Провідні країни світу самі зав'язли у своїх внутрішніх проблемах і прагнуть, судячи з усього, вирішити їх за рахунок світової периферії. Що їм до наших клопотів!

Відтак постає ще одне питання: чи достатньо ми уявляємо собі структуру сучасної світ-системи, в якій для нас нібито судилося місце в «двадцятці» і лише від нас залежить, чи докладемо ми достатньо сил, щоб увійти до клубу обраних, аби посісти там місце у м'якому кріслі партеру? Чи багатьом країнам це вдалось хоча б у післявоєнні роки? Чому десятки досить-таки розвинених країн світу вже півстоліття й до сьогоднішнього дня задовольняються не місцями в партері, а в кращому разі в амфітеатрі, а то й «в райку» – аж на гальорці? Врешті-решт, чому не лише ми, а й увесь так званий вільний світ зав'язнув у фінансово-економічній кризі, яка є лише одним із проявів тієї глобальної системної кризи, перші прояви якої далися взнаки ще в 1968 році, коли в Європі та США палали студентські кампуси? Чи не стали продовженням вияву цієї кризи події 11 вересня 2001 року з їх палаючими хмарочосами-близнюками? Адже нинішній міжнародний тероризм – це не просто злочин, це ще й акт відчаю тих, хто відкинутий на світову периферію і кому нічого втрачати в ситуації політики жорсткого глобалізму.

Для ряду сучасних дослідників відповідь на ці питання очевидна: головна ознака і причина системної кризи полягає у виснаженні віри в геокультуру ліберального реформізму і прогресивного розвитку, в утраті згоди на покору серед підпорядкованих груп і країн світу. Дослідники зазначають, що ця думка перегукується із знаменитою ідеєю гегемонії у Антоніо Грамші, який доводив, що голе політико-економічне владарювання не може існувати історично довго без переконаності підвладних груп і середніх верств у природності й легітимності існуючого порядку⁸.

Підрив віри в стабільність існуючої світ-системи веде до сумнівів як в елітах, так і широких масах, провокує внутрішні конфлікти, які можуть каскадно розширюватися, виплескуватися

---

⁸ Див.: Дерлугьян Г. Самый неудобный теоретик / Г. Дерлугьян // Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение. – М., 2006. – С. 17.

назовні й викликати ланцюгову реакцію. Ми є свідками того, що подібне вже відбувалося під час розпаду комуністичної системи, коли нові середні верстви освічених техніків, спеціалістів та інтелігенції (та, власне, й більшість так званого партійно-господарського активу) спробували привести політичні структури, успадковані від громадянської війни й епохи індустріалізації, у відповідність до зростаючої ролі цих нових верств у радянській державно-індустріальній ієрархії. Хоча до 1989 року поважна частина можновладців країн соціалістичної системи вже усвідомила приреченість успадкованої системи, однак не змогла (чи не зуміла) на гідному рівні знайти парадигму національного розвитку, а натомість вдоволились роллю зони забруднених технологій після колапсу світової соціалістичної системи і її фрагментації. І тут знову є над чим замислитися: кому було вигідно не допустити почесного входження геополітичного простору колишнього СРСР до Європи, а натомість звести фрагментарні уламки комуністичної системи до ролі периферії (в окремих випадках – напівпериферії) світ-системи сучасного капіталізму?

Згадуваний Дж. Стігліц дає свою версію відповіді на це запитання. На його думку, глобалізація і впровадження ринкової економіки не дали очікуваних результатів у Росії й більшості пострадянських країн, економіки яких здійснюють перехід від комуністичних до ринкових принципів, не в останню чергу тому, що «Захід казав цим країнам, що нова економічна система принесе їм безпрецедентне процвітання. Натомість вона принесла безпрецедентні злидні: у багатьох відношеннях для більшості населення ринкова економіка затьмарила найгірші пророцтва комуністичних вождів. Контраст між російською трансформацією, котру настановлювали міжнародні економічні інституції, і Китаєм, який здійснював перехід самостійно, не міг би бути разючішим: якщо 1990 року валовий внутрішній продукт (ВВП) Китаю становив 60 % від російського, то на кінець десятиріччя ці цифри помінялися місцями». Результати другого десятиріччя були ще більш вражаючими – в 2009 р. ВВП Китаю вчетверо перевищував той самий показник Росії. До того ж лицемірність діючого типу політики глобалізації, за переконаннями Дж. Стігліца, полягає ще й в тому, що «західні країни змушують бідні держави усувати торговельні бар'єри, а самі їх зберігають, перешкоджаючи країнам, що розвиваються, експортувати свою сільськогосподарську продукцію, і таким чином позбавляють їх

необхідних експортних доходів. Звичайно, Сполучені Штати є одним із найголовніших винуватців, і я тяжко переживав цей факт»⁹.

1.2. Проти течії

Прикрі результати впровадження принципів лібералізму на українському ґрунті вимагають від нас належного осмислення пройденого шляху, а також звернення до теоретичних напрацювань тих ідеологів, які піддають критиці теорію і практику сучасного лібералізму. До них, зокрема, належить американський дослідник Еммануїл Валлерстайн – мислитель, засновник світ-системного аналізу, один із лідерів нинішнього ліворадикального суспільствознавства – теоретичні напрацювання якого викликають останнім часом все більший резонанс на пострадянському просторі¹⁰. Опрацьована ним світ-системна теорія спирається на запропоновані французьким істориком Фернаном Броделем принципи комплексного історичного аналізу, що синтезують соціологічний, історичний та економічний підходи при аналізі етапів та сутнісних особливостей суспільної еволюції. Наукова продуктивність Валлерстайна вражає – понад 20 книг і більше ніж 300 наукових статей. Головна праця Е. Валлерстайна – багатотомник «Сучасна світ-система».

Щоправда, до останнього часу Валлерстайн залишався на узбіччі наукового дискурсу в США насамперед в силу ідейного радикалізму і розмаху проблем, які він виносив на обговорення. Але цим самим, як на нашу думку, він і є цікавим для української наукової громадськості, зокрема хоча б для осмислення перспектив входження України у «велику двадцятку». Що не кажи, для досягнення цієї амбітної мети нам потрібно вийти за рамки традиційного мислення, а за Валлерстайном стоїть досить міцно артикульована модель макроекономічних змін і системних відносин, яку поки що

⁹ Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. – К., 2003. – С. 30.

¹⁰ Див.: Валлерстайн. И. Конец знакомого мира : Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 368 с.; Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение / И. Валлерстайн ; пер. с англ. Н. Тюкиной. – М. : Территория будущего, 2006. – 247 с.; Балибар Э. Валлерстайн И. Раса, нация, клас. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-альтера, 2003. – 267 с.

мало хто в світі правильно розуміє, а тим більше здатний використовувати. Та воно й зрозуміло – нині в інтелектуальному середовищі, яке хоче бути затребуваним з боку «давоських хлопчиків», престиж і вплив належить іншим аналітичним моделям, більш локальним за рівнем узагальнення, а особливо таким, що в цілому уникають зачіпати аж надто делікатні проблеми владних відносин і назріваючих соціальних конфліктів. Однак, що не говори, від назрілих проблем не сховатися. Нова доба вимагає новітнього мислення, йдуть пошуки нових підходів, оскільки традиційні моделі – і ліберальні, і марксистські – засвідчили свою наукову обмеженість.

Втім, на тривале неприйняття методології Валлерстайна справила власне вплив ота сама довга «холодна війна» в соціальних науках між ліберальною реформістською ідеологією, з одного боку, і радикальною марксистською опозицією – з іншого. За великим рахунком, ця велика ідейна боротьба розпочалася не з фултонської промови Черчилля 1945 і навіть не з квітневих тез Леніна 1917 року, а виникла практично відразу після опублікування Комуністичного маніфесту в 1848 році. Як би хто не відхрещувався від марксизму, але неможливо не визнати, що більшість суспільствознавчих концепцій сучасності відображають собою позиції в цьому протиборстві між лібералізмом і марксизмом.

У зв'язку із заполітизованістю нашого ставлення до марксизму хотілося б послатися на авторитетну думку видатного британського історика, професора Лондонського університету, члена Королівської академії наук Еріка Хобсбаума. За його підрахунками, за індексом цитування слово «Маркс» налічує близько 3,7 мільйонів посилань, що поступається лише посиланням на слово «Дарвін» – 4,9 мільйонів. В порівнянні з іншими суспільствознавцями за частотою посилань Маркс значно переважає таких корифеїв науки, як Еміль Дюркгейм і Макс Вебер, а якщо взяти таких дослідників, як Леопольд фон Ранке (32 тисячі посилань) чи Арнольд Тойнбі (38 тисяч посилань), то й порівнювати ні з чим. Таким чином, робить висновок Е. Хобсбаум, «як би ви не ставились до теорії Маркса, його фігура і по цей день неймовірно актуальна». Увагу до Маркса нині на Заході засвідчує й те, що з кінця 90-х років ХХ ст. «багато людей – далєбі не лише прибічники лівих поглядів, але також підприємці й економісти – стали розуміти, що Маркс дійсно напророчив природу сучасної капіталістичної глобалізації». Марксизм, на думку Хобсбаума, не є суспільною ортодоксією, а скоріше «напрямом і методом дослідження», а сам Маркс – «це, можливо, і не останнє слово

в сучасній соціології, але він, безумовно, перше слово у спробах зрозуміти хід розвитку людства». Ці думки перегукуються із словами лауреата Нобелівської премії з економіки сера Джона Хікса: «Більшості з тих, хто прагне впорядкувати, якщо так можна висловитись, хід історії, доведеться використати марксистські категорії або якісь їх похідні, оскільки альтернатив цьому аж надто небагато»¹¹.

Отже, ми констатуємо, що марксизм не є якимось викрутом історії, а таким же «напрямом і методом дослідження», як і будь-яка інша соціальна теорія, а отже, урівнюємо його в правах на існування хоча б з тим же буржуазним ліберальним реформізмом, зокрема з його теорією «стадій зростання» на шляху «модернізації». В добу протистояння цих ідеологій Е. Валлерстайн не сприймав марксизму і вважався однією з провідних надій школи модернізації: у свої 34 роки він був обраний у пожиттєві професори Колумбійського університету, став частим гостем в елітних політичних салонах Манхеттена. Із Вашингтону йому замовляли досить-таки непогано оплачувані експертні оцінки, а самого вченого навіть пророкували в держсекретарі США. Тобто в «зоряний час» теорії «модернізації» (50–60 роки ХХ ст.) саме цей автор перебував у zenіті офіційного визнання.

І раптом Валлерстайн починає перейматися першими ознаками системної кризи сучасного суспільства. Можливо, до цього його підштовхнуло вбивство в 1968 році Роберта Кеннеді – покровителя молодого вченого. У тому ж таки 1968 році спалахнули, як порох, студентські протести. Валлерстайн полишає США і від'їздить у тиху Канаду, де заглиблюється в теоретичне переосмислення самих основ сучасного світопорядку і пануючих поглядів. Він відторгає головні постулати теорії «модернізації» – насамперед за її ідеологічну телеологію, яка приймала за даність, що всі країни перебувають десь на шляху перетворення в Америку. Він намагається серйозно поставити до дискусії питання: які межі можливостей цілеспрямованої зміни світу; чи можуть країни «третього світу» догнати Захід; чим насправді були проекти майбутнього в ліберальній та марксистській утопіях? Тобто іронія історії розпорядилася по-своєму: в процесі своєї наукової діяльності Валлерстайн, який розпочинав свою кар'єру як ревний прихильник лібералізму,

---

¹¹ Див.: Хобсбаум Э. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России / Э. Хобсбаум // Свободная мысль. – XXI. – 2004. – № 12.

врешті-решт якщо і не закопав теорію «модернізації», то, принаймні, перший почав копати їй могилу.

Підсумком цих роздумів став прорив у соціальних науках, який розпочався з публікації в 1974 році першого тому «Сучасної світ-системи». Книга викликала шквал відгуків: у одних його таврували відступником як від Маркса, так і від Вебера, а зате в інших підносили як нового Маркса і Вебера. Оцінки протилежні, і лише час покаже, що, можливо, всі вони в чомусь справедливі. Безсумнівно одне – вже публікації 70-х років ознаменували собою похорони теорії «модернізації» і пов'язаних з нею підтеорій на кшталт «стадій економічного росту» або «традиційного суспільства». Більшість обласканих владою економістів постаралися не помітити цих похорон або ж принаймні спробували забальзамувати ветхе тіло теорії «модернізації», зробивши її предметом поклоніння. Адепти теорії «модернізації» продовжували аналітично ізольоване вивчення і лише часткове порівняння окремих країн, які нібито рухаються паралельно (з випередженням чи відставанням одна від одної), але по тих же самих сходинках «прогресивного розвитку» від національної «традиції» до «сучасності» ліберальної економіки і демократії на зразок США. За цієї ситуації принципова відмінність світосприймання Е. Валлерстайна дозволила йому акцентувати увагу на тому, що історична реальність у цю схему ніяк не вкладається: «Нам властиво не звертати увагу на історію. Ми часто не можемо зібрати ланки воедино, а потім дивуємось, що не збуваються наші прогнози»¹².

Один із кардинальних висновків вченого полягає в тому, що національні держави не можуть бути самостійною і самоцінною одиницею вивчення, що б нам не приписували національна гордість або ті чи інші чиновницькі установи. Як в астрономії об'єкт дослідження в принципі є єдиним – Всесвіт, так і в соціальній історичній науці одиницею дослідження має бути вся світ-система. На тверде переконання Валлерстайна, лише в рамках всієї світ-системи виникають і можуть продуктивно досліджуватися дві основні інституційні опори сучасності – держави і ринки: «Ми наполягали на тому, що соціальна дійсність, в якій ми живемо і в якій визначається наш вибір, не обмежена багаточисельними національними

---

¹² Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 44.

державами, громадянами яких ми являємось, але являє собою дещо більше – те, що ми називаємо світ-системою. Ми говорили, що у світ-системі безліч інститутів – держави і міждержавні структури, виробничі фірми, домогосподарства, класи, різноманітні групи і об'єднання – і саме ці інститути формують основу, яка дозволяє системі функціонувати, але в той же час живить конфлікти і протиріччя, які пронизують її. Ми довели, що ця система є суспільною формацією зі своєю історією, і нам необхідно пояснити її витoki, змалювати роботу всіх механізмів і насамкінець зуміти розгледіти неминучу кризу»¹³.

Відтак Валлерстайн перетворився на вкрай незручного теоретика в західній соціології. Ліберальна традиція позитивізму як само собою зрозуміле передбачає якщо не ігнорування, то хоча б дистанціювання від незручних питань, які зачіпають деякі делікатні інтереси бізнесу і влади. І для цього є свої причини. Так, непрямий контроль з боку владних структур над центральними науковими інституціями забезпечується: механізмом надання університетських посад; практикою цілеспрямованого виділення грантів; прихильністю до лояльних науковців з боку головних професіональних журналів або навпаки – неприхильністю до інакодумачих; врешті-решт практикою надання підтримки при висуненні на Нобелівського лауреата з економіки. З огляду на це, починаючи з 1980-х років, здавалось би сама доля відвернулася від Валлерстайна. Після потрясінь 1960–1970-х років західна політична ортодоксія підняла голову і відродилася у вкрай консервативних формах. Цьому насамперед сприяла «рейганівська революція» в напрямі зміни бюджетних пріоритетів. На тлі повсюдних бюджетних криз, збідніння матеріальних основ науки та вищої освіти відбувалася ерозія позицій інтелігенції, насамперед на політичному полі. Зникло багато інтелектуальних ніш, різко звузилася коло допустимої тематики в суспільних науках. Відбувалася «прагматизація» освіти і науки: повсюдно спостерігалася різке зростання шкіл бізнесу, права і прикладної інформатики – тих видів освіти, які функціонально пов'язані з неоліберальною глобалізацією. І саме в цей час, йдучи проти течії, Валлерстайн активно публікувався і послідовно відстоював свій прогноз щодо кризи американської гегемонії у світ-системі.

---

¹³ Валлерстайн І. Миросистемный анализ : Введение / І. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 45.

Щоправда, із вступом у ХХІ ст. інтелектуальний клімат різко змінився – кумири рейганівських часів з їх культом Адама Смітадесь губляться, а натомість Валлерстайн продовжує спокійно і продуктивно працювати. Важко сказати, наскільки його погляди стали загально визнаними в наш час. Є стара істина: роль і значення науковця і його відкриттів прояснюється лише у працях наступних поколінь. Тим не менше, уже нині є низка ознак того (і ми їх теж відчуваємо у своєму житті), що після «наїзду» ортодоксальної ідеології буржуазного лібералізму у вигляді ринкового фундаменталізму починається якась нова фаза в еволюції політичних і інтелектуальних полів. Зокрема, й в Україні інтелектуальна громадськість сповна відчуває, що ми маємо переступити фазу «дикого капіталізму», хоча горизонт наукового осмислення шляхів виходу із ситуації поки що залишається захмареним.

Валлерстайн запропонував нове бачення й відповідну до нього концептуальну оптику, які неочікувано багато що пояснюють в картині влади та ієрархічного облаштування світу. Таке бачення, судячи з усього, особливо підходить для посткомуністичної Східної Європи. Ми здатні його сприйняти, оскільки вже позбавились багатьох ілюзій і поки що зберегли певний інтелектуальний потенціал, хоча позиції наші в цій сфері значно похитнулися. Але в нас є одна перевага – ми, образно кажучи, освоїли вже не лише Маркса, а й Вебера. Але щоб просунутися далі класиків, їх потрібно і засвоїти, і піти далі, подолавши як ортодоксальну марксистсько-ленінську традицію, так і ліберально-реформістську. Причому долати їх слід неодмінно разом, оскільки потужна ортодоксія ніколи не з'являється самотньою, а неодмінно в парі з нібито взаємовиключною антиномією.

Насамперед слід усвідомити неадекватність теорії «модернізації», яка, судячи з усього, все ще присутня в нашому мисленні. Як ми вже зазначали, її теоретики стверджували, що проблема сучасності полягає в необхідності подолати різницю в рівні розвитку між «першим» та «третім світом». Традиційні суспільства, наставляли теоретики модернізації, мають піти по західному шляху із своєї первозданності в сучасний світ. Малось на увазі не часткове оновлення, а досягнення своєрідного стрибка. Однак, як показала ще практика 50–60-х років, політична незалежність виявилась недостатньою для подолання економічної залежності, а спроби «догнати» розвинуті капіталістичні країни в цілому виявилися невдалими. Тоді рядом теоретиків було введено поняття «залеж-

ного» або «периферійного» капіталізму, який набуває рис, не властивих для розвинутих країн. Країни входять у фазу зтяжної кризи, оскільки ні затриматися на докапіталістичній стадії, ні догнати Захід вони не можуть. Судячи з усього, ця характеристика якраз найбільше стосується сучасної України.

1.3. Ядро, напівпериферія та периферія

Таким чином, для нас особливо важливим є те, що в процесі аналізу Валлерстайн кладе концепцію «залежного розвитку» в основу свого світ-системного підходу. Замість ліберальної «тричленки» чи марксистської «п'ятичленки» як етапів суспільного розвитку американський дослідник кладе в основу дослідження «соціальні системи», підрозділяючи їх на «міні-системи», «світи-імперії» та «світи-економіки». Міні-системи – це високо автономні одиниці, характерні для епохи мисливства і збиральництва, які на сьогодні практично щезли, а тому вони Валлерстайна не цікавлять. Більш стійкими світ-системами виявилися світи-імперії (Китай, Рим тощо), засновані на данницькому способі виробництва, де політична єдність економіки існувала і за наявності високої адміністративної централізації («імперська» форма), і за її відсутності («феодална» форма). Але й світи-імперії самі по собі теж не є предметом інтересу Е. Валлерстайна.

Предмет його інтересу – **капіталістична світ-економіка** (далі – КСЕ), яка формується при звільненні економіки з-під диктату політичної влади, характерного для світ-імперії. Виникнення КСЕ відноситься до XVI ст., базуючись на широкому розподілі праці (в меншій мірі – географічно, в більшій – соціально). **Її складові частини – ядро, напівпериферії та периферія.** В результаті аналізу Валлерстайн приймає ідею «залежного розвитку»: *через нееквівалентний обмін ядро виграє (розвинуті капіталістичні країни), периферія програє («третій світ»), а напівпериферії (наприклад, так звані держави БРІК – Бразилія, Росія, Індія і Китай) посідають проміжне становище.*

У ядрі капіталістичної світ-економіки перебуває світовий лідер – гегемон. У ролі гегемона виступали: в XVI–XVIII ст. – Голландія, в XIX ст. – Великобританія, в XX ст. – США. Навколо КСЕ в ролі зовнішньої арени перебували інші світи-системи («міні-

системи» та «світи-імперії»), які з часом були нею поглинуті. Населення КСЕ складає «статусні групи» і «класи», які усвідомлюють свої інтереси і борються за них.

Такі в найкоротшому викладі методологічні засади Е. Валлерстайна, які, на нашу думку, можуть бути досить продуктивними при дослідженні проблеми входження України в сучасний глобалізований світ. Однак, що нас насамперед цікавить у цьому аналізі з точки зору України – це співвідношення капіталістичної світ-економіки в цілому в її взаємодії з окремими суспільствами.

Україна не є окремим предметом аналізу з боку американського дослідника, та й взагалі, в його дослідженнях існування окремих суспільств – національних держав – вважається фактором другорядним, похідним від існування соціальних систем. Слід ще раз акцентувати на тому, що для Валлерстайна не національні держави об'єднуються в системи, а навпаки, самі системи породжують ці соціально-історичні організми. З нашої точки зору, для минулих епох, такий підхід, можливо, і не є в повній мірі виправданим. Але слід погодитись з тим, що для сучасності, коли Україна лише утверджується в національній державності (а до того ще й за умов досить слабкого громадянського суспільства та не належно консолідованої нації), характерним якраз є досить сильний зворотній вплив міждержавної системи як на процес формування окремої держави, так і на її статус і легітимність у світовій спільноті.

Власне, капіталістична світ-система впливала на формування національних держав і у минулому, втягуючи їх у процес капіталістичного виробництва або залишаючи їх обабіч магістрального напрямку розвитку. Згідно з баченням Валлерстайна, еволюція капіталістичної світ-економіки відбувалася під дією двох тенденцій. Перша – територіальне розширення, що означало формування периферії за рахунок підпорядкованих зовнішніх арен. Друга – боротьба за гегемонію в ядрі. Обидва процеси протікали відповідно до економічних циклів – за періодами експансії (А-фаза) наступав період застою (Б-фаза). Періоди розширення КСЕ мають таку хронологію: 1620–1660 рр.; 1750–1815 рр.; 1880–1900 рр. Тобто час політичної і економічної трансформації кожної нової зони складав приблизно 50–75 років.

У географічному плані картина розширення капіталістичної світ-економіки набувала такого вигляду. В XVI ст. у її склад входить більша частина Європи (крім Росії і Туреччини – світ-імперій)

та іберійська (іспанська та португальська) Америка. В XVII ст. до складу КСЕ включаться Північна Америка й Кариби. У XVIII ст. до КСЕ долучаються Росія, Туреччина, Індія та узбережжя Західної Африки. Нарешті в другій половині XIX ст. система охоплює решту Азії, Африки й Океанію.

Включення тих чи інших географічних зон відбувається поступово, в міру того, як ядро капіталістичної світ-економіки стає все потужнішим. Так, морська техніка європейців уже в XVI ст. забезпечувала перевагу в Індійському океані, а сухопутна – лише в XVIII ст. дозволила завоювати Індію. Включення всіх нових зон означало, по-перше, переорієнтацію виробництва периферійних країн для роботи на світовий ринок (розвиток гірничовидобувної промисловості і плантаційного сільського господарства) і, по-друге, запроваджувалися необхідні політичні зміни. Для нас особливо важливо усвідомити, що державні структури світової периферії, класи і статусні групи завжди уніфікувалися відповідно до стандартів капіталістичної світ-економіки в цілому. Таким чином, те неприйнятне для нас різке соціальне розшарування, яке відбувається сьогодні в Україні, або масове поширення невластивих для нашої культури стереотипів поведінки є не лише наслідком недолугої політики правлячого класу України, а результатом взаємодії різноманітних факторів, насамперед зовнішніх. При формуванні периферії окрема держава (там, де вона взагалі зберігалася) завжди видозмінювалася таким чином, що втрачала частину суверенітету, а її структури функціонували відтоді «як члени міждержавної системи і під її керівництвом»¹⁴.

Допоки зберігалася можливість екстенсивного зростання капіталістичної світ-економіки, відбувався процес відвертої колонізації. Однак у XX ст., коли ці можливості були вичерпані, КСЕ, переживши кризу, прийшла до нової фази відносин ядра і периферії – до політики неоколоніалізму, яка в принципі зберігає суть відносин «центр – периферія».

Однак тут виникає питання: як за доби протистояння капіталізму і «реального соціалізму» взагалі можна говорити про соціалістичний табір, і тим більше про СРСР, як про складову частину капіталістичної світ-економіки? У Валлерстайна щодо цієї проблеми є своя інтерпретація: СРСР був насправді напівпериферією

---

¹⁴ Hopkins T. K., Wallerstein I. Capitalism and Incorporation of New Zones into the World-Economy / T. K. Hopkins, I. Wallerstein // Review. – 1987. – Vol. 10. – № 5/6. – P. 776.

капіталістичної світ-економіки, так само як і Російська імперія до, а Російська Федерація – після розпаду СРСР. Американський вчений ставив до опонентів запитання: де хоч одна класифікаційна ознака, яка б виключала СРСР із капіталістичної системи? У СРСР теж відбувався процес експлуатації, щоправда не з боку окремих підприємців, а з боку партійно-господарської номенклатури як колективного експлуататора. Але, щоб зрозуміти до кінця логіку Валлерстайна, слід розглянути його трактування щодо інтеграції в капіталістичну світ-економіку Російської імперії, у складі якої перебувала й більша частина нинішньої України.

З огляду на тривалий історичний період при виникненні капіталістичної світ-економіки Росія залишалася зовнішньою ареною. Московське царство, остаточно створене Іваном Грозним, було одним із багатьох світ-імперій. Перше зіткнення цього світу-імперії з капіталістичною світ-економікою – Лівонські війни (1558–1583 рр.) – закінчилося внічю. Як пише Валлерстайн, «якби переміг цар Іван – значна частина Європи увійшла б у його світ-імперію і перестала б бути капіталістичною, як це трапилося з Новгородською республікою. Якби переміг Захід – Смутні часи, скоріше б за все, переросли в остаточний розпад імперії, у виникнення німецьких держав із наступним включенням їх в склад периферії. Такою була добре нам відома історична траєкторія Моравії, Речі Посполитої, пізніше Китаю, імперії Османів і Великих Моголів. Периферійне становище у світ-економіці несумісне із існуванням сильної держави. На периферії просто не вистачає ресурсів для підтримання відносно ефективної системи влади. Московія ж за XVII ст. приєднала Сибір, створила могутню для свого часу мануфактурну промисловість, і це допомогло їй при Петрі I увійти в європейську політику "при шпазі"»¹⁵.

Росія була інтегрована в капіталістичну світ-економіку в XVIII ст., у період правління Петра I та Катерини II (що відповідає звичній тривалості інтеграції), і «дала класичний приклад не периферії, а саме *напівпериферії* – держави, яка химерно поєднувала як риси ядра, так і периферії». Риси ядра в Росії Валлерстайн вбачає «в армії і в усьому, що в Росії з нею пов'язано. На відміну від азійських імперій Росія XVIII–XIX століть контролювала дуже серйозний військовий потенціал, розміщений поблизу європейського ядра світ-системи. Росію можна було закликати в якості вирішаль-

---

¹⁵ Валлерстайн І. Россия и капиталистическая мир-экономика / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 37–38.

ного союзника у внутрішньоєвропейських конфліктах, починаючи із Семилітньої війни і особливо із часів наполеонівської спроби перешкодити наступу британської торгівельно-промислової гегемонії»¹⁶.

Далі, згідно з Валлерстайном, час між правлінням Катерини II та Олександра II характеризувався погіршенням умов обміну між Росією і ядром КСЕ, що загрожував сповзанням країни на периферію. Така перспектива була упереджена відміною кріпосного права. Була зроблена спроба вивести Росію на рівень розвинутої капіталістичної країни. «Однак після 1873 року відбулося загрозливе накладання циклічного стискання КСЕ на внутрішню російську соціальну кризу і все зростаюче політичне бродіння... Росії забракло економічних ресурсів, щоб слідувати курсом Бісмарка, тому націоналістичний консерватизм Победоносцева набув суто реакційного забарвлення. Це вело імперію в тупик, здатний викликати значні внутрішні поразки і, очевидно, внутрішній вибух»¹⁷. Реформи Вітте і Столипіна – варіант «бюрократично спрямованої індустріалізації» – не були доведені до кінця. В країні вибухнула революція.

Однак, зазначає Валлерстайн, після 1917 року мало що змінилося, власне, майже нічого: «Катастрофа зруйнувала соціально-політичну систему Російської імперії, але далекі не КСЕ, блоком якої Росія продовжувала залишатися впродовж всього періоду після 1917 року. Ні певна економічна замкнутість СРСР, ні військово-протистояння Заходу, ні тим більше ідеологічна риторика комуністів не дають підстав вважати, що в Росії була створена принципова інша, особлива історична система... Ні прагнення до імперського експансіонізму, ні створення системи перерозподілу і соціальних гарантій для досить широких категорій населення, ні націоналізація виробництва, ні тим більше репресивний режим не виходять за рамки того, що є в межах КСЕ»¹⁸.

Так само нічого принципового не змінилося і наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Просто «всесвітня криза 70–80-х років поставила під сумнів увесь курс на воєнно-бюрократичну модернізацію, який вів своє походження від Вітте і Столипіна і

---

¹⁶ Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 38–39.

¹⁷ Там же. – С. 39.

¹⁸ Там же. – С. 40.

виявив відносну слабкість радянського апарату управління»¹⁹. Висновок однозначний: в Росії не відбулося переходу до капіталізму, оскільки, за Валлерстайном, будь-яка експлуатація в сучасному світі є капіталістичною, а значить – капіталізм в Росії й так існував. Щоправда, ця своєрідна форма капіталізму існувала без ринку (в його європейському розумінні), але відсутність внутрішнього ринку в економіці окремого суспільства не відіграє суттєвої ролі, коли це суспільство включене в систему ринку світового.

Деякі російські дослідники не згодні з такою версією Валлерстайна і відстоюють ту точку зору, що СРСР не входив до капіталістичної світ-економіки, а був центром іншої світ-системи, яка утворилася шляхом відколу від КСЕ. Не станемо заперечувати – тут, дійсно, є низка питань, на які модель Валлерстайна навряд чи дає вичерпну відповідь. Однак нас тут цікавить один принциповий пункт: навіть опоненти Валлерстайна визнають, що «СРСР за останніх років свого існування поступово втягувався в залежність від КСЕ; нові незалежні держави, які з'явилися на його уламках, з самого початку виникали як країни залежного капіталізму... Інтеграція різних країн, як відомо, відбувається з різною інтенсивністю, і статус нових членів КСЕ буде вочевидь різним; Росія ж, вірогідно, в кращому випадку віднайде своє старе місце напівпериферії»²⁰. Така інтерпретація в принципі не суперечить світ-системному підходу в цілому і, судячи з усього, Росія вже нині набула статусу напівпериферії, що входить у «велику двадцятку».

1.4. Будьте прагматиками – вимагайте неможливого!

Проблема завоювання і втрати гегемонії в капіталістичній світ-системі є однією з провідних сюжетів в концепції Валлерстайна, що вимагає окремого і більш детального висвітлення. У найбільш загальних рисах хронологію становлення ядра КСЕ можна подати у вигляді своєрідних циклів: 1) повільного накопи-

---

¹⁹ Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 40.

²⁰ Завалько Г. Мировой капитализм глазами И. Валлерстайна [Электронный ресурс] / Г. Завалько. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_artp_825htm.

чення сил претендентами на гегемонію за умов занепаду попереднього гегемона; 2) відносно швидкий кризовий період «війни за гегемонію», що визначає переможця; 3) повернення до суперництва між постійно занепадаючим гегемоном і новими претендентами. Кожен раз війна за гегемонію тривала приблизно 30 років: 1618–1648 рр. – у лідери вийшла Голландія; 1792–1815 рр. – перемогла Великобританія; 1914–1945 рр. – капіталістичну світ-економіку очолили Сполучені Штати Америки.

Всупереч пануючій на Заході тенденції, Валлерстайн послідовно відстоює точку зору, що панування США стало хилитися до занепаду вже в 1967–1973 роках. Згідно з його прогнозами кінця ХХ ст. найбільш вірогідним гегемоном у найближчому майбутньому має стати Японія, її молодшим партнером стануть Сполучені Штати, а Китай перетвориться в їх спільну напівпериферію. Об'єднана Європа, судячи з усього, залишиться на другій позиції в ядрі капіталістичної світ-економіки, а її напівпериферією буде Росія. Сумна доля у світ-системі Валлерстайна випадає країнам капіталістичної периферії. Щоправда, в регіоні Східної Європи не все так однозначно, як у регіоні кризової «південної дуги», де становище однозначно погіршиться: тут «наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу – від Афганістану і Бангладеш до Алжиру і Замбії. Ті виявляються просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу в наступному столітті. Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні в якості робочої сили, ні в якості споживачів»²¹.

Логічно назріває питання про місцезнаходження України в ієрархії країн світу, тим більше про перспективи входження до «великої двадцятки». Тут, як мовиться, більше проблем, ніж якихось конкретних передбачень. Наприклад, який інвестор із G-20 зацікавиться проектами в державі Україна, яка посідає 134-те місце у світі за рейтингом корупції, 121-ше – за рейтингом економічної свободи і 145-те – за сприятливістю умов для ведення підприємницької діяльності? В усіх цих низьких рейтингах є одна системна причина – неефективність ланок державного апарату. Звідси напрашується висновок: державу слід розбудовувати з притаманними їй ієрархією,

---

²¹ Валлерстайн. И. Россия и капиталистическая мир-экономика / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 41–42.

субординацією, системами управління, обліку та контролю, чітким визначенням функціональних обов'язків, прав, повноважень і відповідальності. Без розв'язання цих проблем ставити питання про здатність однієї держави самотужки і в досить короткий термін подолати економічний розрив хвалених «стадій росту» і наздогнати «велику двадцятку» було б дуже проблематично.

Можливості вирішення такого питання, на нашу думку, слід було б розглядати комплексно. Той же Валлерстайн вважає, що за умов глобалізації розглядати «розвиток» як «національний розвиток» було б ілюзією. Якщо подивитися на розвиток світ-системи як цілого, а не суми окремих країн чи цивілізацій, то виявиться, що один і той же етап розвитку приніс одним народам багатство, а іншим – злидні; те, що для одних стало злетом, для інших обернулося занепадом. Що важливо – одного не буває без другого. Допоки існує капіталістична світ-економіка, доти існує і її ядро, яке не може розширюватися, якщо не розширюється уся КСЕ. А їй нині вже нікуди розширюватися, бо вона охопила увесь світ.

Ядро в цій системі тяжіє залишатись стабільним, і якщо одна з країн займе в ньому місце гегемона, то це буде означати, що інша країна це місце втратить, в кращому разі перетвориться на привілейованого партнера новоявленого гегемона. Поява нового гегемона – не завжди на користь решті світу. Після такої зміни розрив доходів між різними секторами КСЕ як єдиного цілого може навіть збільшитися, а тому цілий ряд нових країн можуть бути відкинутими на узбіччя. Валлерстайн зазначає, що за умов, коли місця в ядрі уже зайняті, «національний розвиток» не приводив, як правило, ні до чого. Так само, як капіталістами можуть бути лише декілька відсотків населення, а решта – переважаюча більшість – капіталістами ніколи не стане, так і країн, що входять до ядра («світових капіталістів»), завжди буде небагато. Решта ж залишиться «світовим пролетаріатом» або навіть «світовими безробітними» з усіма соціальними наслідками цього становища.

Отже, на порядок денний України знову виноситься питання: «Що день наступний нам готує?». Пошуки відповіді на це запитання підводять нас до справді філософської проблеми: чи спроможні ми правити обставинами свого життя, щоб ставити перед собою таку амбітну ціль, як входження до «великої двадцятки», а чи об'єктивні обставини життя врешті-решт візьмуть над нами гору? Чи не ста-

неться так, що, надірвавшись на прагненні реалізувати завідомо недосяжну ціль, ми в котрий раз будемо відкинута на узбіччя нашої фатально бездержавної історії? Адже думка про фатальну приреченість людської долі сягає ще часів шумерського «Епосу про Гільгамеша»... Однак ми живемо в ХХІ ст., а тому, відкинувши думку про приреченість людини на волю богів, маємо вдатися до системного наукового осмислення свого минулого, сьогодення і майбутнього.

Насамперед нас непокоїть питання: чи дано людині змінити усталений хід подій, подолати інерцію історії та вийти на свідомо осмислений новий виток суспільного розвитку? Коли і завдяки чому людина робить суспільні структури підвладними собі і, навпаки, коли ці структури підпорядковують собі людину? Не хотілось би, щоб ці думки сприймалися як таке собі академічне розумування чи постмодерністські вибрики. Адже йдеться про фундаментальну проблему суспільних наук щодо пріоритетності: суб'єктивної волі громадянського суспільства та наших владних структур у здійсненні соціальних перетворень, з одного боку, та фатальної приреченості як підвладних, так і владарюючих рахуватись з об'єктивними обставинами – з іншого. Мовою соціологічних теорій це формулюється як проблема співвідношення людської агентності та безособистісної суспільної структури або співвідношення особистісної волі та інертності суспільної системи. І ці роздуми не є втечею від нагальних проблем сьогодення у сферу «наукового теоретизування», бо, за словами Іммануїла Канта, «найбільш практичною річчю є хороша теорія». Тим більше ці слова стосуються методологічних принципів наукової критики.

Отож, відповідь на зазначені проблеми у найбільш загальному вигляді сучасна наука трактує так: людина здатна кардинально змінити існуючі структури, але лише в короткі моменти біфуркації, коли стара структура увійшла у фазу кризи. Тобто у фазу того самого переходу від одного порядку до іншого через хаос, коли ослабляються й стають рухливими суспільні скріпи. Більше того – в переломних точках історії простір можливого різко зростає пропорційно кризі структур. Тоді навіть слабкі та історично випадкові імпульси можуть привести до суттєвих змін і тривалих наслідків. Такі висновки вносять в суспільство певний елемент якщо не оптимізму, то принаймні хоча б надії на вихід із застою.

Водночас за інших умов (жорсткої стабільності, відсутності принципів транзитивних зрушень) людська діяльність приводить до якогось результату лише тоді, коли її вектор відповідає загальноприйнятному спектру допустимих дій. В разі, коли система не вичерпала себе і демонструє ще певну здатність до самовідтворення, навіть найбільш «героїчні» зусилля дисидентів чи бунтівників будуть погашені «зашкарубленими», інерційними структурами.

Тут не йдеться ні про глорифікацію «революціонерів», ані про огуду «консерваторів». Слід, очевидно, зважати й на парадоксальність історичного поступу, адже осуджені нині «зашкарублі» та віджилі інерційні структури з'явилися теж у свій час на світ як результат пошуків виходу з минулих криз. Ці структури теж були плодом людських зусиль щодо подолання проблем у минулому. Такі спроби на якомусь етапі історичного розвитку виявлялись більш чи менш ефективними, а тому завжди були і залишаться лише частково успішними, а тому закономірно приреченими на критику. Отже, поважна наукова критика на відміну від публіцистичних заяв завжди є толерантною до своїх попередників. Адже будь-яка соціальна структура, перед тим як стати об'єктивною реальністю, а в подальшому увійти у стадію кризи, теж була колись і кимось з певних причин побудованою. І ось тепер головне дослідницьке завдання полягає у тому, щоб знайти відповідь на запитання: коли і ким була започаткована ця конкретна суспільна структура; а також – чому і наскільки ефективно вона функціонує (або не функціонує). Наскільки взагалі тривалою може виявитися її життєздатність? Наскільки кардинальними і ефективними можуть виявитись результати реформування капіталістичної світ-системи і, відповідно, України як периферії цієї системи? Чи є раціональний смисл у романтичному гаслі «вимагайте неможливого»?

Врешті-решт, якщо політика є саме мистецтвом можливого, то як нам дізнатися, що є можливим, а що нам не до снаги? Власне, усі суспільні процеси у остаточному підсумку мають розглядатися як практика реалізації можливих альтернатив на основі аналізу всієї попередньої еволюції системи з тим, щоб у нинішній точці біфуркації, в якій, судячи з усього, перебуває Україна, спробувати прийняти єдино правильне рішення й розвернути розвиток системи у свідомо обраному напрямі. Тому ми ставимо перед собою завдання здійснити теоретичний аналіз і максимально зрозуміти той

світ, у якому живемо і де намагаємося здобути собі гідне місце. І тут нам мають допомогти напрацювання Е. Валлерстайна. Відразу зазначаємо, що ставимось до доробку цього дослідника, в тому числі й до його прогнозів, як до однієї з можливих версій, тим більше що на сьогоднішній день жоден із теоретиків не викликає стільки критики, а то й просто відторгнення, як він.

В аналізі перспектив на майбутнє Валлерстайн виходить із трьох засновків. Підсумуємо їх. Перший засновок має на увазі, що історичні системи, як і будь-які інші, мають свій обмежений термін життя. У них є початок і тривалий період розвитку, але в підсумку, в міру відхилення від рівноваги і досягнення точки біфуркації, наступає їх кінець. Другий – зазначає, що в таких точках біфуркації незначні дії можуть приводити до масштабних змін, а наслідки самих біфуркацій по самій своїй природі непередбачувані. Третій – полягає в тому, що сучасна капіталістична світ-система вступила в стадію завершальної системної кризи і навряд чи буде існувати через п'ятдесят років. Однак оскільки результати кризи не можуть бути визначені наперед, ми не знаємо, чи стане нова система (чи системи), що прийде на зміну, кращою чи гіршою від тієї, в якій ми живемо. Єдине, в чому впевнений Валлерстайн, що перехідний період буде грізним часом потрясінь, оскільки ціна переходу аж надто висока, хоч його перспективи й вкрай неясні, а потенціал впливу, здавалось би, незначних змін на кінцевий результат може бути виключно великим.

Валлерстайн зазначає, що Маркс був правим, коли говорив, що капіталізм веде до абсолютного, а не лише відносного зубожіння більшості: «Велика ілюзія теорій модернізації полягала в обіцянні зробити всю систему ядром, без периферій. Сьогодні вповні очевидно, що це нездійсненно»²². В ситуації, коли капіталізм неспроможний забезпечити більшості населення Землі прийнятні умови життя, неминучим стає закінчення його мирного панування і «вичерпання» пануючої ідеології – лібералізму. Подальший розвиток суспільства Валлерстайн вбачає на шляху знищення існуючого донині непомірного капіталістичного присвоєння, переходу засобів виробництва в руки безпосередніх виробників. На його думку, поділ світу на ядро і периферію зникне не в результаті включення в ядро

---

²² Валлерстайн І. Россия и капиталистическая мир-экономика / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1966. – № 5. – С. 42.

нових країн, а внаслідок поступового зживання самого капіталізму. Але цей варіант, наголошує Валлерстайн, не гарантований, а може бути лише завойованим в наполегливій боротьбі.

Отже, в остаточному підсумку американський дослідник приходиться до висновків, досить подібних до висновків К. Маркса, але приходиться своїм шляхом. Іронія історії виявляє себе тут в тому, що в особі Е. Валлерстайна ми маємо справу не з якимось варіантом марксизму, а з незалежним підтвердженням правоти деяких положень К. Маркса, які прийшли з боку колишнього адепта ліберальної концепції «модернізації», що претендувала замінити собою марксизм.

1.5. Реальний суверенітет «суверенної бюрократії»

Однак, з точки зору поставлених нами проблем, така віддалена перспектива в 50 років, хоча й несе в собі значну наукову креативність, може мало що важити для сьогоденних реальних політиків. Їх функція – здійснювати політичний курс «тут і тепер» і досягати зримих результатів в очах нинішнього електорату. Останній пов'язує свої сподівання на майбутнє з посиленням процесу демократизації, і ми є свідками того, що певна демократизація має місце. Однак іронія історії виявляє себе в тому, що конкретна практика «впровадження» демократизації в Україні не зменшує, а, як ми переконалися у «постпомаранчевий» період, посилює великий безлад. З одного боку, більшість людей розуміють демократизацію насамперед як вимогу рівних прав на отримання трьох основних благ: прийнятної зарплати (робота, а пізніше – пенсія); доступу дітей до освіти; і, нарешті, адекватного медичного обслуговування. Більше того, у міру розширення демократизації люди наполягають не просто на отриманні цих благ, а на регулярному підвищенні їх мінімально допустимого рівня. Однак такий рівень забезпечення є неймовірно дорогим – про це можна судити з тих перепон, які чиняться хоча б президенту США Обамі в його діяльності щодо реформування соціальної сфери, насамперед охорони здоров'я. Що вже говорити про такі країни, як Китай, Індія, Росія та й Україна. Єдиний шлях до того, щоб кожен дійсно міг отримувати більше цих благ, полягає у створенні нової системи перерозподілу світових ресурсів, який би радикально відрізнявся від тієї, що ми маємо сьогодні.

А тим часом суверенна бюрократія пострадянського простору, в тому числі й українська, в силу об'єктивних умов просто неспроможна кинути виклик існуючій світ-системі. Насамперед тому, що вона ще сама має легалізуватися в існуючій системі. Тут суть проблеми полягає в тому, що національна ідентичність українського правлячого класу є не лише продуктом самоствердження – вона має бути визнаною іншими в контексті міжнародної легітимності. Тобто ця ідентичність пов'язана не лише з громадянством чи прагненням до визнання міжнародним товариством географічних кордонів і територій ділової активності суверенної бюрократії, а й з членством в певному регіональному політичному співтоваристві, певними геополітичними зобов'язаннями. Отже, легітимізація в сучасній світ-системі українського правлячого класу (хотів би він того, чи ні) тісно пов'язана з визнанням існуючого у світі статус-кво і його суворим дотриманням.

Нині все частіше можна зустріти судження про Україну як про зону пострадянського простору, якій так і не вдалося в повній мірі здійснити принцип державного суверенітету. Тим більше, було неможливо досягти цього суверенітету за радянських часів, коли саме поняття суверенітету взагалі набуло розмитого, нечіткого і двозначного смислу. З одного боку, в статті 72 радянської конституції 1977 р. зазначалося, що «за союзною республікою зберігається право вільного виходу із СРСР». З іншого боку, панувала глибока мовчанка щодо процедури реалізації цього права. Більше того, стаття 81 зазначала, що «суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР». Тлумачення суверенітету в «Аналітичному словнику Конституції» пояснювало, що головний атрибут дійсно незалежної держави – територіальний суверенітет – реально належить загально-союзній державі у вигляді «виключно безроздільного панування над людьми і речами, що перебувають на його території». Таким чином, право на самовизначення, будучи проголошеним, по суті було вихолощеним, як і решта свобод, проголошених в радянській Конституції²³.

Хоча референдум 1991 року про незалежність України і символізував собою акт втілення принципу суверенітету в життя, але проблема суверенітету залишається актуальною, а тому в теоретичному плані ми продовжуємо слідкувати за науковим дискурсом

---

²³ Див.: Опыт словаря нового мышления. – М. : Прогресс, 1989. – С. 513–522.

навколо ліберального тлумачення цього терміну. Характерна риса цього дискурсу на нинішньому етапі – критичне ставлення до конкретного втілення цього принципу у взаємовідносинах суверенних держав один з одним. Тут спектр думок простирається від тих, хто наголошує на реальному характері суверенітету кожної із держав, до тих, хто досить цинічно оцінює здатність слабих держав протистояти тиску або улесливим заявам сильних. В своїй основі суверенітет трактується як сукупність повновладдя нації і прав, що гарантують незалежність особистості, як можливість вільного політичного самовизначення нації, як реалізацію її прав на територію, що історично склалася, та її природні ресурси. Суверенітет нації сприймається як основа для суверенітету всього народу, що утворився на певній історичній території і складає основу того чи іншого суспільства, внаслідок самовизначення якого і встановлюється той чи інший політичний характер державності, її соціальної та культурної цілісності. Важливий аспект суверенітету полягає ще й в тому, що він передбачає погодження принципів природних і невід’ємних прав основної нації на збереження і розвиток своєї культури і самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самоуправління всіх національних і етнічних груп, що проживають на даній території.

У плані теоретичному суверенітет є двосединою вимогою, спрямованою як всередину держави, так і назовні її. В тлумаченні Валлерстайна, звернений всередину держави суверенітет покладає, що в рамках своїх кордонів (які, однак, мають бути чітко визначені і легітимізовані на рівні міждержавної системи) держава має право провадити будь-яку політику, яку вважає за розумну, приймати будь-які закони, які вважає необхідними, і при цьому ніхто – ні окремі індивіди, ні групи, ні внутрішньодержавні структури – не вправі відмовитися від їх виконання. Суверенітет, звернений назовні, покладає, що жодна інша держава не має права претендувати – ні прямо, ні опосередковано – на повноваження даної держави, які остання здійснює у межах власних кордонів, оскільки така спроба означала б зазіхання на її суверенітет.

Але це все в теорії. На практиці доводиться враховувати, що державний суверенітет є категорією історичною і вимагає такого ж історичного аналізу. Той же Валлерстайн, зокрема, наголошує на класовому аспекті дискурсу навколо суверенітету, що не може

відбуватися, наприклад, без врахування питання про відносини між державою і капіталістами. Тут важливо звертати увагу й на ті масштаби, в яких правлячі класи, переслідуючи свої цілі, маніпулюють державою, і на ступінь їх здатності уникати контролю з боку державної машини (а можливості в цій сфері завжди були великими). В останні десятиліття у зв'язку з наростанням процесів глобалізації вони ще й значно розширилися²⁴.

Валлерстайну вторить Георгій Дерлугян (США), який наголошує на тому, що поняття суверенітету має свою довгу історію, не завжди сповнену оптимізму і гуманізму. У своїй еволюції, наголошує він, «європейську державу в історичному зародку важко відрізнити від організованої злочинності, точніше... упорядкованого рекету», оскільки «феодалізм та похідна від нього сучасна державність виростили з раціоналізації й упорядкування первинного елементарного грабунку». Данина, яку збирали князі й дружинники, «була по суті здирством в обмін на захист від самих себе і від чужих рекетирських організацій. Однак якщо такого роду військова влада збирається проіснувати набагато довше простого наїзду, то вона буде потребувати якоесь ідеологічне освячення (одна із статусно-рангових релігій, створена в древньому цивілізаційному ареалі Середземномор'я, чи то католицизм, православ'я чи іслам), якихось арбітрів в тяжбах (єпископи, які нині відродилися у вигляді злодіїв у законі), престижного кодексу соціально-стримуючих понять. У сумі виходить феодалізм»²⁵.

Мало чим від зазначеного вище відрізнявся характер збору данини, на думку Дерлугяна, і в Східній Європі та Росії. Хіба що тим, що Росія не успадкувала від Древнього Риму розвинутої мережі міст і доріг. Тому «головною проблемою царської влади було фізично добратися до розсіяних по лісах сіл. Але вже добравшись, не складало праці обізнати майже беззахисних селян, примусити їх забезпечувати споживання посадженого владою поміщика в якості опосередкованої і свавільно змінюваної плати за царську службу... З часом виникне потреба зганяти селян на державні будови, уральські заводи і обкласти їх рекрутською повинністю. З петровської епохи

---

²⁴ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира : Соціологія ХХІ века / І. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 80.

²⁵ Дерлугян Г. Национальное государство и очередная глобализация [Электронный ресурс] / Г. Дерлугян. – Режим доступа: <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>.

Росія отримує колосально велику армію і казенну промисловість, хоча деспотично керовані й тому в цілому мало ефективні»²⁶.

На відміну від рідко заселених і безкрайніх імперій (іспанської, турецької, російської та польсько-литовської), в західній частині Європи склалася густа мережа ринкових міст і належної грошової економіки, яка досягала й сільських районів. У цьому регіоні основним політичним і організаційним завданням королівської влади було домовитись із бюргерами-городянами щодо нормованого вилучення частини їх продукту. Домовлятися доводилось саме тому, що автономні верстви (англійські йомени, скандинавські хуторяни, французькі заможні селяни), а тим більше бюргерські міста і містечка володіли достатніми можливостями чинити опір як самотійно, так і в союзі з аристократичними і церковними противниками короля. У рівній мірі сільські і міські підприємці були зацікавлені в нормалізації центральної влади. Вони віддавали перевагу в королівстві сподіваному порядку над свавіллям, коли з'являлася можливість оспорити примхи місцевого барона.

Ось в такий спосіб – із союзу централізаторської королівської влади і дрібних власників проти місцевих баронів – і склалися перші режими правових гарантій у формі абсолютистських гарантій. Вони створювалися безсистемно, із безлічі місцевих конфліктів і прецедентів їх вирішення, а тому логічною стрункістю не відзначалися. Майже століття буржуазних революцій пішло на заплутану й нерідко криваву боротьбу за раціональне трактування і впровадження писаного права адміністрацією західноєвропейських держав. Абсолютистська правова держава, на основі якої й виросла конституційна демократія, історично виникла саме як сума правил і гарантій проти свавілля можновладців. Саме тих гарантій, які правлячі воєнно-бюрократичні еліти були змушені давати своїм підданим в обмін на згоду з їх боку регулярно платити податки й відбувати службу в армії.

Таким чином, поняття суверенітету, де держава має забезпечувати ідентичність і безпеку своїх підданих, має свою еволюцію і не може бути зведене до якогось абсолюту. Ця еволюція гартувалася у вогні Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) і матеріалізувала себе у пунктах Вестфальського миру 1648 р. щодо утвердження *першого етапу* державного суверенітету у формі системи абсолю-

---

²⁶ Дерлугян Г. Национальное государство и очередная глобализация [Электронный ресурс] / Г. Дерлугян. – Режим доступа: <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>.

ної монархії. Другий етап встановлюється з часів Французької революції 1789 р., коли держава стає втіленням національної ідентичності громадян, а націоналізм як головний політичний принцип утверджує необхідність співпадіння етнічних кордонів із політичними. Після 1917 р. починає формуватися третій етап міжнародної системи забезпечення ідентичності та суверенітету на рівні політико-ідеологічних блоків – Північноатлантичного і Варшавського договорів. У цій системі вже не могло бути мови про абсолютний національний суверенітет. Коли ж мова заходить про світ після 1989 р., що знаменував собою початок розпаду комуністичної системи, то стала виявляти себе тенденція до єдиного «глобального управління», де поняття національного суверенітету набуло ще більшої трансформації. Нині наступив четвертий етап еволюції суверенітету у формі багаторусної системи ідентичності, в якій взаємодіють фактори глобалізму, регіоналізму, етнічних та транснаціональних співтовариств, а це й накладає свій відбиток на форму та зміст державного суверенітету²⁷.

У контексті еволюції поняття суверенітету, зауважує Валлерстайн, варто лише викласти теоретично визначені принципи суверенітету на папері, як стане зрозумілим, наскільки вони відрізняються від реальної картини функціонування сучасного світу: «Жодна сучасна держава практично ніколи не ставала повним сувереном навіть у своїх межах, тому що постійно відчувала спротив діям влади. На ділі такий спротив привело більшість держав до інституціоналізації юридичних кордонів внутрішнього суверенітету, насамперед у формі конституційного права. У такий же мірі жодна держава не реалізувала всі свої суверенні права в зовнішній політиці; втручання однієї держави у справи іншої було й залишається буденною практикою, та й увесь кодекс міжнародного права (опора, власне, досить хистка) являє собою не що інше, як сукупність обмежень зовнішнього суверенітету. У той же час сильні держави сумно відомі тим, що далеко не завжди проявляють належну повагу до суверенітету слабих»²⁸.

Відповідь Валлерстайна на поставлені ним же запитання зводиться до того, що історія останніх п'яти століть відзначена

---

²⁷ Хабермас Ю. Проблемы гражданства [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://www.hrights.ru/text/b7/Chapter5.htm>.

²⁸ Валлерстайн И. Конец знакомого мира : Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 84.

повільним наростанням як внутрішньої могутності суверенітету окремих держав, так і повноважень міждержавних інститутів, але лише *«на фоні розвитку капіталістичного світо-господарства»*, завдяки чому державні структури «досягли певних позицій, але далеких, між іншим, від тих, що можна було б називати абсолютною владою. При цьому деякі держави (яких називають сильними) завжди мали більш значиму внутрішню і зовнішню могутність, ніж більшість інших»²⁹. Отже, крім історичного підходу до еволюції поняття державного суверенітету, ми, безумовно, маємо взяти до уваги той факт, що *без аналізу ролі держави в нинішній світ-системі* поставлені нами проблеми не будуть ні зрозумілими, ні логічно умотивованими.

1.6. Бюрократія і «вільний ринок»

Отже, досліджуючи процеси в українському суспільстві, ми маємо враховувати як загальні закономірності формування суверенної бюрократії периферійних країн у сучасній світ-системі, так і особливості українського ландшафту. І тут спрацьовують безліч факторів, які стосуються й існуючих соціальних мереж, усталених класів і статусних груп, національних ідентичностей, зрілих і не досить зрілих політичних рухів, усталених державних інституцій, а також бізнесових кіл, які діють у конкретному історичному контексті відповідно до свого культурно обумовленого розуміння суспільно-політичних процесів і свого місця в них. За відсутності консенсусу щодо української національної ідеї досить проблематично взагалі створити якусь ідеальну модель соціально відповідального суспільства, якому б відповідала «нормальна» з точки зору соціокультурних цінностей народу якась справді національно свідома бюрократія.

На рівні теоретичного дискурсу в українському суспільстві з'являється якась подоба пошуку альтернатив подальшого розвитку. Часто мова йде про чотири типи сучасного капіталізму – олігархічний, державно-бюрократичний, організаторсько-представниць-

---

²⁹ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира : Соціологія ХХІ века / І. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 85.

кий (інституціолізований) та підприємницький. Є розуміння того, що Україна зависла на стадії «дикого капіталізму» в його існуючій олігархічній формі, де насамперед процвітає психологія особистого збагачення вузького кола сімейств, де, як правило, ігнорується національний інтерес і завдання економічного зростання країни. Це типово латиноамериканський шлях, по якому поки що просувається Україна, декларуючи при цьому вірність європейським цінностям. Це шлях в нікуди, який уже переглядається в Росії в спробі змінити латиноамериканську модель на південнокорейську. У наукових дискурсах України часто за взірць береться організаторський капіталізм Західної Європи і Японії, але при цьому зауважується, що в ньому присутній завищений рівень бюрократизації економіки і боязнь ризиків комерціалізації новаторських рішень. З повагою говориться про підприємницький капіталізм Сполучених Штатів, який сприятливо ставиться до розширення горизонтів виробництва за рахунок сміливого і радикального новаторства. Але про все це говориться, як правило, в руслі тієї самої теорії «модернізації» з її «стадіями росту», де Україна мала б вибрати собі готову прокладену лижню й рухатись за якимось лідером в обраному напрямі.

Чи є в цьому взагалі якийсь сенс?

Як нам уявляється, було б наївно сподіватися, що, перебуваючи у фазі олігархічного корпоративізму, Україна має якісь значні шанси вільного цивілізаційного вибору і радикального переходу до більш зрілих форм суспільного устрою. Тут, очевидно, доводиться рахуватися як з історично накопиченим досвідом (а часто – відсутністю такого), так і з наявністю/відсутністю необхідних людських і природних ресурсів. За умов глобалізації доводиться брати до уваги й розклад міжнародних сил, і наявність загальноприйнятих між головними гравцями правил гри. А саме цей факт особливо актуалізує делікатну для України проблему суверенітету як головну проблему будь-якої новопроголошеної країни, оскільки капітал тут ще має міцно укоренитися як на рівні різних статусних груп нашої країни, так і на рівні міждержавному.

Ці фактори і задають певні контури того поля, в якому (і лише в якому до досягнення певного ступеню зрілості!) Україна може дрейфувати в ту чи іншу сторону. Для розуміння можливостей і меж подібного дрейфу нам, очевидно, слід зважати на гіпотезу світ-

системного підходу Валлерстайна з її відмінними характеристиками ядра світ-системи і її периферії. Насамперед на те, що в сучасному світі ядро світ-системи володіє могутньою ресурсною та інфраструктурною силою капіталістів, а також до їх розпорядження є надзвичайно ефективний апарат координації. І навпаки, на периферії всі держави за означенням мають бути вкрай слабкі. По-перше, ефективні держави там просто непомірно дорогі. З іншого боку, якби ці держави були сильними, то у випадку політичної революції вони могли б загрожувати експропріацією місцевих бізнес-еліт.

За усіма ознаками периферійності України, капітал постійно почуває себе невпевнено за будь-якого загострення соціальної напруги і нестійкості політичного режиму. Щоб блокувати окремі спроби з боку державного апарату боротися з тотальним пограбуванням країни і всюдисущою корупцією, впродовж всього періоду незалежності України широко практикувався механізм урядової відставки. За 20 років незалежності змінився 21 склад уряду, і нині у владі перебуває 22-й. В силу недовговічності урядів кожен із них змушений був працювати в режимі «від бюджету до бюджету», не приділяючи практично уваги питанням стратегічного планування і модернізації. Як наслідок, урядовий контроль над суспільними процесами час від часу блокувався, населення утримувалось «на межі бідності», а українські скоробагатки тим часом поважно ввійшли в коло європейської еліти.

Звичайно, проблема бідності характерна не лише для України – це глобальна проблема. Однак країнам ядра капіталістичної світ-економіки вдається уникати соціальної напруги, пов'язаної з продовольством. Так само вдається залагоджувати й інші гострі соціальні проблеми. Це повністю погоджується з загальним положенням світ-системного аналізу про те, що ядро КСЕ є зоною комфортабельної монополізації ринків, де ресурсів, як правило, цілком достатньо для всіх великих учасників ринку, і між ними можлива цивілізована поведінка на договірному рівні. Зовсім інша картина характерна для ринкових взаємовідносин на рівні периферії капіталістичної світ-економіки: «на периферії олігархи постійно дробляться і жорстко інтригують один проти одного, не дозволяючи водночас оформитися сильній владі, щоб не підпасти під неї... Периферія є зоною, звідки ресурси втікають, оскільки немає сили їх

утримати, від чого ринкова і політична конкуренція набувають жорсткого характеру, аж до взаємного знищення»³⁰.

І тут на повен зростає проблема взаємовідносин між діловими колами і владною верхівкою. Якщо правителі стають не в міру сильними, то їх інтереси починають домінувати над інтересами промисловців і підприємців, а тому безкінечне накопичення капіталу вже перестає бути основним пріоритетом існування самої капіталістичної світ-системи. Вихід із положення для капіталістичних олігархів – існування цілого шерегу різноманітних держав, між якими капітал мав би можливість лавірувати, добиваючись найвигіднішого для себе інвестиційного клімату: «Капіталістам потрібен великий ринок... і безліч різних держав, працюючи з якими можна було б отримувати певні переваги, але oprіч цього капіталісти можуть обходити держави, які ворожі їхнім інтересам, на користь дружніх. А при загальному розподілі праці лише велика кількість держав забезпечує цю можливість»³¹.

І тут виникає проблема зміцнення держави, хоч як би це не суперечило одному із чільних постулатів лібералізму про пріоритет «невидимої руки вільного ринку», яка, мовляв, сама має вирішити проблеми виробництва, поширення й споживання виробленого продукту, відсунувши державу на роль «нічного сторожа». Тут життя вносить свої корективи в теоретичні моделі, якими б логічними вони не видавались. Насамперед: що має «стерегти» держава, якщо в першу чергу не капітал, не священне право приватної власності? Щоправда, з одного боку, «вільний ринок» нібито покладає відповідальність за невдалі фінансові операції на самого підприємця. Але, з іншого боку, підприємець може втратити капітал і мимо своєї волі. Це може статися як мінімум у трьох випадках: капітал може бути вкрадений, конфіскований або обкладений непосильними податками. Для запобігання крадіжки, яка є вічною проблемою, можна вдатися до створення приватних служб безпеки, яких нині і в Україні розплодилося як гриби після дощу. Однак існує й альтернатива – делегування функцій захисту від грабіжників державі, що посилює поліцейську функцію держави та її вплив на «вільний ринок». Хто б що не говорив про «авторитарний режим

---

³⁰ Дерлугьян Г. Цит. раб. – С. 145.

³¹ Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 87.

Кучми», ми не повинні забувати, що саме цейправлячий режим поклав край «війні всіх проти всіх» 90-х років, вивів країну із фази гіперінфляції і забезпечив стійкий економічний розвиток у 2000–2005 роках. Саме в цей час так званий вільний ринок став відчувати вигоду від влади, яка гарантувала «ренту з захищеності», збільшуючи доходи підприємця.

Щоправда, більшу небезпеку для багатих людей являли собою не так крадіжки, як конфіскація. За умов докапіталістичних суспільств конфіскація являла собою могутній економічний і політичний засіб у руках правителів. У ті часи купці часто давали позику королям як під майбутні доходи казни, так і під можливість отримати високодоходні сировинні монополії. Оскільки сили фінансових мішків і корони залишалися нерівними, то влада могла вдаватися до конфіскацій. Свідчення тому – плачевна доля торговельного дому Фуггерів із Аугсбурга, які замислили приватизувати іспанські рудники в Перу. Заборгувавши у Фуггерів велетенські суми, мадридський двір в 1557 р. вдався до суверенного дефолту, оголосивши саму ідею банківського відсотку «богопротивною». Щоб оскаржити думку їх Католицьких Високостей та для забезпечення гарантій «вільному ринку», нідерландці створили суверенну державу Нідерланди, яка по суті була скоріше купецьким акціонерним товариством щодо фінансування і організації власної оборони та захоплення іспанських колоній в Ост-Індії. Приклад воєнних успіхів маленьких Нідерландів (до Вестфальського миру 1648 р. у Франції був флот в одну тисячу кораблів, а у нідерландців – 17 тисяч) спонукав до захисту «вільного ринку» і з боку інших абсолютистських держав³².

До конфіскацій вдавалися і в середньовічній Росії, де не знайшлося сил для створення «вільного ринку». За свідченням Джільса Флетчера, посланника англійського посольства до Росії в 1588 р., до доходів царської казни «можна додати також конфіскації майна тих, хто був підданий опалі, на велику суму... не для якої-небудь очевидної нужди чи потреби царя й держави, але лише із свавілля й звичаю... грабувати свій народ і збагачувати свою казну». Оці надзвичайні утиски людей в Росії «позбавляють їх охоти займатися своїми промислами, оскільки хто з них є заможнішим, то тим

---

³² Дерлугян Г. Национальное государство и очередная глобализация [Електронный ресурс] / Г. Дерлугян. – Режим доступа: <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>.

більшою є небезпека не лише позбутися свого майна, а й самого життя. Якщо ж у когось і є якась власність, то намагається він її приховати, наскільки зможе»³³.

Отже, конфіскація за умов докапіталістичного суспільства хоч на Заході, хоч на Сході була важливим політичним і економічним знаряддям у руках правителів, яка ставила перепони безмежному накопиченню капіталів, хоч саме таке накопичення і є основною характерною рисою капіталістичної світ-системи. Саме тому необхідною передумовою формування капіталістичної системи стало визнання конфіскації нелегітимним заходом, а упорядкування державою прав власності забезпечувалося через утвердження «верховенства закону». Щоправда, історія навіть у ХХ ст. не раз демонструвала приклади конфіскації через націоналізацію. Однак, зауважує Валлерстайн, «дивує не те, як широко застосовувалась конфіскація, а, навпроти, те, наскільки рідко до неї вдавалися. У жодній іншій світ-системі інтереси капіталістів не були так захищеними, і з плином часу ступінь їх захищеності лише зростала. Час від часу і націоналізація провадилася "з компенсацією", а нерідко, як відомо, вслід за нею відбувалася денационалізація, що з системної точки зору надавало націоналізації тимчасового характеру. За будь-яких умов послідовне утвердження принципу законності забезпечувало передбачуваність рівня очікуваних у майбутньому доходів, а це відкривало перед капіталістами можливості для більш продуманих інвестицій, які приносили в остаточному підсумку більш високі прибутки»³⁴. Отже, «вільний ринок» з його «невидимою рукою» був лише настільки «вільним», наскільки він був урегульованим і гарантованим з боку «видимої руки» держави.

Незмірно зростає роль держави у сфері оподаткування. Звісно, платити податки не хочеться нікому, однак капіталісти як клас в цілому все ж таки тяжіють до розумного, з їх точки зору, оподаткування. У якійсь мірі таке оподаткування являє собою купівлю послуг держави, а такі послуги ніколи не бувають безкоштовними. Більше того, наголошує Валлерстайн, «за століття існування капіталістичного світ-господарства реальний рівень оподатку-

---

³³ Флетчер Дж. О русском государстве / Дж. Флетчер // Накануне смуты. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 524, 531.

³⁴ Валлерстайн И. Конец знакомого мира : Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 88.

вання виріс, але причиною тому стало зростання обсягу державних послуг (курсив наш. – Авт.). Немає ніякої впевненості в тому, що капіталістам було б вигідніше безпосередньо самим платити за ці необхідні їм послуги. Більше того, я наполягаю, що відносно великі ставки податків вигідні великим капіталістам, бо значна, якщо не більша частина цих грошей так чи інакше повертається їм, оскільки оподаткування служить способом перерозподілу доданої вартості від трудящих і дрібних фірм до великих капіталістів»³⁵.

Які ж аргументи приводяться на користь висловленої тези? По-перше, основною турботою великого капіталу, як не парадоксально це звучить, є... захист себе від «вільного ринку», оскільки цей хвалений «вільний ринок» саме і є смертельним ворогом для накопичення капіталу. Той гіпотетичний «вільний ринок», якому співають оди представники ринкового фундаменталізму в популярних виданнях ліберального спрямування – ринок безлічі покупців і продавців, які володіють достовірною інформацією – був би для великого капіталу справжньою катастрофою. В обставинах «залізного закону прибутку за умов вільного ринку» ніколи великих капіталів накопичити неможливо, а оскільки великі капітали олігархів ростуть прямо на очах, і ми в Україні є свідками цього процесу, то це лише означає, що реальний ринок далєбі не є «вільним».

Діючі олігархи твердо знають, що виробник може збільшувати свій прибуток лише в тій мірі, в якій він монополізує ринок. Якщо ж при відсутності монополії операція стане вигідною для будь-кого, то за умов «вільного ринку» й інші виробники можуть вийти на ринок, знижуючи тим самим ціну реалізації того чи іншого товару. Сама по собі ефективність виробництва створює лише незначні перепони для такого процесу. Реальні ж перепони для конкурентів великого капіталу у їх прагненні вийти на ринок створює своєю діяльністю саме держава. За умов глобалізації цю функцію здійснюють здебільшого провідні держави ядра капіталістичної світ-системи, які роблять все, аби не допустити на ринок товари держав світової периферії.

Як правило, вдаються здебільшого до трьох основних механізмів, які принципово змінюють характер оборудок на так званому вільному ринку. Найбільш очевидними для всіх є юридичні рамки: правлячі кола держави можуть дозволяти «своїм» підприємцям

---

³⁵ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира : Соціологія ХХІ века / І. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 88.

засновувати монополії і не дозволяти цього підприємцям із опозиційного табору. Те ж саме можна віднести до різного роду квот. Чи не найширше використовуються заборони на імпортно-експортні операції. Це ж саме стосується патентів, коли монополії перейменовуються у володільців «інтелектуальної власності» і не допускають інших підприємців до участі у виробництві тих чи інших товарів.

Другий спосіб викривити сутність «вільного ринку» полягає в тому, що держава бере на себе частину витрат підприємця. Не обов'язково при цьому державі брати на себе якусь частину субсидій, досить уряду взяти на себе створення якоїсь інфраструктури (дороги, зв'язок, пільгове постачання енергоносіїв), що позбавляє підприємця необхідності вкладати додатковий капітал. Звісно, такі кроки пояснюються тим, що окремим підприємцям не під силу здійснити такі затрати, а тому їх слід розверстати на все суспільство. Біда лише в тім, що не всі в однаковій мірі користуються згаданою інфраструктурою, в той час як затрати на її створення покладаються на всіх платників податків, а досить часто непропорційна частина податків приходиться саме на тих, хто ніколи й не матиме змоги використати цю інфраструктуру.

Третій спосіб – прямий чи мовчазний дозвіл «своєму» підприємцю з боку державної влади не нести витрати по відшкодуванню збитків у разі забруднення довкілля. Якщо підприємець забруднює річку і не несе витрат ні на очисні споруди, ні на відновлення первісної чистоти води, держава фактично дозволяє перекласти ці витрати на все суспільство. Тим часом у бюджеті теж завжди не вистачає коштів, довкілля забруднюється, і кожен на власному здоров'ї переконується, що рано чи пізно цей рахунок може виявитися неоплатним – він виліється в демографічну кризу. Але це станеться колись пізніше, а в поточному моменті невжиття заходів стосовно підприємця є практичне надання йому можливості приховати справжні витрати, що само по собі вже є великою субсидією з боку держави.

Врешті-решт, є ще один метод обмеження державою «вільного ринку», який час від часу викликає резонанс в українських ЗМІ, хоч він і є універсальним для всієї сучасної капіталістичної світ-системи. Йдеться про систему державних закупівель, оскільки держави були і залишаються основними покупцями на своїх національних ринках, а центральні держави світ-системи контролюють і значну частину попиту на світовому ринку. На практиці вони часто

виявляються монополістами або майже монополістами на ринку найдорожчих товарів, таких, наприклад, як зброя і комп'ютери. Звичайно, правлячі кола держав могли б використати своє становище для того, щоб знизити ціни, за якими самі купують подібні товари. Але, як вже увійшло в практику, замість цього вони частіше всього дозволяють «своїм» виробникам монополізувати певні частки ринку й безсоромно нагнати ціни. Ті підприємці, які програли в цій конкурентній боротьбі, починають люто протестувати проти цих опікуваних державним апаратом монополій. Однак в разі переходу від опозиційної діяльності до влади вони тут же намагаються знищити «чужі» монополії і створити власні. Коло замикається і все повертається до висхідних позицій – вчорашні опозиціонери перестають цитувати Адама Сміта про «вільний ринок» і «державу як нічного сторожа», а натомість переходять до субсидування неоконсервативних політичних сил і створення власних квазімонополій.

Звісна річ, перераховані методи непрямого субсидювання далеко не вичерпують усі відомі й приховані схеми пристосування «вільного ринку» до інтересів певної групи підприємців. Але в цілому вони наочно демонструють нещирість і неспроможність ліберальної риторики навколо такої ціннісної ідеологеми як «вільний ринок», демонструючи на практиці тяжіння до створення сильного державно-бюрократичного механізму. Хоча роль держави за умов глобалізації йде по низхідній, зауважує Валлерстайн, разом з тим «суверенітет держав – їх здатність самостійно вершити внутрішні і зовнішні справи в рамках міждержавної системи – виступає фундаментальною опорою капіталістичного світ-господарства. Якщо вона буде зруйнована чи хоча б серйозно нахилиться, капіталізм як система виявиться неспроможним... Капіталістичне світ-господарство потребує структури, що складається із держав, функціонуючих в рамках міждержавної системи. Ці держави критично важливі для підприємців насамперед тому, що беруть на себе частину витрат виробництва, гарантують квазімонополіям їх стійкі прибутки і підтримують їх зусилля, спрямовані як на обмеження можливостей трудящих класів захищати свої інтереси, так і на пом'якшення невдоволення народних мас за рахунок часткового перерозподілу додаткової вартості»³⁶.

---

³⁶ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира : Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 103.

Поки що науковий дискурс навколо зазначених проблем не може дати остаточних рецептів щодо вирішення проблем, котрі зачіпають основні питання цивілізації: як подолати прірву між бідністю й багатством, протиріччя між етнічними утвореннями, напруженість у сфері міжконфесійних відносин у сучасному світі, історія якого повна насильства й непорозуміння. Що не викликає сумніву – втрачає свою легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну ідилію, замкненого на самого себе національно-державного простору. У світі складається нова ситуація, в результаті якої стає фікцією уявлення про «національний» продукт, «національну» фірму, «національну» індустрію – і все це спонукає до уважного й виваженого ставлення до прогнозів, ідеологій, парадоксів і навіть алармістських настроїв ери глобалізації. За даної ситуації, наголошує Валлерстайн, «я відчуваю глибоку спокусу відповісти, що буржуазія може існувати лише на глобальному рівні, що бути буржуа якраз і означає нездатність бути лояльним до будь-якої спільноти, що буржуа не може поклонятися ніякому богу, крім Мамони... Давайте ніколи не забувати про те, що по-справжньому великі капіталісти без коливань експортують капітали зі своїх країн, якщо ці країни приходять до занепаду як центри прибуткового інвестування. Можливо, прості люди залишаються більш відданими іншим членам своєї групи лише тому, що у простих людей менше простору для маневру, але залишається фактом, що справи є саме такими. Тобто в цій капіталістичній світ-економіці нація, раса і навіть клас слугують прихистком для пригнічених, що пояснює причину, чому вони залишаються настільки популярними ідеями»³⁷.

І тут актуалізується проблема подальшої демократизації суспільств, яка, зазначає Ентоні Гіденс, теж перестала бути справою лише національної політики: «Демократична політика, – як це практикувалося досі, – базувалася на припущенні, що національна спільнота є самоврядною і спроможною на засадничому рівні формувати політичний курс, у якому вона зацікавлена. Проте під впливом глобалізації обриси суверенності затьмяніли. Нації і національні держави залишаються потужними, але існує значний дефіцит демократії, який... пролягає між ними та глобальними силами, що

---

³⁷ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 60.

впливають на життя їх громадян. Екологічні ризики, нестійкість глобальної економіки або глобальні технологічні зміни не зважають на національні кордони. Вони уникають демократичних процесів, і це є одною з головних причин... для нарікань на занепад демократії там, де вона найбільш розвинена»³⁸. Виплекати певні елементи демократії можливо нині понад національними рамками в площині інтернаціональних та транснаціональних організацій і об'єднань. Та ж Організація Об'єднаних Націй, що не піддає сумніву суверенність націй, є важливим провідником демократії у світі. Європейський Союз також започаткував форму транснаціонального урядування, і що б не говорили його критики, він не є формою федеральної або якоїсь наднаціональної держави. Щоденна практика його існування наочно доводить, що транснаціональна система може зробити дієвий внесок у розвиток демократії як всередині держав, так і в стосунках поміж ними.

Отже, якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити за умов світового ринку й транснаціональних акторів, то лише за умов, коли процес глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності – «мислити глобально, діяти локально».

1.7. Глобалізація й суспільний прогрес

Висловитись проти суспільного прогресу – значить поставити себе тим самим в позицію ретрограда. Однак тут питання полягає в іншому: наскільки нинішня капіталістична світ-система дійсно второвує шлях суспільному прогресу чи, навпаки – поступово заганняє суспільний поступ у глухий кут безвиході й відчаю.

Немає ніякого відкриття в тому, що ми живемо у світі нерівності й наростаючої поляризації, де, навіть не дивлячись на абсолютне зростання матеріального благополуччя, представники найбільш забезпечених верств населення зримо відриваються від середнього класу. Тим самим ілюзорною стає триєдина програма

---

³⁸ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – С. 262.

лібералів, яка завжди зводилася до реалізації класичного гасла Французької революції «Свобода. Рівність. Братерство». Іронія історії полягає в тому, що якби це гасло послідовно виконувалося, то, на думку Валлерстайна, «капіталістичне світ-господарство перестало б існувати в силу неможливості безкінечного накопичення капіталу. Саме тому пропозиції лібералів (якщо так можна висловитися), були половинчастими або навіть менше того: вони відповідали інтересам приблизно сьомої частини населення світу, того самого знаменитого середнього класу, якому і забезпечувався пристойний рівень життя. І хоча при тому сьома частина (населення світу) отримувала значно більше благ, ніж коли-небудь раніше, її частка виявилася заниженою, а ті шість сьомих, що залишилися, не отримали майже нічого»³⁹.

Цю ситуацію розуміють провідні економісти як Сходу, так і Заходу. Вони не можуть ігнорувати той факт, що за багатьма напрямками прірва між тими, кому випадають плоди цивілізації, і всіма іншими, продовжує зростати, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі. Як зазначає український дослідник професор А. Гальчинський, плоди глобальної нерівності, перетворилися на центральну проблему ХХІ ст. Так званий «чистий ринок» є далеко не у всьому досконалим механізмом, який породжує небезпечну для суспільства диференціацію доходів і монополізацію економіки. У свій час обмеження ринку на рівні національних економік розвинутих країн Заходу було подолано завдяки застосуванню системи активного державного регулювання, яка втілювалася у регулятивні сегменти соціально-ринкової економіки з активним застосуванням механізмів демократії та громадянського суспільства. Це вберегло суспільство не лише від надмірної диференціації доходів, а й від проникнення духу ринкової психології у сферу культури, соціального розвитку, частково і в політику. «Однак, – зазначає Гальчинський, – на інтернаціональному рівні ці протизваги (я їх називаю ще й соціальними стабілізаторами) не лише не діють через об'єктивні причини, а й свідомо заперечуються: вся чинна інституційна система світових економічних відносин – механізми МВФ, Світового банку, СОТ та ін. діють на основі принципів лібералізму,

---

³⁹ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира : Социология ХХІ века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 98.

які адекватні логіці класичного (нічим не обмеженого) ринку, а отже, реалізуються в режимі ринкового фундаменталізму»⁴⁰.

Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є збоченням, а ідеологія, що освячує цей принцип, – глибоко й безнадійно хибною. Подвійна мораль цієї ідеології виявляє себе в тому, що західні суспільства, починаючи від реформ О. Бісмарка, активно, крок за кроком, вдавалися до заходів щодо соціального впорядкування «вільного ринку», але в той же час справжня мета діяльності широкої мережі нинішніх міжнародних фінансових інститутів спрямована на інше – на обслуговування інтересів ядра капіталістичної світ-системи та всіляке пристосування виробничого, фінансового та інтелектуального потенціалу країн «периферійної» зони, в тому числі й України, до потреб «центру» цієї системи.

Так, наприклад, капіталісти все частіше стали зміщувати акцент у пошуках джерел прибутків у бік фінансових спекуляцій, нехтуючи вкрай важливою для трудящих сферою виробництва. Ці фінансові маніпуляції приносять велетенські прибутки вкрай обмеженому колу фінансових гравців, але в той же час дестабілюють світову економіку, наражаючи її на коливання курсів валюти й безробіття, посилюючи тим самим ознаки все наростаючого хаосу. Чи варто дивуватися, що на протигагу ринковому фундаменталізму стала виявляти себе тенденція до наростання духовного спротиву, яка, у своїх окремих проявах теж стала набувати крайніх форм ідеологічного фундаменталізму. Зокрема, нинішні «нові ліві» у світі все більше зосереджують свою діяльність на протистоянні ринковому фундаменталізмові як на всесвітньому рівні, так і на рівні локальних масштабів. Їх масштабні антиглобалістські акції протесту говорять самі за себе, а гасло «Світ може бути іншим» аж надто наочно засвідчує, що нинішня світ-система перебуває у структурній кризі із перспективою можливих радикально політичних варіантів її вирішення. Одним із таких показників світового політичного хаосу і перегрупування політичних сил стала повна драматизму атака Усами бен Ладена на башти-близнюки 11 вересня

---

⁴⁰ Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи : Методологічні аспекти / А. Гальчинський. – Либідь, 2006. – С. 251; див. також: Удовик С. Л. Глобалізація: семиотическіе подходи / С. Л. Удовик. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – С. 288–319.

2001 р. І це лише окремі прояви назріваючого хаосу, в якому знаходиться своє втілення криза існуючої світ-системи.

То ж чого чекати й на що сподіватися за ситуації, що склалася? Відповідаючи на поставлене запитання, Е. Валлерстайн наголошує на неоднозначності суспільних процесів: «По-перше, хотілось би зазначити, що на нас чекають різкі коливання у всіх секторах світ-системи, що ми, власне, бачимо уже сьогодні. Світ-економіка перебуває під сильним спекулятивним гнітом, непідвладним основним фінансовим установам і контролюючим органам, наприклад центральним банкам. Роста насилля, але зусиль і можливостей влади недостатньо, щоб рішуче покінчити з цим насиллям. Значення моральних принципів, які традиційно прививали своєму народу держава і церква, практично зійшло нанівець»⁴¹.

У той же час, з іншого боку, сама криза системи зовсім не є свідченням того, що правлячі й ділові кола дійшли до розуміння щодо необхідності відмовитися від спроб діяти по-старому, за давньою звичкою. Власне, йдеться не лише про верхи, бо такі настрої пронизують найрізноманітніші верстви суспільства. Іронія історії виявляє себе в тому, що, незважаючи на кризові явища, «більшість людей завжди намагаються жити так, як вони звикли. В цьому є сенс, однак, на певний строк. Звичне життя людині добре знайоме, вона знає, які переваги воно йому може дати, інакше це не було б її звичним життям. Саме внаслідок того, що коливання у світ-системі стають все сильнішими, більшість людей постаратися сховатися від них у стереотипах усталеного життя»⁴².

Отже, ситуацію не слід аж надто драматизувати, бо вихід із кризи, судячи з усього, поки що не вбачається в якомусь раптовому суспільному збуренні, оскільки в середньостроковій перспективі представники найрізноманітніших верств постаратися пристосуватися до існуючої системи, сподіваючись на те, що вона зуміє полегшити існуючі труднощі. Психологія обивателя влаштована так, щоб уникати катаклізмів: мовляв, і в минулому були проблеми, але якось воно та й вирішувалося. Тут помилка полягає в тому, що за умов системної кризи толку від такого пристосування виявляється дуже мало, адже суть справи полягає саме у системності цієї кризи. Тому рано чи пізно неминуче з'являться

⁴¹ Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 194.

⁴² Там же. – С. 195.

суспільно-політичні сили, які будуть намагатися діяти інакше – йти по шляху радикальних змін, сподіваючись при тому навіть мати зиск від сильних і непередбачуваних зрушень, спрямовуючи процеси у вигідному для себе руслі. Це створить підстави для подальшого розгортання і загострення політичної боротьби: «Вона розгортається на наших очах, одна із основних її рис – повна непередбачуваність результатів, інша – непрозорість самої боротьби. Дехто може сказати, що ми спостерігаємо зіткнення базових цінностей або навіть "цивілізацій", але це вірно лише до тих пір, допоки ми не вирішимо ототожнити кожную із сторін з якимсь певним народом, расою релігією чи якою-небудь іншою історично обумовленою спільнотою. Найголовніше у цих спорах – визначити, наскільки будь-яка соціальна система, в даному випадку майбутня система, яку ми розбудовуємо, готова опиратися на дві фундаментальні давно всіма визнані основи соціального устрою – свободу і рівність, а ці поняття пов'язані між собою набагато міцніше, ніж це готова визнати соціальна наука сучасної світ-системи»⁴³.

Зазначені процеси не оминуть і Україну, оскільки ліберальні гасла «свободи» і «рівності» настільки затерлися в нашому політичному лексиконі та стали настільки неадекватними існуючій практиці, що нині вже годі й оцінити належним чином їх справжню сутність і значимість. Між тим у науковому аналізі варто було б принципово розрізнявати *свободу більшості* й *свободу меншості*. Свобода більшості визначається тим, наскільки колективні політичні рішення відбивають собою насамперед надії і устремління більшості населення країни, а не лише тих невеликих груп, що контролюють процес прийняття рішень. І тут нас не можуть втішати посилення на наявність так званих вільних виборів, оскільки навіть регулярні, чесні та відкриті вибори являються хоч і обов'язковою, але зовсім не достатньою умовою демократії. По Валлерстайну, «свобода більшості передбачає, що більшість має доступ до інформації. Свобода більшості має на увазі, що є механізми трансляції поглядів більшості населення у погляди більшості в законодавчих органах. Навряд чи в сучасній світ-системі є хоч одна держава, яка б відповідала цим вимогам справжньої демократії»⁴⁴.

---

⁴³ Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 196.

⁴⁴ Там же. – С. 196–197.

Що ж стосується України, то за наявності існуючого рівня корумпованості суспільства, а також існуючого донедавна «імперативного мандата» депутатів Верховної Ради були відсутні, власне, самі передумови як вільного волевиявлення, так і механізму реалізації цього волевиявлення. Інша справа – свобода меншості, яка забезпечує право окремих груп чи осіб діяти на власний розсуд у тих сферах суспільного буття, на які не розповсюджується право більшості вимагати дотримання єдиних правил гри. І Україна тут не виключення, а, скоріше, ще одне свідчення того, що в сучасній світ-системі взагалі дуже важко визначити, де проходить межа між свободою більшості і свободою меншості. Хай би там що, але в назриваючій боротьбі за те, якою бути наступній системі (чи системам), що прийде на зміну існуючій світ-системі, «основний розкол відбудеться між тими, хто збирається розширювати свободу як більшості, так і меншин, і між тими, хто постарается створити систему невірних, роблячи вигляд, що слід зробити вибір між свободою більшості і свободою меншин. Уповні зрозуміло, яку роль відіграє непрозорість в такого роду боротьбі: непрозорість веде до замішання, а це на руку тим, хто хоче обмежити свободу»⁴⁵.

Отже, коли брати соціальний аспект цього протиріччя, то тут концепція свободи корелюється з концепцією рівності, зокрема про рівність доступу до матеріальних благ, до можливостей для підприємницької та творчої діяльності. До тих пір, доки існує сильна соціальна нерівність, то важко й помислити про те, щоб усі люди мали рівну вагу та значення при визначенні позиції більшості. Також важко уявити собі, що всі стануть поважати свободу меншості, якщо ця меншість не буде їм рівною: лише рівні соціально і економічно можуть бути рівними політично. У підсумку Валлерстайн приходять до висновку, що, розбудовуючи систему (чи системи), які прийдуть вслід за нашою існуючою світ-системою, «доведеться зробити вибір між ієрархічною системою, де блага і привілеї кожен буде отримувати відповідно до свого місця в системі, як би це місце йому не досталось, хай навіть завдяки хорошим здібностям, і відносно демократичною системою, де буде існувати відносна демократична рівність»⁴⁶.

---

⁴⁵ Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 197.

⁴⁶ Там же. – С. 198.

Варто зазначити, що і крім Валлерстайна ще цілий ряд ліберальних мислителів на Заході почали ставити питання про вичерпання креативних можливостей ринкового фундаменталізму нинішньої світ-системи. Так, згадуваний вже лауреат Нобелівської премії Джозеф Стігліц акцентував увагу на тому, що «міністри фінансів і торгівлі розглядають глобалізацію як явище переважно економічне; проте для багатьох людей у країнах, що розвиваються, вона є набагато більшим», зокрема таким фактором, що «підриває традиційні цінності». Особливо важливим з точки зору України є те, що економічне зростання з точки зору ринкових фундаменталістів розглядається під кутом зору урбанізації, не зважаючи при тому на руйнування традицій сільськогосподарського сектору суспільства: «На жаль, досі ті, хто є відповідальним за упровадження глобалізації, схвалюючи її позитивні результати, все ще надто часто недооцінюють цього негативного боку, загрози культурній ідентичності і цінностям. Це викликає подив з огляду на стурбованість цими проблемами у самих розвинутих країнах: Європа захищає своє сільськогосподарське виробництво не тільки в інтересах своїх виробників і торговців, а й тому, що таким чином вона зберігає свої сільські традиції»⁴⁷.

Тут мають значення і темпи глобальної інтеграції, бо більш поступовий процес означатиме, що традиційні інститути і норми не будуть знищені, принаймні їм буде дано час для пристосування до нових умов. Часто суть справи полягає не лише в розмиванні традицій глобалізаційними процесами, а й у тім, що старі традиції видозмінюються й починають жити в нетрадиційний спосіб. Так, згадуваний вже Ентоні Гіденс висловлює вагому й актуальну думку про те, що альтернативою відступу від традиції має стати більш відкрите й рефлексивне життя, а приховану потугу традиції можуть заступити більш відкриті дискусія і діалог. Навпаки, там, де діалог заперечується, де відкидається множинність культурних ідентичностей та інтерпретацій, виростає фундаменталізм. Останній – «дитя глобалізації», що може виникнути на ґрунті будь-якої традиції. Культурно-ідеологічний фундаменталізм – не тільки і не просто антипод ринкового фундаменталізму часів глобалізаційного модерну. У функціональному плані він провокує постановку низки незручних для правлячих верхів запитань на кшталт: чи можемо ми жити у світі, де нема нічого святого? Відповідь британського дослідника

---

⁴⁷ Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. – К., 2003. – С. 232.

така: «я не думаю, що можемо... Жоден із нас не матиме заради чого жити, якщо ми не мали бодай чогось, за що варто померти»⁴⁸.

Таким чином, відкидаючи принцип ринкового фундаменталізму, Ентоні Гіденс закликає приділити належну увагу важливим питанням національної ідентичності в контексті культурного плюралізму або мультикультуралізму. Він застерігає, що ці питання не слід зводити до на загальну слушної тези про необхідність обопільно толерантного співіснування різних культур. Констатуючи нестримність розмивання кордонів між націями-державами в рідчій глобалізації, але однозначно залишаючи за націями значущу роль за нашої доби (яку Гіденс називає пізнім модерном), дослідник знаходить ґрунт для обопільного врівноваження цих тенденцій в понятті «космополітичного націоналізму»: «Космополітичний світогляд є необхідною умовою багатокультурного суспільства в процесі глобалізації. Космополітичний націоналізм становить єдину форму національної ідентичності, що узгоджується із цим порядком»⁴⁹.

На думку Ніни Поліщук – української дослідниці творчого доробку Гіденса – особливу актуальність для сучасної України представляє критика британським автором концепції «радикальної багатокультурності», яка спрямована на знецінення – по суті заперечення – національної культурної ідентичності. Остання штучно дискредитується прихильниками «радикальної багатокультурності» як, мовляв, таке собі надумане міфологізоване утворення, що активно використовується деякими правлячими владними групами лише у власних інтересах. На протипагу цим маніпуляціям Е. Гіденс акцентує увагу на внутрішній суперечливості цієї позиції. Він наголошує, що, впроваджуючи політику «радикальної багатокультурності», її адепти прагнуть заперечити наявність національної спільноти як цілісності і врешті-решт ставлять завдання відкинути її. Апелюючи до справедливого гасла захисту національних меншин, прихильники такого радикалізму у своїх практичних діях доводять справу до абсурдного їх протиставлення національній спільноті в цілому, а тим самим утворюючи несправедливість по відношенню до цієї великої національної спільноти. «Йдеться про

---

⁴⁸ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 39.

⁴⁹ Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. – L. : Polity Press, 1998. – P. 136.

те, – наголошує Н. Поліщук, – що не береться до уваги почуття справедливості культурної більшості в межах загальної національної спільноти, яка обнімає плюралізм культур, а також нехтується факт, що це почуття буде неодмінно звужуватися, якщо представники культурних меншин відхилятимуть ідентичність культурної більшості, разом з якою вони належать до однакової національної спільноти. Така ситуація обернення справедливості на несправедливість у міжкультурних стосунках у контексті багатокультурності є типовою і гостро болючою для сучасного українського суспільства»⁵⁰.

Вихід із становища, що склалося внаслідок форсованого впровадження ринкового фундаменталізму й пригнічення національної ідентичності, в тому числі й шляхом штучного впровадження «радикальної багатокультурності», Ентоні Гіденс вбачає на шляху відмови від прийняття якогось універсального зразка вестернізованої демократії для сліпого наслідування й копіювання, а сприйняття процесу «демократизації демократії» в процесі постійного саморозвитку й вдосконалення суспільного життя. Демократія аж ніяк не будується на принципі – усе або нічого: «у різних країнах демократизація демократії прибиратиме різних форм, залежно від конкретних передумов»⁵¹. Цей момент у трактуванні Гіденса є принциповим, оскільки він не зациклюється на сфері виключно ринкової економічної доцільності, а орієнтує на перспективу комплексного розв'язання різноманітних життєвих проблем, що їх породжує глобалізація – від економічної ефективності, до екологічної безпеки, політичної стабільності, розбудови громадянського суспільства, національної культури, а також таких (на перший погляд «незначних»), як сімейні відносини, а то навіть й етика інтимних стосунків. І це зрозуміло – адже людський вимір глобалізації є не чим іншим, як виміром оптимістичного ставлення до демократії та послідовного впровадження її засад.

Важливість процесу «демократизації демократії» є вагомою складовою і у дослідженнях Дж. Стігліца. Зокрема, він наголошує

---

⁵⁰ Поліщук Н. Глобалізаційний вимір людства та людський вимір глобалізації : Філософські акценти / Н. Поліщук // Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 84.

⁵¹ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 58.

на тому, що глобалізація у її нинішньому варіанті ринкового фундаменталізму часто замінює диктатуру старих національних еліт новою диктатурою міжнародних фінансів. Фактично країни периферії шантажуються тим, що за невиконання певних умов ринки капіталу і МВФ відмовлять їм у наданні позик. У такий спосіб їх змушують поступитися часткою свого суверенітету, дозволяючи нестабільним ринкам капіталу (включно зі спекулянтами, які турбуються тільки власними короткостроковими інтересами, а не тривалим економічним зростанням країн і підвищенням рівня життя) диктувати собі умови. І тут країни, що розвиваються, мають зробити свій демократичний вибір – самим визначити ту міру, до якої вони вважають за доцільне підкорятися міжнародним ринкам капіталу: «Навіть якщо економічне зростання справді б уповільнювалося, багато країн, що розвиваються, були б готовими заплатити таку ціну за більш демократичне суспільство з вищим ступенем соціальної рівності – так само як багато країн сьогодні готові пожертвувати частиною економічного зростання задля покращення стану довкілля. Глобалізація, так як вона впроваджується сьогодні, обмежує політичні права і самоуправління країн. Не дивно після цього, що їй будуть опиратися, особливо ж ті, чий права вона порушує»⁵².

Обстоювання і поширення демократії, якщо воно втілюватиметься з фанатичною ревністю, яка нехтує історичними і культурними традиціями, може врешті-решт викликати зворотну реакцію, яка приведе до заперечення самої демократії. Звідси випливає, що внутрішня безпека України має вибудовуватися так, щоб її суверенна влада, характер економічних взаємин та ступінь соціальної відповідальності держави відповідали історичним і культурним традиціям українського народу і його соціонормативних цінностям, з одного боку, та були забезпечені необхідним рівнем глобальної легітимності – з іншого.

---

⁵² Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. – К., 2003. – С. 232.

Глава 2 «СВІТОВА ЗМОВА»: ІРОНІЯ ІСТОРІЇ

Проголошення суверенітету й незалежності України відбулося за принципово відмінних обставин, ніж для більшості європейських держав. Націоналізм, що був провідною державотворчою ідеологією в Європі ХІХ – першої половини ХХ ст., у повоєнні роки почав здавати свої позиції. У рамках двополярного світу часів холодної війни посилилась тенденція до глобалізації й інтернаціоналізації соціально-економічних та політичних процесів. Радянський Союз у зоні свого впливу став активно впроваджувати «доктрину Брежньєва» щодо «обмеженого суверенітету», що вилилось, зокрема, у придушення «празької весни». Захід у своїй зоні впливу теж вибудовував новітні моделі підпорядкування країн «третього світу». Перед лицем наростання соціальних та національно-визвольних рухів транснаціональні корпорації дедалі інтенсивніше стали культивувати ідею глобального управління через створення відповідних наднаціональних інституцій. У політичному дискурсі все частіше стала підніматися тема «світового уряду».

Практичне опрацювання інтеграційної стратегії було покладено на «мозкові центри» по вивченню глобальних процесів та координації міжнародної діяльності провідних країн світу. Найбільш відомі серед таких центрів – **Рада з міжнародних відносин**, **Більдерберзька група** та **Тристороння комісія**. Робота цих інституцій відбувалася в режимі підвищеної секретності – доводилося рахуватися з традиційним прагненням народів до суверенітету й незалежності.

Тому над діяльністю «мозкових центрів» витав серпанок тривожної тасмничості, що неминуче викликало зворотну реакцію у формі цілого напрямку журналістських розслідувань. З'явився навіть цілий дослідницький напрям – конспірологія, в центр уваги якого виносилася ідея викриття «світової змови» задля створення «світового уряду».

Чи не найкраще пафос викривальності цього напрямку передає часто цитований конспірологами уривок із виступу Девіда Рокфеллера, який він нібито виголосив 8 червня 1991 р. на зустрічі Тресторонньої комісії в Гессені (Німеччина): «Ми вдячні The Washington Post, The New York Times, The Magazine та іншим великим виданням, чії директори відвідували наші зустрічі і поважали свою обіцянку зберегти конфіденційність впродовж майже сорока років. **Але тепер світ став складнішим і він готовий іти до світового уряду.** Наднаціональна верховна влада інтелектуальної еліти і банкірів світу, безумовно, краща, ніж національне самовизначення, що практикувалося в минулі століття» (курсив наш. – Авт.)¹.

Отже, проголосивши незалежність у тому ж таки 1991 р., чи могли ми уявити собі, що великі глобальні вітри дмуть уже не в наші паруси і що наше уявлення про національний суверенітет, успадковане з минулого історичного досвіду, уже багато в чому не відповідає викликам часу. Піднявшись за двадцять років незалежності до рівня усвідомлення того, що «Україна не Росія» – і це було справді революційним зрушенням в свідомості української пострадянської еліти – ми все ще недостатньо просунулися в усвідомленні сучасних глобальних тенденцій, не навчилися в повній мірі класти в основу нашого мислення загальноприйнятий у світі принцип: «мислити глобально, діяти локально».

2.1. Обвинувачі та адвокати глобалізму

Отже, насамперед про тих, хто «мислить глобально», хто формує та формулює принципи глобалізму – про міжнародні «мозкові центри» та їх високопоставлених спонсорів. А також про

---

¹ Бильдербергский клуб [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Бильдербергский_клуб).

тих, хто зосереджений на розвінчанні глобалістів – про конспірологів, роль яких досить неоднозначна, але при тім багато в чому суспільно корисна, оскільки офіційна інформація у ЗМІ про діяльність «мозкових центрів» досить скупа і, за оцінкою професора університету Санта Крус (Каліфорнія) Вільяма Домхофа, «як мінімум наполовину точна»².

В якійсь мірі конспірологію можна порівняти з американською викривальною течією «розгрібачів сміття» – групою американських письменників, журналістів, кінодокументалістів, публіцистів і соціологів, які акцентували увагу на викритті виразок американського капіталізму, сподіваючись тим самим оздоровити суспільство (Джекоб Ріс, Елтон Сінклер, Джек Лондон, Теодор Драйзер, а згодом – Майкл Мур, Боб Вудворд, Карл Бенстайн та ін.). Конспірологи теж зосереджені на «викритті таємних змов» глобальних фінансово-промислових груп щодо створення «світового уряду» на шкоду національним інтересам тих чи інших держав, ба навіть самих Сполучених Штатів Америки.

Така націленість часто-густо спонукає авторів до сенсаційності і, відповідно, до прямо-таки екзотичних умовиводів. Так, наприклад, праворадикальна американська активістка Філіс Шлафлі у свій час дійшла висновку про те, що Республіканську партію США «таємно контролює група інтелектуалів, переважно представників Більдерберзького клубу, метою яких є підготовка до встановлення всесвітнього комуністичного панування»³. Інший приклад теж не менш екзотичний. Російські конспірологи стверджують, що «в 1976 р. п'ятнадцять представників Радянського Союзу відвідали зустріч, яку проводили в пустелі Аризони, і вважається, що тоді був опрацьований план розвалу комунізму в Радянському Союзі»⁴. Абсурдність подібних тверджень, як на нас, не вимагає спростувань.

Звичайно, було б найпростіше «відмахнутися» від конспірологічних матеріалів в цілому, але це не вирішує проблеми, оскільки

---

² Цит. за: Маршалл Е. Г. Бильдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

³ Бильдерберзький клуб [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Бильдербергский_клуб.

⁴ Правда о еврейском обмане... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.progrussian.com/bilderberg.russian.html>.

не є секретом, що засідання «мозкових центрів» дійсно таки відбуваються за особливими запрошеннями, вони не афішуються, дати їх скликання в пресі не оголошуються, а звіти про самі зустрічі й результати обговорюваних питань (а тим більше про ухвалені рішення), як правило, не публікуються. Все це створює навколо їх діяльності атмосферу підозрливості, яка збуджує уяву, особливо коли це стосується подальшої долі світу, зокрема його переходу в якийсь якісно новий стан. Так, наприклад, в ефірі російського каналу КМ TV (програма «Конференція», 17.05. 2010) в руслі конспірології прозвучав виступ кандидата історичних наук, доцента МГІМО Ольги Четверикової: «І останні засідання Більдерберзького клубу, про які уже інформація доходить, і зокрема, яку описав Time... Він писав про те, що весною минулого року відбулася зустріч найбагатших людей світу, це Рокфеллер, Гейтс, Воррен Баффет, Джорж Сорос, Майкл Блумберг – мер Нью-Йорка, медіа-магнат Тернер, і яку проблему вони обговорювали – проблему перенаселення Землі... Характерно, що перед цією зустріччю Тед Тернер дав інтерв'ю, в якому сказав, що причиною глобального потепління Землі, проблемою клімату, яка сьогодні теж перетворюється в ключову проблему, є надто велика кількість населення. Тому необхідно зменшити чисельність населення на 2/3 і довести її до 2 мільярдів людей. Він сказав: "надто багато матеріалу людського"»⁵.

В подальшому до проблеми перенаселення Землі й забезпечення інтересів «золотого мільярда» різноманітні ЗМІ поверталися не один раз, що, безумовно, не сприяло утвердженню оптимістичного світобачення серед народів світової периферії, перед якими двері у вході до «золотого мільярда», власне, зачинено. Але й ігнорувати тему перенаселення теж не доводиться – вона настирливо стукається в двері науково-дослідницьких центрів. Так, наприклад, відомий у всьому світі дослідник «чорних дірок» і походження Всесвіту професор Кембриджського університету Стівен Хокінг у 2012 р. закликав «поквапитися з дослідженням космосу і можливістю переселення на інші планети», оскільки, на думку вченого, «Земля ще "винесе" людей не більше як 1000 років»⁶.

Отже, попри все, конспірологам слід віддати належне – вони нишпорять, проникають за куліси політичної кухні, виносять акту-

⁵ Бильдербергский клуб [Електронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Бильдербергский_клуб.

⁶ Физик-гений предупредил человечество [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://news/rambler.ru/12377460/?utm_source=marketgid&utm_med.

альні проблеми на суд громадськості і таким чином вносять свою частку у пошук істини. І це попри те, що солідні офіційні ЗМІ Заходу послідовно проводять лінію, націлену на те, щоб зобразити викривачів «світової змови» як житейських невдах, маргінальних дослідників і шукачів сенсаційності сумнівного стибу. В такий спосіб відбувається цілеспрямована дискредитація конспірології як дослідницького напрямку в цілому.

Атмосфера настороженості щодо планів світового глобального управління посилюється й тому, що активні учасники зазначених «мозкових центрів» – Ради з міжнародних відносин, Більдерберзької групи та Тристоронньої комісії – уникають прямої відповіді щодо планів створення «світового уряду». Так, давній член Управлінського комітету Більдерберзького клубу Деніс Хілі заявив: «Буде перебільшенням говорити, що ми прагнемо до єдиного світового уряду, *однак частка істини в цьому є*. Члени Більдерберзького клубу розуміють, що ми не можемо продовжувати воювати один з одним просто так, убивати людей і залишати мільйони бездомних. Тому ми думаємо, що *єдине співтовариство, яке б включало в себе увесь світ, було б непоганою річчю*... Більдерберг – це спосіб зібрати разом політиків, промисловців, фінансистів і журналістів. Політика повинна залучати й людей, які не є професійними політиками. Ми робимо наголос на тому, щоб зібрати разом молодих зростаючих політиків та звести їх з фінансистами і промисловцями, тими, хто може сказати їм декілька мудрих слів. Це збільшує шанси на те, що ми отримаємо розумну глобальну політику» (курсив наш. – Авт.)⁷.

Спроби деяких журналістів розвінчати конспірологів і дезавуювати їхні «теорії змов» часто звучать непереконливо. Наприклад, для написання статті в газеті The Guardian Джон Ронсон взяв інтерв'ю у прес-секретаря Девіда Рокфеллера, де містилося твердження, що «теорії змови» навколо діяльності «мозкових центрів» уже вкрай набридли, а справжні «міркування містера Рокфеллера на дану тему полягають у тому, що *увесь цей час мала місце битва між раціональною й ірраціональною думкою. Раціональні люди віддали перевагу глобалізації, ірраціональні – віддали першість націоналізмові*» (курсив наш. – Авт.). У підсумку журналіст дійшов висновку, що навряд чи можна говорити у повній мірі про «управління світом», бо скоріше

---

⁷ Цит. за: Маршалл Е. Г. Бильдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Электронный ресурс] / Е. Г. Маршалл. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

мова може йти про «можливість чинити вплив на міжнародні справи». Ось у цьому, так би мовити, «полегшеному варіанті», функціонери міжнародних «мозкових центрів» й поширюють думку про «м'яке» лобіювання глобалізму. Так, голова Більдерберзької групи Віконт Етьєн Давіньйон, заперечуючи сам факт існування «світового правлячого класу», стверджує: «Я просто думаю, що люди, які мають вплив, зацікавлені в тому, щоб говорити з іншими людьми, які так само мають вплив»⁸.

Однак, попри всі старання адвокатів глобального управління, рано чи пізно з'являється інформація, що насторожує. Наприклад, патріарх фінансового капіталу Девід Рокфеллер, який може дозволити собі меншу стриманість, ніж його підлеглі, у мемуарах, що вийшли в світ у 2002 р., розставив крапки над «і». Поставивши за завдання дати відсіч конспірологам, яких Рокфеллер охарактеризував як «ідеологічних екстремістів з обох кінців політичного спектру», він відверто задекларував: «Дехто навіть вважає, що ми є частиною таємної групи змовників, які працюють всупереч інтересам Сполучених Штатів, характеризуючи мою сім'ю і мене як "інтернаціоналістів", що беруть участь у змові з іншими змовниками по всьому світу, щоб побудувати більш інтегровану політичну і економічну структуру – єдиний світ, якщо ви того хочете. **Якщо це звинувачення – то я визнаю свою вину і пишаюсь цим**»⁹.

Останнім часом в полеміці між конспірологами та глобалістами стало помітним зближення поглядів. Можливо, що спад радикалізму деяких конспірологів викликаний все більшим визнанням неминучості глобалізації у світі, а глобалісти, зі свого боку, теж стали більш відверто визнавати очевидні реальні кроки в напрямі формування глобальної системи управління. А тут ще й фінансово-економічна криза 2008 р. поставила країни світу в принципово нову ситуацію, де ідея глобального управління вже стала сприйматися як невідворотний крок. Так, наприклад, новопризначений президент Євросоюзу Герман Ван Ромпей відверто проголосив 2009 рік «першим роком глобального управління».

---

⁸ Цит. за: Маршалл Е. Г. Бильдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Электронный ресурс] / Е. Г. Маршал. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

⁹ Там же.

З свого боку конспірологічна література теж стала сприймати діяльність «мозкових центрів» як реально існуючу систему опрацювання і прийняття рішень сильними світу сього задля раціонального, з їх точки зору, управління глобальними процесами. Так, один з провідних критиків «світової змови» Ендрю Маршалл зазначає: «Поняття глобального управління пройшло свій еволюційний шлях аж до наших днів з його ключовими глобальними політичними і економічними дійовими особами та інституціями у напрямі поступової розбудови апарату світового уряду. У сучасному світі глобальне управління є результатом переплетіння взаємопов'язаної мережі міжнародних організацій, аналітичних центрів транснаціональних корпорацій, держав, неурядових організацій, благодійних фондів, військових альянсів, спецслужб, банків та груп інтересів. Глобалізація – це термін, який набув широкого ходження в кінці 80-х років задля визначення глобального поширення транснаціональних корпорацій, і саме цей термін започаткував принципи ідеологічних та інституціональних засад цього процесу. Глобальна соціальна, економічна та політична інтеграція відбувається не з однаковим прискоренням, а, скоріш за все, економічна інтеграція та управління на глобальному рівні є і будуть, як і раніше, випереджати інші сфери людської соціальної взаємодії як в темпах, так і в ступені інтеграції. Загалом, глобальне економічне управління буде задавати темп для наступного соціального і політичного глобального управління»¹⁰.

За ситуації, що склалася, маємо й ми внести деякі корективи в своє мислення з тим, щоб неупереджено й виважено сприймати світ, у якому Україні доводиться утверджувати свій суверенітет і незалежність. Для формування адекватної ідентичності українців початку ХХІ ст. насамперед слід осмислити такі базові поняття як «глобальність», «глобалізація» та «глобалізм», які вже утвердилися в науковій літературі й позбавлені того нальоту сенсаційності, котрим часто хибує дискусія між конспірологами і глобалістами.

Ще в 1980-х роках поняття «глобалізація» майже не використовувалося в наукових дискусіях (хіба що траплявся термін «мондіалізація» у французьких дослідженнях), а за 10 років воно вже фігуру-

---

¹⁰ Цит. за: Маршалл Е. Г. Бильдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Электронный ресурс] / Е. Г. Маршал. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

вало повсюдно, позначаючи процеси, завдяки яким народи світу інкорпуються в єдине світове співтовариство. Спочатку перспективи нової єдності світу видавалися лише привабливими, а тому виникла спокуса наголосити на позитивних аспектах глобалізації в традиції еволюціонізму й теорії «модернізації». Неабияку роль відігравали й економічні аргументи: глобалізація – це добре, бо що добре для економіки, те добре для всіх, а національні держави з їхнім бажанням контролювати все й усіх лише стоять на заваді.

Ці погляди не суперечили звичним для нас положенням марксизму, що з появою капіталізму людське суспільство входить у фазу посилення взаємозалежності найвіддаленіших країн і народів. Звернемо увагу на одне з положень, яке було опубліковано ще в лютому 1848 р. в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса: «Буржуазія шляхом експлуатації всесвітнього ринку зробила виробництво й споживання всіх країн космополітичним. Як не прикро реакціонерам, вона вирвала з-під ніг промисловості національний ґрунт. Одвічні національні галузі промисловості знищені й продовжують знищуватися з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, запровадження яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй, – галузі, що переробляють уже не місцеву сировину, а сировину, завезену з найвіддаленіших областей земної кулі. І вироблені фабричні продукти споживаються не лише всередині цієї країни, а й у всіх частинах світу. Замість старих потреб, які задовольнялися вітчизняними продуктами, виникають нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і кліматів. На місце старої місцевої і національної замкненості й існування за рахунок продуктів власного виробництва приходять всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від іншої. Це рівною мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна односторонність і обмеженість стають все більш неможливими, і з безлічі національних і місцевих літератур утворюється одна всесвітня література»¹¹. Отже, якщо під терміном «глобальність» розуміти те, що ми давно вже живемо у світовій спільноті, де поняття замкненості й автаркії перетворилося на фікцію, то йдеться про нормальний світовий процес.

---

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Коммунистической партии : собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1956. – Т. 4. – С. 427–428.

Перша хвиля науковців розглядала *процес глобалізації* з погляду звичного для нашої ментальності (як і сучасних лібералів) економічного детермінізму. Однак зусиллями транснаціональних корпорацій об'єктивний процес глобалізації почав спрямовуватися в дещо вужче русло – *глобалізму як ідеологічної доктрини панування світового ринку*. Абсолютизуючи економічний фактор, ця доктрина зводить багатовимірність глобалізації лише до одного – господарського – виміру. До того ж останній мислиться лінійно й підпорядковує інші аспекти глобалізації – політичний, екологічний, культурний та суспільно-цивілізаційний – панівному виміру світового ринку¹².

Звісно, ніхто не заперечуватиме значущості економічної складової, однак біда в тому, що в контексті глобалізму з поля зору випадає (чи навмисно приховується) той факт, що саме політика має визначати правові, соціальні й екологічні рамкові умови, які уможливають і узаконюють господарську діяльність взагалі. Глобалісти бажали б керувати державою, суспільством, культурою, зовнішньою політикою так само, як вони керують підприємством. Тут можна говорити про імперіалізм економічної складової, коли фінансово-промислові групи вимагають для себе найбільш вигідних рамкових умов для досягнення власних цілей. Ось саме таку політику глобалізму й стали відкидати аналітики другої хвилі, які не побачили в новому світі ні шансів для порівняно слабкої національної економіки, ні гарантій збереження культурної самобутності, ні можливості брати участь у визначенні правил гри у світовій політиці. Біда лише в тім, що до цього голосу мало хто дослуховувався, адже це був голос кволих, тих, хто вже відчув програв або ж боявся програти.

Тим часом міцнішала третя хвиля осмислення (також і авторами першої й другої хвиль) цього важливого та незбагненного феномену. Підбиваючи перші підсумки у визначенні ними понятійного апарату, можна констатувати, що, на відміну від означеного вище *глобалізму* як ідеологічної доктрини панування світового ринку, нинішня світова *глобальність* *сприймається як «даність», як феномен, котрого просто-таки неможливо усунути з життя*. Так само треба поставитись і до *глобалізації* – як до процесу, коли суверенні національні держави *вплітаються в павутину трансна-*

---

¹² Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника ; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

ціональних «дійових осіб» і свідомо, з урахуванням власних ресурсів і національних цілей, зважаючи на потужні можливості транснаціональних суб'єктів, їхні орієнтації та ідентичності, відстоюють при тому свої національні інтереси. Це означає, що у світі існують різні національні логіки екологічної, культурної, економічної, політичної й загальної громадянської глобалізації, які не копіюють одна одну, а розвиваються, ураховуючи їх взаємозалежність. Саме це відкриває можливості й простір для політичної дії і взаємодії. Зрозуміло, що лише в разі забезпечення перспективи багатовимірної глобальності ми можемо уникнути присилування до ідеології й практики нинішнього глобалізму як своєрідної «вестернізації» всього світу – утвердження для нього якогось єдиновірного універсального «західного шляху».

Підбиваючи підсумки дискусії трьох хвиль осмислення, можна стверджувати, що спочатку дискусії велись у руслі ідей *єдності в уніфікації*, але з плином часу акценти поступово почали зміщуватись у площину *універсальності розмаїття*. Світове співтовариство в такому контексті, на думку В. Бека, є «не меганаціональним співтовариством, що вбирає в себе й ліквідує всі національні товариства, а позначеним розмаїттям горизонтом», відкритим для інтеграції «в комунікації й дії»¹³. Отже, *під глобалізацією розуміють відсутність усесвітньої держави, вірніше, наявність світової спільноти без світової держави і без світового уряду, де не існує інтернаціонального режиму, який насаджує гегемонію влади – ані в економічному, ані в політичному розумінні*.

Однак усе це в ідеалі. На практиці ж доводиться враховувати той стан речей, який сформувався внаслідок тяжіння транснаціональних монополій до впровадження притаманного їм курсу економічного глобалізму, поєднаного з ринковим фундаменталізмом. Як наслідок, глобалізація на практиці почала розхитувати самоідентифікацію гомогенного, закритого національно-державного простору. Чітко окреслилася перспектива денационалізації – ерозії й можливої трансформації національної держави в державу транснаціональну. У світі складається нова ситуація, що перетворила на фікцію уявлення про «національний» продукт, «національну» фірму, «національну» індустрію – усе це спонукає до уважного

---

¹³ Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника ; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – С. 28–29.

й виваженого ставлення до прогнозів, ідеологій, парадоксів і навіть алармістських настроїв ери глобалізації. Ось у цьому феномені й полягає живучість конспірології, підвищення соціального попиту на її викривальні матеріали. Поки що науковий дискурс не може дати остаточних рецептів розв'язання проблем, котрі зачіпають основні питання цивілізації: як подолати прірву між бідністю й багатством, суперечності на міжетнічному ґрунті, напруженість у сфері міжконфесійних відносин у сучасному світі. Але є й те, що не викликає сумніву: нині втрачає легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну ідилію. Якщо успадкована Україною традиційна модель національної держави має шанс вижити в умовах світового ринку й транснаціональних «дійових осіб», то лише тоді, коли наукове усвідомлення процесу глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності.

Попри всі перипетії, національні держави в добу глобалізації продовжують вести боротьбу за утримання національного суверенітету як передумови забезпечення національної ідентичності (зокрема й культурної), продовжують докладати зусиль щодо гомогенізації знаково-символічного простору – як на національному, так і на транснаціональному рівні. Однак на практиці, особливо коли йдеться про периферію капіталістичної світ-системи, скоріш за все, мова може йти, на превеликий жаль, про стилізацію суверенності, ніж про її реальне здійснення. Коли під суверенітетом розуміється незалежність у прийнятті рішень, то, як ми маємо змогу переконатися, від суверенітету національних держав світової периферії – що стосується інформаційних технологій чи здатності розповсюджувати ті чи інші культурні продукти – часто-густо залишилися тільки спогади чи прекраснодушні мрії. А втім і драматизм проблеми: оскільки під глобалізацією насамперед розуміється всесвітній обмін, то ні в економічному, ні в політичному житті він не відбувається настільки інтенсивно, як у сфері культури.

2.2. «Мозкові центри»: гегемонія згоди

Адекватність розгляду будь-якої проблеми у великій мірі залежить від системи координат, у яку поставлена ця проблема. У період холодної війни будь-які суспільні зрушення чи катаклізми

завичай пояснювалися «світовою змовою» закордонних таємних груп та їхніх спецслужб із широкою мережею внутрішніх агентів впливу. Було б наївно сподіватися, що холодна війна повністю відійшла в минуле, а тим більше, що інерція політичного мислення тих часів подолана. Взяти хоча б пострадянську конспірологію, яка й до сьогоднішнього дня вбачає у всіх суспільних потрясіннях – а надто в серії «кольорових революцій» – діяльність міжнародних підривних центрів. Так само й на Заході. Як писала згадувана вище О. Четверикова, «для багаточисельних серйозних критиків у Європі і США Більдерберзький клуб є всім чим завгодно – від сіоністської змови до таємної секти, що потерпає від манії величчя». В остаточному підсумку, зазначає вона, «так чи інакше, дедалі більше людей починають розуміти, що *"глобальна реальність"* – *рукотворна справа і твориться ця реальність конкретними людьми*» (курсив наш. – Авт.)¹⁴.

У нашому дослідженні ми намагаємося дистанціюватися від викриття таємних намірів різноманітних «груп інтересів» чи їхніх спецслужб. І не тому, що таких намірів чи спецслужб не існує. Просто це інший жанр та інша дослідницька спрямованість. У нас же зовсім інше завдання – окреслити хоча б у загальних рисах механізм прийняття тих чи інших колективних рішень щодо актуальних глобальних проблем, який усталився в сучасному світі, акцентуючи увагу на інтелектуальному наповненні цих рішень. Ми виходимо з того, що перед сучасними аналітиками стоїть завдання описати найбільш адекватно існуючий хисткий баланс між об'єктивною неминучістю суспільних змін, з одного боку, та суб'єктивною здатністю окремих особистостей чи «груп інтересів» спрямувати суспільні процеси у вигідне для себе русло – з іншого. Так, наприклад, можливо, найбільше наблизився до характеристики діяльності Більдерберзького клубу британський економіст Вілл Хаттон, коли сказав, що *«досягнутий на кожній зустрічі клубу консенсус є тим фоном, на якому приймаються політичні рішення у всьому світі»*, тобто досягнуті угоди можуть бути реалізовані в тій чи іншій мірі лише тоді, коли в світі складуться відповідні умови та при наявності політичної волі.

Таким чином, багато що залежить і від тих, хто приймає рішення. З цієї точки зору, і в Україні проблем більше ніж досить. Ситуацію на рівні управлінських верхів у нашій країні досить

---

¹⁴ Бильдербергский клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slavs.org.ua/bilderberg>.

виразно охарактеризував Богдан Гаврилишин – фахівець-економіст зі світовим ім'ям, голова Наглядової ради Міжнародного інституту менеджменту, член Римського клубу і один із засновників економічного форуму в Давосі. На нашу думку, його судження заслуговують на пильну увагу: «Що таке еліта для мене? Це – особи, які свідомо беруть на себе більше відповідальності та зобов'язань, аніж звичайні громадяни, тим більше – аніж ті, котрі мають певні привілеї чи користь зі свого соціального становища. Я не раз давав поради, як наші люди, засвоюючи досвід демократичних країн, мають удосконалюватись самі, щоб невдовзі поліпшити становище українського суспільства. На мою думку, це можливо лише шляхом об'єднання таких ініціативних людей у групи... Лідери виникають, якщо цьому сприяє середовище і цього вимагає ситуація»¹⁵.

Отож, з огляду на необхідність України зважати на міжнародний досвід, розглянемо принципи формування та функціонування деяких основних центрів прийняття рішень щодо глобального управління світовими процесами. Насамперед мова може йти про **Раду з міжнародних відносин** (англ. Council on Foreign Relation – CFR), яка значиться як американська незалежна організація у сфері міжнародних зв'язків США. Заснована вона була в 1921 р. з центральним офісом у Нью-Йорку та допоміжним бюро у Вашингтоні. За загальною оцінкою впродовж ХХ ст. ця Рада була найбільш потужною приватною організацією фінансово-промислових олігархів, що чинила вплив на зовнішню політику Сполучених Штатів. Щодва місяці цієї інституції видається журнал «Foreign Affairs». Просторий веб-сайт включає в себе посилання на документи «мозкового центру», різноманітні програми досліджень Девіда Рокфеллера, інші програми й проекти, публікації, історію, біографії відомих керівників та інших членів ради директорів, корпоративних членів, прес-релізи тощо. Так що, як мовиться, чутки про абсолютну закритість в діяльності Ради є дещо перебільшеними. І тому є підтвердження: наприклад, ще за радянських часів вийшла в світ фундаментальна публікація Р. Овчиннікова¹⁶, а на Заході нині досить

---

¹⁵ Сабадишина Ю. Про внутрішнє «валове щастя» / Ю. Сабадишина // День. – 2012. – № 120–121. – 13–14 лип. – С. 18.

¹⁶ Овчинников Р. С. Уолл-стрит и внешняя политика / Р. С. Овчинников. – М. : Междунар. отношения, 1980. – 272 с.

поширеними є публікації Ендрю Гевіна Маршалла¹⁷ та цілого ряду інших авторів.

Як випливає з цих публікацій, впродовж ХХ ст. Рада з міжнародних відносин (CFR) залишалася домінуючою соціальною мережевою організацією, що обслуговувала інтереси американської еліти. Принаймні за ступенем впливу CFR значно переважала будь-який інший «мозковий центр». Її поява знаменувала собою прагнення панівних сімейств Америки – насамперед Рокфеллерів, Фордів та Морганів – активно впливати на хід соціальних перетворень в країні та світі. Для інтелектуального забезпечення діяльності Ради з міжнародних відносин активно залучається університетська професура.

Рада з міжнародних відносин здійснює спільні дослідницькі проекти в тісному контакті з найбільшими благодійними фондами та «мозковими центрами»: «Брукінгським інститутом», «RAND Corporation», «Гудзонівським інститутом», «Зовнішньополітичною асоціацією» (FPA), а також спеціальними організаціями на кшталт «Фонду Карнегі за міжнародний мир» (CEIP). Фінансування цієї діяльності забезпечували переважним чином вихідці з пануючого капіталістичного класу як через фонди, так і шляхом інвестицій і відрахувань на розвиток міжнародних відносин. А це немалі гроші, адже лише центрів з вивчення міжнародних відносин налічувалося 191. За даними Держдепартаменту США, головними джерелами їх фінансування є: «Фонд Форда» фінансував 107 із 191 центрів; федеральний уряд – 67 центрів; «Фонд Рокфеллера» – 18 центрів; «Корпорація Карнегі» – 17 центрів. Побіч фінансових зв'язків, різноманітні фонди і Раду з міжнародних відносин об'єднувало й спільне керівництво. Переважна більшість директорів «Фонду Рокфеллера» були одночасно членами CFR, так само, як і директорський корпус в «Корпорації Карнегі» та в «Фонді Форда». То ж зрозуміло, що з усіх мережевих структур, найбільш представлених в CFR, є фінансова олігархія, насамперед фінансова еліта та банківські групи (до 40 %). Тісно пов'язані з олігархами представники ЗМІ склали ще близько 50 % її членів. Показово, що у п'ятій частини директорів CFR у цю структуру входили близькі родичі.

---

¹⁷ Див.: Мир Рокфеллера, «Совет по международным отношениям» и «Трехсторонняя комиссия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4426>.

Раніше нью-йоркська фінансова олігархія підрозділялася на окремі групи. З моменту утворення CFR і до раннях 1950-х провідні місця в ній посідали люди, що представляли інтереси Моргана. Згодом, за оцінкою Е. Маршалла, діяльність CFR стала в більшій мірі відповідати інтересам Рокфеллера: «група Рокфеллера набирала все більшої ваги в правлячих колах Америки і всього світу, впевнено посідаючи місце побіч сімейства Ротшильдів з тим, щоб реалізувати принципи династичного правління глобалізованим світом». Звісно, між цими двома правлячими династіями збереглися зв'язки, що утруднює проведення чітких кордонів між сферами їхніх впливів. Однак в 1970-ті рр. стало очевидно, що Рокфеллери, поза всяким сумнівом, стали найбільш впливовою династією в Америці, якщо не у всьому світі¹⁸.

Зрозуміла річ, що напрацювання «мозкових центрів» так чи інакше мали набувати прикладного значення. Об'єктивно постало питання про створення відповідного центру, своєрідної штаб-квартири ухвалення напрацьованих «мозковими центрами» стратегічних напрямів та конкретних кроків з їх реалізації, насамперед в регіоні Європи. Так виник **Більдерберзький клуб** (англ. Bilderberg group) – неофіційна щорічна конференція. Вона складається приблизно із 130 учасників, переважна частина котрих є впливовими людьми у сфері політики, бізнесу чи банківської справи. Вхід на конференцію здійснюється лише за особистими запрошеннями.

У конспірологічній літературі справа зображується так, що «безпосередніми ініціаторами створення клубу, перше засідання якого відбулося в травні 1954 р. в голландському місті Остербек в готелі "Більдерберг", були спецслужби США. Ще наприкінці 40-х з метою збереження американського контролю над європейською елітою на утриманні ЦРУ з'явилися такі організації, як "Європейський рух", Американський комітет за об'єднану Європу, "Європейська молодь" тощо. Оскільки методи прямого втручання США в європейські справи викликали у громадськості певне незадоволення, було вирішено забезпечити контроль над Європою через Транснаціональні корпорації (ТНК) за допомогою проамериканськи налаштованих представників західноєвропейської еліти. З цією метою й було створено "Альянс", названий пізніше Більдерберзькою

---

¹⁸ Мир Рокфеллера, «Совет по международным отношениям» и «Трехсторонняя комиссия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4426>.

групою, що планувалася як "клуб роздумів" для представників правлячих кіл і найбільших корпорацій країн – членів НАТО»¹⁹.

Головою клубу став принц Бернард Голландський, хоча справжніми керівниками Більдерберзької групи були барон Едмунд Ротшильд і Лоуренс Рокфеллер, які й обирали членів клубу. Більдерберзька група діяла як «прихований глобальний мозковий центр», стартова ціль якого полягала в тому, щоб налагодити ефективні зв'язки урядів і флагманів економіки Європи і Північної Америки за часів холодної війни. У подальшому передбачалося «створення європейської держави з власним центральним банком і єдиною валютою, що перебувала б під "природним" контролем США. Остаточна ціль діяльності більдербержців формулювалась як створення транснаціонального уряду»²⁰.

Імена тих, хто фінансує Більдерберзький клуб, встановити точно неможливо, оскільки кошти надходять головним чином через підставні товариства і банки. Ендрю Маршал стверджує, що ключову роль тут відіграють американські фонди Рокфеллера, Карнегі і Форда, які уособлюють собою непідконтрольну **«концентрацію влади і багатства, які купують таланти, формують мотивацію і, по суті, встановлюють порядок денний того, що має бути гідним громадської думки»**²¹. В той же час ця діяльність характеризувалася функціонерами Фонду Рокфеллера як «безкорисна», «об'єктивна» і навіть «неполітична», оскільки, мовляв, будівництво нового інтернаціонального консенсусу вимагає свідомого й цілеспрямованого фінансування як приватних осіб, так і організацій – усіх тих, хто сумнівався в основах «старого порядку» і підривав його основи, а одночасно й просував ідеї «нового порядку».

Особливе значення у підборі кадрів надається університетам та освітнім закладам в цілому. Вплив фондів на їх діяльність та вироблений ними «науковий продукт» є безпрецедентним. Однак хотілось би зробити одне суттєве, як на наш погляд, застереження: сила фондів полягає не в тому, щоб диктувати, що саме має вивчатися – в цьому просто немає необхідності. Їх сила полягає

---

¹⁹ Більдерберзький клуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slavs.org.ua/bilderberg>.

²⁰ Там же.

²¹ Маршалл Е. Г. Більдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

в окресленні професіональних та інтелектуальних параметрів, у визначенні того, хто саме буде отримувати підтримку у вивченні життєво важливих тем і проблем. *Тому влада фондів проявляється в тому, що вони пропонують певні види діяльності, у яких вони зацікавлені і які готові підтримувати, в результаті чого інтелектуальний компас університетського світу буде неминуче спрямований саме в необхідну для фондів сторону.*

Це дає підстави тому ж таки Ендрю Маршаллу стверджувати, що основні благодійні фонди, створені американськими промисловими «розбійними баронами» і банкірами, всупереч заявленим ними цілям, були створені не на благо людства, а в інтересах банкірів і промисловців – в якості надзвичайно ефективного засобу соціальної інженерії. Через банки ці могутні сім'ї контролюють світову економіку; через мозкові центри їм вдається управляти політичними і зовнішньополітичними відомствами, а через фонди вони маніпулюють самим суспільством відповідно до їх власних планів та інтересів. Через ці фонди еліти отримали можливість формувати процеси, ідеї й освітні заклади, що забезпечує їх постійну гегемонію над суспільством шляхом виробництва знань і контролю над ними. Навчальні заклади готують майбутню еліту для урядових структур, економіки, науки та інших професіональних середовищ, а також продукують вчених, котрі й являються основними учасниками аналітичних центрів, таких як Більдерберзька група²².

Такі стосунки привносять корпоративні сеньйорально-васальні елементи в демократичну систему, розмивають її, однак проти цього ніхто особливо й не протестує, тим більше на цей факт не звертає увагу ні політична еліта, ні соціологи, бо хто платить гроші, той і замовляє музику. Відтак американські моделі суспільного розвитку стали поступово пронизувати світ, створюючи тим самим умови для непрямої і «м'якої» американської гегемонії, яка включає в себе складну структуру взаємного блокування різних «груп інтересів» задля досягнення консенсусу і нівелювання асиметрії в системі влади. У цьому контексті можна дійти висновку, що еволюція Більдерберзької групи як інтернаціонального «мозкового центру» переслідує мету конструювання консенсусу і закріплення певної ідеології всередині еліти Америки і Європи. Так,

---

²² Маршалл Е. Г. Більдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

розсекречені (в 2001 р.) документи свідчать, що американське розвідувальне співтовариство в 50–60-ті роки проводило спеціальну кампанію задля підштовхування процесу об'єднання Європи.

Щоправда, наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. став відчуватися загальний спад імперської могутності США – поразка війни у В'єтнамі, наростання пацифістського руху та бунт молоді у внутрі-політичному житті Америки були наочним тому підтвердженням. Така ситуація породила в олігархічних колах почуття невпевненості. До того ж на тлі боротьби за свободу і незалежність в країнах «третього світу» посилилася конкуренція між найпотужнішими промисловими державами, а співробітництво, навпаки – пішло на спад. І тут кожна з держав того чи іншого регіону спробувала скористатися досить привабливою (особливо для банкірів) можливістю боргового ринку, зокрема на теренах країн «третього світу». Як наслідок – західноєвропейські і японські фірми стали не лише проникати на американський ринок, а й конкурувати за зростаючий ринок «третього світу». Поступово окреслювалася й модель цих стосунків. З одного боку, європейські країни стали надавати кредити країнам «третього світу», утворюючи альтернативні джерела допомоги і посилюючи економічні зв'язки зі своїми колишніми колоніями. А країни «третього світу», зі свого боку, продовжували користатися допомогою США для погашення як боргів перед Західною Європою, так і хронічного дефіциту свого платіжного балансу, обумовленого, зокрема, закупівлею європейських товарів.

Така ситуація зовсім не влаштовувала американський капітал. На думку аналітиків «мозкових центрів», за такої моделі США змушені були платити за європейські і японські товари, що імпортувалися країнами «третього світу». А це означало, що країни-позичальники «третього світу» отримували надто широке поле для маневру на користь собі й Західній Європі, але на шкоду США. Отже, постала проблема подбати про те, щоб посилити вплив Америки на «третій світ», але не доводити при тому справу до будь-якого конфлікту із Західною Європою і Японією. Було вирішено підняти статус таких організацій, як «Міжнародний валютний фонд» і «Всесвітній банк» (обидві – породження CFR), переформатувавши ці структури відповідно до міжнародних викликів.

Відтак було прийнято низку рішень. По-перше, частіше практикувати так звану прив'язану допомогу: допомагати країні за умови використання нею наданих коштів для закупівлі американ-

ських товарів і послуг. По-друге, розвинуті країни повинні були дотримуватися консорціального підходу до допомоги, включаючи чітку координацію між країнами-донорами при плануванні платежів з боку країн-реципієнтів. По-третє, фінансове вливання мало набувати форми «програмної допомоги», що на практиці означало укладання певних угод, часто в контексті повноцінної програми планування економіки, на яку мала погодитись країна-реципієнт, якщо вона хотіла отримати кредити. З цього приводу Джорж Болл (колишній заступник держсекретаря США і давній учасник CFR) в 1967 р. сказав так: «Політичні кордони етнічних держав є надто вузькими й тісними, щоб визначати масштаби і функції сучасного бізнесу»²³.

Саме в цьому контексті оцінюють аналітики Заходу вихід у світ в 1970 р. книги З. Бжезінського (тодішнього члена CFR і Більдерберзької групи) під назвою «Між двома епохами: Роль Америки в технотронну еру», де він запропонував створити «Співтовариство розвинутих країн» для координації своєї діяльності на міжнародній арені. Девід Рокфеллер взяв до уваги судження Бжезінського і «висловив свою заклопотаність з приводу погіршення відносин між США, Японією і Європою». Все це не пройшло дарма. Вже у 1972 р. Д. Рокфеллер і З. Бжезінський в процесі щорічної зустрічі Більдерберзької групи представили ідею створення в рамках Більдербергу додаткового підрозділу – «тристоронньої структури», де були б представлені США, Європа та Японія. У своєму виступі Рокфеллер наголосив: комісія буде «об'єднувати кращі уми світу для розв'язання проблем майбутнього... для накопичення синтезу знань, які дозволять новому поколінню реконструювати концептуальну основу зовнішньої і внутрішньої політики». Однак, попри таку аргументацію, пропозиція була відхилена через небажання європейців бачити японців у рамках структури, націленої на вирішення європейських справ. Тоді в липні 1972 р. сімнадцять впливових людей зустрілися в помісті Д. Рокфеллера в Нью-Йорку, щоб спланувати створення **Тристоронньої комісії**, яка й знайшла своє оформлення в 1973 р.²⁴

---

²³ Маршалл Е. Г. Бильдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященики глобализации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.

²⁴ Мир Рокфеллера, «Совет по международным отношениям» и «Трехсторонняя комиссия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4426>.

Витрати на створення комісії покрили Д. Рокфеллер і «Фонд Форда». Впродовж декількох перших років функціонування нової світової структури переважна частина коштів для забезпечення її роботи надходила з різноманітних фондів, при поступовому збільшенні частки великих корпорацій з приблизно 12 % у 1973–1976 рр. до майже 50 % після 1984 р. Внаслідок цих перетворень упродовж 1970-х років Девід Рокфеллер став посідати ще більш значні позиції в системі глобального управління – обіймаючи посаду голови «Чейз Манхеттен Банку», він одночасно утримував лідерство в Більдерберзькій групі, Раді з міжнародних відносин і Тристоронній комісії. Паралельно посилювалися позиції Збігнева Бжезінського – він був директором Тристоронньої комісії, залишаючись в той же час директором Ради з міжнародних відносин. Сама ж *Тристороння комісія діяла як організація, за допомогою якої могла бути реалізована «гегемонія згоди» між США, Європою та Японією*. В будь-якому разі цієї самої «згоди» могли досягнути еліти цих трьох країн Тристоронньої комісії, спілкуючись і обмінюючись поглядами, ідеологією, поставленими цілями і методами їх реалізації. Власне, в такому ж ключі діяли члени Ради з міжнародних відносин стосовно опрацювання напрямів зовнішньої політики США. Іншими словами, «як CFR діяла всередині країни, так Тристороння комісія діяла на міжнародному рівні (в усякому разі, це стосувалося головних розвинутих промислових країн Півночі)»²⁵.

Спершу в 1972 р., в процесі підготовки до створення Тристоронньої комісії, Рокфеллер і Бжезінський підібрали 200 членів з усього світу, включаючи близько однієї третини північноамериканців, однієї третини європейців і однієї третини японців. У 1993 р. ця цифра збільшилася приблизно до 325 членів, яких іменують «приватними видатними громадянами», а не повноважними представниками держави. Більше того, у їх доборі виходили з особистих уподобань Девіда Рокфеллера. З самого початку цю комісію назвали «приватною» і «неофіційною», а її завданням – «зібрати разом неофіційну групу найвищого рівня для спільного розгляду загальних проблем, що стоять перед нашими трьома регіонами» і для «зміцнення співробітництва». Межа між «приватним» і «суспільним»

---

²⁵ Мир Рокфеллера, «Совет по международным отношениям» и «Трехсторонняя комиссия» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4426>.

в роботі цієї комісії досить умовна, оскільки діяльність цих «приватних» осіб орієнтована на вирішення питань «суспільної політики».

Тристороння комісія збирається один раз кожного року. На доповнення до спеціальних тематичних засідань і огляду поточних подій у відповідних регіонах, значна частина кожної зустрічі присвячується розгляду проєктів звітів, які подаються в комісію. Ці звіти вважаються спільним продуктом авторів від кожного регіону, які виступають у процесі роботи в якості консультантів. Після дискусії на щорічній зустрічі оприлюднюється публікація, в якій лише автори відповідають за її остаточний текст. У загальному підсумку ця група приватних громадян організована таким чином, щоб забезпечити її колективним поглядом якомога більший вплив на суспільну політику. У кожній регіональній групі є голова і його заступник, які всі разом і складають керівництво Тристоронньої комісії. Крім того, функціонує ще Виконавчий комітет у складі 36 осіб із загальної кількості членів комісії.

З посиленням значення Азіатсько-Тихоокеанського регіону Тристороння комісія в 2000 р. розширила японську секцію в «Тихоокеанську азіатську групу», включивши в неї додатково Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Індонезію, Малайзію, Філіппіни і Таїланд. Так само «Велика вісімка» (G8) виявилася замалою для налагодження глобального управління, що покликало до життя «Велику двадцятку» (G20) за рахунок включення зростаючих економічних гігантів, насамперед Китаю та Індії. Головною передумовою створення в грудні 1999 р. «Великої двадцятки» стала світова фінансова криза 1997–1998 років, що продемонструвала вразливість міжнародної фінансової системи за умов глобалізації. Всього на країни G20 припадає понад 85 % світового ВВП, в них проживає понад 60 % населення світу, але при цьому 66 % найбіднішого населення світу теж припадає на ці країни. Тому в ролі головної групи глобального управління G20 у 2009 р. була наділена повноваженнями «управління» глобальною економічною кризою. Не стало сюрпризом, що в 2009 р. Китай та Індія були запрошені в якості офіційних членів Тристоронньої комісії. Більше того, представників цих держав стали запрошувати до участі в засіданнях Більдерберзького клубу, що означає прагнення не відчувувати Китай від роботи вже усталених інститутів, ідеологій і систем глобальної влади, а навпаки, тісніше інтегрувати Китай в існуючі системи.

Ще раз варто наголосити на ролі інтелектуалів різноманітних «мозкових центрів» у справі опрацювання стратегії глобального

управління. За словами першого європейського голови Тристоронньої комісії Макса Констемма, «те, що мають зробити інтелектуали вищої проби, може виявитися марним, якщо тільки ми не будемо діяти в постійній згоді з сильними світу цього чи з тими, хто має на них вплив. Я гадаю, підтримка зв'язків між людьми, які необхідні для нашої Тристоронньої комісії, та інтелектуалами, що виконують необхідну роботу з проектування елементів нової системи, має величезне значення. *Тристороння комісія без інтелектуалів скоро стане другорядним майданчиком для ведення переговорів. Але й інтелектуали, не здатні постійно координувати свої ідеї з правлячими колами нашого світу, будуть приречені на паріння в марних теоріях... Цю роботу слід проводити у зв'язці наших найкращих умів і групи по-справжньому впливових громадян у країнах, які ми представляємо»* (курсив наш. – Авт.)²⁶.

Отже, будучи по формі приватним об'єднанням громадян – дискусійною групою високого рівня – Тристороння комісія, як стверджують критики глобалізму, націлена на встановлення Нового Світового Порядку. Один із них, автор понад двох десятків документованих книг Ентоні Саттон, наприклад, стверджує, що «Новий Світовий Порядок виявляється відображенням старої традиційної структури! Бжезінський і Рокфеллер пропонують замінити стару структуру новою, але структурою під їх контролем». На підтвердження цієї думки він наводить цікавий аспект в роботі Тристоронньої комісії – вона скоріше формує свої ряди із числа адміністраторів влади, ніж самих владарів. Виходить так, зазначає Саттон, що «Девід Рокфеллер у значній мірі – єдиний центр влади у всьому тристоронньому каталозі. Політики, юристи, бюрократи, діячі ЗМІ, профспілкові функціонери приходять і відходять у тристоронніх коридорах влади, – вони є прохідними адміністраторами. Вони зберігають адміністративні позиції лише остільки, оскільки вони успішно використовують політичну владу для розв'язання політичних завдань. Оператори в цілому не ставлять завдань – це важливий момент. Цю групу операторів можна назвати "наймитами"... Царина "обертвих дверей" між так званою державною службою і приватним прибутком, де чиновники від юстиції вибирають між приватною

---

²⁶ Мир Рокфеллера, «Совет по международным отношениям», «Трёхсторонняя комиссия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4426>.

практикою і державною службою, ще в більшій мірі утруднюють точне визначення». Висновок, до якого приходять Саттон, однозначний: «Концепція комісії може маскуватися красивими висловлюваннями, але вона зводиться до здійснення політичної влади в інтересах тристоронників та їх партнерів»²⁷.

Як на нашу думку, висновок не претендує на оригінальність – він є самоочевидним. Тим не менше, це не перекреслює нашого інтересу до напрацювань головних теоретиків глобального управління суспільними процесами, хай навіть їх прогнози часто не здійснюються, проте вони відображають собою сучасний стан політичної думки у світі, який чинить вплив і на ліберальну наукову думку пострадянського простору. І для нас це має непересічне значення.

2.3. Знак доби: прагнення людської гідності

Полеміка між конспірологами і прихильниками глобалізму навколо ідеї «світового уряду» хоча об'єктивно й сприяє багатосторонньому погляду на політичні процеси в світі, однак часто вносить елемент скандальності й сенсаційності. Некритичне прийняття аргументів будь-якої із сторін взагалі ускладнює процес осмислення сутності проблеми. Так, визначаючи головну ціль – створення впродовж XXI ст. «світового уряду», конспірологи посилаються на згадувану вже книгу Бжезінського «Між двома епохами: Роль Америки в технотронну еру», яка вийшла ще в 1970 р. Увага акцентується на такому положенні: «Технотронна ера сприяє появі більш керованого суспільства. Таке суспільство було б під владою еліти, не стримуваної традиційними цінностями. Скоро буде можливим встановлювати майже безупинне спостереження за кожним громадянином і підтримувати поновлювальні бази, що містять навіть найбільш особистісну інформацію про них. Ці дані будуть доступні для миттєвого пошуку владою»²⁸.

---

²⁷ Энтони Саттон. Кто управляет Америкой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.velesova-sloboda.org/geo/trilaterals.html>.

²⁸ Цит. за: Глобальное политическое пробуждение... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://maponz.info/index.php?option=com_content&Itemid=9&id=1...

Вишукуючи підтвердження щодо розгортання цієї ідеї в конкретну програму для втілення у наші дні, конспірологи посилаються на засідання Більдерберзької групи, що проходила в 2008 р. у Шантії (Франція), де нібито таємно були присутні Гіллари Клінтон і Барак Обама. Викликає здивування інформація про головну проблему зібрання: «Головним питанням порядку денного засідання Більдерберзького клубу в червні 2008 р. стало питання про широкомасштабну імплантацію підшкірних мікрочіпів американцям під приводом боротьби з тероризмом і необхідністю забезпечення лікарям доступу до інформації про стан хворих у надзвичайних ситуаціях. Таким чином, процес побудови "електронного концтабору", або суспільства кіборгів, підготовка до якого йде вже півстоліття (особливо активно і цілеспрямовано – після теракту 11 вересня) буде прискорено». Зазначається, що для цих цілей американським урядом було виділено 500 мільйонів доларів, а в ЦРУ питання ставилося досить жорстко: «ми не зможемо контролювати людей, якщо усіх їх не помітимо, тобто не ідентифікуємо»²⁹.

На нашу думку, посилання на книгу 40-літньої давності та чутки про засідання Більдерберзького клубу не передають всієї глибини та складності проблем, з якими зіткнувся світ в ХХІ ст. Підстави для такого висновку дають хоча б останні виступи провідного теоретика міжнародних «мозкових центрів» Збігнєва Бжезінського – в канадському Монреалі (травень 2010 р.), російському Ярославлі (вересень 2011 р.) та французькій Нормандії (жовтень 2011 р.). На нашу думку, проблеми, підняті в цих виступах, є дійсно кардинальними, а суть цих проблем можна було б звести до трьох основних тез: 1) виклик часу з боку новітнього суспільного феномену – глобального політичного пробудження; 2) принципи глобального співробітництва; 3) архітектура майбутнього глобального управління.

Конспірологи в контексті глобального політичного пробудження побачили у виступах Бжезінського те, що хотіли побачити – пошуки системи контролю, підпорядкування і спостереження в спробах досягнення «більш контрольованого суспільства» і «єдиного світового уряду». Більше того, виступ З. Бжезінського 14 жовтня 2011 р. в Нормандії під час вручення йому премії Алексіса де Токвіля

---

²⁹ Бильдербергский клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slavs.org.ua/bilderberg>.

дехто прирівняв до виступу Вінстона Черчилля у Фултоні 1946 року, а деякі російські оглядачі навіть кваліфікували цей виступ як проголошення нової «холодної війни» проти Росії³⁰. Наскільки ці коментарі близькі до істини? Наскільки у виступах Бжезінського йдеться про створення «нового світового порядку» під проводом «світового уряду»? Ці питання, очевидно, теж не оминати при аналізі його останніх виступів³¹.

Отже, *перша теза* з виступів Бжезінського – *про виклик часу*. Ще у Монреалі він наголосив, що найбільш складне, але в історичному плані найважливіше завдання, яке стоїть нині перед Америкою, полягає в тому, щоб довести до всього світу ідею, яка б визначала суть нового часу. Двічі Америка справлялась із цим завданням. Так, у 1776 р. було піднято *ідею свободи* для світу, який лише починав прагнути її. У ХХ ст. Америка стала *захисником демократії від тоталітаризму*. Тому, на думку Бжезінського, якщо Америка у нинішньому неспокійному світі прагне і надалі залишитися світовим гегемоном, їй просто необхідно ототожнити себе з ідеєю **універсальної людської гідності**. *У цій величній ідеї насамперед мали б знайти своє втілення як ідеали свободи й демократії, так і, одночасно, принципи поваги до культурного розмаїття та ліквідації соціальної несправедливості*.

Такий вибір – неминучий. І наші дні, і весь хід історичного процесу є свідченням того, що прагнення до людської гідності передає саму сутність феномену глобального політичного пробудження – а воно нині є соціально потужним, політично радикалізуючим і географічно всезагальним. Його глобальне охоплення – феномен нашого часу, хоча його історичні витoki тягнуться вглиб віків. Історія самого політичного пробудження сягає Французької революції 1789 р., згодом воно проркотилося по всій Європі, набувши безпрецедентної

---

³⁰ Нормандський Фултон : Дискуссионный клуб [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://old.chubais.ru/forum/index.php?showtopic=2692>; Бжезинский сетует на глобальное политическое пробуждение... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://maponz.info/index.php?option=com_content&Itemid=9&id=1...

³¹ Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Электронный ресурс] / З. Бжезинский. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>; Бжезинский З. Новый глобальный политический порядок [Электронный ресурс] / З. Бжезинский. – Режим доступа: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>; Выступление Збигнева Бжезинского на вручении премии Токвиля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/usa/20111102/177005474.html>.

інтенсивності й соціального розмаху. Поширення писемності й звички до читання, чисельні мітинги й полум'яна риторика маніфестів охопили не лише нову буржуазію, але й нижчі міські верстви, селян, духовенство і навіть аристократів.

Протягом наступних століть політичне пробудження ототожнювалося з ліберальними революціями 1848 р. в Європі і більш широкими націоналістичними рухами кінця XIX – початку XX ст.: тут і десятиліття громадянської війни в Китаї, і антиколоніальний рух громадянської непокори в Індії, і антиколоніальні політичні виступи, що поклали край залишкам європейських імперій. І, насамкінець, виклик XXI ст., коли «населення більшої частини світу, що розвивається, перебуває в стані політичного бродіння. Це результат усвідомлення населенням соціальної несправедливості, що доведена нині до безпрецедентного рівня, обурення людей злиднями, яким воно піддавалось, і зневажання людської гідності. Майже повсюди доступ до радіо, телебачення й Інтернету створює спільноту людей, охоплену почуттями обурення й заздрощів, що перетинають державні кордони і стають викликом існуючим державам та глобальній ієрархії, вершину якої посідає Америка»³².

Ось таку поведінку населення, його соціальні та політичні устремління, які спричинені не лише місцевими, але й глобальними факторами, на думку Бжезінського, мають враховувати аналітики в їхніх спробах спрогнозувати майбутнє Китаю та Індії. Те ж стосується Близького Сходу та Південно-Східної Азії й Північної Африки, а також індіанського населення Латинської Америки, «настрої якого дедалі більше стають реакцією на вороже, як їм уявляється, ставлення до них зовнішнього світу. Багато з тих, кого не влаштовує статус-кво, схильні об'єднуватися проти тих, кого вони сприймають як зацікавлених у його збереженні». Особливо соціально нестійкою є молодь «третього світу». Демографічний вибух вікової групи до 25 років створив велетенську масу людей, заряджених нетерпінням. Революційна загостреність цієї групи народжується серед мільйонів студентів, сконцентрованих у часто сумнівного інтелектуального рівня вишах країн, що розвиваються. Напіворганізовані у великі об'єднання і спілкуючись через Інтернет, ці студенти готові не лише повторити минулі події в Мехіко (коли

---

³² Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>.

студенти захопили університет) чи на площі Тяньаньмень, а й піти набагато далі: *«Потенційні революціонери, вони являють собою еквівалент бойовничого пролетаріату XIX і XX століть»* (курсив наш. – Авт.)³³.

Підсумовуючи характеристику глобального політичного пробудження, Бжезінський наголошує, що воно є глобальним за географічним виміром, всеохоплюючим за соціальною структурою (за виключенням віддалених сільських спільнот), різке юним за своїм віковим складом, а тому відкритим до політичних закликів, що надходять із транснаціональних джерел, внаслідок сукупного синергетичного впливу грамотності й засобів масових комунікацій. В результаті *«сучасні популістські політичні пристрасті можуть бути розігритими і спрямованими навіть на віддалені цілі, незважаючи на відсутність такої об'єднуючої доктрини, як марксизм»* (курсив наш. – Авт.)³⁴.

І ось у такому світі постає проблема самоідентифікації Америки. На переконання Бжезінського, «лише ідентифікуючи себе з ідеєю всезагального почуття людської гідності та її основним принципом поваги до культурного розмаїття і вияву цього почуття у політичній, соціальній та релігійній сферах, Америка була б здатною подолати ризик того, що глобальне політичне пробудження обернеться проти неї. Воно також включає соціальну справедливість, рівність статі та, над усім цим, повагу до культурної та релігійної мозаїки світу. Це ще одна причина того, що *нав'язувана ззовні поспішна демократизація приречена на провал. Стійка ліберальна демократія вирощується поступово і зміцнює себе зсередини»* (курсив наш. – Авт.)³⁵.

Із зазначеного логічно виливає **друга теза** Бжезінського – про **принципи глобального співробітництва** задля упередження загрози скочування у хаос і безлад. Саме про це йшлося під час його виступу в Ярославлі. Особливістю XXI ст. є те, що вперше в історії людства політичне пробудження людства охопило увесь світ. Народи світу охоплені тривогою, викликану соціальними злигоднями, їх все більше не влаштовує авторитарна політична мобілізація. Тому

---

³³ Бжезінський З. Глобальное политическое пробуждение... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

в довготерміновому плані лише демократична участь могла би бути найкращою гарантією як соціального прогресу, так і політичної стабільності. Звідси висновок, що стосується принципів внутрішньої політики: «досягти всезагального і тривалого соціального прогресу можна скоріше демократичним шляхом, ніж авторитарною мобілізацією»³⁶.

Сфера зовнішньої політики позначена тим, що загрозу глобальному світу представляє нині не утопічний фанатизм, як в ХХ ст., а турбулентна складність, що присутня притаманна такому динамічному й мінливому феномену, як глобальне політичне пробудження. Поєднання наростаючих популістських устремлінь з природними труднощами щодо опрацювання спільних глобальних відповідей на політичні й економічні кризи створює загрозу скочування до міжнародного безладу. Ефективну відповідь на цю небезпеку не можуть самотужки дати ні Німеччина, ні Росія, ні Туреччина, ні Китай, ні Америка. Відтак на порядок денний постає другий принцип: *відповісти на потенційні глобальні потрясіння, які можуть відбутися одночасно з виникненням нових загроз загальній безпеці і навіть виживанню людства, можливо лише в рамках міжнародного співробітництва, заснованого на спільних демократичних цінностях.*

Настав час усвідомити, що взаємозалежність є не гаслом чи добрим побажанням, а невідтортною вимогою часу. Що стосується Америки, зазначає Бжезінський, то вона усвідомлює, що їй потрібна Європа в якості глобального союзника, що співробітництво Сполучених Штатів з Росією дедалі більше стає вигідним для обох сторін, що економічна і фінансова взаємозалежність США із все сильнішим Китаєм особливим чином відбивається на політичних зв'язках, що відносини Америки з Японією є важливими не самі по собі, але й для благополуччя всього тихоокеанського регіону. Таким чином, виходячи із своїх внутрішніх та глобальних інтересів, Сполучені Штати вбачають доцільним поглиблення взаємовигідного співробітництва між Німеччиною і Росією. Великі сподівання покладаються й на Туреччину, яка сто років тому стала на шлях соціальної і національної модернізації за європейським зразком. Так само й Росія, обравши шлях демократизації й модернізації, прагнула б до більш

---

³⁶ Бжезінский З. Новый глобальный политический порядок [Электронный ресурс] / З. Бжезінский. – Режим доступа: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=Ru&NewsID=51466>.

широкого співробітництва з Європою, Америкою і, що природно, Китаєм.

Звідси закономірно випливає ще одна вимога часу: *перевести цінності й інтереси, що пов'язують країни світу, в площину більш всезагальних відносин*. Для цього слід прагнути до справжнього примирення між народами, котрі історично ворогували один з одним. Позитивний приклад цьому подали Франція і Німеччина, а в подальшому аналогічні зусилля були здійснені поляками і німцями. Так само Туреччина і Росія, які ворогували в минулому, підтримують нині добросусідські відносини, а Туреччина і Європейський Союз ведуть складні переговори про вступ до ЄС. Європа в її більш широкому розумінні не може з'явитися на світ без такого ж примирення між поляками і росіянами. Ще більш широкі рамки співробітництва можуть виникнути з розширенням американсько-російського співробітництва. За будь-яких умов «у найближчі десятиліття великомасштабне співробітництво між регіонами буде виключно важливе з точки зору глобального блага». За умови, якщо вдасться уникнути великих міжнародних конфліктів, то «в найближчі десятиліття народи світу, що пережили політичне пробудження, зможуть в остаточному підсумку *прийти до єдиної політичної культури, при якій глобальне співробітництво буде посилюватися конституційно-демократичними принципами, хоча і з неминучими локальними варіаціями*. Японія, Південна Корея та Індія являють собою приклади глобального потенціалу крос-культурної демократичної універсальності»³⁷.

Третя теза – бажана архітектура майбутнього глобального управління за умов нинішньої кризи глобальної влади стала чи не лейтмотивом виступу З. Бжезінського в Нормандії. Насамперед він визнає *невиправданість сподівань на однополюсний світ на чолі з надмогутніми Сполученими Штатами*: «Америці стає складно справлятися із наслідками глобальних змін, що все більш прискорюються і вириваються з-під контролю як на соціально-економічному, так і на геополітичному рівнях. Соціально-економічно світ стає єдиною площадкою, єдиним полем гри, на якому все більш превалюють три реальності, що динамічно розвиваються: глобаліза-

---

³⁷ Бжезинский З. Новый глобальный политический порядок [Электронный ресурс] / З. Бжезинский. – Режим доступа: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=Ru&NewsID=51466>.

ція, "інтернетізація" і дерегуляція... Політично той же самий світ – не дивлячись на позірну концентрацію глобальної сили і влади в руках надто небагатьох держав з велетенськими економічними і воєнними можливостями – є свідком розпорошення сили. Захід іде на спад, тому що йому не вистачає волі до об'єднання, в той же час як Схід піднімається, але також стикається з небезпекою егоїстичного суперництва і потенціальних конфліктів між його провідними державами. *Ні національні уряди, що існують, ані рудиментарні регіональні угоди і організації не здатні забезпечити ефективну дисципліну, не кажучи вже про утвердження контролю стосовно автономії фінансово-економічного всесвіту, що нещодавно утвердився за рахунок глобалізації, "інтернетізації" і дерегуляції»*³⁸.

Вищезазначена криза глобальної влади, що дійшла до стадії дерегуляції, ще більш ускладнюється появою «несподіваного феномену масового політичного пробудження». Зазначений феномен поєднує політично неспокійні студентські рухи та соціально незахищених безробітних: «Обидві ці групи обурені надто багатою частиною людства і переважаючою корупцією своїх правителів. Це обурення і незадоволення владою та привілеями сприяє розв'язуванню популістських пристрастей з вибухонебезпечним потенціалом перетворення в масштабні міжнародні безпорядки»³⁹.

Здатність Америки на відповідь цьому вибухонебезпечному світу зменшується внаслідок низки ускладнень. *Перша складність* виявляє себе у *жадоби наживи, класовому егоїзмові фінансової олігархії й ігноруванні нею наростаючих соціальних проблем*. А це, в остаточному рахунку, виявляє себе в нехтуванні з боку олігархів національними інтересами країн Заходу та занедбанні ними проблем світової безпеки в цілому. За словами Бжезінського, «сьогодні термінові трансакції з участю мільярдів доларів відбуваються буквально за секунди; часто-густо вони по суті спекулятивні за своїм характером і такі, що не мають відношення ні до технологічних інновацій, ні до нових форм зайнятості, вони створюють миттєво багатство безпрецедентних масштабів для небагатьох обраних. Інвестиції і можливості у сфері зайнятості за кордоном, мотивовані

³⁸ Виступлення Збигнева Бжезінського на врученні премії Токвіля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://injsmi.ru/usa/20111102/177005474.html>.

³⁹ Там же.

переважним чином опортуністичними корисливими інтересами, переважають нині над національними інтересами»⁴⁰.

Друга складність для Америки пояснюється застарілим соціально-політичним недугом цієї країни – *суспільним невіглаством*. *Справжній деспотизм невігластва дає небажаний ефект – він досить часто погіршує якість політичного керівництва Америки: «Сьогодні подібний деспотизм виявляє себе в громадському невігластві й ігноруванні світу навколо себе, а також в небажанні громадськості вимагати й іти на короткострокові й справедливо розподілені соціальні жертви в обмін на довготермінове оновлення. Те ж невігластво, або точніше, байдужість – служить перепорою на шляху можливостей Америки справлятися із зовнішнім світом і особливо з вище згаданими дилемами»*⁴¹.

Третя складність полягає в ще одній традиційній для Америки політичній недозі – *гіперпартійності при наявності політичного тупика*. *Діяльність політичних партій проникнута егоїзмом, при позірному шаленстві й несамовитості в промовах на ділі наявний прогрес виявляється боягузливим і надзвичайно обережним*. На думку Бжезінського, «ця нинішня політична безвихідь має бути подоланою з тим, щоб Америка могла знову поглянути на навколишній світ зі своєю звичною історичною впевненістю»⁴².

Таким чином, з урахуванням ослаблення позицій США в ролі єдиного центру сили перед світовою спільнотою постає низка завдань щодо *забезпечення ефективного глобального політичного співробітництва*, яке лише й може виникнути на основі більш широкого консенсусу – як на регіональній, так і на глобальній основі. Насамперед безконтрольні фінансові спекуляції, що призводять як до економічних, так і до політичних наслідків, терміново вимагають більш широкого і більш жорсткого національного і міжнародного політичного нагляду. Також слід надати *нового політичного смислу поняттю атлантичного співтовариства: в короткостроковій перспективі воно включало б у себе Америку і Євросоюз, а в довготерміновій перспективі поступово включало б також Росію і Туреччину*. Така перспектива для Росії вбачається в цьому розкладі десь впродовж двох-трьох наступних десятиліть: «доля

---

⁴⁰ Виступлення Збигнева Бжезінського на врученні премії Токвіля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://injsmi.ru/usa/20111102/177005474.html>.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

Росії в подальшому не має на увазі контролю над "половиною світу". Скоріше, питання стоїть таким чином – як їй пережити свою внутрішню стагнацію і депопуляцію в контексті Сходу, що зростає, і більш багатого (навіть якщо він перебуває нині в розгубленості й ваганні) Заходу. ***І саме тому західна політика, спрямована на підтримку більш тісних зв'язків України з ЄС є необхідною передумовою і стимулом для забезпечення в остаточному підсумку тіснішого зближення й Росії із Заходом.*** Цього може не відбутися при президенті Путіні, але внутрішні передумови для демократичної еволюції в Росії наростають і, з моєї точки зору, в остаточному підсумку переважать» (курсив наш. – Авт.)⁴³.

Туреччину Бжезінський теж розглядає як майбутню частину Заходу, насамперед тому, що Туреччина «стає все в більшій мірі західною, все більш світською, і при цьому залишається ісламською, і таке поєднання може підірвати заклики ісламського екстремізму і забезпечити регіональну стабільність в Середній Азії не лише для своєї власної користі, а й на користь Європи і Росії. До того ж демократична, світська і при тому ісламська Туреччина може стати найвпливовішим фактором, що підтримує й стимулює прагнення арабських держав до стабільної демократії». В цілому ж на Сході довгострокова роль Америки, на думку Бжезінського, має насамперед сприяти активнішим ролям Китаю і Японії, сприяючи справжньому примиренню й урегулюванню взаємовідносин між ними, а також переслідуючи взаємовигідне партнерство США з Пекіном. При цьому були розставлені акценти у пріоритетності відносин: ніхто інший як Японія характеризувалася «демократією і основним тихоокеанським союзником і партнером Америки». А вже для забезпечення збалансованішої ситуації в Азії Америка має «намагатися пом'якшити все зростаюче суперництво між Китаєм та Індією»⁴⁴.

Всі три виступи З. Бжезінського позначені спробами звернути особливу увагу на обнадійливу перспективу, що особливо важливо нині на тлі розповсюдженого історичного песимізму. Він закликає більш конкретно і практично задуматися в геополітичному плані над тим, як терпеливо, крок за кроком наблизити це багатообіцяюче майбутнє і створити відповідні інституції – національні, регіональні

⁴³ Виступлення Збигнева Бжезінського на врученні премії Токвіля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://injsmi.ru/usa/20111102/177005474.html>.

⁴⁴ Там же.

та глобальні – на шляху міжнародного співробітництва, але в жодному разі не диктату з боку США чи якогось «світового уряду». Тобто концепція «однопольного світу» у даних виступах З. Бжезінського не простежується, хоча й ставиться завдання піднести США до рівня світового гегемона і координатора в утвердженні ідеї універсальної людської гідності як у самій Америці, так і у всьому світі. Принаймні на рівні декларацій йдеться саме про це.

2.4. Росія: «переформатування цивілізаційної сутності»?

Чому ж тоді виступи З. Бжезінського викликали негативну реакцію серед антиглобалістів Заходу, а насамперед Росії? Як на нашу думку, ставлення до тих чи інших викликів залежить насамперед від глибини усвідомлення ситуації, врахування наявних економічних і соціально-політичних ресурсів, а також наявності політичної волі задля досягнення власних інтересів. І в цій низці передумов не останню роль має відіграти знову ж таки фактор усвідомлення того глобального політичного пробудження, який торкнувся й Росії.

Ще раз наголосимо: було б науково некоректно зводити всі протестні суспільні рухи в тих чи інших країнах до розряду результатів підривної діяльності закордонних спецслужб, як це було характерно за часів холодної війни. Одне із свідчень цього – цей рух став дійсно глобальним, вміщуючи в собі й «оксамитову революцію» на чолі з Вацлавом Гавелом, і польську «Солідарність» на чолі з Лехом Валенсою, і події на площі Тяньаньмень у Пекіні, і «кольорові революції» на пострадянському просторі, і нинішню «арабську весну» (навіть з її нинішніми «зимніми протягами»), і масові соціальні виступи в Європі, і, врешті-решт, появу у США Партії Чаювання та руху «Окупуї Уолл-Стріт». Показово, що до виступів у Америці той же З. Бжезінський ставиться тверезо й виважено: «Я вважаю, що критика на адресу Уолл-Стріту повністю виправдана, тому що Уолл-Стріт перетворився в інструмент безвідповідальних спекуляцій, символ жадібності і соціальної байдужості. Я не розумію, як можна знайти виправдання поточному стану справ у такій

цілком багатій країні, як США, тому що 25–30 % національного добробуту перебуває в руках менш ніж 1 % населення, в той час як у інших його значно менше»⁴⁵.

Пояснюючи фактори, що покликали до життя глобальне політичне пробудження, Бжезінський в той же час дистанціюється від спроб приписати Америці ініціювання та просування цієї доктрини в практику політичного життя, оскільки розмах пробудження, на його думку, є результатом дії сил, що помітно переважають всі ті ресурси, які США спроможні були б задіяти для підтримки цих суспільних рухів. Американський науковець зазначає, що цей рух є «результатом останніх двох століть, впродовж яких грамотність стала загальнопланетарним явищем... Саме ця інтелектуалізація населення створила умови для глобального політичного пробудження, при тому що його соціальне філософське і політичне наповнення завжди залежить від історичного і культурного контексту кожної конкретної країни»⁴⁶.

Прикладом диференційованого ставлення є різниця у підходах до оцінки подій в Росії, з одного боку, та в Єгипті – з іншого. Доктрина глобального політичного пробудження, зазначає він, не має на увазі те, що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. Наприклад, в Єгипті політичне пробудження виникло в результаті краху надій і стало наслідком стихійного обурення, що набуло вкрай «нетерплячих» форм через відсутність хоча б якихось ліберальних чи демократичних традицій. Специфіка ж Росії полягає в тому, що тут пробудження наростає не внаслідок руйнації надій чи гніву, що привели б до соціальних катаклізмів і громадянської непокори: «Це пробудження народжене запитом на невід'ємні права, які пред'являє новий середній клас – молоді космополіти. Я вважаю, що це політичне пробудження в тривалій перспективі може привести до створення справжньої демократії»⁴⁷.

Ця оцінка ситуації в Росії збігається з баченням деяких російських олігархів. Наприклад, глава «Роснано», колишній співголова партії «Союз правих сил» Анатолій Чубайс вважає, що епоха стабільності в Росії завершилася, а тому є сенс говорити про неминучість зміни суспільно-політичного тренду. Щоправда, пози-

---

⁴⁵ Збигнев Бжезінський: события в России – часть глобального политического пробуждения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nnils.livejournal.com/640677.html>.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.

ція Чубайса виразно двозначна. З одного боку, він визнає, що в процесі пробудження «здіяні щонайсильніші глибинні тектонічні сили», здатні розвернути країну, що стоїть на порозі демократичних реформ. З іншого боку, він вважає, що «торжество демократії зупинить економічний розвиток країни».

Логіка його суджень така: причини, що вивели людей на Болотну площу і Проспект Сахарова, настільки глибокі, що їх дія періодом у півроку не вичерпується. Більше того, «вони створюють такий могутній політичний запит, що не відповісти на нього влада вже не може. Цей запит і відповідь на нього й сформулюють тренд розвитку країни на наступні п'ять-десять років». Корінь проблеми полягає в тому, що змінилася соціальна структура країни – з'явився середній клас, який нікуди не дінеться, він буде лише збільшуватися, а обсяг його вимог буде лише наростати: «Суть цього запиту дуже проста: демократія. Росія стоїть на порозі демократичної реформи». Однак за ситуації, що склалася в країні, **Чубайс прогнозує три сценарії можливого розвитку в країні, і всі три, з його точки зору, негативні. Перший сценарій:** влада може «душити опозицію поліцейськими методами», що «в Росії цілком можливо й дуже природно... Вірогідність ризику невелика, але він потенційно присутній». **Другий сценарій** нічим не кращий першого: він «називається "Втрата керованості", що означає масове вуличне насилля. Ми, мешканці Росії, добре пам'ятаємо, що це: згадайте як 4 жовтня 1993 року в шість годин ранку по Білому дому били танки! Такий сценарій теж вірогідний». **Третій сценарій**, за оцінкою Чубайса, «зовсім дивний», але цілком вірогідний: «в Росії візьмуть гору цінності демократії», і Держдуму «перевиберуть на чесних виборах». Олігарх Чубайс зовсім не в захваті й від такого повороту справ. На його думку, це може обернутися для країни великими неприємностями: нова Дума «буде не гіршою, вона буде лівішою», а відтак «вона неминуче заблокує ті абсолютно затребувані економічні реформи, що недопрацьовані впродовж останніх десяти років, а це буде означати ступор в економічному розвитку країни в результаті тріумфальної перемоги демократії»⁴⁸.

Не пропонуючи якогось оптимального виходу з ситуації, Анатолій Чубайс лише констатує наявність виклику часу, де рушійною силою, яка підштовхне правлячу владу до перетворень у країні, стає

---

⁴⁸ Чубайс: Эпохе стабильности в России пришел конец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nr2.ru/policy/389516.html/print/>.

наростаючий середній клас: «Те, що раніше ніколи не відбувалося, а нині відбулось. В гайдарівських термінах це – п'ятнадцять тисяч доларів на душу населення. Він з'явився, середній клас, і йому категорично не подобається те, що відбувається в країні. Цей клас у труні бачив всю нашу політичну систему». Так що майбутній масштаб перетворень – економічних, політичних, соціальних, культурних, які країні доведеться пережити в наступні навіть не десятиліття, а три–п'ять років – можна буде порівнювати хіба що з «лихими дев'яностими». Ще в жовтні 2011 року Чубайс прогнозував: «Це абсолютно нова якість суспільної свідомості. Це все ознаки того, що в країні щось клацнуло, змінилося. І цей процес набагато сильніший, ніж вибір між президентом Медведевим і президентом Путіним. Це набагато могутніше. Це така глибінь, і така титанічна міць, що з нею доведеться рахуватися будь-якому президенту»⁴⁹.

Слід зазначити, що, йдучи на президентські вибори, Володимир Путін не міг, зрозуміла річ, не викласти своє бачення основних контурів світового порядку та майбутнього глобального управління. Як прихильник багатополярного світу, він вбачає Росію самостійним цивілізаційним світом та незалежним центром прийняття рішень після виходу на більш високу ступінь інтеграції зі своїми сусідами у формі Євразійського союзу. У своєму виступі в якості кандидата у президенти він відразу ж зазначив, що мова, мовляв, не йде про відновлення СРСР у тому чи іншому вигляді, але тісна інтеграція на новій ціннісній, політичній, економічній основі – це вимога часу: «Ми пропонуємо модель могутнього наднаціонального об'єднання, здатного стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому відігравати роль ефективної "зв'язки" між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном». В. Путін постарався заспокоїти тих сусідів (очевидно, насамперед Україну), хто пояснює своє небажання брати участь у просунутих інтеграційних проектах на пострадянському просторі тим, що це суперечить їх Європейському вибору: «Євразійський союз буде розбудовуватись на універсальних інтеграційних принципах як невід'ємна частина Великої Європи, об'єднаної єдиними цінностями свободи, демократії та ринкових законів»⁵⁰.

⁴⁹ Чубайс: Епохе стабільності в Росії пришел конец [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://nr2.ru/policy/389516.html/print/>.

⁵⁰ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее которое рождается сегодня [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/5027>.

Продовжуючи думку, Путін вбачає майбутнє світу в таких контурах. Наприклад, два щонайбільші об'єднання нашого континенту – Євросоюз і Євразійський союз, засновуючи свою взаємодію на правилах вільної торгівлі і сумісності систем регулювання, об'єктивно, в тому числі й через відносини з третіми країнами та регіональними структурами, здатні розповсюдити ці принципи на увесь простір – від Атлантики до Тихого океану. На просторі, який буде, на думку Путіна, *гармонічним за своєю економічною природою, але поліцентричним з точки зору конкретних державних механізмів і управлінських рішень*. Потім буде логічно розпочати конструктивний діалог про принципи взаємодії з державами Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Північної Америки, інших регіонів. Отже, на думку російського керівництва, створення Євразійського союзу, ефективна інтеграція – це той шлях, який дозволить учасникам цього процесу посісти гідне місце в українському ХХІ столітті.

Як на нашу думку, інтеграційний план Путіна, як і будь-які інші плани, в тому числі й Бжезінського, мають право на існування, тим більше, що викладений він досить виважено і спокійно, без конфронтаційної риторики. Однак є суттєвий момент: важливим є не лише факт проголошення, але й факт сприйняття того чи іншого проекту як широким громадянським суспільством, так і тими представниками правлячих кіл, які забезпечують легітимізаційну політику влади. Для реакції на виступ Путіна з боку самих росіян досить познайомитися з коментарями, розміщеними у блозі «Радио ЭХО Москвы». Тут вміщено великий масив відгуків, що заслуговують, безумовно, на самостійний науковий аналіз. Ми ж наведемо лише деякі з них, намагаючись передати широкий горизонт суджень з цього питання.

Тут і позиція скепсису, й підтримки ідеї Євразійського союзу. Часто сприйняття цієї ідеї далеке від академізму викладу В. Путіна, але при тому воно наближене до буденної масової свідомості російського суспільства, що, врешті-решт, і передає в значній мірі реальний стан громадської думки: «За старих радянських часів було дуже багато хорошого. Мене порадувала стаття Путіна. Без радикалізму і непотрібної суєтності *ми відтворюємо зруйновану країну – СРСР*. Звичайно, відтворюємо зовсім у новому організаційному форматі. Відрадно, що наші лідери мислять стратегічно, розуміють, що об'єднання зруйнованої країни – це надзавдання, яке необхідно

реалізувати... В статті міститься надто тлустий натяк на те, що *ми чекаємо в СЕП наших українських братів*». Інша точка зору: «Мене, до речі, ця стаття заразила своїм ентузіазмом просто мимоволі. Але Ви так і не пояснили: що ж робити з корупцією? *Ви подивіться, ХТО організує цей союз* (до речі, дуже симпатична назва ЄврАзЕс). *Відповідно, що в них вийде реально, а не на папері...?*». Ще одне із багатьох суджень: «Самим слід рухатися нагору, армія і флот – ось наші союзники! А з путінської затії нічого не вийде, *ніхто не захоче продуктивно співробітничати із злодіями*». І, нарешті, «*Імперські амбіції так і пруть з усіх цілин... Мало йому Росії чи що?*» (курсив наш. – Авт.)⁵¹.

Російські політологи, що забезпечують легітимаційну політику правлячих верств Росії, відреагували, зрозуміла річ, одноставною підтримкою курсу В. Путіна, зосередивши критичний потенціал на виступі З. Бжезінського 14 жовтня 2011 р. в Нормандії. Останній вони розцінили як реакцію на виступ російського лідера і постаралися дати рішучу відсіч в традиціях «холодної війни». Як ми вже зазначали, прогнози Бжезінського щодо бажаного нового світового порядку російські аналітиками оцінили в контексті виступу Черчилля в Фултоні 1946 року як проголошення Сполученими Штатами новітнього варіанту «холодної війни» проти Росії: «**Росія, на думку Бжезінського, – якщо поглянути на суть висловлюваних ідей – має бути ліквідована повністю як цивілізація, залишаючись єдиним цілим в географічному сенсі. Однак така ліквідація має відбутися не шляхом демонтажу – саме на цьому шляху її неминуче чекає розпад. Вона має бути включена в атлантичну цивілізацію цілком, звільнена від найменших ознак самостійності й ідентифікації**»⁵².

У процесі аргументації цієї тези російські конспірологи звернулися до свого улюбленого прийому – викриття «світової змови» проти російської цивілізації. Суть справи, мовляв, полягає в тому, що Атлантична цивілізація розвивалася впродовж всієї своєї історії за рахунок грабежу і захватів, що, власне, «властиво всім на тому чи іншому етапі розвитку». Однак тут же інші гілки хрести-

⁵¹ Владимир Путин: Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/blog/statya/817588-echo/>.

⁵² Нормандський Фултон – Дискуссионный клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.chubais.ru/forum/index.php?showtopic=2692>.

янства поза межами православ'я проголошуються споконвічним супостатом людства: «з моменту виникнення протестантської релігії грабіж і паразитизм із етапу розвитку перетворився в парадигму існування. Атлантична цивілізація послідовно знищила або поставила на грань знищення цивілізації Мезоамерики, Азії, Африки, Китаю. Політика колоніалізму стала для євроатлантичної цивілізації тим допінгом, який дозволив їй посилитися порівняно з усіма іншими і нав'язати всій решті світу свої правила і свій світогляд»⁵³.

Врешті-решт, пишуть викривачі «світової змови», атлантична цивілізація набула в ході свого розвитку системного й неподоланного пороку – вона розбестилась, деградує й виявляє свою нікчемність на тлі різкого піднесення Сходу. За цієї ситуації *роль і значення Росії у світі набувають справді месіанського значення – вона стає не лише вирішальною точкою в боротьбі цивілізацій, а й останньою надією на врятування людства*. Бжезінському приписується парадоксальний висновок, якого він у зазначених виступах, як на нашу думку, не робив: «Захід має гостру потребу в цивілізації, яка постане на шляху наростаючої могутності Сходу і захистить Атлантичну цивілізацію. Такою він бачить саме Росію – при тому, не все так просто. Росія завжди перебувала на цивілізаційному перехресті і зуміла стати транслятором смислів – перекладачем з однієї цивілізаційної мови на іншу. Їй притаманні терпимість, пластичність і вміння знаходити спільну мову з усіма. Саме це і є метою Бжезінського – він вбачає у знищенні цивілізаційної ідентичності Росії запоруку того, що вона буде включена у склад Атлантичної цивілізації на правах Дикої дивізії, що вогнем і мечем захищатиме цінності Заходу. А ось для цього й виникає потреба *зберегти Росію в цілісності, переформатувавши її цивілізаційну сутність*» (курсив наш. – Авт.)⁵⁴.

А далі вже російські конспірологи переходять до цілком реальних кроків щодо викриття ворогів Росії – як внутрішніх, так і зовнішніх. За їх версією, з виступів Бжезінського нібито випливає практичний план упокорення Росії: «ліквідація хоч в якійсь мірі національно орієнтованого керівництва Росії. Іншими словами – в найближчому майбутньому в Росії має відбутися не просто кольорова революція, яка приведе до влади прозахідний уряд –

---

⁵³ Нормандський Фултон – Дискуссионный клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.chubais.ru/forum/index.php?showtopic=2692..>

⁵⁴ Там же.

ця кольорова революція має бути з префіксом супер-, мега-. Вона має стати квінтесенцією всіх проведених раніше революцій на пострадянському просторі й просторі Східної Європи. Російська еліта має бути зачищеною до стану повної нездатності навіть формувати інтереси власне Росії і має бути інтегрована в атлантичну еліту». А далі слідує алармістські попередження, що спершу Росії судитиметься не війна чи воєнна поразка, а ціла низка надзвичайних зрад з метою ліквідації будь-яких атрибутів самостійності – від власної армії і військової інфраструктури до захоплення всієї значущої власності й галузей економіки. До влади можуть прийти прозахідні лідери, які й укладуть договори щодо включення Росії в НАТО й підпорядкування армії натовським генералам, а наслідком входження Росії у ВТО стане захоплення її власності й промисловості. А тим часом телебачення й Інтернет насаджуватиме лише «загальнолюдські цінності». Якщо цей план не вдасться, стверджують російські конспірологи, то тоді Росії нав'яжуть громадянську війну, внаслідок якої «буде зметено керівництво держави». І не слід чекати названих Бжезінським термінів у 10–20 років, бо реалізація висловлених ним ідей, мовляв, може розпочатися вже в найближчі місяці⁵⁵.

В цих алармістських попередженнях особливе місце займає своєрідна «демонізація» України як нібито агента впливу від архітекторів «світової змови»: «Нинішня політика Заходу щодо спонукання України до тісних зв'язків з Євросоюзом вбачається Бжезінським важливою передтечею стимулювання Росії до якомога ближчого втягування її в "атлантичну цивілізацію" і до відмови від власних геополітичних амбіцій... Атлантичне співтовариство намічено перетворити в глобальну силу. Це передбачає включення в нього РФ, їй пропонується стати частиною нового атлантично-євразійського співтовариства, свого роду "щитом Заходу" на сході Євразії, але, очевидно, ціною відмови від самостійної геополітичної ролі»⁵⁶.

Виникає низка запитань. Чому нагнітається ця істерія на грані розв'язування «громадянської війни»? Які ж зіткнення поглядів так стурбували ревнителів унікальної ідентичності російської цивілізації? Чому російській цивілізації вже в котрий раз в історії загрожує

---

⁵⁵ Нормандський Фултон – Дискуссионный клуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.chubais.ru/forum/index.php?showtopic=2692>.

⁵⁶ Збигнев Бжезінський: грядет глобальное пробуждение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://andrey-ka23.livejournal.com/5684.html>.

протестантське латинство? На досить пістрявому пропагандистському тлі алармістської стурбованості конспірологів хотілось би все-таки окреслити офіційну позицію Росії щодо її бачення перспектив глобального управління з метою недопущення безладу і хаосу у світі.

Таке бачення було викладено у виступі міністра закордонних справ Росії С. Лаврова на 48-й Мюнхенській конференції з питань безпеки 4 лютого 2012 р. Відзначаючи глибину й радикальний характер суспільних трансформацій та прискорення історичних процесів у світі, здатних привести до радикальних змін геополітичного ландшафту, С. Лавров акцентував увагу на неминучості формування *поліцентричної* міжнародної системи. Відмітною рисою часу, на його думку, стало те, що формування міжнародних відносин нині виразно набирає цивілізаційного виміру, коли пошук народами своєї ідентичності у все більшій мірі набирає релігійні обриси. За цих умов «завдання зміцнення партнерства цивілізацій з площини академічних дискусій переміщується у сферу великої політики». Лаврова непокоїть той факт, що дискусії навколо проблеми формування євроатлантичної і євразійської спільноти заражені вірусом «гри з нульовою сумою», характерної, як він вважає, для європейської політики в ХІХ та ХХ ст. А втім, проглядається реальна перспектива «переведення на якісно новий рівень партнерства країн і народів, об'єднаних спільними коренями і цінностями християнства, таких що мають подібну "культурну матрицю". З цієї точки зору Росія і Північна Америка являють собою східну й західну гілки європейської цивілізації». Таким чином, на думку російського міністра закордонних справ, нереально ставити на порядок денний «тези про "інкорпорацію" Росії в "розширений Захід" без врахування століттями напрацьованих традицій зовнішньополітичної самостійності нашої країни. Росія просувається по шляху комплексного оновлення, що включає модернізацію її політичної системи. Але темпи і характер демократичних процесів у нашій країні буде диктуватися виключно внутрішніми потребами, а не порадами ззовні»⁵⁷.

У зовнішньополітичній сфері, заявив С. Лавров, «ми не будемо брати участь у конструкціях, що мають за мету стримувати Китай,

---

⁵⁷ Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхенской конференции по вопросам безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/bdomp/nsdos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>.

який є нашим добрим сусідом і стратегічним партнером. Розбудова альянсів, що протистоять один одному, – це рецепт минулої епохи, який за сучасних умов може обернутися зісковзуванням до глобальної катастрофи. Вважаємо контрпродуктивними й ідеї натоцентричної конструкції глобальної безпеки шляхом створення якихось "мостів" між Північноатлантичним альянсом і його партнерами в різних регіонах». На думку російського міністра, настав час «мережевої дипломатії», коли у перспективі *«можна було б вести справу до формування спільного широкого простору безпеки, що складався б із поєднаних у "кільце" регіональних сегментів, учасники котрих були б пов'язані комплексом юридичних і політичних зобов'язань»*. Зокрема, Росія не виключає ситуацій, коли світова спільнота може бути змушеною втрутитися у ті чи інші внутрідержавні конфлікти з метою недопущення чи покладання краю загрози міжнародному миру й безпеці. Але робити це слід у строгій відповідності з Главою VII Статуту ООН (курсив наш. – Авт.)⁵⁸.

Отже, принциповим моментом розбіжностей між позицією Росії і США, як це впливає з порівняльного аналізу бажаної моделі світоустрою у викладі Лаврова та Бжезінського, є те, що за умов кризи «однополярного світу» і наростання глобального політичного пробудження з важкопрогнозованими наслідками, Бжезінський висуває ідею «наближення» Росії до Європи, а самої Європи до США на засадах демократії і дотримання прав людини. Зокрема, на Ярославському форумі він наголошував: «досягнення поставлених перед нами цілей в ситуації, коли в нас є єдиний демократичний простір, стане важливою перевагою для всіх нас, коли в нас будуть колективні зусилля щодо досягнення поваги прав приватних осіб на основі принципів Євросоюзу, Росії, Туреччини, України і Сполучених Штатів для того, щоб концептуалізувати гнучкий графік, скажімо, до 2050 року щодо поступового – десятиліття за десятиліттям – здійснення цього знаменного гасла: усвідомлення нової співдружності на основі співробітництва від Ванкувера до Владивостока»⁵⁹. Отже, в Бжезінського насамперед йдеться про засади демократії і прав кожної окремої людини, які мають бути покладені

---

⁵⁸ Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхенской конференции по вопросам безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/bdcmp/ns-dos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>.

⁵⁹ Збигнев Бжезінський: грядет глобальное пробуждение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://andrey-ka23.livejournal.com/5684.html>.

в основу формування «багатоступінчатої» ієрархії нового центру сили у світі, що виступав би гарантом безпеки і недопущення хаосу.

І навпаки – як це впливає з аналізу аргументів російської сторони, головним трендом сучасності для її офіційних аналітиків є багатополарність світу та формування поліцентричної міжнародної системи з урахуванням «культурної матриці» на релігійній основі. А оскільки, мовляв, «Росія і Північна Америка являють собою східну й західну гілки європейської цивілізації», то це дає обом державам рівні підстави бути самостійними центрами сили. Закінчення «холодної війни» в даному контексті має означати «відновлення неперервності процесів, порушених трагедіями ХХ століття, і зміцнення фундаменту загальноєвропейського простору»⁶⁰. Відтак напрашується висновок, що в основу основ нової системи безпеки в світі мають бути покладені не принципи демократії й права людини, а культурна матриця християнства. А це вже нагадує повернення до «нового середньовіччя», про яке досить часто пишуть сучасні політологи. І в цьому проглядається звична для «Святої Русі» логіка: Росія апелює до «напрацьованих століттями традицій зовнішньополітичної самостійності», які, як ми знаємо з історії, традиційно зводились до концепції «Москва – Третій Рим».

Закономірно виникає питання: невже в суспільній думці Росії зовсім відсутнє якесь інше, альтернативне бачення перспектив сучасного розвитку і забезпечення безпеки у світі? Тут, на нашу думку, було б некоректно оминати судження ліберально налаштованих дослідників, хоча їх вплив на поточну політику офіційної Росії, судячи з усього, незначний. Взяти хоча б широко знаного в світі російського науковця В'ячеслава Іноземцева. З його точки зору, прагнення до «багатополарного» світу (як альтернативи «світового уряду») обґрунтовується нині скоріше емоційно, ніж логічно, і не може служити підставою вирішення світових проблем. Втім, зазначає він, і покладатися на рішення і дії однієї наддержави теж суперечило б здоровому житейському глузду. Тут В. Іноземцев солідаризується з думкою англійського аналітика Найела Фергюссона: «Багатополарність не стане альтернативою однополарності. На зміну останньої прийде аполарність – глобальний вакуум влади.

---

⁶⁰ Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхенской конференции по вопросам безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/bdomp/nsdos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>.

І від цього глобального безпорядку виграють сили, далеко більш небезпечні, ніж великі держави, що суперничають одна з одною». Уроки останніх 20-ти років стали реальним підтвердженням того, що тенденція до «багатополярності» може знаменувати собою пришестя «нового середньовіччя» – анархічного стану «світу без гегемона».

У певній мірі втішає те, що багатополярного світу, за великим рахунком, в історії ніколи ще й не було. Навіть за часів існування середньовічних великих імперій – римської, перської, китайської, монгольської, османської і російської – не було ще того глобалізованого світу, за якого ці держави могли б стати в ньому полюсами. Відносини між цими імперіями вичерпували епізодичні й локальні конфлікти. Більше того, на 300 років – з кінця XV століття по середину XVIII – цей світ звівся до єдиного полюсу, яким стала Європа. Якщо багатополярність і проглядалася час від часу в різноманітних комбінаціях в межах цієї самої Європи, то «головний урок європейської історії полягає в тому, що *багатополярна система завжди прагнула через війни і конфлікти перетворитися в більш просту, біполярну версію*» (курсив наш. – Авт.)⁶¹.

З певним елементом умовності єдиним втіленням багатополярного світу, на думку Іноземцева, можна було визнати ситуацію 1930-х років (Англія, Франція, Італія, Німеччина, СРСР, Японія, США) з її зростаючою хаотизацією міжнародних відносин, що призвело врешті-решт до сповзання світу в катастрофу Другої світової війни і швидким формуванням біполярного устрою, де на одному полюсі опинилися держави «осі», а на другому – сили антифашистської коаліції. Після закінчення війни відбулося чергове «перезавантаження» системи: біполярність відродилася знову у вигляді капіталістичної і комуністичної систем, вона допомогла пережити роки «ядерного стримування» і відійшла в минуле після завершення «холодної війни» в 1989–1991 рр. Однак і світ з однією наддержавою США не приніс стабільності. *Зазначений вище аналіз спонукає до висновку – багатополярність не дає жодних підстав для сподівань на мир, стабільність і справедливий світовий устрій.*

Які ж основні тренди дня сьогоднішнього і що на нас може чекати в найближчій перспективі? Поки що перейнята своїми проб-

---

⁶¹ Іноземцев В. В XXI веке увлеченность Realpolitik опасна и нефункциональна [Электронный ресурс] / В. Иноземцев. – Режим доступа: <http://www.politua.ru/concept/71.html>.

лемами Європа час від часу демонструє «нейтралітет» і дистанціюється від низки світових проблем, а тому іноді складається враження, що вона й зовсім хоче «вийти із гри». Сполучені Штати, втягнувшись у конфлікти на периферії, намагаються якось «зберегти лице» і дати собі раду. Китай стає другою країною світу за обсягом військових видатків і поступово створює навколо себе регіональний альянс з Пакистаном, М'янмою, Бангладеш, Шрі-Ланкою, Мадагаскарком та рядом острівних держав, що охоплює іншого гіганта – Індію. У відповідь Індія шукає підтримки в США та прискорено нарощує політичну та воєнну взаємодію з Японією. У цей же час Росія, володіючи лише 2,4 % світового ВВП та з населенням, що за чисельністю поступається населенню Бразилії, Індонезії, Бангладеш і навіть Нігерії, претендує при тому на роль окремого світового центру в багатополлярному світі. В цілому ситуація в світі дає підстави сподіватися, що існуюча хистка конфігурація є перехідною формою після «холодної війни», вона, вочевидь, є недовговічною і тяжіє до більш стійкого біполярного устрою світу.

Врешті-решт, яка перспектива на майбутнє і на яке місце в очікуваній новобудові може претендувати Україна?

Згідно з концепцією В. Іноземцева, насамперед слід адекватно сприймати ситуацію в світі і тенденції подальшого міжнародного розвитку. Стає очевидно, що однополярний світ в його американській версії втрачає здатність до самоупорядкування. Але настільки ж очевидно, що на даний момент США залишаться одним з полюсів сучасного «триполярного» світоустрою поряд з Європою і все зростаючим Китаєм. Росія з домінуванням сировинної спрямованості її економіки, наростаючими соціальними проблемами й армією, недостатньо підготовленою до дій у віддалених від власних кордонів регіонах, навряд чи може претендувати на роль самостійного полюса. Як приклад російський автор наводить інтеграційні зусилля Росії на просторі СНД, які «складно не назвати повним провалом». Він поділяє думку тих аналітиків, для яких *найбільш реалістичним вбачається світ, де домінує американська, європейська і китайська «імперії», а паралельно існує «другий світ» із країн, які можна було б віднести до «глобального середнього класу», і який би міг відіграти роль другої ключової точки опори в сучасному світі.*

Відтак прогнози російського аналітика на перспективу звучать не досить оптимістично: «Зрозуміло, варіант триполярного світу – вірогідний, але не єдиний. Точніше, це найближча перс-

пектива. Але така конфігурація навряд чи стане остаточною. США, Європа і Китай – далеко не весь світ, і збереження в ньому (хай і на "других" ролях) таких великих гравців, як Індія, Японія, Росія, Бразилія, Пакистан, Іран і арабські країни, залишає велике поле для конфліктів і переділу сфер впливу. Ми не знаємо, які ресурси й можливості виявляться найбільш цінними через 40–50 років і навколо чого розгорнеться основне протистояння. *Але, скоріш за все, в багатополлярному світі запанує не мирне співробітництво полюсів, а система сеньйорально-васальних відносин між полюсами та їх близькою "периферією". На кордонах периферії можливі конфлікти – як ініційовані великими державами, так і викликані спробами появи нових центрів сили. Багатополлярний світ XXI століття стане світом насилля і війн – і як такий не буде стабільним»* (курсив наш. – Авт.)⁶².

І тут нам слід задуматись: якщо дійде до цього, то Україні, що перебуває саме на периферійному прикордонні Євросоюзу та Євразійського союзу, прийдеться скрутно. Втішає хіба що досвід історії, який учить: за умов наростання нестабільності система намагається будь-що віднайти баланс через знаходження нової біполярності. Серед шерегу вірогідних варіантів, на думку В. Іноземцева, «найбільш стійкою конфігурацією міг би стати альянс між США, Європою, Росією і Японією, в рамках якого були б опрацьовані нові довгострокові правила функціонування міжнародної політики». Це міг би бути один із варіантів так званого «Північного альянсу», що відповідало б ідеї «єдності всього євроатлантичного простору від Ванкувера до Владивостока», висунутій у свій час Росією.

З даної ситуації Україна мала б зробити свої висновки. Яким би не склався вірогідний біполярний світ середини XXI ст. (як один із варіантів – «Північ – Південь»), він потребуватиме правил та інститутів, що гарантували б його стабільність. А такі правила за всіх часів у історії формувалися тими, хто вже володів домінуючими позиціями у світі. Росія на сьогоднішній день лише ставить завдання зайняти в ньому достойне місце, до того ж апологія з її боку «багатополлярності» відволікає цю країну від більш важливого на сьогоднішній день завдання світової ваги: підвищення керованістю світу за допомогою ефективних міжнародних інститутів. Отже, напрошується висновок, що тональність у нинішньому

---

⁶² Іноземцев В. В XXI веке увлеченность Realpolitik опасна и нефункциональна [Электронный ресурс] / В. Иноземцев. – Режим доступа: <http://www.politua.ru/concept/71.html>.

міжнародному оркестрі все-таки задаватимуть теоретики різноманітних західних «мозкових центрів».

Однак і тут виникає запитання: наскільки адекватними є їхні аналізи і прогнози та наскільки реальними є перспективи втілення їх у життя?

2.5. «Іронія історії»: межі наукового передбачення

А тут не все так просто і однозначно. Над горизонтом політичних наук США, зокрема в частині аналізу і прогнозу, піднявся пил піщаних бур із загрозою тривалої засухи: у травні 2012 р. Палата представників ухвалила поправку до законопроекту, що передбачає скасування грантів Національного наукового фонду (далі – ННФ) для політологів. Остаточне слово залишилося за Сенатом, однак відчуття песимізму, якщо не паніки, відразу охопило експертів від науки: веб-сайт Американської асоціації політичних наук тільки й сурмив про активну співпрацю науковців з урядом, особливо в галузі оборони, зазначаючи, що саме цей факт їхньої активної участі в легітимаційній політиці щодо США й має стати основним аргументом на користь збереження фінансування політологів з боку ННФ. У своє оправдання політологи кивають на те, що за цією поправкою стоять антиінтелектуальні республіканці, які, мовляв, хочуть підірвати науковий потенціал демократів напередодні президентських виборів. Хай там як, але ці аргументи були не в силі приховати конкретних фактів провальних аналізів та прогнозів з боку американських експертів. Як впливає із статті Жаклін Стевенс у газеті «Нью-Йорк Таймс», американська влада відверто продемонструвала своє невдоволення політологами, що виявилися нездатними спрогнозувати ні розпад СРСР, ні різке посилення та активізацію «Аль-Каїди», ні глобальне політичне пробудження, зокрема в арабських країнах. В результаті «кар'єри були вибудовані, нагороди отримані, мільйони доларів було розподілено поміж експертів з міжнародних відносин для наукових досліджень, незважаючи на те, що навіть астролог Ненсі Рейган міг би продемонструвати кращі навички прогнозиста»⁶³.

---

⁶³ Jacqueline Stevens. Political scientists are lousy forecasters. // The New-York Times. – 2012. – 23 June. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scienti...>

Як на нашу думку, рішення Палати представників щодо призупинення фінансування політологів не слід переоцінювати, а тим більше розглядати як відмову влади від послуг наукової експертизи. Будь-яка криза є лише приводом позбавитись певного баласту та переформатувати існуючі структури для подальшої активізації їх роботи відповідно до нових вимог часу. Запитання Жаклін Стевенс – «З яких причин мої колеги займаються низькопоклонством перед Конгресом за дослідницькі гранти, що мають ідеологічне підґрунтя?» – можна розглядати як риторичне. З того часу, як виникла майнова диференціація, приватна власність і держава, неминуче виникала й проблема інституціалізації влади з притаманною для неї легітимацийною політикою на зразок «кожна влада від Бога». У склад основних функцій легітимацийної політики входить пояснення, обґрунтування й оправдання влади щодо здійснюваного нею курсу, а також внесення пропозицій щодо створення сприятливих можливостей для діяльності політичного процесу.

Для нашої історії це теж не новина. Ще в древні часи князівська влада виділяла «десятину» на функціонування церкви, не кажучи вже про просторі земельні угіддя. Що вже говорити про зростання ролі і значення легітимацийної політики як високоструктурованого політичного інституту в ХХІ ст. Отже, і в США чутки про голодну смерть політологів внаслідок позбавлення їх грантів ННФ, як на нашу думку, є дещо перебільшеними. Тим паче, що широка мережа недержавних фондів, очевидно, й візьме під свою опіку більш кваліфікованих аналітиків, позбавившись при тому якихось одіозних фігур. Як засвідчує вище наведений матеріал про діяльність «мозкових центрів», багато в чому збереженням свого панування й відносній результативності планів глобального управління сильні світу сього й зобов'язані саме продуктивному функціонуванню легітимацийної політики цих центрів. Нині цей напрям забезпечує не лише функцію набуття й утримання влади політичними суб'єктами, а й забезпечення перспективності й результативності впроваджуваної ними політики.

Так що, поза всяким сумнівом, влада і обслуговуючі її політологи порозуміються. Краще чи гірше, як ми знаємо й на власному досвіді, легітимацийна політика в цілому зводиться до визначення тієї міри експлуатації та надексплуатації природних і людських ресурсів, яка б не доводила до соціального вибуху («лише б не було війни!»), забезпечуючи певний рівень матеріальних та культурних

благ для фізичного виживання («щоб вчасно платили заробітну плату та пенсію!»). Зрозуміло, що загострення проблеми ресурсів у світі призводить до нерівномірності їх використання. Так, рівень доступу до матеріальних і політичних ресурсів в центрі капіталістичної світ-системи дає досить високі гарантії забезпечення соціальної стабільності. І навпаки – чим далі від центру до периферії капіталістичної світ-системи, тим більше цей рівень понижується, провокуючи радикалізацію глобального політичного пробудження. А тому було б наївно покладати відповідальність за фінансово-економічну кризу в сучасному світі (який увійшов у фазу системної кризи й цілої низки поразок правлячих еліт із втратою не лише влади, але й життя) виключно на прорахунки в здійсненні легітимізаційної політики. Хоча й тут є частка правди.

Наприклад, урядові кола США самі підштовхували дослідників до неадекватних висновків: вони «непропорційно підтримували наукові дослідження, які піддаються статистичному аналізу та математичним моделям, хоча всім відомо, що чіткі рівняння, побудовані на довільних числових даних та припущеннях, лише маскують безлад реалій та нездатність відповісти на поставлені запитання». По формі ці аналітичні матеріали були математично та статистично нібито й обґрунтованими, але по суті ігнорували той факт, що суспільні процеси, як правило, є нелінійними, а синергетичний ефект поєднання безлічі різноманітних факторів часто неможливо звести до якогось одного причинно-наслідкового ряду. Саме тому для пояснення цього феномену Ж. Стевенс вважає доречною думку Карла Поппера, чия книжка «Логіка наукового пізнання» (1934) залишається для неї «наріжним каменем наукового методу». Оцінюючи можливу достовірність наукового прогнозу, К. Поппер писав: «Довгострокові передбачення можуть виводитися з науково-обґрунтованих прогнозів лише тоді, коли вони застосовуються до добре ізольованих, стаціонарних і рекурентних (зворотно-послідовних. – *Авт.*) систем. Такі системи дуже рідкісні в природі, і людське суспільство не є жодною з цих систем»⁶⁴.

На нашу думку, судження Поппера є досить раціональним, але й воно не вичерпує всю складність проблеми, оскільки одним із головних прорахунків легітимізаційної політики є нехтування факто-

---

⁶⁴ Jacqueline Stevens. Political scientists are lousy forecasters. // The New-York Times. – 2012. – 23 June. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scienti...>

ром «іронії історії», а це, врешті-решт, прирікає будь-який політичний проект на поразку в ході його реалізації на практиці. Для розв'язання проблеми достовірності прогнозу необхідно вийти за звичні рамки вузько дисциплінарного – історичного, економічного, соціологічного чи політологічного аналізу тощо – й вдається до методів міждисциплінарного підходу, вийшовши в остаточному підсумку на усвідомлення «іронії історії» як аспекту історичного буття й методу історичного пізнання неосяжного трансцендентного. Розвиток наукового пізнання засвідчив, що лише в процесі філософського осмислення історії вдається віднайти її (історії) здатність до внутрішньо суперечливого руху, який приводить за певних умов до таких ситуацій, які можна назвати об'єктивно іронічними.

Те, що такого роду ситуаціями наповнена вся історія розвитку людства, усвідомилося досить пізно. Хоча іронія й використовувалася Сократом як методологічний прийом пізнання істини через вияв протиріч ще в діалогах Платона, однак лише в XVIII–XIX ст. поняття «іронії історії» набуло більш широкого ходження з початком кризи механістичного детермінізму у світогляді передових мислителів того часу. Саме тоді жорстко обумовлені причинно-наслідкові залежності, властиві природі, виявилися непридатними, коли за їх допомогою спробували пояснити явища суспільного життя і поведінку людей в процесі їх історичного розвитку. Очевидно, цей момент і виділив Г. Гегель, коли підкреслив у розвитку суспільного життя наявність «хитрощів історії», тобто таких парадоксальних ситуацій, коли остаточні наслідки в поведінці людей і цілих народів виявилися поза логікою їх попередніх замислів і навіть протилежними цим замислам за своєю сутністю. Дещо пізніше для характеристики таких ситуацій німецький філософ використав поняття «іронія історії», яке не лише сприйняли спадкоємці його ідей по матеріалістичній лінії в особі К. Маркса й Ф. Енгельса, а й у подальшому вдалися до більш широкого обговорення цього поняття в контексті відстоюваного ними матеріалістичного світогляду сутнісних характеристик суспільного життя⁶⁵.

---

⁶⁵ Див.: Ельчанинов В. А., Черданцева И. В. «Ирония истории» как аспект исторического бытия и метод исторического познания / В. А. Ельчанинов, И. В. Черданцева // Известия Алтай. гос. ун-та. – № 4–3(56). – 2007. – С. 67–75; Стригунов А. И. Ирония в структуре мировоззрения: постановка проблемы / А. И. Стригунов // Диалектика форм и уровней общественного сознания. – Барнаул, 1986.

У Гегеля «іронія історії» стає сутнісним фактором філософського вчення про буття, перетворюючись у всезагальну рису світової історії. Якщо у древніх греків, скажімо у Аристофана чи Платона, іроніком (суб'єктом іронії) виступає дійова особа, людина, то у Гегеля іроніком стає світовий розум, ідея, дух. Його жертвою неминуче стає самовпевнена людина, якій не вдалося подолати часткове, індивідуальне в собі. «Самовпевненість людини, що діє з усією серйозністю, а отримує завжди протилежне тому, до чого вона прагла... – зазначав філософ, – така самовпевненість комічна»⁶⁶. Якщо суб'єкти історичного процесу не можуть піднятися над своїм особистим і незначним до загального, вони виявляються, згідно з Гегелем, неминучими жертвами в розв'язанні протиріччя між частковим і загальним: «Можна назвати хитрістю розуму те, що він змушує діяти для себе пристрасті, причому те, що здійснюється за їх допомогою, зазнає втрат і шкоди... Часткове в більшості випадків надто дрібне порівняно із загальним: індивідууми приносяться в жертву і прирікаються на загибель. Ідея сплачує данину наявного буття й марноти не з себе, а пристрастей індивідів»⁶⁷.

Серед характерних рис історичних діячів Гегель виділяє їх проникливість, відчуття ними часу, розуміння історичної необхідності – саме ці риси сприяли їм у досягненні високого рівня легітимності в реалізації своїх політичних проєктів. Зокрема, він зазначав, що «історичними людьми, загальноісторичними особистостями є ті з них, в цілях котрих міститься... загальне. Такі особи, домагаючись своєї мети, не усвідомлювали ідеї взагалі. Але в той же час вони були і мислячими людьми, які розуміли те, що потрібно і що злободенно. Їх справою було знати це загальне, необхідну найближчу ступінь у розвитку світу, зробити її своєю метою і вкласти у її здійснення свою енергію. Тому всесвітньо-історичних людей, героїв якої-небудь епохи, варто визнати проникливими людьми...»⁶⁸.

Для тих, хто надає аж надто великого значення різноманітним політологічним технологіям і пар-акціям, варто було б не забувати, що здатність історичних діячів забезпечити легітимність своєї політики Гегель вбачав не так в їхньому хисті обґрунтовувати та

---

⁶⁶ Гегель. Лекції по історії філософії : кн. 2 // Гегель. Сочинення. – Т.10. – М. : Партиздат, 1932. – С. 71.

⁶⁷ Гегель. Філософія історії // Гегель. Сочинення. – Т. 8. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. – С. 32.

⁶⁸ Там же. – С. 29–30.

виправдовувати політику, не так у здатності переконувати маси в її правильності (хоча й це важливо!), як у таланті розпізнавати необхідне в розвитку світу і в умінні втілювати головний тренд суспільного розвитку в життя. «... Саме великі люди і є такими, котрі краще всього розуміють суть справи і від котрих потім усі засвоювали собі це їх розуміння й схвалювали його або, в крайньому разі, примирялися з ним. Адже дух, що подали просунувся у своєму розвитку, є внутрішньою, але несвідомою душею всіх індивідуумів, яка стає в них свідомою завдяки великим людям»⁶⁹.

Щоправда, «іронія історії» або ж хитрий «світовий розум» в разі досягнення історичними особами їх мети, врешті-решт, коїть з ними злий жарт. За словами Гегеля, «коли ціль досягнута, вони відпадають, як спорохнявіла оболонка зерна. Вони рано помирають, як Олександр, їх вбивають, як Цезаря, або їх висилають, як Наполеона на острів св. Єлени»⁷⁰. Коли ціль досягнута, вона часто-густо відкидається світовою історією або нею вже нехтують як не істиною, оскільки в ній виявляються нові протиріччя, що спонукають до її внутрішньої руйнації. Особливо іронічно ставиться історія до тих сил, що діють за принципом протилежності й виступають з гаслом повернення до минулого, застосовуючи часто силові методи. Ось тут об'єктивно-історична іронія виявляється ознакою їх обмеженості й нездатності усвідомити свою справжню сутність. Викриваючи протиріччя, іронія історії між тим вказує на насилля як їх головне джерело, на насилля, яке проявляється в нав'язуванні яким-небудь індивідом цілі світовому розвитку і докладанні зусиль щодо її втілення.

Саме в силу потенційно закладеного в них насилля, устремління й претензій політичних діячів на єдиноправильність їх рішення рано чи пізно входять у протиріччя з реальними можливостями щодо їх втілення. З цієї точки зору цікавими є спостереження Ф. Енгельса, який у листі «Вірі Іванівні Засулич у Женеву» в 1885 р., торкаючись питання про ілюзії революціонерів, зазначав: «Люди, які хвалилися тим, що зробили революцію, завжди переконувались на другий день, що вони не знали, що робили, – що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити»⁷¹. За

⁶⁹ Гегель. Философия истории // Гегель. Сочинения. – Т. 8. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. – С. 30.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон) / Ф. Енгельс // Маркс К. Енгельс Ф. Твори. – Т. 36. – К., Політвидав, 1968. – С. 246.

словами класика марксизму, це було тим феноменом, який Гегель «назвав іронією історії, тією іронією, якої уник мало хто із історичних діячів»⁷². Решта ж суб'єктів історичних змін, в тому числі й переворотів революційного характеру, опинившись у полоні своїх ілюзій насамперед щодо своєї ролі у поточних подіях, виявлялися врешті-решт лише інструментом дії сил, які вони вивільняли. «... Жменька людей може зробити революцію, – писав Ф. Енгельс, – інакше кажучи, одним невеликим поштовхом примусити розвалитись цілу систему, яка перебувала в більше ніж нестійкій рівновазі, ... і вивільнити актом, самим по собі незначним, такі вибухові сили, які потім уже неможливо буде приборкати... Коли вже порох буде підпалено, коли вже сили будуть вивільнені і народна енергія із потенціальної перетвориться на кінетичну, ... людей, що підпалять гніт, підхопить у тисячу раз сильніший від них вибух, який і шукатиме собі вихід там, де зможе, залежно від економічних сил та економічного опору». І далі: «Допустимо, що ці люди уявляють, що можуть захопити владу, – ну й що ж? Хай лишень вони проб'ють пролом, який зруйнує греблю, – потік сам швидко покладе кінець їх ілюзіям»⁷³.

Як засвідчила історія, слова Ф. Енгельса виявились пророчими для деспотично-бюрократичної Росії, де, аналогічно до Франції, вслід за революцією не забарився прийти термідор, який став пожирати вождів революції. Трагічна доля Робесп'єра – яскрава тому ілюстрація. А тому й в Україні варто задуматись, закликає нас Олександр Висоцький, чи це передбачення Енгельса не стосується нині безпосередньо нинішньої ситуації в нашій державі, де іронія історії тяжіє до того, щоб у повній мірі виявити себе, оскільки ті соціальні протиріччя, які накопичилися, якщо їх вчасно не зняти, можуть вилитись у нову революцію, яка буде вже спрямована не проти авторитарно-олігархічної влади, а проти «власників заводів, домів, пароплавів». Вся суть справи в тому, що ілюзії, котрі не справдилися, виступають рушійним фактором нових, більш радикальних соціальних ініціатив. Однак не обов'язково, що нові ініціативи знайдуть втілення, адекватне первісному замислу. В цьому і виявляє себе іронія історії⁷⁴.

---

⁷² Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон) / Ф. Енгельс // Маркс К. Енгельс Ф. Твори. – Т. 36. – К., Політвидав, 1968. – С. 246.

⁷³ Там само. – С. 245–246.

⁷⁴ См.: Высоцкий А. Ю. Феномен иронии истории в легитимационной политике / А. Ю. Высоцкий // Грані. – 2005. – № 2. – С. 148–152.

Чи можливо вирішити це питання засобами легітимаційної політики, коли розуміти під цим терміном здебільшого шерег пропагандистсько-агітаційних заходів та всіляких піар-кампаній, що виправдовують дії владних структур? Очевидно, що ні. Мова може йти, і то в певній мірі, лише про цілий комплекс соціально-політичних перетворень, які б враховували як наявні в суспільстві матеріальні та моральні ресурси, так і соціальний капітал освіти та традиції політичної культури, виробленого віками досвіду національної історії. Тут варто було б ще раз звернутися до думки такого досвідченого аналітика, як Збігнев Бжезінський, що кваліфікує українську «помаранчеву революцію» як один із проявів глобального політичного пробудження. А цей рух, зазначає він, «не має на увазі, що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. У політичного пробудження може бути безліч проявів, які залежать від історичного досвіду країни чи регіону», і «далеко не кожен випадок політичного пробудження дає однаковий результат, навіть якщо в кожному випадку політичне пробудження є народним явищем»⁷⁵.

Як доводить досвід історії, поки що немає достовірних фактів, що кому-небудь із сильних світу цього вдалося віднайти якийсь універсальний спосіб подолати феномен «іронії історії». Всупереч численним бажанням відкрити закони історії, до цього часу не було знайдено жодного навіть у найменшій мірі достовірного принципу, відштовхуючись від якого історики могли б, знаючи первісні умови, адекватно дедуктувати минулі чи майбутні події. І до цього слід ставитися філософськи, усвідомлюючи те, що теорія раціональної дії має бути доповненою іншими моделями поведінки. Тут суть проблеми в тому, що людина в процесі своєї життєдіяльності так і не навчилася сприймати життя у всій повноті як благо, а натомість намагається нав'язати світу свої обмежені уявлення і пред'являти йому свої персональні претензії, а в результаті, поборюючи одні прояви зла, ця ж людина викликає ще більші нещастя і несправедливості.

Саме на це звертає увагу американський дослідник Райнхольд Нібур: «Коли практично маєш справу з реальними людськими ситуаціями, неможливо наполягати на жодному моральному абсолюті. Рівноправ'я залишається єдиною можливістю, хоча і не зовсім точним критерієм оцінок. Оскільки нічне життя не може цінуватися,

⁷⁵ Бжезінський З. Политическое пробуждение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vz.ru/opinions/2011/12/13/546594.print.html>.

якщо лише всі життя не є рівноцінними, найвищий громадський обов'язок спрямовує суспільну боротьбу таким чином, щоб досягти найбільш стабільного і збалансованого співвідношення соціальних сил, яке надало б рівні можливості для розвитку всіх. Але при розрахунках кращого методу досягнення рівноправ'я виникає так багато умовних факторів, що абсолютні норми стають марними. Якою мірою можна порівняти багатий небезпеками спосіб добитися передбачуваних соціальних результатів з безпечним методом отримання непередбачуваних результатів? Як змінити спокій поточного моменту по відношенню до тривожного, але багатообіцяючого майбутнього? І як перевірити цінність будь-якої соціальної надії? До якої міри вона ілюзорна і наскільки елемент ілюзорності знецінює її? На такі запитання насамперед неможливо відповісти за допомогою раціональних калькуляцій. Остаточна відповідь на них може бути дана лише потребами реальної історії, де випадкові фактори і непередбачувані сили можуть мати більшу вагу, ніж найприємніші й переконливі абстрактні міркування»⁷⁶.

Отже, філософський термін «іронія історії» фіксує собою феномен радикальної розбіжності цілепокладання і людських зусиль щодо реалізації своїх планів у соціальній сфері, з одного боку, та отриманого результату – з іншого. Це й дало підстави Р. Нібуру висунути оригінальну версію соціального фаталізму, коли під час паралельно і поступально здійснюваного процесу звільнення залежності людини від природи одночасно відбувається зростання залежності людини від історії. В цьому контексті «іронія історії» виявляє себе в тому, що інтелектуально-культурний розвиток людства провокує оформлення в його самосвідомості масу ілюзій щодо потенціалу власної свободи і можливості соціального цілепокладання. Однак, вибудовуючи свої стратегічні програми соціальних дій і реалізуючи їх у відповідності до моделі соціального буття, яка видається уповні адекватною до вимог часу, людина в принципі й споконвічно не здатна досягнути багатовалентну взаємодію історичних зв'язків, що накладаються один на одного, а тим більше врахувати гру історичних випадковостей. Тому людина в остаточному випадку завжди залишається ні з чим, отримуючи результат, що в кращому випадку ніяк не співвідноситься із сформульованими вихідними початковими цілями, а в гіршому – виявля-

---

⁷⁶ Нібур Р. Почему Церковь не стоит на позициях пацифизма? / Р. Нібур // Христос и культура : избран. труды Ричарда Нібура и Райнхольда Нібура. – М. : Юристь, 1996. – С. 487–488.

ється прямо протилежним до визначеної мети. Саме цей факт і проходить поза увагою політичних суб'єктів, які, конструюючи свої схеми і моделі глобального управління, не враховують той факт, що, наділивши людину здатністю до цілепокладання і надавши їй можливість соціального конструювання, історія одвічно відмовляє їй у можливості реалізації своїх цілей, принаймні у повному обсязі й з наперед передбачуваними результатами.

Отже, «іронія історії» має свою логіку, однак це не шкільна логіка, а та, де протилежності не виключаються, а стверджуються, де допускається протиріччя, де пізнання ніколи не вміщується у прокрустове ложе логічних норм і правил. На наявність суперечності буття політик, що марить перемогою в поточній виборчій кампанії, метушливо акцентує увагу лише на якій-небудь, вигідній їйому стороні суспільного життя. Однак мудрий державний політик, що прагне істини, мав би передбачати існування й історичну правоту обох сторін суспільного буття, навіть коли з точки зору буденного «здорового глузду» вони й виключають одна одну.

І тут у повний зріст стає проблема визнання присутності трансцендентного – гігантського «неосяжного» – у всіх сферах суспільного життя, оскільки об'єктивна реальність і ступінь осмислення цієї реальності не є тотожними. Більше того, відомий російський філософ Семен Франк звертав увагу на необхідність визнання по суті «незбагненого для нас» і «незбагненого». У розвиток цієї думки він акцентував увагу на тому, що все відоме, відкрите, вочевидь представлене, органічне – все це дано на фоні неявного, невідомого, в результаті чого виходить так, що всю сукупність пізнаного, відомого можна представити як острів, оточений з усіх сторін океаном непізнаного, невідомого. Звідси Франк робить висновок, що у складі людського досвіду (в широкому смислі цього слова – як наукового досвіду, так і життєвого) завжди присутнє безкінечне, а все кінечне дане лише на фоні безкінечного. Російський філософ наголошує, що безкінечність непізнаного оточує і пронизує людину з усіх сторін (як просторова, так і часова безкінечність), і лише практична звичка не звертати уваги на цей факт змушує людину проходити повз нього. Таким чином, ставлення людського знання до реальності таке, що будь-яка річ і будь-яка істота в світі є чимось більшим й іншим, ніж все те, що про нього знаємо і за що ми його вважаємо, більше того, є дещо більшим й іншим, ніж все, що ми коли-небудь зможемо про нього дізнатися. А вже все те, чим воно є

у всій своїй повноті й глибині – це так і залишиться для нас непізнаним⁷⁷.

Таким чином, конструкторам «соціальної інженерії», в тому числі глобального управління та нового світового порядку, завжди слід мати на увазі факт існування такого феномена як «іронія історії» при вивченні історичної реальності, а також прагнути до сприйняття цієї реальності у всій складності й суперечливості її явищ. А стверджуючи щось, а тим більше втілюючи свої плани в життя, необхідно пам'ятати про можливість протилежного змісту цього явища й чекати прояву зворотної дії. До цієї мудрості закликали нас древні в «Дао Де цзин»: «Хто знає міру, у того не буде невдачі... Істиною мудрий виходить не лише з того, що сам бачить, тому може бачити ясно; він не вважає правим лише себе, тому може володіти істиною; він не прославляє себе, тому має заслужену славу, він не вивищує себе, тому він старший серед інших».

Чи враховують сучасні аналітики фактор «іронії історії»? Складається враження, що дехто у певній мірі зважає на цей фактор. Їх аналіз тяжіє до висвітлення різних точок зору на проблему, а прогноз вказує лише на вірогідність і не претендує на істину в останній інстанції. Наприклад, визнається, що в нинішньому світі намітилося безліч вододілів, і не лише в площині етнічній, конфесійній чи по звичній для нас лінії «Захід – Схід», а й по лінії, що поділяє й сам «західний» культурний простір. Так, наприклад, по один бік в цьому протистоянні – культура ненаситного споживацтва (консюмеризм) і віра в безкінечний прогрес і безкінечну експлуатацію природних і людських ресурсів, а по інший бік – екологізм і намагання досягти усталеного розвитку як усвідомлення необхідності відповідального ставлення до людини і природи.

Звідси й стриманість у передбаченнях. Так, англійський дослідник лівого толку Террі Іглтон прогнозує: «Велика вірогідність того, що головна криза капіталізму відбудеться в наступні десятиліття, однак не можна стверджувати це з упевненістю, – так само як і те, що буде соціалізм. Те, що майбутнє має відрізнятись від сучасного, не гарантує того, що воно буде скільки-небудь кращим. Але оскільки Захід стягує свої фургони у все більш тісні кола і відгороджується від відчуженого, вигнаного, злиденного населення

---

⁷⁷ Див.: Ельчанинов В. А., Черданцева И. В. «Ирония истории» как аспект исторического бытия и метод исторического познания / В. А. Ельчанинов, И. В. Черданцева // Известия Алтай. гос. ун-та. – № 4–3(56). – 2007. – С. 70–71.

"відторгнутих" (як дома, так і за кордоном); і оскільки громадянське суспільство усе більш руйнується до самих основ, не потрібен Нострадамус, щоб побачити пляму бурі на горизонті». Проблема ускладнюється тим, що глобалізація поглиблює цю нестабільність: якщо одна частина світу пов'язана з кожною іншою частиною, то потрясіння в першій рано чи пізно можуть означати вибух в другій і кризу в третій. Таким чином, нинішня світ-система капіталізму «цілком здатна до руйнівної зупинки... Ось чому настільки необхідними є опозиційні сили: для того, щоб опиратися якомога довше фашизму, погромам і дикості, які мають явитися результатом головної кризи системи»⁷⁸. Такими є судження сучасних лівих на Заході.

Зрозуміла річ, що в правих традиціоналістів своє бачення ситуації. Вони намагаються зберегти існуючий стан речей і критикують будь-які спроби реформування і зазіхання на «невидиму руку ринку». Так, республіканці США, критикуючи демократів та адміністрацію президента Обами, вдаються до риторики конспірологів: «ми спостерігаємо колапс суспільства, колапс в стилі "комівояжер", коли тим, хто організував кризу, дозволяють виступити в ролі "спасителів" і встановити їх **жорсткий фашистський режим**, податки на викиди в атмосферу, створювати "екологічно орієнтовану економіку", провадити постіндустріальну революцію. Статус Америки як першої світової держави неминуче буде зруйновано, якщо ці заходи будуть втілені в життя. План для Америки полягає в тому, щоб увєргнути країну в хаос таким чином, щоб можна було проковтнути її цілком і переварити на шляху до глобального уряду. Глобалісти хочуть зробити з Америкою те, що вони зробили з країнами третього світу, створивши верству бідних і безправних громадян, які у всьому залежать від урядів»⁷⁹.

Отже, на загрозу фашизму вказують як ліві, так і праві. І ті, й інші не виключають «світової змови» щодо планів створення «світового уряду». Однак, на нашу думку, наявність таких прагнень чи конкретних планів щодо їх здійснення аж ніяк не є аргументом на користь того, що ці плани будуть втілені в життя, принаймні в тому варіанті, в якому вони існують у штаб-квартирах, чи «мозкових центрах» світової фінансово-промислової олігархії, або дослідницьких центрах державного, регіонального чи глобального

⁷⁸ Иглтон Т. Убежище в буре истории [Электронный ресурс] / Т. Иглтон. – Режим доступа: http://scepsis.ru/libraru/print/id_1664.html.

⁷⁹ Переводика – Америка стоит на краю пропасти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://perevodika.ru/articles/15351.html>.

рівня. Рано чи пізно нагадає про себе «іронія історії», яка й внесе свої корективи. Характеризуючи історію суспільства як природно-історичний процес, Ф. Енгельс, зокрема, писав, що «історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнення багатьох окремих воель, причому кожна із цих воель стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, що перехрещуються, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча – історична подія... Те, чого хоче один, натрапляє на протидію з боку вільного іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів»⁸⁰.

Прикладом цьому є феномен глобального політичного пробудження, котрий викликає в рівній мірі занепокоєння як на Заході, так і на пострадянському просторі, де так бояться «кольорових революцій». І неспроста, оскільки ми ще не до кінця уявляємо собі, чим все це закінчиться, хоча «іронія історії» й засвідчує, що дії людей у суспільстві «мають певну бажану мету; але результати, які на ділі випливають із цих дій, зовсім небажані»⁸¹.

Поки що на найближчу перспективу проглядаються тенденції, які, на жаль, не є сприятливими для України. По-перше, не викликає сумніву, що вплив конкуруючих центрів сили, що формуються нині в період кризи однополярного світу, будуть визначатися чотирма факторами: по-перше, масштабами і ступенем диверсифікації економіки тієї чи іншої країни; по-друге, інтенсивністю фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами сили; по-третє, масштабом і боєздатністю звичних озброєнь (ядерний потенціал скоріше відіграє стримуючу роль); і, по-четверте, здатністю великих держав інтегрувати своє «ближнє зарубіжжя» (останнє проглядається не лише стосовно Росії, а й, наприклад, Франції чи Туреччини, які у все більшій мірі намагаються впливати на регіон Близького Сходу). За усіма чотирма параметрами Україна програє Росії, а перспективи євроінтеграції все ще недостатньо чіткі. Отже, перед Україною у все більшій мірі висвітлюється перспектива не просто периферії капіталістичної світ-системи, а «подвійної периферії» – де Росія уявляється як периферія Європи, а Україна стає периферією Росії. А це вимагає окремого аналізу.

---

⁸⁰ Енгельс Ф. Йозефу Блоку в Кенігсберг. Лондон, 21[–22] вересня 1890 р. / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1968. – Т. 37. – С. 373.

⁸¹ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець німецької класичної філософії / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1963. – Т. 21. – С. 292.

Глава 3

УКРАЇНА: В ТУРБУЛЕНТНОМУ ПОТОЦІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Фінансово-економічна криза 2008 року, яка поступово переросла в системну кризу, наочно засвідчила необхідність перегляду усталених понять про регулюючу роль «невидимої руки ринку». Цей факт підтвердив усталену на експертному рівні думку, що у *довготривалій перспективі* світ зіткнувся з низкою дестабілізуючих тенденцій, кожна з яких уже зримо окреслилася і наближається до небезпечного порогу.

З одного боку, ми вже сприйняли як даність, що глобалізація – широке і складне явище, яке містить в собі рух капіталів, бізнесу, інформації, товарів, послуг, а також масове переміщення людей по всій планеті. Шляхом створення складних конфігурацій взаємних залежностей відбувається формування наднаціональної влади та її інституцій. Глобалізація ринку здійснюється задля ефективнішого розпорядження ресурсами, що несе в собі потенціал для подальшого економічного зростання. В разі його успішної реалізації можна очікувати зниження нерівності між країнами і регіонами світу, підвищення рівня соціальної згуртованості і спад суспільної напруженості у внутрішній політиці.

Однак, з другого боку, в тій же самій мірі ми маємо зважати на три суттєві супутні ризики: 1) поки що досягнення глобалізації нерівномірно розподіляються між людьми, регіонами і країнами; 2) відтак в *короткотривалій перспективі*, судячи з усього, переважним чином будуть виявляти себе втрати глобалізації, в той час як вигоди від неї будуть матеріалізуватися лише з часом; 3) ці вигоди

не будуть приростати «автоматично», а залежатимуть від успіхів у здійсненні адекватних реформ у таких сферах як конкуренція, регулювання і «соціалка»¹.

Відтак і Україна, як і кожна інша країна окремо, мала б знайти свою стратегію для того, щоб найбільш оптимальним чином зібрати «урожай» можливих вигід від глобалізації – як короткострокових, так і тривалих у часі.

3.1. Україна: глобалізаційні виклики

Уже в останні десятиліття ХХ ст. процес глобалізації був позначений інтенсивним розвитком інноваційної складової економіки. Як наслідок, провідне місце у ХХІ ст. посідає постіндустріальна соціально-економічна система, заснована на знаннях. Світ почав нагадувати глобальну триярусну структуру, рівні якої формують постіндустріальні, індустріальні та доіндустріальні країни. Відповідно формуються і яруси капіталістичної світ-системи: країни ядра, напівпериферії та периферії. Постіндустріальні країни сконцентрували свої зусилля на створенні, застосуванні й поширенні знань, менеджменту, програмного забезпечення, освіти, масової культури, медичних, фінансових та інформаційних послуг. Так, Сполучені Штати, хоч дещо і втратили свої позиції, все ще залишатимуться впродовж десятиліть однією із найсильніших держав світу завдяки своїй інноваційності: більше половини усіх патентів у світі зареєстровано у США (до речі, авторами однієї третини з них є іммігранти).

Надавши світу небаченої динаміки, глобалізація вкрай загострила конкуренцію між країнами, звузила можливості господарського маневру доіндустріальних та індустріальних країн, стала для них своєрідним тестом на виживання. Ризик опинитися на периферії прогресу, зісковзнути на самісіньке «дно» світового порядку надзвичайно посилюється. І в цьому криються серйозні загрози й виклики світовій стабільності. Адже саме країни, які опинилися на узбіччі

---

¹ На пути к активной, справедливой и социально сплоченной Европе : доклад спец. раб. группы высокого уровня по вопросам соц. сплоченности в XXI веке, Страсбург, 26 октября 2007 г. – С. 22.

процесу глобалізації, можуть стати (і стають!) ареною міжетнічних колізій, прихистком для наркобізнесу, організованої злочинності й міжнародного тероризму. Ті, кому немає на що сподіватися, готові на все.

На початок 2006 р. було зафіксовано 65 тис. транснаціональних корпорацій, які контролювали понад 70 % сукупного світового капіталу. Саме вони регулюють потоки інвестицій і вирішують, яка з країн-партнерів є політично стабільною і де є належно відпрацьована законодавча база. Сукупна частка прямих іноземних інвестицій у найбідніші країни світу становила лише 1,7 %, водночас 2/3 усіх капіталовкладень (573 млрд дол.) припадало на розвинуті країни та 1/3 (274 млрд дол.) – на країни, що розвиваються, до яких належить і Україна².

Цілком закономірно постає запитання: що це – здійснення споконвічної мрії про об'єднання людського роду в одну велику сім'ю чи ідеалізована версія жорсткої боротьби за природні й людські ресурси? Відповідь неоднозначна. З одного боку, глобалізація – це рух до створення спільного економічного поля й відкритого інформаційного простору. З іншого – ми спостерігаємо небувале раніше загострення конкуренції між державами, наростання соціальної поляризації у світовому масштабі. Нинішня системна криза у повен зріст поставила проблему виживання.

Ще в 2001 р. в доповіді Всесвітнього банку про світовий розвиток³ зазначалося, що в країнах із низьким доходом, де проживає 2417 млн осіб (40,4 % населення світу), ВВП становив 987,6 млрд дол. (3,38 % світового ВВП). Водночас у США з населенням 273 млн осіб (4,6 %) ВВП дорівнював 8351 млрд дол. (28,6 %), тобто середній дохід на одну особу в США перевищував дохід у найбідніших країнах із населенням у 2,5 млрд осіб у 75 разів. Загалом розрив між багатими та бідними країнами динамічно зростає: у 1973 р. співвідношення доходу між найбагатшими та найбіднішими країнами світу дорівнювало 44 : 1, а вже на початку XXI ст. цей показник зріс до 72 : 1, тобто майже подвоївся. Національні держави мало чим можуть зарадити – навіть якщо темпи їхнього зростання становитимуть 10 % (що малоімовірно), дохід на одну особу зросте всього на

---

² Згуровський М. Війни глобалізації / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – 14 жовт. – С. 14.

³ Наступление на бедность : доклад о мировом развитии 2000/2001 года. – М. : Весь мир : Всемир. банк, 2001. – 376 с.

40 дол. на рік, тоді як у США цей показник на початку ХХІ ст. сягав 1260 дол. Навіть для групи держав із середнім рівнем розвитку цей показник дорівнював усього лише 200 дол., що свідчить про тенденцію прискореного розриву розміру абсолютних доходів не тільки між групою багатих і бідних країн, а й між багатими країнами та країнами напівпериферії. Країни напівпериферії поступово опиняються на периферії, а найбідніші потрапляють у зачароване коло бідності, звідки вже немає вороття.

Ситуацію розуміють лідери як Сходу, так і Заходу. Вони не можуть ігнорувати того факту, що за багатьма напрямками прірва між тими, хто зриває плоди цивілізації, та рештою продовжує зростати, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі. Як зазначає професор А. Гальчинський, «плоди глобальної нерівності перетворилися на центральну проблему ХХІ ст. Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоствердження, здатний захищати власну свободу та цінності». Ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою й недієздатною. Ідеться не лише про економіку. Особливо пригнічує факт поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші – неекономічні – сегменти людського життя. Відбувається відторгнення морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі історичного розвитку. Прагнення утвердити верховенство ринкових цінностей (принцип ринкової доцільності) над політичними, соціальними і духовними виливається у специфічну форму «ідеологічного імперіалізму». Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є своєрідним збоченням цієї глибоко й безнадійно хибної ідеології⁴.

Так, глобалізація й ліберальний ринковий фундаменталізм зняли імміграційні бар'єри для масової міграції робочої сили й створення глобального ринку праці. Передбачалося формування однорідного всесвітнього ринкового простору, який мав функціонувати за єдиними правилами й використовувати єдині чи взаємозамінні платіжні засоби. Вважалося, що в такий спосіб людство вийде на новий рівень розвитку й витворить «*Homo economicus*», тобто Людину економічну, здатну легко пристосовуватися до будь-

---

⁴ Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи : Методологічні аспекти / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – С. 240–267; Удовик С. Л. Глобалізація: семиотическіе підходи / С. Л. Удовик. – М. : Релф-бук ; К. : Ваклер, 2002. – С. 288–319.

яких змін на ринку зайнятості, погоджуватися на будь-яку (аби високооплачувану!) роботу, незалежно від місця її знаходження. Передбачалося, що в такий спосіб буде знівельована різниця в оплаті праці в глобальній економіці.

Однак з'ясувалося, що створенню всесвітнього ринку праці заважають кліматичні, культурні й мовні відмінності, духовні й релігійні чинники; створення імміграційних бар'єрів самими ж розвинутими країнами. Проти лібералізації ринку праці виступило насамперед корінне населення країн Європи й Північної Америки, а це спричинило конфлікти на етнічному ґрунті й радикалізацію націоналізму. Потужні міграційні хвилі підривали й усталений спосіб життя розвинутих країн: японським фірмам стало дедалі важче зберігати практику пожиттєвого найму для 30 % своєї привілейованої робочої сили, а країнам Західної Європи – підтримувати модель держави «загального благоденства» і тому довелося знижувати рівень соціальних гарантій, що вилилося в масові протести.

Водночас із обмеженням імміграції розвинуті країни заохочують до в'їзду «багатих іммігрантів» із середньо розвинутих країн, спроможних унести в їхню економіку щонайменше 1 млн дол., що зумовило ще більше ослаблення країн напівпериферії. Переманюючи до себе талановиту молодь, багаті країни економлять на підготовці фахівців. Отже, вони не тільки поліпшують генофонд країни, а й витісняють країни-донори робочої сили на узбіччя прогресу, бо відбувається руйнування наукових шкіл і формування соціально неповноцінних суспільств. Як наслідок, лібералізація ринку праці сприяє ще більшій маргіналізації середньо розвинутих і нерозвинутих суспільств.

Не слід забувати й про те, що глобальні проблеми людства спричинені не лише технологічним способом виробництва, а й системою суспільних відносин – соціальних, правових, характером власності. В основі загострення суперечностей між людиною і природою – зростання масштабів господарської діяльності, світового видобутку сировини, використання прісної води, вирубування лісів, збільшення навантаження на природний потенціал сільського господарства, зростання кількості населення. До сфери суспільних відносин належать гонка озброєнь, відстала соціально-економічна структура суспільства в більшості країн світу, відсутність цивілізаційної культури (технологічної, екологічної, правової), раціональних потреб.

Процеси глобалізації допомогли світовій спільноті збагнути всю глибину відповідальності за збереження довкілля. Ще у 1968 р.

група вчених і бізнесменів з різних країн заснувала Римський клуб – міжнародну організацію, яка зайнялася вивченням глобальних проблем і шляхів їх розв’язання. У 1972 р. було опубліковано доповідь, у якій уперше зверталась увага на проблему неконтрольованого зростання населення й безжалісної експлуатації природного середовища. Того ж року в Стокгольмі відбулася перша конференція з проблем довкілля, однак екологічні проблеми тоді ще сприймалися як неминучі труднощі зростання в умовах науково-технічної революції. І лише в 1987 р. намітилися зміни настроїв після оприлюднення доповіді Г. Брунтланда «Наше спільне майбутнє». Справжній всесвітній резонанс мав вибух на Чорнобильській АЕС, який надав нового поштовху діяльності екологічних рухів. Саме тоді світ став звертати увагу на Україну.

Загалом до глобальних проблем, які кинули виклик ХХІ ст., належать насамперед відвернення загрози світової ядерної війни і забезпечення миру; необхідність подолання екологічної кризи й ефективна та комплексна охорона довкілля; продовольча, сировинна й енергетична кризи; зрештою, проблема розвитку самої людини – гідне забезпечення її сьогодення й перспектив на майбутнє. Перетворення цих проблем з національних на глобальні зумовлене посиленням взаємозалежності, цілісності та єдності людства, за основу якого взято процеси потужного розвитку виробничих сил, глобальні тенденції розвитку науки, техніки й інформації, планетарний характер людської діяльності. Глобальні проблеми вирізняє комплексність, динамізм і гострота. Тому їх вирішення можливе лише у випадку раціонального поєднання національних зусиль з діяльністю ефективної системи міжнародного співробітництва.

Світова фінансово-економічна криза, яка вибухнула в 2008 р., актуалізувала проблеми глобалізації, знову поставила на порядок денний проблему рушійних сил суспільного поступу та перспектив виходу з кризи на новому технологічному рівні. На думку академіка М. Згуровського, фундаментальну сутність кризових явищ ХХІ ст. варто розглядати в контексті великих циклів розвитку світової економіки (К-цикли), які 80 років тому відкрив російський економіст М. Кондратьєв. Протягом останніх двох століть К-цикли з періодами в 40–50 років відображали певні етапи реального розвитку економіки⁵.

---

⁵ Згуровський М. Болісне одужання через кризу / М. Згуровський // День. – 2008. – 13 груд. – С. 3.

Наприклад, у минулому ХХ ст. фаза спадання третього кондратьєвського циклу виявилася, зокрема, у Великій депресії в США і першому дефолті долара 1933 р., а також драматичних кризових явищах у Європі. Спадання четвертої хвилі К-циклу зумовило другий дефолт долара 1971 р. й нафтову кризу 1973–1975 рр., що вилилася в наступну глибоку економічну кризу. Нині ми перебуваємо у фазі спадання п'ятого кондратьєвського циклу, що й виявилось у глибокій системній кризі.

Кожна з цих криз стала поштовхом до переструктурування економіки й усієї системи міжнародних відносин. Так, вихід з Великої депресії 1929–1933 рр. пов'язаний з появою четвертого технологічного укладу: велике машинобудування, цивільна й військова авіація, високотехнологічне будівництво, промислова енергетика. Криза 1971–1975 рр. сприяла розвитку п'ятого технологічного укладу: мікроелектроніка, комп'ютерна техніка, Інтернет, мобільний зв'язок. Криза цього укладу після двадцятирічного піднесення економіки 1980–2000 рр. спричинена вичерпанням потенціалу економічного розвитку й перетіканням капіталу в спекулятивні сфери. Почав нарощуватися величезний віртуальний капітал, який відірвався від реальних активів. Як наслідок, іпотечна криза 2008 р. в США призвела до масового неповернення кредитів, зниження ліквідності й спровокувала фінансово-економічну кризу у світовому масштабі. Практика свідчить, що спад п'ятого кондратьєвського циклу неможливо спинити багатомільярдними вливаннями у фінансову сферу – вона неминуче відійде в минуле, оскільки відірвана від реальної економіки й спирається на застарілий технологічний уклад. Нинішня криза реальної економіки та соціальної сфери неминуче має закінчитися глобальним перерозподілом власності за рахунок «спалювання» віртуального капіталу, банкрутства неконкурентоспроможних компаній і великих підприємств, дефолту основних валют світу. Тривалий час реальні активи світової економіки скуповуватимуться сильнішими корпораціями, зменшиться світове енергоспоживання і споживання загалом.

Зрештою, в процесі структурної перебудови економіки та виробничих відносин на хвилі спадання К-циклу (середньострокова перспектива до 2020 р.) має народитися новий технологічний уклад, основою якого стане не вуглеводнева енергетика, а біоінженерія, генна інженерія, науки про людину, космічна хімія. У довгостроковій перспективі (2020–2050) високоосвічений людський капітал

стане основною базовою перевагою та головною характеристикою суспільного поступу.

Поділяючи загалом думку про значимість чинника К-циклів у визначенні основних тенденцій і динаміки суспільного розвитку, ми хотіли б застерегти від спокуси трактувати їх у площині жорсткого економічного детермінізму і в такий спосіб подолати інерцію української ментальності – «поживемо – побачимо» або «віз дорогу покаже». Абсолютна впевненість у торжестві світлого майбутнього не повинна позбавляти нас реальності, оскільки прогнози наперед визначеного майбутнього спасіння можуть відвернути нашу увагу від розв'язання нагальних проблем. Тільки відповідальність за день сьогоднішній є реальною підставою нашої відповідальності за майбутнє. Саме в цьому й виявляється повною мірою людський чинник і свобода вибору адекватної відповіді на виклики часу.

Об'єктивні закономірності не реалізуються самі по собі. У ХХІ ст. чільне місце належить людському чиннику. Українці, можливо, краще за інших усвідомили гострий дефіцит наявності в країні як відповідальної еліти, так і громадянського суспільства. Отже, виводити Україну на широку дорогу доведеться новому поколінню українців, які покладуть в основу суспільного розвитку сплановане стратегічне застосування знань, розвиток науки і технологій. Демократичні й ринкові перетворення потребують формування самостійної особистості, ініціативної й упевненої у своїх силах і здібностях. Як стверджував німецький філософ І. Кант, людина повинна мати мужність і здатність керуватися власним розумом. Це забезпечить її від спроб маніпулювання нею, що раз по раз трапляється в суспільствах як «переддемократії», так і «молододі демократії». Більше того, освічена людина, чий розум ґрунтується на знаннях, у будь-якій ситуації зможе приймати самостійне рішення.

На винесенні проблеми людини на чільне місце наголошував свого часу З. Бжезинський. На його думку, потрібно домогтися консенсусу у світі стосовно того, що «демократія і права людини є вихідними точками для політичної організації з певними формами вільного ринку, з різноманітними ступенями соціальної відповідальності, що ґрунтується на приватному підприємстві як основі економічної діяльності»⁶. Та найголовнішим є те, що акцент з вивчення соціальної організації людства має бути перенесений на

---

⁶ Бжезинський З. Виклики ХХІ століття: філософська збентеженість, релігійна непевність / З. Бжезинський // День. – 1999. – 17 серп. – С. 4.

вивчення людської особистості: «Ми перебуваємо на етапі початку великих дебатів щодо особистісного виміру людського життя». Нині в розвинутих країнах світу першорядного значення набули політичні дебати стосовно контролю за народжуваністю і смертністю, подовження тривалості життя, охорони здоров'я, удосконалення зовнішності, посилення інтелекту, зміни особистості, клонування людини, трансплантації мозку, синтезу людського і штучного інтелектів.

Звісно, розв'язання цих проблем стикається із загостренням економічної нерівності у світі, збільшенням розриву в соціальному становищі представників різних суспільств і регіонів, що унеможливило самореалізацію всіх закладених у людині здібностей і талантів. На думку З. Бжезінського, уже розпочалася «революція внутрішніх чинників самого існування, масштаб якої є непередбачуваним, а напрям непевним», бо вона «відбувається за умов дедалі глибшого вододілу в матеріальному існуванні людства». Так, ХХ ст. завершилося поглибленням провалля в економічному становищі людей, що призводить до ще глибшої нерівності в царині науки й освіти. Про це свідчать, зокрема, приголомшливі дані ООН: статки трьох найбагатших людей світу перевищують ВВП 48 найменш розвинутих країн світу. Щороку американці витрачають 8 млрд дол. на косметику, а для надання базової освіти всьому населенню Землі знадобилося б 6 млрд дол. на рік. Європейці щороку витрачають 11 млрд дол. на морозиво, а лише 9 млрд дол. вистачило б на забезпечення світових потреб у чистій воді й каналізації. Американці та європейці витрачають 17 млрд дол. на їжу для домашніх тварин, тоді як збільшення допомоги на 13 млрд дол. забезпечило б надання основних медичних послуг і продуктів харчування всім, хто цього потребує. Сукупне багатство 225 найзаможніших у світі людей становить 1 трлн дол., водночас із 4,4 млрд людей у країнах, що розвиваються, 3/5 не мають можливості користуватися каналізацією, 1/3 – споживати чисту воду, 1/5 – позбавлені доступу до медичних послуг. А це, наголошує З. Бжезінський, не тільки проблеми економіки чи політики, а й не меншою мірою проблеми моральності й гуманізму.

Обрання у 2008 р. Президентом США Б. Обами відбувалося під знаком очікування змін і переосмислення можливостей збереження однополосного світу на чолі з США. До цієї події у Вашингтоні було опубліковано доповідь Національної ради з розвідки під назвою «Глобальні тенденції до 2025 року: світ, що змінюється». Такі доповіді готуються раз на чотири роки і зазвичай приурочені до

приходу в Білий дім нового президента. Не претендуючи на остаточний прогноз, аналітики американської розвідки трактували цей документ як огляд тих тенденцій розвитку сучасного світу, що можуть стати вирішальними в наступні два десятиліття.

Основна тенденція міжнародних відносин – проходження фази багатополюсного світу, у якому до 2025 р. Китай перетвориться на найбільшу (економічно) державу світу, хоч у військовому плані він, вочевидь, ще поступатиметься Сполученим Штатам. Провідним геополітичним чинником першої чверті XXI ст. стане суперництво за природні ресурси. Оскільки піку виробництва вуглеводних ресурсів, насамперед нафти й газу, уже досягнуто, світові доведеться пережити період болісної адаптації до альтернативних джерел енергії. Отже, у найближчі 15 років швидко зростатиме роль альтернативної енергетики, створення нових енергетичних джерел невикопного походження. Однак практичне застосування цього технологічного прориву виявиться повільним через величезну вартість створення нової інфраструктури та заміни існуючої. Судячи з усього, у цьому випадку йдеться про так звану водневу економіку, у розвиток якої вкладаються мільярди й американськими корпораціями, і урядом.

В умовах зменшення частки нафти й газу у світовій енергетиці такі нафтовидобувні країни, як Саудівська Аравія, Росія та Іран, матимуть великі бюджетні проблеми, що можуть спричинити політичні реформи й навіть зміну режимів, особливо в Ірані. Зростання економіки в Росії залишиться досить високим аж до 2017 р. завдяки наявності не тільки великих запасів викопного палива, а й інших мінеральних ресурсів, передусім кольорових металів і води. Більше того, Росія може перетворитися на п'яту за масштабами економіку світу, однак довго утриматися на цьому місці, за прогнозами американських аналітиків, не зможе через кризову демографічну ситуацію.

На відміну від попередньої доповіді Національної ради з розвідки у новій сталися показові зміни в оцінюванні ситуації. Раніше йшлося про збереження Сполученими Штатами панівного становища впродовж першої чверті XXI ст. У нинішній уже йдеться про багатополарний світ, у якому Китай, Росія, Індія, Бразилія та Іран відіграватимуть дедалі важливішу роль на міжнародній арені: «Скорочення економічної та військової потужності Сполучених Штатів у наступні півтора-два десятиріччя призведе до низки політичних

криз, коли майбутнім адміністраціям доведеться переглядати пріоритети у сфері внутрішньої та зовнішньої політики»⁷.

У доповіді зазначається, що *наступні 20 років стануть періодом переходу до нової системи міжнародних відносин, що пов'язано з цілим комплексом небезпек*. Особливе занепокоєння викликає регіон Близького Сходу, де одразу кілька країн здобудуть ядерну зброю, а це може сприяти подальшому загостренню ізраїльсько-палестинського конфлікту та міждержавного суперництва за природні ресурси, передусім воду. Найважливішими чинниками в системі міжнародних відносин стануть наростання дефіциту мінеральних, енергетичних і продовольчих ресурсів, а також глобальні зміни клімату через «парниковий» ефект. Населення світу до 2025 р. збільшиться і становитиме майже 8 млрд осіб. Це зростання відбуватиметься переважно за рахунок країн Азії та Африки. Населення Індії перевищить населення Китаю. Натомість населення України зменшиться ще на кілька відсотків.

На чому хотілося б акцентувати увагу в контексті пошуку Україною адекватної відповіді на виклики часу – у доповіді *передбачається повсюдне утвердження у світі державного капіталізму як провідної моделі розвитку*. Ідеться про систему управління економікою, у якій державні інституції відіграють вирішальну роль: «Замість того, щоб копіювати західні моделі політичного й економічного розвитку, дедалі більша кількість країн прагнучиме до повторення альтернативних моделей, що здійснюються в Росії і Китаї»⁸. Зважаючи на це, українським політологам, можливо, потрібно уважніше поставитися до аналізу зазначених процесів.

3.2. Криза довіри

Хай там як, але попри кризу традиційного уявлення про романтичну національно-державну ідилію, національна ідентичність все-таки має набути якоїсь очікуваної форми суспільного договору між народом і владою. Зрозуміла річ, що ранньою формою національної ідеї перших років незалежності було самовизначення

---

⁷ Світ, який змінився // День. – 2008. – 25 листоп. – С. 7.

⁸ Там само.

України через ставлення до Росії (і навпаки – самовизначення Росії через ставлення до України). Цього було не оминати після розпаду імперської системи, але в остаточному варіанті не все зводиться до політичного суверенітету й культурно-мовної самоідентифікації. Відтак згодом постала гостра необхідність приступити до вироблення більш різностороннього й комплексного бачення об'єднуючої національної ідеї, приділяючи більше уваги соціально-економічним факторам. І це було зроблено – нова національна ідея набула форми «європейської інтеграції».

Що й казати – ідея приваблива, якщо не зважати на нашу хронічну нездатність інтегруватися до Європи. Ще 15 років тому ми застерігали, що в напрямку Європи нам ніколи не дійти «латиноамериканським шляхом»⁹. Хоча і в Європі ринок, і в Латинській Америці теж ринок, та й українську економіку також визнали ринковою. Але є критерії ООН спеціально для латиноамериканських бідних країн – у них половина і більше всіх споживчих витрат населення спрямовується на купівлю продуктів харчування. Якщо виходити з цих критеріїв, то 40–50 % населення України в 2005 році жило за латиноамериканською межею бідності: 43,6 % респондентам однозначно не вистачало можливості купувати найнеобхідніші продукти, а ще 17,3 % опитуваних соціологами сумнівалися – вистачає чи ні. Вистачало повністю лише 37,5 % населення, а ще 1,6 % опитуваних це питання взагалі не цікавило – їм було всього досить. Над цією проблемою нашому правлячому класу варто було б задуматись, бо таке різке розшарування населення і є характерною ознакою «латиноамериканського шляху».

Ось цей фактор – різке соціальне розшарування населення і є, на нашу думку, основним «цивілізаційним розломом» та свідченням того, що один із найбільших експериментів останнього століття – курс на радикальний перехід України та інших країн СНД до ринкової моделі економіки – фактично провалився як внаслідок розгулу корупції та відсутності «верховенства права», так і через несправедливо проведену приватизацію ще в перші роки незалежності. Розподіл державної власності через «квазілегальні» або повністю кримінальні механізми ще на початку 1990-х років деформував суспільно-економічну тканину суспільства, викривив мораль і

---

⁹ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARK-UKRAINE, 1996. – С. 521.

розтлив свідомість народу. А відтак були втрачені можливості забезпечити узгодження інтересів різних верств населення на основі вимог економічного розвитку як основи життєдіяльності народу.

Відкидаючи шлях українізованого ретрохуторянства й проголошуючи курс на європеїзацію, ми ще в 1996 році застерігали, що є два шляхи вирішення завдання консолідації української державності на шляху узгодження інтересів різних верств населення, а також представників усіх етносів, що становлять український народ: або на основі вимог інноваційного економічного розвитку як основи життєдіяльності народу; або свавілля бюрократії, де провідними стають тіньові політичні фактори контролю над державою як верховною власницею землі, надр та інших ресурсів. Наш прогноз на майбутні перспективи був невтішним: «нині Україні, на превеликий жаль, загрожує саме другий шлях бюрократичної інтеграції, який, самоочевидно, не сприятиме нашому входженню до європейського співтовариства»¹⁰. До першого шляху ми просто ще не визріли. Час показав, що прогноз, на жаль, справдився.

Чи означає це, що ми зайшли в глухий кут бюрократично-олігархічного капіталізму, з якого немає виходу? Історичний досвід доводить, що і такий вид капіталізму в умовах периферійних і напівпериферійних країн може бути як творчим, так і паразитичним. Наприклад, у нових індустріальних країнах Східної Азії в 60–90-х роках минулого століття йшлося про перший варіант, а щодо Росії або України – може йтись радше про другий його різновид. Але це вже оцінки з позиції досвіду дня сьогоднішнього. Хоча ще в середині 1990-х років ми наголошували на тому моменті, і це підтвердилось, що «збереження бюрократично-корпоративних структур, як би це не суперечило ліберально-ринковій риториці, є необхідною умовою, що гарантує спадкоємність курсу на реформи»¹¹.

Це на той час було головним. *Перший етап* становлення пострадянського бюрократичного корпоративізму був пов'язаний з інтенсивним розвитком торговельного капіталу переважно у сфері міждержавного обміну – імпорт сировини, металу, продуктів хімічної промисловості. В цей час особисті зв'язки в колишньому апараті

¹⁰ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARK-UKRAINE, 1996. – С. 529.

¹¹ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе : Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К., 1998. – С. 367.

влади заміняли неіснуючі механізми гарантування кредитів і контрактів. *Другий етап* супроводжувався інтенсивним використанням номенклатурним капіталом інститутів прихованого фінансування, «ренти влади» для отримання інформації, ліцензій і привілейованих умов діяльності. *Третій етап* розвитку бюрократичного корпоративізму позначився зростанням рівня організації капіталу – відбулися процеси утворення і концентрації фінансово-промислових груп. Їх завдання – мобілізація капіталу й успішна конкуренція з капіталом розвинутих країн. Врешті-решт домінуючою політичною лінією стала боротьба організованого капіталу за вигідну для нього інфраструктуру ринку і винятковий доступ до інститутів влади, які забезпечують зниження витрат під час ділових операцій. Саме на цьому етапі бюрократичний капітал розділився на групи з протилежними інтересами. Став наростати розрив між великим організованим бюрократичним капіталом з одного боку і дрібним та середнім капіталом – з іншого. Економічні конфлікти перейшли у фазу політичної боротьби, розпочалася кампанія навколо порушення прав і свобод громадян в ході президентських виборів 2004 року, що й вилилося в «помаранчеві» події у великих містах України.

Але в цілому під час всіх трьох етапів відбувалися трансформаційні процеси подолання радянського минулого, хоча й не такі якісні, як очікувалося. Тому були свої причини: насамперед інерція старої економічної структури, непослідовність влади, її схильність до реставраційних моделей, панування корупційного типу управління на користь близького до влади «політичного бізнесу». Врешті-решт, завдання циклу трансформації себе вичерпали, приріст ВВП за рахунок перезавантаження в основному старих виробничих фондів вивів Україну в лідери серед пострадянських країн, на порядок денний висунулися завдання утвердження нових практик – економічних, політичних і духовних. З'явилися сподівання на те, що українське суспільство врешті-решт подолає спадщину так званої «радянської цивілізації» і свідомо стане на шлях нового цивілізаційного вибору – європейського. За експертними оцінками, «помаранчева революція» за своїм характером була проєвропейською, а її протилежністю була не Росія і не Євразія, а насамперед радянська спадщина¹².

Слід визнати прямо і недвозначно – з поставленими завданнями Україна не впоралася. Невщухаюча колотнеча між трьома

---

¹² Ермолаев А. Пути цивилизационной реформы в Украине [Электронный ресурс] / А. Ермолаев. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/print.php?part=projekt-ua&m-id=2938>.

гілками влади і параліч у роботі Верховної Ради впродовж 2005–2008 року довели неефективність державної влади й підірвали довіру громадян до політиків і органів влади. Держава виявилася безсилою гарантувати людям головне – безпеку й справедливість. За результатами соціологічного дослідження Центру Разумкова, проведеного в квітні 2009 року, від 75,8 % до 85,8 % опитаних вважали себе незахищеними від стихійних лих, терористичних актів, воєнної агресії, техногенних катастроф, спроб відчуження власності, епідемічних захворювань. *Особливу стурбованість викликало те, що у своїй оцінці внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці України половина (50,6 %) опитаних громадян вважали, що головна загроза походить від... влади!* Рівень такої загрози вони оцінювали вище, ніж той рівень загроз, які, на їх думку, походять від НАТО (30,9 %), США (27,6 %), Росії (21,4 %). Ще один вражаючий показник: такий внутрішній фактор як *протистояння між регіонами, несе, на переконання громадян, таку ж небезпеку для країни, як і міжнародний тероризм (35,6 % і 36,7 % відповідно).*

Особливо непокоїла негативна динаміка у ставленні до влади: порівняно з жовтнем 2006 р. частка громадян, які вбачали головну загрозу Україні в «рідній» владі, збільшилася на 10,6 %. В той же час число тих, хто «боїться» НАТО, зменшилося на 6 %, а США – на 9,2 %. Балас позитивних і негативних відповідей стосовно Росії після воєнного конфлікту на Кавказі у серпні 2008 р. дещо погіршився: на 3,4 % зросла частка опитаних, що сприймають великого сусіда як загрозу Україні, тоді як практично не змінилася частка тих, хто дотримується протилежної думки. Привертало увагу й те, що бачення громадянами найкращої моделі забезпечення національної безпеки України, як і раніше, суттєво відрізнялося від офіційної позиції держави. Лише 13 % твердо вважали, що Україна «має стати членом НАТО», що на 3,2 % менше, ніж у 2006 р. На 8,2 % зросла частка прихильників приєднання до оборонного союзу за участі Росії та країн СНД. Спостерігалась чітка тенденція до зниження кількості прихильників позаблокової політики чи політики нейтралітету. Число тих, хто бачить Україну позаблоковою державою, зменшилося до 2009 р. майже на 10 %.

Дистанціювання громадян від влади непокоїла, але не дивувала. За умов фінансово-економічної кризи 2008 року людей стала турбувати насамперед реальна політика: коли різко упала «стабільна» гривня, коли розпочалися скорочення на підприємствах

не лише робітників, а й менеджерського складу, коли десятки банків перестали повертати депозити, люди хотіли б почути реальні перспективи розв'язання цих проблем й більш-менш конкретні терміни поліпшення ситуації. Але взамін цього вони отримували інформаційний шум політичних шоу, блокування трибун, боротьбу за крісла й політичні мильні опери на додачу до таких же мильних серіалів по телебаченню. Однак суспільство стомилося від маніпулювання. Все жорсткішими стали вимоги до президента, прем'єра, уряду, депутатів – що відбувається в країні? Що ви можете запропонувати? Що ви збираєтесь робити? Ті відповіді, які чулися у різноманітних телешоу, вже не задовольняли – надто далеким став «постпомаранчевий» правлячий клас від народу і його реальних проблем. Люди стали розуміти, що гратися з антикризовими законами так, як до останнього часу наші політики гралися з передвиборними програмами – недопустимо.

В суспільстві стало складатися певне розуміння, що фінансово-економічна криза 2008 року є явищем світовим і природа її в цілому зрозуміла. У США та Західній Європі криза розпочалася з проблем у фінансовому секторі. Банківські активи на 50–80 % були сформовані цінними паперами, що знецінилися. Уряд США спробував викупити такі активи, витратив на це понад 400 млрд дол., потім зрозумів, що ресурсів катастрофічно бракує, застосував рефінансування і вдався до націоналізації фінансових установ. З фінансового сектору криза на Заході перейшла в реальний – підприємства перестали отримувати ресурси, оскільки банки спрямували вільні кошти на латання дірок у власних балансах.

В Україні ситуація розвивалася за принципово іншим сценарієм. Ще в жовтні 2008 р. банківська система була більш-менш у задовільному стані. Її активи сягали 755 млрд грн, при цьому частка активів у цінних паперах була вкрай незначною. У нас криза розпочалася не так з фінансового, як з реального сектору. Різке зниження попиту на експортовану сировину спровокувало зменшення обсягів промислового виробництва і формування дефіциту поточного рахунка платіжного балансу. Як наслідок – гривня почала девальвувати. За таких умов погіршилося фінансове становище підприємств, виникли проблеми з обслуговуванням боргів перед банками. Падіння курсу гривні до долара США підірвало платіжну спроможність фізичних осіб, яким ставало дедалі важче

повертати кредити. Ресурсні кондиції банківської системи погіршувалися – фінансові установи не кредитували реального сектору. Підприємства отримували менше ресурсів, менше виробляли продукції, менше експортували, їхні доходи знижувалися. Складалося враження, що навіть за наявності вільних ресурсів незрозуміло було, кому їх уряд буде давати. А найголовніше – була втрачена довіра вкладників до банків і гривні. За цих умов, заявив директор Інституту економіки і прогнозування НАН України Валерій Геєць на урядовому круглому столі 28 квітня 2009 р., «будь-які антикризові заходи уряду приречені на невдачу, оскільки в суспільстві превалює тотальна недовіра до державних інститутів, які виявились нездатними ефективно виконувати свої функції»¹³.

Для такої недовіри були свої підстави. Дедалі ставало все більше зрозумілим, що економічна криза в Україні була у великій мірі наслідком зовні популістської урядової політики, яка по суті була однак відверто олігархічною. Відтак наростаюча криза різко девальвувала не лише національну валюту, а й українську політику в її формі і суті. Приходило усвідомлення того, що популізм не спрацьовує: економічна система, заснована на домінуванні великого капіталу, неминуче буде коливатися разом з коливанням світового ринку¹⁴. Не дивлячись на те, що Україна лише почала процес інтеграції у світову економіку (вступ до ВТО, переговори про Зону вільної торгівлі з ЄС) – відгородитися від кризових явищ вже не вдасться. Країна встигла інтегруватися у світову економіку через системоутворюючий ринок. Світова криза обвалила попит і ціни на основну продукцію великих компаній України, а значить різко вдарила по економічній стабільності країни в цілому: «стало очевидно, що політичний курс останніх 10 років на виключну підтримку і розвиток великого бізнесу себе не виправдав»¹⁵. Відтак криза в Україні була не лише результатом впливу світової кризи, але багато в чому стала закономірним результатом такої політики держави. Формування капіталу за умов штучно обмеженої конкуренції на основі суперконцентрації, поглинення й вертикальної інтеграції бізнес-груп привело врешті-решт до двох головних підсумків.

---

¹³ Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html>.

¹⁴ Подгорна В. Криза політики – криза фінансів [Електронний ресурс] / В. Подгорна. – Режим доступа: www.pravda.cjm.ua/news/2008/10/30/83705.htm.

¹⁵ Там само.

По-перше, могутні бізнес-групи виявилися вкрай нестійкими до змін зовнішнього середовища. По-друге, такого виду бізнес може успішно функціонувати лише в олігархічному форматі злиття бізнесу з владою. А це означає, що вся українська політика, незалежно від складу і формату коаліцій, націлена на захист інтересів цих надпотужних бізнес-груп. Якби не були переформатування коаліції, політика не може стати іншою, оскільки економічна база діючої політики (інтереси і ресурси великого капіталу) формує саме таку партійну систему (модель патронажно-клієнтельних партій), саме тому є такими правила гри (виборче законодавство) і відповідна популістська риторика. Звідси й замовлення на певні політичні технології – маніпулювання громадською думкою, постановки різноманітних ток-шоу й тому подібне.

Відтак напрошувався вельми печальний висновок: яка б тоді коаліція не сформувалася – політика від того не зміниться, оскільки в ній немає місця для інтересів інших соціальних груп. Народ досить байдуже поставився до ініціатив щодо ще одних позачергових виборів до Верховної Ради. Причина такого ставлення полягала в широкому усвідомленні факту, що жодна партія, жоден найпопулярніший лідер не зможуть проводити незалежний політичний курс в інтересах усього українського суспільства саме тому, що вже на старті всі наші політичні партії взяли на себе зобов'язання перед великим бізнесом. Останній, у свою чергу, працює згідно з правилами глобалізованого світу в рамках відведеної йому периферії економічної світ-системи. По всіх щаблях цієї світової ієрархії уже встановилися «сердечні відносини», а вітчизняний бізнес і політичні партії навзаєм влаштували один одного. Зате потерпало суспільство, якому «згодовували» замість якісного продукту – стратегічних моделей вирішення суспільних проблем – низькоякісний сурогат з популістських гасел, політичної демагогії й телевізійних шоу.

3.3. Бідність не порок?

На думку відомого економіста В. Черняка, «ця криза є крахом лібералізму в тому вигляді, як він існував раніше, і також світової фінансової системи – у тому вигляді, як вона існувала досі. Вже останні роки 10–15 було очевидно, і багато економістів про це писали, що треба щось робити – далі так бути не може.

Ця грандіозна світова фінансова мильна булька, в якій тільки на 20 % покриті матеріальним продуктом усі ці гроші, цінні папери, акції, облігації... Фактично відбувся грандіозний відрив цієї маси фіктивного капіталу, який жив за своїми законами. Тут не виконав своєї ролі Міжнародний валютний фонд, Світовий банк. Я б сказав так: державні регулятори провалили свою роботу, а тепер ті люди, які провалили, і говорять про безпрецедентність»¹⁶.

Отже, нічого дивуватися, що тотальна недовіра суспільства до дій влади привела врешті-решт до відсутності ефективної взаємодії держави і недержавного сектору. Проблема тут не лише у недовірі до внутрішньої політики української держави – йдеться про недовіру до всієї моделі відносин, що базується на ліберальному економічному фундаменталізмі. І не лише в нашій державі, а й у міжнародному масштабі. На підтвердження цієї тези академік Геєць наводив такий приклад: нещодавно у Франції було проведене цікаве дослідження, об'єктом якого стали 133 держави, за виключенням «великої двадцятки» – G-20. Результати показали, що «лише 20 країн змогли за останні 50 років скоротити своє відставання від G-20. Решта 113 – не змогли просунутись нікуди. Більше того, 43 країни, тобто мало не половина, мають виключно формальну державну атрибутику, підпавши в повну залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів». Академік Геєць вважає, що Україна перебуває нині в числі 113 відстаючих і опинилась перед більш ніж очевидною загрозою потрапити в число 43 квазісуверенних держав саме в силу недовіри громадян до державних інститутів. Саме дефіцит суспільної довіри, на думку вченого, не дозволяє хоча б частково вивести з тіньового обігу як мінімум 40 % ВВП (близько 400 млрд грн), а також з наявних збережень громадян (від 30 до 60 млрд дол.) – гігантського обсягу додаткових внутрішніх ресурсів, яких сьогодні так потребує економіка в цілому¹⁷.

Такі результати «лібералізації» економіки в її латиноамериканському варіанті боляче вдарили по добробуту народу. Як ми вже зазначали, частка витрат на харчування в загальних споживчих витратах є індикатором економічного розвитку й добробуту. Коли

---

¹⁶ Черняк В. Бі-Бі-Сі: «Криза – то шанс на оновлення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2009/01/printable/09>.

¹⁷ Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html>.

вибухнула криза, 46-мільйонна Україна і так займала останнє місце серед 10 країн Східної Європи за рівнем витрат на ведення домашнього господарства. В бюджеті української сім'ї понад 50 % витрат ішло на продукти харчування, в той час як, наприклад, словенці витрачали на харчування всього 17 % свого бюджету. Для порівняння, поляки теж витрачали на харчування близько 30 % коштів свого домашнього бюджету, 20 % – на транспорт, а 10 % – на оплату комунальних послуг. У 2008 році журнал «Forbes» склав рейтинг найбільш витратних статей населення світу, згідно з яким частка витрат на харчі у сімейному бюджеті жителів Ефіопії перевищувала в 9 разів цей же показник жителів США: 55 % проти 6 %. України в цьому порівняному рейтингу не виявилось, але, згідно з даними Держкомстату, витрати на продукти харчування склали 51,4 % сімейного бюджету українців, при тому, що ця ж частка у французів – у п'ять разів менше. Ці цифри говорили самі за себе: згідно з європейськими нормами забезпеченими можна вважати тих громадян, котрі витрачають на продукти харчування менше 20 % свого місячного бюджету. Якщо ж цей показник перевищує 30 %, вже можна говорити про матеріальну неспроможність людини¹⁸.

Нам не хотілось би драматизувати ситуацію в Україні в контексті безнадійності. В цілому для успішного розвитку України була низка позитивних передумов, які, щоправда, хоч і деформовані, однак все ще обнадіювали. Насамперед звертав на себе увагу той факт, що навіть за кризових умов Україна все ще посідала 68 місце в шерезі благополучних країн світу за двома вагомими показниками. Перший показник цього рейтингу – *економічна конкурентоздатність*, а другий – *якість умов проживання*. Серед країн СНД, які «виросли з однієї шинелі», тут найліпше місце посів Казахстан – 56 місце (у першій графі – 40 місце, а у другій – 74). На 57 місці виявилася Росія (34 і 82 відповідно); Україна – 68 місце (45 і 91), Білорусь – 78 місце (70 і 81); Узбекистан – 80 місце, а Молдова – 83.

Хочеться звернути увагу на той факт, що для того, щоб стати «заможною» чи навіть «процвітаючою», зовсім немає необхідності бути «великою державою». Згідно з цим рейтингом, найбільш процвітаючою державою світу було визнано Австралію (у першій графі – 6, а у другій – 10). Другу і третю позицію розділили Австрія (9 і 8 місця) і Фінляндія (12 і 5 місця). В десятку кращих увійшли

---

¹⁸ Україна заняла последнее место по расходам на домашнее хозяйство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/finance/01may2009/vytrat-print.html>.

Німеччина, Сінгапур і США (4–6 позиції), а далі Швейцарія, Гонконг, Данія й Нова Зеландія (7–10 позиції). Перше місце в категорії країн з найконкурентоздатнішою економікою посів Сінгапур, а в категорії держав з найліпшими умовами для життя – Норвегія. У цьому рейтингу, який охоплював 104 країни світу, останнє місце посіли Ємен, Замбія і Малі¹⁹.

Отже, середина списку як у світовому масштабі, так і серед країн СНД – це ще не є свідченням абсолютного занепаду й безперспективності. Проблема в іншому – різючій несправедливості в перерозподілі доходів серед населення, завдяки чому, за оцінкою координатора системи ООН в Україні Френсіса О’Доннелла (доповідь була прочитана ще до кризи – 16 квітня 2008 року), в Україні 28 % населення жило за межею бідності. Однак, на думку експерта, слід зважати й на те, що в Україні модель бідності різко відрізняється від широко розповсюджених світових моделей. Парадокс полягає в тому, що «в Україні бідність існує за умов розвинутої промисловості, висококваліфікованої робочої сили і відносно низького рівня безробіття». І, як на нашу думку, найважливіша теза доповіді: «Для України бідність є достатньо новим явищем, причиною якого є перерозподіл ресурсів під час історичних змін у країні на шляху до ринкової економіки»²⁰.

В аналізі першопричин бідності ми повністю погоджуємось із експертом ООН – над соціально-економічним і політичним ладом України тяжіє первородний гріх – велика афера з ваучеризацією, коли мільйони рядових громадян отримали паперові «фантики», а невелика група людей приватизувала левову частку колишнього «загальнонародного надбання». І те, що впродовж тривалого часу після економічного зростання в Україні після 2000 року високий рівень бідності зберігався, засвідчує, що різка диференціація в доходах населення була з самого початку закладена в модель економічного розвитку. Більше того – О’Доннелл спрогнозував загрозу збільшення кількості бідних на перспективу.

---

¹⁹ Украина – 68-я в рейтинге процветающих стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/print/economy/2009/05/06/600567.html>.

²⁰ За чертой бедности живут почти 30 % украинцев. Скоро их станет больше [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/finance/16apr2008/za-chertoy-print.html>.

Проблема не обмежується наявністю тих, хто живе «за межею бідності». Згідно з даними Держкомстату, опублікованими у жовтні 2007 року, 84,5 % громадян України вважали себе бідними. На думку Директора Інституту демографії і соціальних досліджень Елли Лібанової, така суб'єктивна бідність є більш небезпечною, ніж об'єктивна, заснована на офіційних даних. Лібанова вважає, що в наявній ситуації вина повністю лежить на політичній та економічній еліті, яка «всіляко демонструє свій добробут, не розуміючи, що її поведінка провокує, тисне на мозки середньої людини. Що я маю на увазі? Україна посідає в Європі третє місце з кінця по ВВП на душу населення, але при цьому за кількістю продаж дорогих автомобілів ми в першій європейській п'ятірці»²¹. Ситуація на найближчі роки, судячи з усього, загострить проблему майнової нерівності – за умов наростання інфляції та зростання безробіття найбідніші верстви населення змушені будуть «проїдати» понад 70 % своїх доходів.

Основою суспільства і гарантом його стабільності традиційно вважається середній клас. В Україні, на жаль, «середняків» вкрай мало – в передкризові роки їх налічувалось близько 10–15 %. Для порівняння, у США цей показник коливається від 60 до 65 %. В Росії, згідно з оцінкою експертів, середній клас виріс до 30 %. Найбідніші 10 % населення Росії отримують доходи в 17 разів менші, ніж 10 % найбагатших. За даними ООН, у заможних балтійських державах – Естонії й Литві – різниця в доходах складає 10 разів. Найбільший показник соціального розшарування суспільства в Бразилії – «верхівка» має доходи в 58 разів більші, ніж бідняки, в Аргентині цей показник – 35 разів.

Ряд країн шляхом державного регулювання дотримуються принципу «соціально відповідальної держави», не допускаючи різкого соціального розшарування. Найнижчий поріг демонструє Японія – найбагатші жителі країни мають доходи всього в 4,5 разів більші, ніж найбідніші. Низький соціальний поріг і в скандинавських країнах – малозабезпечені шведи й норвежці всього в 6 разів бідніші за своїх багатіїв. В Білорусі, де нажити багатство досить складно, різниця в доходах складає десь 5–6 разів. В Україні, де офіційно встановити суму доходів багатіїв практично неможливо (тіньова

---

²¹ Социальная пропасть в Украине растет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/financt/06may2008/v-9-raz-print.html>.

економіка ніяк не легалізується), офіційно фігурує цифра різниці в доходах у 9 разів, хоча експерти допускають, що реальна різниця насправді сягає десь латиноамериканських взірців – 20–30 разів. Принаймні, за оцінками Світового банку, в 2005 році доходи 10 % найбільш забезпеченого населення України перевищували доходи 10 % найменш забезпеченого більш ніж у 47 разів. Що відбувалося у наступні роки, невідомо. Точно можна сказати одне, заявляє відомий соціолог Ольга Балакірева, «розшарування суспільства лише збільшується»²².

Закономірно виникає питання: як, рухаючись «латиноамериканським шляхом», ми зможемо увійти в цивілізований соціум Європейського Союзу, де все тяжче провести грань між лібералізмом, соціальною демократією та консерватизмом у їх бережливому ставленні до людини, розв'язанні непростих проблем соціального розшарування та забезпечення громадянських прав? За даними Інституту соціології НАН України, «характерною рисою системи установок українського населення в наш час є "підозрілість" стосовно бізнесу... Українці – за державний контроль над диференціацією доходів. Близько двох третин громадян України вважають, що держава має контролювати процес розшарування населення за рівнем доходів і вживати заходів з метою скорочення різниці доходів людей»²³.

Настрої українського населення є вповні зрозумілими, адже середня тривалість життя в Україні на 11 років нижча, ніж в країнах Європи. На думку керівників Міністерства охорони здоров'я, така ситуація склалася насамперед через умови праці чоловіків, які зайняті в галузях з високим рівнем травматизації (зокрема, в металургійній, хімічній промисловості), а також поширеності шкідливих звичок – тютюнопаління й надмірного вживання алкоголю. Хоча бюджетні витрати на охорону здоров'я щорічно зростають (5,4 млрд грн. в 2001 р. і 21,1 млрд грн. – в 2007 р.), але кількість смертей від інфарктів, інсультів, захворювань шлунку й туберкульозу зростає. Крім того, українці у чотири рази більше, ніж у країнах Європи, помирають від нещасних випадків, отруєнь і різноманітних травм.

---

²² Социальная пропасть в Украине растет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/financt/06may2008/v-9-raz-print.html>.

²³ Соціологія і суспільство : «круглий стіл» соціологів і журналістів на тему презентації проекту «Соціологія – це не лише рейтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.festival.nas.gov.ua/2007/Measures/Pages/3010.aspx>.

Більша частина з них припадає на дорожньо-транспортні пригоди й виробничі травми.

Не дивно, що українці найменш серед європейців задоволені своїм життям: таких у країні виявилось в 2008 році всього 29 % (для порівняння: в Росії цей показник є вищим – 43 %). Але в цілому рівень вдовolenості населення окремими сторонами життя у своїх країнах є досить схожим: лише 16 % росіян і 11 % жителів України задоволені станом економіки (в Європі подібні настрої в Португалії та Болгарії); 26 % в Росії і 22 % в Україні задоволені роботою системи освіти; і лише 17 % в Росії та 8 % в Україні задоволені тим, як працює система охорони здоров'я – це найнижчі показники в Європі. При порівнянні з європейськими показниками, зауважує директор соціологічної служби Центру імені Разумкова Андрій Биченко, слід брати до уваги фактор поступовості в житті європейців: «Коли людина говорить про вдовolenість, вона з чимось порівнює. Найчастіше з тим, що вже було. В Європі ситуація за 20 років помітно поліпшилася. В пострадянських державах в багатьох сферах ситуація погіршилася»²⁴.

Зазначені вище процеси позначилися на кризі довіри до влади, більше того – привели до очевидної десакралізації влади, яка зазвичай тяжіє до того, щоб її сприймали через низку характерних ознак: її вічну присутність, неможливість опиратися цій владі, а також неможливість подіяти на неї. Звісно, процес десакралізації влади розпочався ще з часів Великої Французької революції, що не виключало можливості реставрації старої віри в божественність влади, чому є свідченням сакралізація влади за часів сталінізму. Українській «постпомаранчевій» владі було не до сакралізації – їй просто доводилося обґрунтовувати своє право на представництво від імені народу, який перебуває в окресленій нами вище несприятливій ситуації фінансово-економічної кризи, демографічного спаду та незадовільних умов життя. За цих умов було вже тяжко зобразити народ в якості субституту «божественної волі», який забезпечує владі стійкий фундамент для довгих років правління.

Скоріше всього, ми зіткнулися з ситуацією, яка була описана французьким соціологом Клодом Лефортом як усвідомлення владою «порожнечі свого існування», приреченості цією порожне-

---

²⁴ Українцы вымирают. Причины: болезни, экология и ДТП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/08apr2008/nazia-minus-print.html>.

чею на ризик постійного обговорення й критики, на подолання кризи шляхом переговорів з урахуванням перманентної можливості політичних криз. Ця порожнеча існування влади посилювалася ще й тим, що внаслідок неконструктивної критики всього радянського періоду було порушено підстави для утвердження фактору спадкоємності влади, що є невід'ємною ознакою її сакралізації. Щоправда, і цей момент можна було б компенсувати грандіозністю новітнього соціального проекту (спосіб сакралізації влади, що бере своє начало від майбутнього), як це властиво для всіх революційних суспільств, що відкидають своє негідне минуле. Однак національна ідея, що була сприйнята суспільством досить односторонньо – як досягнення рівня життя європейських народів – так і не змогла набути форми «соціальної утопії», що могла б об'єднати суспільство, вселити віру й ентузіазм²⁵.

В принципі ці тенденції в українському суспільстві корелювалися з останніми науковими висновками та прогнозами Френсіса Фукуями. Переглянувши свої деякі позиції, де держава традиційно для лібералізму трактувалася скоріше в ролі «нічного сторожа», він наголошує на тому, що в ідеалі держава має бути сильною, але мати здатність до самообмеження й не «стрибати вище голови». Як цього добитися? Спершу професор Фукуяма виділяє чотири складові ефективності держави: організаційну структуру, характер політичної системи, легітимність і культуру. Між ними існує тісний взаємозв'язок. Наприклад, однієї демократії недостатньо, оскільки вона пов'язана лише з третьою складовою. У разі ж, коли відсутні ефективні інститути, працездатна політична система й (особливо наголошуємо на цьому!) необхідний набір базових цінностей, тоді результатом демократичних виборів стає формування зовні легітимних, але абсолютно безпомічних структур.

Слушними, на нашу думку, є й нові висловлювання Ф. Фукуями щодо ролі бюрократичного апарату, якому віддається належна повага за властивий йому професіоналізм. Так, наприклад, висока інституціональна якість повоєнних структур економічного планування в Японії, Кореї та на Тайвані не стала результатом запозичення готових технократичних рецептів ззовні, а була результатом багатовікової ієрархічної бюрократичної традиції цих народів.

---

²⁵ Соціологія – це не лише рейтинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.festival.nas.gov.ua/2007/Measures/Pages/3010.aspx>.

Професор Фукуяма вважає, що масові чистки апарату можуть привести до краху всієї системи влади, чого не можна допустити. Наприклад, у Східній Німеччині велика кількість населення так чи інакше була пов'язана зі службою держбезпеки «Штази», а тому заради національних інтересів питання про чистку всіх функціонерів навіть не стояло – це могло б дезорганізувати суспільство. І навпаки, на думку професора, відсторонивши партію «Баас» і розформувавши іракську армію, американці припустились великої помилки, зруйнувавши всю інфраструктуру країни. Відповідні аналогії із системою кадрів напрошуються стосовно України – після «помаранчевої революції» ці заходи позбавили управлінський апарат його станового хребта. В цілому, на думку Ф. Фукуями, домінуюча до недавнього часу ліберально-демократична модель вимагає суттєвої корективи: лібералізація поза рамками чітко працюючих і сильних державних інститутів найчастіше провалюється: «Знадобилася азіатська криза 1997–1998 років і проблеми, з якими зіткнулися Росія, Україна та інші посткомуністичні країни, щоб уявлення про ці питання стали змінюватись»²⁶.

Нинішня системна криза, початок якій поклала фінансово-економічна, нібито й створює передумови для переформатування влади, появи нових політичних партій, які довели б свою здатність інтегрувати суспільство, представляючи більш широкі суспільні інтереси. Тут увага суспільства зосередилася на очікуванні обґрунтованої антикризової програми. Однак у представлених на той час проєктах не було помічено ні проривних ідей, ні яскравих професійних рішень, ні відповідних харизматичних особистостей. Складалося враження, що єдиною турботою, якою переймалася влада, стало утримання ситуації до майбутніх президентських виборів і врятування олігархічного бізнесу. Реальні дії «постпомаранчевої» влади, які допускали замороження росту зарплат, видачу депозитивів, підвищення комунальних платежів, сприймалися суспільством насторожено. На думку експертів, «якщо говорити в цілому, то в суспільстві наростає все більше сумнівів у тому, що нинішні політичні сили захочуть і зможуть вжити адекватні заходи щодо попередження розвитку кризи, і тим більше, провести необхідні для економіки структурні реформи»²⁷.

---

²⁶ Волошин О. Государство только начинается (о взглядах Ф. Фукуямы) / О. Волошин // Эксперт. Украина. – 2006. – 23–29 окт. – С. 64–69.

²⁷ Подгорна В. Криза політики – криза фінансів [Електронний ресурс] / В. Подгорна. – Режим доступу: www.pravda.cjm.ua/news/2008/10/30/83705.html.

Невпевненість у завтрашньому дні, помножена на поганий стан довкілля, в тому числі й кліматичні зміни, не вносили оптимізму в життя України. До того ще й «глобальне потепління» стало призводити до погіршення якості харчових продуктів, збільшення небезпечних мікроорганізмів у атмосфері, широкого розповсюдження серцево-судинних і онкологічних захворювань. На думку вже згаданого координатора ООН Френсіса О'Доннела, «в наступні 25 років Україна може зіткнутися з демографічною катастрофою, яку можна буде порівняти з Голодомором» – за цей час населення України може скоротитися на 25 %. Звичайно, вина України за зміну клімату не найтяжча – Україна посідає лише 18 місце серед 30 країн світу з найбільшою кількістю шкідливих викидів у атмосферу. Але бідною Україною є те, вважає експерт ООН в Україні Рукен Такеш Калікусу, що значна частина населення України (46,8 %) перебуває на грані бідності, а 14,7 % українців проживають в умовах крайніх злиднів²⁸.

Відтак перспективи євроінтеграції для України з початком кризи 2008 року стали вельми сумнівними. Суспільство зосередилося на очікуванні нових сил, які зуміли б будувати політику в більш широкому полі інтересів, тобто – вибудувувати публічну політику, а не вдаватися до корпоративних оборудок і альянсів. А тим часом значна частка українців, не діждавшись євроінтеграції України як держави, вирішила інтегруватися на індивідуальному рівні й подалася за кордон на заробітки в пошуках кращої долі.

3.4. Мігранти: лукава статистика

Подалися на заробітки насамперед молоді й підприємливі, які скористалися фактором глобалізації суспільних відносин – вільного пересування товарів, капіталів і робочої сили. Відкритість кордонів, навіть у тому недосконалому й урізаному вигляді, який ми маємо сьогодні, давав шанс кожній молодій людині ризикнути й пошукати застосування своїм здібностям не лише на Батьківщині, але й в іншій країні, де є попит на спеціалістів певної кваліфікації й пропонується більш-менш належний рівень заробітної плати. І тут вплинути адміні-

---

²⁸ ООН: за 25 лет население Украины может сократиться на 25 % [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/27nov2007/global-print.html>.

стративними заходами на вибір молодій людині свого життєвого шляху стає досить складно, практично неможливо. Офіційна кількість тих, хто виїхав за кордон, всього 50 тис. осіб, адже емігрантами вважають лише тих, хто офіційно заявив про бажання виїхати й виписався в паспортному столі. Реальна ж цифра трудових мігрантів достеменно невідома. За словами завідуючого відділом міграційних досліджень Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України Олексія Позняка, «згідно з експертними оцінками, із країни виїжджає від 2 до 3 мільйонів трудових мігрантів»²⁹.

Насамперед, очевидно, слід усвідомити, наскільки в практичній площині демографічні проблеми стали реаліями повсякденного життя України. По-перше, нікуди не дітися від того прикрого факту, що чисельність населення нашої країни постійно і неухильно скорочується. За даними Держкомстату, на 1 жовтня 2010 р. населення України складало 45,8 млн осіб, а ще рік перед тим ця цифра складала 46 млн. Тенденція, що не говори, невтішна – в 2010 р. на 10,9 народжених дітей приходилось 15,3 померлих людей. За методикою експертів ООН, до 2050 р. нас уже має залишитися всього 26 мільйонів, однак дослідники Інституту демографії та соціальних проблем НАН України вважають ці результати надто тенденційними й прогнозують свою цифру в 39,3 мільйона. Хто з них правий – покаже час, оскільки найчастіше демографічні прогнози рідко коли достеменно збувалися.

Не можна стверджувати, що влада України не реагує на ситуацію – з 2005 р. проблема вирішувалась шляхом матеріального стимулювання народжуваності. За першу дитину в сім'ї виплачувалось 12,24 тис. грн, за другу – 25 тис., а за третю – 50 тис. грн. 17 листопада 2009 р. Верховна Рада України встановила виплати при народженні першої дитини в сумі 22 прожиткових мінімумів, другої – 45 мінімумів, третьої й наступних – по 90 прожиткових мінімумів. Чи стало це вирішальним фактором розв'язання демографічної проблеми – ніхто з впевненістю не може сказати, оскільки народжуваність в Україні стала зростати ще в 2001 р., за чотири роки до початку виплат. Відомий науковець з питань демографії Ірина Прибиткова допускає, що, можливо, ці доплати допомогли лише пришвидшити народження дитини тим, хто відкладав це на більш пізній час.

---

²⁹ Українцы вымирают. Причины: болезни, экология и ДТП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www/rus.newsru.ua/ukraine/08apr2008/nazia_minus_print.html.

Нинішня влада вдається до радикальніших кроків щодо підтримки новонароджених дітей. Так, 18 березня 2011 р. Верховна Рада України згідно з Законом № 7521 встановила такі виплати: при народженні першої дитини – в розмірі 30 прожиткових мінімумів для дітей до 6 років; другої дитини – 60; а третьої й наступних – по 120 прожиткових мінімумів. Відповідно до державного бюджету на 2011 р., прожитковий мінімум для дітей у віці до 6 років встановлений з 1 січня в розмірі 816 гривень, з 1 квітня – 832 гривні, з жовтня – 853 гривні, а з 1 грудня – 870 гривень. Верховна Рада визначила, що одноразова виплата допомоги складає 10 прожиткових мінімумів. Решта суми допомоги на першу дитину виплачується рівними частинами впродовж 2 років, другої дитини – 3 років, третьої й наступних – впродовж 6 років³⁰.

Відаючи належне заходам влади щодо поліпшення демографічної ситуації, експерти, однак, застерігають, що допомогою при народженні часто користаються маргінальні групи населення, які народжують не заради дітей, а заради грошей. У підсумку ці діти не стануть бажаними членами суспільства, тому що не отримують необхідного виховання й належної освіти. Відтак соціальні виплати було б, очевидно, більш доцільно використовувати в непрямий спосіб, наприклад, видавати їх молодим сім'ям у вигляді кредиту на житло. Провідний співробітник Інституту демографії і соціальних проблем НАН України Павло Шевчук пропонує, наприклад, увести в практику декретну відпустку для батька, що сприяє вихованню дітей. Можна вдатися до більш сприятливого для матерів досвіду деяких європейських країн: породілля може без шкоди для своєї кар'єри взяти декретну відпустку, домовитися про гнучкий графік роботи, врешті-решт – отримати належний лікарняний для догляду за дитиною. Але це тягне за собою ще й необхідність реформування всієї системи охорони здоров'я – як у законодавчому, так і у фінансовому плані. Наприклад, в 2010 р. частка витрат на медицину складала 3,64 % ВВП, тоді як в країнах Європи – 8 %, а в США – 10 % ВВП³¹. Тоді рівень охорони здоров'я буде вимірюватися не кількістю лікарняних ліжок на душу населення, а тривалістю життя. Нам поки що до цього далеко, навіть безнадійно далеко.

³⁰ Рада утвердила виплати при народженні дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/digests/show/rada-utverdila-vyplaty-pri-rozhd///>).

³¹ В 2025 году украинцев будет 26 миллионов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sztstia.com.ua/ru/print/id/306>.

Ось тут впливає й другий аспект демографічної проблеми: трудова еміграція громадян України до Російської Федерації, а також у розвинуті країни Європи та Північної Америки. За даними експертів Всесвітнього банку, Україна нині посідає п'яте місце серед країн з найбільшим числом емігрантів після Росії, Мексики, Індії й Китаю.

Скільки їх, цих нових шукачів кращої долі, ніхто достеменно не знає. Міністерство закордонних справ допускає, що це може бути від півтора до трьох мільйонів осіб. Уповноважений з прав людини Ніна Карпачова вважала, що їх не менше 5 мільйонів. Під час виборчої президентської кампанії 2010 р. деякі політики страхали, що емігрантів уже 7 мільйонів осіб. Згадувана Ірина Прибиткова вважає, що за роки незалежності на заробітках за кордоном побувало близько 3 мільйонів українців. За даними Інституту соціології НАН України, близько 8 % громадян України відповіли, що вони мають досвід роботи за кордоном (отже, понад 3,5 млн осіб). Щоправда, на нашу думку, тут слід зважати й на те, що ті особи, які перебували у від'їзді, не могли бути учасниками соціологічного опитування. Так що, ймовірно, більш близькою до правди може бути найчастіше згадувана в різноманітних аналітично-довідкових матеріалах (в тому числі й Вікіпедії) кількість – 4,5 млн трудових емігрантів з України. З них понад 2 млн працювали в Російській Федерації, а ще близько 2 мільйонів – в країнах Європейського Союзу.

Чи втрачає Україна у зв'язку з масовою трудовою міграцією? І тут все неоднозначно. По-перше, в сучасному світі понад 200 мільйонів людей працює за межами своєї Батьківщини. Отже, нарікати на те, що люди вдаються до пошуку кращого заробітку або намагаються втекти від соціальних чи політичних проблем вдома, не доводиться. Таким є сучасний світ і його слід сприймати адекватно: з усіма світлими й тінювими сторонами. За умов глобалізації міграція є буденною соціальною реальністю, бо виїхати на заробітки за кордон чи в інше місто стає все більш повсякденним явищем.

По-друге, не останнім аргументом на користь роботи за кордоном є те, що робочі мігранти постійно вдаються до грошових переказів своїм родичам, а це часто в десятки разів перевищує обсяги гуманітарної, фінансової і кредитної допомоги країнам, що розвиваються. Скільки грошей надходить від мігрантів – теж ніхто достеменно не знає. Коли статистика щодо самої кількості мігрантів є вельми суперечливою, то що можна говорити про циркуляцію фінансів у їх середовищі? Тут кожна цифра стає ще більш лукавою.

Деякі країни не надають Міжнародному валютному фонду, який узагальнює ці дані, свідоцтва про грошові перекази мігрантів, інші, навпаки – повідомляють лише про дані, що стосуються грошових переказів, але іншу інформацію вважають конфіденційною. Іноді спираються лише на звіти комерційних банків, але не відслідковують обсяги трансферів, які здійснюються через інші канали (операторів трансферів, поштові офіси, «мобільні гроші», через довірених осіб тощо).

Однак, з усіма допущеннями, експерти Всесвітнього банку стосовно всіх мігрантів у світі дають таку динаміку: в 2008 р. загальний обсяг отриманих мігрантами грошових сум нібито досяг 443 млрд дол. США; у зв'язку з глобальною економічною кризою він скоротився в 2009 р. до 416 млрд дол.; а в 2010 мав би знову досягти 440 млрд дол. Стверджується, що лєвова частка цих грошей була відправлена на Батьківщину – в 2010 р. на суму 325 млрд дол., а в 2011 р. ця сума мала б вирости ще на 6 %. Що ж стосується українців, то у цьому фінансовому потоці частка переказів цих заробітчани з Росії і Євросоюзу в 2009 р. складала 4,7 млрд дол., тобто – майже 5 % ВВП країни, а згідно з прогнозами, за 2010 рік цих надходжень мало б бути 5,3 млрд дол. Тим самим, зазначають експерти, Україна увійшла в топ-10 країн Східної Європи і Середньої Азії щодо притоку грошей від своїх громадян за кордоном. Зрозуміло, що для рідні емігрантів ці грошові перекази із-за кордону є важливим, а часто й основним джерелом доходу. Перекази йдуть на продукти харчування та одяг, підтримку дрібної підприємницької діяльності, на оплату освіти й медичних послуг. Вигідно це й країні, яка за рахунок зарубіжних надходжень погашає державний борг, або використовує їх для імпорту найнеобхідніших товарів³².

Але це все – лише надводна частина айсбергу. Українські банківські чиновники вважають, що реальні обсяги перерахованих українськими гастарбайтерами на Батьківщину коштів значно більші – близько 21 млрд доларів. Так, заступник голови Національного банку України Андрій Гайдуцький вважає, що «це четверта частина ВВП України, і значно більше сукупного обсягу іноземного

---

³² Див.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://m-ns.org/economy/perevody-denezhnyx-sredstv-glazami-vsemi...>; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0445/barom02.php>; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/ru/news/view/140702/vsemimyyi_bank_perevod...; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://finance.tochka.net/print/10368-denezhnye-perevody-migrantov...>

капіталу в країні». Складається так, що абсолютна більшість коштів присилається в Україну через неофіційні джерела. За словами завідуючого відділом міграційних досліджень Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України Олексія Позняка, «ще кошти, які люди передають через кур'єрів, тобто знайомих і близьких»³³.

Не слід закривати очі й на тіньові сторони міграції. Від'їжджають, як правило, люди бувалі, відповідальні й підприємливі, які готові кинути все й усе подолати заради можливості забезпечити себе і свою сім'ю. Їх від'їзд є свідченням того, що людина не має можливості знайти гідну роботу в своїй країні. Кваліфікований працівник навряд чи захоче працювати не за спеціальністю, але коли вже так складаються обставини, то працювати він погоджується за значну заробітну плату. Доводиться зважати на те, що за умов кризи спрацьовує принцип: кваліфікованих місць стає менше, а некваліфікованих – більше.

Зміна регіону проживання у себе на Батьківщині задля отримання роботи часто не приводить до якихось принципових змін у статусі працівника. До того ж за умов спаду економіки вітчизняні роботодавці починають відверто економити на заробітній платні, оскільки зекономити на собівартості матеріалів значно складніше. Це не влаштовує робітників. Наприклад, деякі підприємці зі східних областей України намагалися відкрити дочірні підприємства в західних регіонах України, пропонуючи ту ж заробітну плату що й в Донецькій області. Як правило, при високому рівні існуючого безробіття їм все ж не вдавалося заповнити вакансії – мешканці західних областей добре усвідомили, що поряд, у країнах Євросоюзу, заробітна платня за ту ж роботу у рази більша. Отож, при всьому патріотизмі галичани віддають перевагу від'їзду на заробітки за кордон. Поки що йшлося переважно про «заробітки», бо 90 % пов'язують своє майбутнє в Україні і, як правило, вкладають зароблені гроші в нерухомість. Але слід враховувати й те, що подібні настрої були і в кінці XIX ст., коли перша хвиля трудової еміграції докотилася до США і Канади. Більшість сподівалася заробити й повернутися на рідні землі. Однак життя брало своє і попри тугу й ностальгію люди залишалися жити в новій країні назавжди. Чи не станеться так і з новітньою хвилею, коли мігранти

---

³³ Мигранты обеспечивают до 25 % украинского ВВП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=45&idArt=920.

адаптуються й набудуть досвіду життя і праці в країнах, де немає засилля корупції, ціни на товари й послуги штучно не завищені, кордони відкриті для вільного переміщення, де, врешті-решт, дбають про екологію, а довідку в державних органах можна взяти без зайвої бюрократичної тяганини?

3.5. Націленість на еміграцію

Деякі експерти заспокоюють, що всі, хто бажав виїхати з України, уже виїхали на заробітки, а тому темпи міграції мають суттєво знизитись і все скоро налагодиться само собою. Однак завідуючий сектором Інституту народознавства НАН України Ігор Марков, який брав участь у комплексному дослідженні українських емігрантів у 7 країнах Європейського Союзу та Росії, дійшов іншої думки: «Основний же невтішний висновок, який має бути почутим вищою українською владою, – що нині в Україні є сильні еміграційні тенденції і настрої, особливо серед молоді. Молодь не хоче працювати за копійки, а у трудових мігрантів підрастають діти, які бачать, в якій спосіб батьки заробляли засоби і чули від них про стандарти життя в Італії, Португалії, Іспанії, Франції...»³⁴.

Разом з тим Україна не просто постачальник робочої сили, але і країна-реципієнт, куди стікаються потоки нелегалів з країн Африки та Близького і Середнього Сходу, Китаю та В'єтнаму. За цим показником вона може бути порівняною з Німеччиною, яка теж є потужним як реципієнтом, так і донором трудової міграції. Щоправда Ігор Марков наголошує на принциповій різниці: «Німеччина разом з Францією нині диктують Європі політику стримування міграції і прийняття щодо неї відносно жорстких законодавчих обмежень, а Україна замість цього перетворюється у вільні коридори потоків, які функціонують і змінюються згідно з внутрішніми правилами»³⁵. Відтак Україні є що проаналізувати і зробити відповідні висновки. Так, наприклад, політика зважена й ліберальна надає можливість трудовому мігранту ефективно балансувати між краї-

---

³⁴ Готовность к миграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vkurse.ua/analytics/gotovnost-k-migracii.html>.

³⁵ Там же.

ною перебування і Батьківщиною, коли мігрант може вільно пересуватися. Подальша лібералізація може привести до включення мігрантів у суспільний простір країни-реципієнта (прийняття або моделі «асиміляція», або «діаспора»), коли в той же час жорстка міграційна політика, яку диктують Франція й Німеччина, ведуть до результату прямо протилежному: держави намагаються створити фільтр на кордонах ЄС. В цілому він не спрацьовує, оскільки трудові мігранти, замість повернення на Батьківщину, намагаються «затаїтися» і залишитися в країні перебування якомога довше.

Саме так чинить більшість трудових емігрантів з України в країнах Європейського Союзу – вони залишаються тут безвиїзно, навіть попри існуючу фінансово-економічну кризу. Відіграє свою роль і високий рівень освіти й кваліфікації українських мігрантів, і їх швидка інтеграція в соціально-економічний простір країн, в яких вони працюють. За свідченням того ж Маркова, серед мігрантів з України «ми маємо один із найнижчих рівнів злочинності і можемо говорити лише про десятки ув'язнених. Українські мігранти, як правило, зайняті на вторинному ринку праці (будівництво, сфера послуг, сільське господарство). Вони, хоч в основному і не конкурують з працівниками країн, що приймають, але успішно конкурують з трудовими мігрантами інших країн. З іншого боку, українські мігранти успішно заміщують вакансії кваліфікованих і висококваліфікованих спеціалістів, потреба в яких стає все більш відчутною в ЄС (Польща, Чехія, де відчувається великий відтік своїх спеціалістів на Захід, яких заміщають українці)»³⁶.

Попри те, що більшість із українських емігрантів є нелегальними, в країнах ЄС вони живуть у режимах правових держав і міжнародного режиму прав людини. Якщо вони сумлінно працюють і дотримуються толерантної поведінки щодо усталених в країні норм і звичаїв, то можуть роками перебувати в цих країнах. Не останню роль відіграє й те, що вони мають можливість створити власну громаду, зокрема церковну. І наостанок, вони можуть сподіватися на правовий і соціальний захист, якого рано чи пізно намагаються добитися згідно з європейськими стандартами, прагнучи своєї легалізації.

Попри всю буденність міжнародної міграції за умов глобалізації, все-таки не полишають тривожні передчуття. Посилюються

---

³⁶ Готовность к миграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vkurse.ua/analytics/gotovnost-k-migracii.html>.

вони і в зв'язку з опублікуванням списку найактивніших учасників лотереї green card, яка надає шанс виграти право на проживання у США. В 2010 р. на участь у лотереї подало заявки 15 млн людей. У підсумку із цих 15 млн бажаючих емігрувати до США жереб відбере 50 тис. людей, які й отримають «зелену карту». На першому місці серед бажаючих мігрувати виявився Бангладеш – 7,67 млн осіб. На другому – Нігерія з 1,47 млн заявок, на третьому – Україна: емігрувати до США побажали 760 тис. осіб. На четвертому місці перебуває Ефіопія з 580 тис. заявок, а на п'ятому – Єгипет з 340 тис. бажаючих отримати вид на проживання в США. Тут слід врахувати й те, що у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Україна випередила Нігерію і посіла друге місце – переїхати до США захотіли 1,65 % із 45,96 млн населення в цілому. Те, що на першому місці все ж перебуває Бангладеш (4,73 %) – мало втіхи, бо нас насамперед цікавлять все-таки українці, їх націленість на пошуки нової Батьківщини³⁷.

Зазначені дані заставляють задуматись над тими прогнозами, які йдуть від дослідницьких центрів з вивчення проблем міграції. Голова одного з західноукраїнських центрів Любов Максимович наголошує на тому, що зараз у кожній другій сім'ї в Україні є родич, який виїхав за кордон на заробітки: «сьогодні в ситуації, в якій виявилася країна, люди все більше говорять про те, що, виїхавши за кордон, вони не будуть повертатися в Україну. Якщо 2–3 роки тому вони говорили, що, працюючи за кордоном, хочуть повернутися, посилають гроші, купують житло, будуються, розпочинають бізнес, інвестують, то сьогодні ця картина змінюється. Я думаю, що найближчим часом ми будемо мати ще одну хвилю заробітчан»³⁸.

Біда в тому, що нині виїжджають в основному молоді люди (до 35 років), які не бачать свого майбутнього в Україні, а тому хочуть виїхати за рубіж і «потягнути» за собою свою сім'ю. За деякими даними, що поширені в ЗМІ, сьогодні уже кожна третя молода людина з вищою освітою в Україні хоче від'їхати працювати і жити за кордон. Ще в 2010 році такі плани були лише у кожного п'ятого. Можливо, що ці дані якщо не перебільшені, то, принаймні, потребують додаткової перевірки. Заступник директора

³⁷ Українцы – на третьем месте среди желающих эмигрировать в США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/article/husnt/ukraina/ukraincy-napretem-meste-sredi...>

³⁸ Новые украинские «заробитчане» уедут из страны навсегда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vu.ua/news/863.html>.

з наукових питань Інституту соціології НАН України Микола Шульга налаштований дещо скептично: «Я б не говорив про якусь нову хвилю еміграції. Порівняно з 2008 роком кількість бажаючих емігрувати практично не збільшилася. Зростання – в рамках статистичної погрішності, порядку 2 %». Тим не менше, попри увесь присутній науковцю скептицизм, Шульга не може заперечувати те, що деякі цифри є дійсно тривожними: «Судячи з опитувань, майже півкраїни хоче куди-небудь поїхати. Найбільш мобільні люди до 30 років – поїхати хотів би кожен третій, причому більшість націлюється за межі колишнього СРСР. У нас і так економіка ослаблена, а молоде, освічене покоління ще й не асоціює себе з Україною»³⁹.

Ці свідчення українських аналітиків підтверджуються зарубіжними дослідниками. В 2010 році міжнародна кампанія Gallup досліджувала міграційні процеси на пострадянському просторі. За їх даними, 21 % українців висловили бажання виїхати за кордон тимчасово, а ще 15 % – на постійне проживання. Більше половини жителів Молдови (53 %) висловились, що раді були б виїхати працювати за кордон, якби мали таку можливість. Так само і серед жителів Вірменії 44 % хотіли б від'їхати тимчасово, а 39 % покинути рідні місця назавжди. Ще більші цифри, ніж в Україні щодо міграційних настроїв, має і сусідня Білорусь, де 35 % населення хотіли б потрудитися за кордоном, і 20 % не хотіли б звідти повернутися⁴⁰.

Цікаво, що в результаті дослідження спеціалісти Gallup порекомендували місцевим урядам надавати допомогу своїм потенційним мігрантам щодо вивчення іноземної мови і оволодіння певними навичками з тим, щоб знайти кращу роботу за кордоном і повернутися коли-небудь додому з високою кваліфікацією. Як на нас, ці рекомендації звучать дещо цинічно. Українські експерти вважають, що більшість українських емігрантів вже нині працює на посадах, що вимагають нижчої кваліфікації, ніж ті володіють. Цим мігрантам був б не зайвим більший юридичний захист, щоб не потерпати від шахрайства роботодавців, яке в тій чи іншій формі має місце в країнах-реципієнтах.

---

³⁹ Новые украинские «заробитчане» уедут из страны навсегда [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vu.ua/news/863.html>.

⁴⁰ 15 % украинцев хотят навсегда покинуть свою родину [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/article/print/ukraina/15-ukraincev-hotyat-navsehda-p...>

3.6. Потреба порозуміння

Втім, концентрувати увагу, безумовно, слід насамперед на розв'язанні своїх внутрішніх проблем. Ще весною 2009 р. Мартін Райзер, директор Всесвітнього банку в Україні, Білорусі і Молдові, націлював українську владу на необхідність мобілізації ресурсів задля протистояння кризі й відновлення економічного росту. Він наголошував, що заходи мають включати такі елементи: адекватне і послідовне запровадження макроекономічної політики з відповідною програмою, яку б підтримував МВФ; переорієнтація бюджетних видатків в сторону збільшення обсягу інвестицій в державну інфраструктуру, що дозволяло б підтримувати реальний сектор і зайнятість; нарощування зусиль, спрямованих на мобілізацію ресурсів для захисту бідних і уражених верств населення; опрацювання чіткої стратегії захисту вкладників банків і реабілітації банківського сектору; проведення реформ, що сприяли б полегшенню входження в ринок і залучення приватних інвестицій. Директор наголошував на тому, що «Україна заслуговує міжнародної допомоги в подоланні значних потрясінь, котрі зруйнували попередню модель росту. Однак, щоб отримати користь від такої допомоги і вийти із кризи з економікою, здатною вернутися до збалансованого росту, Україна має визнати і вирішувати свої проблеми й виправляти недоліки. Часу на очікування уже немає»⁴¹.

При комплексному розв'язанні цих завдань, зрозуміла річ, питання робочої сили – її компетентності й кваліфікаційного рівня – має посідати одне із центральних місць. Особливо з огляду на те, що до 2025 року українська нація суттєво постаріє, а робочі руки будуть на вагу золота. Тут проблема не лише в тому, скільки нас залишиться – 37 чи 42 мільйона громадян, а й тому, що сьогодні на 100 працюючих громадян доводиться 86,2 пенсіонера, а до 2025 р. їх частки зрівняються. Тобто дефіцит робочої сили уже стає вкрай гострим, і, за прогнозами, найближчим часом у нас буде не вистачати принаймні 0,5 млн робочих рук. Тобто країна зіткнеться з дефіцитом висококласних спеціалістів або ж і просто кваліфікова-

---

⁴¹ Всемирный банк советует Украине...[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/ru/news/view/89089/vsemirnyyi_bank_sovuetet...

ної робочої сили, а тому змушена буде поповнювати ринок праці за допомогою іммігрантів. Це очевидно будуть вихідці з колишніх середньоазійських республік СРСР, а також Африки і Азії⁴².

Як буде розв'язуватися ця проблема? Судячи із заяв віцепрем'єра, міністра соціальної політики Сергія Тигіпка, Україна збирається вдатися до більш жорсткого міграційного законодавства, а також підвищити адміністративну відповідальність підприємств, що наймають на роботу так званих нелегалів. Тим часом експерти нагадують, що лише економічні заходи з боку держави можуть ускладнити іншу – соціальну проблему, а тим самим й викликати хвилю наростання ксенофобії в суспільстві. Хвалити Бога, що Україна відзначалася до останнього часу досить високим рівнем толерантності. Але саме це й зіграло злий жарт: до недавнього часу ми залишалися чи не єдиною державою в Європі, яка не мала державної концепції протидії нелегальній міграції і навіть не володіла належним спеціальним державним органом, який би відповідав за розв'язання цієї вкрай важливої проблеми. Існуючу в зародку Державну міграційну службу в 2010 р. було ліквідовано, а її підрозділи передано до складу МВС та Державного комітету в справах національностей та релігії. Широкий громадськості це було важко зрозуміти з огляду на те, що у Плані дій Україна – ЄС є спеціальний пункт про створення в Україні спеціального органу у сфері міграції?

Врешті-решт ситуація прояснилася. 6 квітня 2011 р. Президент України Віктор Янукович підписав Указ № 405/2011 про створення Державної міграційної служби України. Поява цього важливого документу, як на наш погляд, заслуговує на більш широкий громадський резонанс, і ми, зі свого боку, сподіваємось на належний суспільний дискурс навколо проблем міграції, мультикультурності та культивування духу толерантності у взаємовідносинах між людьми.

Звичайно, було б наївно сподіватися, що запорукою розв'язання проблеми міграції є створення ще однієї бюрократичної організації. Але, як показала світова практика, і без спеціального відомства, яке б відповідало за вирішення цієї проблеми, теж не обійтися. В протилежному випадку проблема буде просто замовчуватися у сподіванні на те, що «колись воно якось само собою розсмокчеться». Щоправда, скільки б мотузочку не сукати, але колись таки дійде до

---

⁴² Всемирный банк советует Украине...[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/ru/news/view/89089/vsemirnyyi_bank_sovetuet...

кінця – не приведи Боже справжнього соціального потрясіння і, відповідно, необхідності вдаватися до сили задля введення надзвичайного стану. То ж, принаймні на перших порах, це відомство могло хоча б навести якийсь порядок у статистиці, оскільки до останнього часу достеменно не відомо, скільки ж зарубіжних мігрантів перебуває нині на території України. Наприклад, згідно зі звітом UN Statistics Division (спеціального підрозділу ООН) за 2005 р., Україна входила в першу п'ятірку країн з найбільшим числом іммігрантів (6 млн 947 тис.) і мала високу частку іммігрантів у структурі населення (14 %). За якою методикою проводилися ці дослідження – не відомо, але й тверезий погляд на навколишню дійсність дає підстави сумніватися у реальності цих цифр (наприклад, у Англії, згідно з цією статистикою, перебуває 4 млн іммігрантів, але ж їхня присутність видна будь-кому неозброєним оком на вулицях Лондона). Втім оця дуже сумнівна цифра – у 7 млн нелегальних іммігрантів в Україні – «гуляє» у різних виданнях, страхаючи наших громадян засиллям іноземців і нагнітаючи ксенофобію⁴³.

Станом на грудень 2009 ситуація з «нелегальними» мігрантами мало прояснилася. Як про це заявив тодішній заступник міністра закордонних справ Валерій Чалий, «насправді такої цифри (нелегальних мігрантів) на сьогоднішній день немає. Ми дали доручення, ця інформація перебуває не в МЗС, ми запросили її у відповідних дотичних органів влади»⁴⁴. Поки що оці самі «дотичні органи» такої інформації широко не оприлюднили, а тому доводиться покликатися на думку хоча б експертів Міжнародної організації праці (МОП). За словами глави її представництва в Україні Манфреда Профазі, «що стосується іноземних трудових мігрантів в Україні, то також складно точно назвати їх кількість. За офіційними даними Міністерства внутрішніх справ України, кількість іноземних громадян, зареєстрованих в Україні, складає 111 тис. 658 людей. Це не обов'язково трудові мігранти, однак цифра на сьогодні така. Ми сподіваємось, що перепис населення, запланований на 2012 р., продемонструє нам більш точні показники»⁴⁵.

---

⁴³ Украина – в топ-5 государств по количеству иммигрантов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rate1.com.ua/politika/mezhdunarodnyye-otnosheniya/-793...>

⁴⁴ Украина посчитает нелегальных мигрантов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ura.dn.ua/print/08.12.2009/88600.html>.

⁴⁵ Украинцам надо привыкать к увеличению числа иностранцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://biz.liga.net/interview/print-E1100051.html>.

Директор Науково-дослідного економічного інституту при Міністерстві економіки України доктор економічних наук, професор Ігор Манцуров має з цього приводу іншу думку: «Через східні й північні кордони до нас приходять величезна кількість, причому часто-густо нелегальних мігрантів. За деякими оцінками, кількість нелегальних мігрантів досягає вже мільйону. Хоча я оцінюю цей потік скромніше: в 700–800 тисяч людей. Але це величезна цифра, за умови того, що кількість нашого корінного населення знижується»⁴⁶.

Отже, в сучасному глобалізованому світі без державної імміграційної служби не обійтися. І тому є ряд вагомих причин. Перша – якщо раніше Україна розглядалася «нелегалами» лише як плацдарм для подальшого «вторгнення» в Європу, то нині багато з них осідають у нашій державі. Друга причина – угода про реадмісію між Україною та ЄС: українська сторона зобов'язалася з початку 2010 р. приймати назад усіх, хто нелегально потрапив до Європейського Союзу з української території. Щоправда, процес масової реадмісії поки що вдалось заморозити до 2012 року, допоки в країні на належному рівні не буде організована ефективна міграційна служба. Третя – висловлювалися застереження, що у зв'язку з проведенням Євро-2012 число тих, хто в'їде на територію України, буде збільшуватися. Але чи всі потім вийдуть – важко сказати, та й ні з кого було б спитати. Ось у вирішенні подібних питань у повній мірі й має проявити себе новоорганізована служба. Власне, функції і повноваження цього важливого державного органу детально вписані в спеціальному «Положенні про Державну міграційну службу України». Отже, справа за ретельним виконанням покладених обов'язків.

Зокрема, хотілося б сподіватися, що ця служба буде провадити належну інформаційну політику, не допускаючи викривлень в оцінці хоча б тих самих подій навколо реадмісії. Наприклад, активісти партії «Свобода» лякають громадян загрозою для України прийняти на свою територію близько 7 млн мігрантів з азійських та африканських країн. Тут було б доречно детальніше поінформувати громадян України: у який спосіб реадмісія забезпечить Україну від

---

⁴⁶ Манцуров И. В Украине нет иммиграционной политики [Электронный ресурс] / И. Манцуров. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2010/02/16/26878_Igor_Mantsurov_V_Ukraine_n...

нелегальної міграції; як вона запобігатиме загрозі перетворення України у такий собі «відстійник» нелегальних мігрантів; хто візьме на себе витрати на їх транспортування й утримування; як угода про рєадмісію впливатиме на введення спрощеного візового режиму між Україною і ЄС? Все це – аж надто актуальні проблеми, а тому брак належної інформації тут недопустимий.

Як тут не згадати стару істину: «зволікання смерті подібне». На очах українців, зазначав депутат Юрій Кармазин, з'являються цілі мікрорайони-земляцтва, значна частина яких занята не просто в нелегальному, а й кримінальному бізнесі. Згідно з соціологічними опитуваннями Інституту Горшеніна, понад 60 % українців вважають реальною небезпеку виникнення в державі міжнаціональних конфліктів. В Україні, яка ще недавно славилася своїм толерантним ставленням до іноземців, з'являються групи скінхедів, що влаштовують бійки і підпали торговельних палаток мігрантів. Хай цих випадків не так багато, але їх заводії починають настирливо нав'язувати свій стиль ставлення до представників інших рас і національностей, та й до іммігрантів в цілому. Соціологічні дані підтверджують ці тенденції, а ми можемо наочно упевнитись у цьому, спостерігаючи за активізацією різноманітних парамілітарних козачих угруповань, які проголошують своєю місією захистити православне населення від супостатів⁴⁷.

Показово, що в Україні з'являються громадські рухи, які виступають під тими ж гаслами, що й антиімміграційні рухи в Європі. В державній політиці, заявляють вони, наголос повинен робитися не на «захисті національних меншин», а на захисті корінного населення й усталеного способу життя країни, захисті національної безпеки та обороноздатності країни. Так, лідер Українського Руху проти нелегальної імміграції Ярослав Дунаєв у своєму інтерв'ю акцентував на так званій етнічній злочинності, де, мовляв, склався своєрідний «розподіл праці»: представники одних етносів спеціалізуються на квартирних крадіжках та викраденні автомобілів, других – на шахрайстві із застосуванням гіпнозу та під виглядом «працівників соціального забезпечення», третіх – на наркотрафіку афганського героїну, четвертих – на розбійних нападах та викраденні заручників, а представники п'ятих етносів – на вивезенні молодих українок з метою сексуальної експлуатації.

---

⁴⁷ Івженко Т. В Украине растут ксенофобские настроения [Електронний ресурс] / Т. Івженко. – Режим доступа: <http://www.ng.ru/printed/251625>.

В такий спосіб криміналітет набуває етнічного забарвлення. Ми ж спеціально уникаємо тих етнічних характеристик, до яких вдався Ярослав Дунаєв, щоб не втягуватись у процес нагнітання етнофобії.

Однак слід визнати, що одним твердженням – «злочинність не має етнічної ознаки» – тут не обійтись. Очевидно, експерти міграційної служби мали б провести вивчення такого феномену, як «етнічна злочинність», якщо він не просто має ходження на побутовому рівні, але вже й озвучений у діяльності громадських рухів. А після вивчення експерти міграційної служби мали б розробити конкретні рекомендації, в тому числі й про необхідні профілактичні заходи щодо недопущення наростання етнофобії шляхом культивування в суспільстві духу толерантності та взаєморозуміння. В чому не можна не визнати слушність судження Ярослава Дунаєва, то це в тому, що «потрібна продумана політика, яка має спершу визначити – хто нам насправді потрібен? Безграмотний погонич ослів, який буде займатися продажем «травки» з огляду на відсутність будь-якої спеціальності, чи висококласний інженер, IT-спеціаліст?»⁴⁸.

Отже, в суспільстві назрів об'єктивний попит на продуману міграційну політику на державному рівні, якої до останнього часу бракувало. Пошлемось на авторитетне судження уже згаданого Ігоря Манцурова – експерта Міністерства економіки України: «Це не є політика. Я б сказав, це є якась система, яка дійсно якимось чином облаштовує життя мігрантів. А якраз політики немає. Якщо ми поглянемо на міграційну політику тої ж Канади, Німеччини... ці країни зацікавлені в міграції висококваліфікованої робочої сили. За певними віковими групами. Тобто насправді приїздять люди, які можуть зайняти своє місце на ринку праці, які ще будуть два десятиліття плідно працювати на виробництві. І тоді через 20 років отримають пенсію і так далі... У нас же немає такої політики – ось у чому справа»⁴⁹.

Тим часом «процес пішов» – деякі іноземці обирають Україну для подальшого постійного проживання. Пошлемось знову на авторитетне судження експерта Міжнародної організації з міграції Ман-

---

⁴⁸ О любви нелегалов к Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politiconl.at.ua/forum/12-406-1>.

⁴⁹ Манцуров И. В Украине нет иммиграционной политики [Электронный ресурс] / И. Манцуров. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2010/02/16/26878_Igor_Mantsurov_V_Ukraine_n...

фреда Профазі. Він наголошує на тому, що Україна не лише країна походження мігрантів, вона також є країною призначення міграції – сюди їдуть працювати люди з різних країн. Але тут слід насамперед виходити з того факту, що внаслідок демографічних процесів Україна стає суспільством, що старіє, а відтак у майбутньому потреба в іноземних трудових іммігрантах буде лише збільшуватись. Особливо тоді, коли економіка стане відроджуватись і набирати темпів зростання.

З цих причин, а також внаслідок загального впливу глобалізаційних процесів, українське населення має бути готовим до того, щоб спокійно і виважено сприймати суспільство, яке стає все більш різноманітним, оскільки і в Україну будуть прибувати люди з усіх кінців світу для проживання – тимчасового чи постійного. Пускати цей процес на самоплив було б необачно – такі глибокі суспільні трансформації вимагають потужного наукового супроводу й широкої освітньої практики, оскільки, як на нашу думку, сам термін «толерантність» для багатьох громадян України й до останнього часу все ще залишається незрозумілим, а тим більше – незрозумілою залишається сама сутність і конкретне наповнення політики й суспільної практики щодо мігрантів. Тут насамперед треба, щоб вони, за словами Манцурова, були впевнені в наявності в Україні «певного статусу й певного рівня. Щоб ті ж мігранти, коли потрапляють у нові пункти тимчасового утримування, розуміли, що потрапили не в якусь дику країну, а в цивілізовану Україну»⁵⁰.

Низка делікатних проблем, які ми часто намагаємось сором'язливо обходити в дискурсі (часто з метою уникнути огульних звинувачень у расизмі абощо), слід спокійно і виважено, на належному науковому рівні обговорювати й вирішувати шляхом діалогу й порозуміння, а не методом навішування політико-ідеологічних ярликів. Насамперед слід доходити до спільної думки щодо розв'язання зафіксованого документами ЮНЕСКО завдання «учитися жити разом». Той же Манцуров, посилаючись на свій життєвий досвід роботи в різноманітних міжнародних організаціях, описує ситуацію так, як вона склалася на сьогодні, не стаючи в позу оракула і не приписуючи якихось універсальних рецептів: «Безумовно, вони (мігранти. – *Авт.*) несуть із собою хвороби, з якими ми раніше не зіштовхувалися, або ж ті, які в нас існують, наприклад, СНІД.

---

⁵⁰ Там само.

У них немає засобів до існування – зростає рівень злочинності. Вони претендують на найнизькооплачуваніші види праці, займають певну нішу на ринку праці, що в цілому не сприяє розв'язанню проблем корінного населення країни. Але найстрашніше – вони, вибачте, сексуально активні. Це достатньо молоді люди, і деякі з них цілеспрямовано шукають можливість залишитися в Україні. Якщо не знайти роботу, то одружитися з україночкою. З'являються діти від змішаних шлюбів, що б'є по генотипу нації. Я розумію, що це процес глобалізації, який спостерігається в усіх країнах, але мені все одно жаль слов'янського генотипу. Так, близько року тому Швейцарія вступила в Шенгенську зону. Я досить часто бував там, але коли приїхав через півроку після вступу, я не впізнав країни. На вулицях з'явилася велика кількість румун, молдаван, циган і вихідців із північної Африки, Південно-Східної Азії. Різко – за півроку, просто неможливо впізнати Женеви. Так що невідомо, що буде через 100–150 років зі слов'янами»⁵¹.

Ми спеціально навели таку довгу цитату, щоб не бути звинуваченими, як це дехто любить іноді інкримінувати, «у вириванні цитати з контексту». Найбільш сумнівні тут, як на нашу думку, положення про самоцінність певного «слов'янського генотипу», а також судження про «генотип української нації». Тим не менше, як ми пересвідчуємось – із дискусій в країнах Європейського Союзу щодо відмови від політики «мультикультурності», так і з активізації цього питання в громадських рухах України – проблема ця поставлена самим плином життя. А тому вона має бути науково описаною й осмисленою в подальшому суспільному дискурсі. Наприклад, у прогнозі політолога Вадима Карасьова вона сформульована в такий лаконічний спосіб: «Європа потемніє, і Україна також».

Згадуваний вище представник МОП в Україні Манфред Профазі подає приклад вдумливого ставлення до аж надто делікатних проблем, пов'язаних з мігрантами: «Іноземні трудові мігранти в Україні, в цілому, стикаються з тими ж проблемами, що й українці за кордоном – їх праця часто низькооплачувана, існує й загроза невиплати зарплатні. Так звані "видимі меншості" також можуть стикатися з такою проблемою, як ксенофобія, а також можуть стати

---

⁵¹ Манцуоров И. В Украине нет иммиграционной политики [Электронный ресурс] / И. Манцуоров. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2010/02/16/26878_Igor_Mantsurov_V_Ukraine_n...

жертвами злочинів, пов'язаних з ними»⁵². Уникаючи будь-яких звинувачень на кшталт «природженої українцям етнофобії», чим іноді грішать деякі одіозні ідеологи в Україні, Профазі наголошує на тому, що слід насамперед зосередити увагу на сфері освіти: важливо щоб українська спільнота знала, як взагалі функціонує ринок праці; щоб населення України було інформоване про існування мультикультурності; щоб люди були зацікавлені в інформації про інші культури, життєдіяльність і нормативні цінності інших народів; про ту користь, яку може принести Україні «діалог культур». Врешті-решт, сприйняти ту думку, що не годиться говорити про мігрантів як про «нелегалів», хоч на загал це поки що досить поширено. Тут слід виходити з того, що сам цей термін є некоректним, оскільки перетин кордону може бути нелегальним, але людина як особистість не може бути «нелегалом». Таке ставлення до представника іншого народу лише породжує ксенофобію як нетерпимість (а то й ненависть) до всього чужого, незнайомого, іноземного. Тим більше, коли так не делікатно випікається справжнє тобі тавро – «нелегал».

Власне, не оглядаючись на те, наскільки ефективно новостворена Державна міграційна служба зможе розв'язати цей клубок суспільних проблем, доля сумлінного науковця і освітянина сама по собі приречена на те, щоб «сіяти добре, розумне і вічне». То ж залишається культивувати оце «поле неоране» – ідентичності за умов глобалізаційних змін – з почуттям відповідальності як перед пам'яттю предків, так і перед власним сумлінням та з думкою про мир і добробут майбутніх поколінь.

---

⁵² Українцям надо привыкать к увеличению числа иностранцев [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://biz.liga.net/interview/print-EI100051.html>.

Глава 4

ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПРИРЕЧЕНІСТЬ НА КОРПОРАТИВІЗМ?

Народження наукової істини проходить певні етапи: про нову думку скептики спершу стверджують, що «це нонсенс»; далі з'являються судження, що «в цьому щось є»; і насамкінець всі приходять до згоди, що «нічого нового в цьому немає, бо так всі думають». Так сталося із судженням про те, що потужний процес глобалізації неминуче актуалізує проблему національної ідентичності. Сьогодні це – загальноновизнана істина.

Тим не менше, на рівні публіцистики (а це вагомий чинник формування громадської думки!) час від часу все ще поширюються судження про нібито безперспективність національної ідентичності для нинішньої України. Як аргумент зазначається, що «до сьогодні в Україні не було остаточно сформованої нації», і тому цивілізаційний розлом автоматично перетворює Україну на геополітичну зону «з невизначеною, гібридною і фрагментарною ідентичністю», що в культурологічному й етнополітичному сенсі «це й досі незібрані землі», де одна частина належить заходу, інша – сходу, тобто західнохристиянській цивілізації та православної. Тому в Україні ще немає колективності, немає національної солідарності та спільності й, по суті, немає консолідованої політики, без якої неможливі визначення та реалізація цілей і місії країни. Формулюється й надзавдання політичного моменту: «Щоб стати нацією нового типу, Україні треба стати постнаціональною державою». Усе це не може не насторожувати.

На проблему ідентичності звертають увагу й провідні українські науковці. Наприклад, академік П. Толочко у свій час зазначав, що «після п'ятнадцяти років суверенного державного розвитку українське суспільство виявилось ще більше розколотим, аніж на зорі незалежності». Це явище він пояснював наслідком «різкого падіння культури народу, його освітнього рівня» та сумнівними політичними переконаннями й ціннісними орієнтаціями українців: «Одні ждуть не дїждуться, коли країна ввійде в Євроатлантичний союз, інші категорично не сприймають такої перспективи. Для одних російська мова є другою рідною, створеною, у тому числі, багатьма видатними українцями, для інших – імперською й іноземною. Аналогічні позиції мають місце в оцінках Переяславської ради, голоду 1932–1933 рр., Великої Вітчизняної війни, ОУН – УПА й багатьох інших явищ української історії. Усе це говорить про те, що українське суспільство не відповідає поняттю "єдина політична нація". Така в Україні ще не склалася. І, що найбільш печально, ніщо не говорить про те, що визначився процес її складання»¹.

Зі стурбованістю П. Толочка перегукується позиція академіка Я. Яцківа та його колег: «Так склалося, що й досі українська нація не є остаточно ідентифікованою. Тобто й донині ми чітко не усвідомлюємо того, хто ми, хто наші пращури. Коли виникла українська нація? У цьому питанні є переплетіння і аратської, і скитської, і сарматської та інших концепцій. Немає також визначеності з віком зародження нації: часові виміри коливаються від семи з половиною тисячоліть до 500 років». Щоправда, зазначають вони, з'являється впевненість, що українське відродження відбуватиметься через формування сучасної європейської нації з усіма ознаками цивілізованої держави, ринкової економіки, інформаційної культури, «посткласичної» (сучасної) науки².

Характер подібних заяв засвідчує, що проблема національної ідентичності в Україні назріла і є однією з магістральних. Невизначеність із цього питання створює в країні зневіру й відчуття загрози суспільній безпеці, перетворення нашої держави на «сіру зону» невизначеної ідентичності із сумною перспективою подальшого

---

¹ Див.: Газета 2000. – 2006. – № 27–28. – 14 лип.

² Яцків Я., Бублик С., Канигін Ю. Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї [Електронний ресурс] / Я. Яцків, С. Бублик, Ю. Канигін. – Режим доступу: http://www.universum.org.ua/journal/2002/yackiv_7.html.

існування на «цивілізаційній периферії». Формат дискурсу впливає із самого життя й потребує серйозного й копіткого розгляду. Відтак і Україна, як і кожна інша країна окремо, мала б знайти свою стратегію для того, щоб найбільш оптимальним чином зібрати «урожай» можливих вигід від глобалізації – як короткострокових, так і тривалих у часі. Але це все – в ідеалі, у досить віддаленій і такій жаданій перспективі.

4.1. Багатоярусна ідентичність

Тим часом, «іронія історії» час від часу нагадує про себе закономірними плодами перебування України на периферії глобалізованої світ-системи. За словами заступника директора Національного інституту стратегічних досліджень Олександра Литвиненка, «впродовж всіх цих 20 років не відбулося глибинного усвідомлення національних інтересів, не відбулося глибинного усвідомлення того, як повинна розвиватися наша держава... *Не дивлячись на те, що впродовж усіх років була засвоєна європейська демократична риторика, ми можемо бачити, що головна зміна, яка відбулася – це побудова після 1994 року в нашій країні жорсткої олігархічної системи, причому побудова абсолютно свідомо*» (курсив наш. – Авт.) На думку експерта, «не дивлячись на величезну кількість різноманітних заяв, ця ситуація цілком влаштовує українське суспільство, яке на виборах, визнаних світом, підтримало сили, які виступають за збереження олігархічної системи»³. Отож, точкою відліку в аналізі системи національної ідентичності, як на наш погляд, має стати розгляд рівня усвідомлення нами викликів сучасного глобалізованого світу та ступінь нашої готовності відповісти на ці виклики.

Власне, дискусія щодо усвідомлення національних інтересів не тепер розпочалася і, судячи з усього, не скоро завершиться. Утвердження нації як основної цінності в європейській історії впродовж XIX–XX ст. характеризувалося піднесенням рухів за незалежність та утвердженням націоналізму як політичної ідеології,

---

³ Янукович укрепляет олигархическую систему [Электронный ресурс] // Эксперт. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/digests/show/ekspert-yanukovich-ukreplyaet-o...>

найважливішим принципом якої була вимога, аби кордони держави збігалися з «кордонами» нації. Видатний англійський дослідник Е. Сміт, намагаючись знайти спільні ознаки для всіх різновидів націоналізму, подає такий перелік тверджень: 1) людство природним чином поділяється на нації; 2) кожна нація має самобутній характер; 3) джерелом політичної влади є нація, колектив у цілому; 4) задля свободи й самореалізації люди повинні ототожнювати себе з нацією; 5) нації можуть реалізуватися тільки у власних державах; 6) відданість нації-державі вища за інші відданості; 7) найважливішою передумовою всесвітньої свободи й гармонії є зміцнення національної держави. Такі програмні засади є націоналізмом у широкому значенні цього слова⁴.

У більшості випадків дослідники дотримуються спільної думки про націоналізм – ідеологію, у якій нація є найважливішим поняттям і основною цінністю. Однак тривалий час такий націоналізм у Європі не мав вигляду окремої політичної ідеології, зазвичай він виступав складовою інших європейських політичних ідеологій – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму, фашизму чи комунізму. Наприклад, у руслі лібералізму Дж. С. Мілль розглядав націю не як основну чи самодостатню цінність, а лише з погляду досягнення ефективності політичного врядування. Так само й щодо України М. Драгоманов (у руслі традицій ліберальної політичної думки) теж не вважав націю винятковою самодостатньою цінністю, а її захист пояснював тим, що вона є емпіричною реальністю. Для просвітництва й поступу, вважав Драгоманов, необхідно враховувати реальне суспільне явище, а отже, ставитися до національної належності людини як до «історичної даності».

Проте є й інше, характерне для ХХ ст., вужче розуміння націоналізму, яке пропагували ті чи інші організації та партії, що проголошували себе націоналістичними. Вони вважали націю найвищою й абсолютною цінністю. Наприклад, абсолютизація нації, характерна для українського інтегрального націоналізму Д. Донцова, була притаманна діяльності ОУН. Особовий склад цієї організації, рівень освіти, а також моральні й організаційні здібності кадрового складу – усе це зумовило широке неприйняття ідеології інтегрального націоналізму нинішньою масовою свідомістю України:

---

⁴ Smith A. D. Theories of Nationalism / A. D. Smith. – New York ; Evanston ; San Francisco ; London, 1971. – P. 21.

«Український націоналізм у сучасній домінуючій інтерпретації перебуває в полоні вузької історично-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто міцна пов'язаність із діяльністю націоналістичних організацій 30–40-х років ХХ ст. стала на перешкоді того, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи»⁵.

Постає запитання: чи зможе націоналізм з його ідеалом абсолютного національного суверенітету забезпечити суспільну безпеку нинішній Україні? А якщо ні, то яке місце й роль судилися Україні в сучасному глобалізованому світі та ще й за тривалої фінансово-економічної кризи, час завершення якої нині не береться прогнозувати жоден відповідальний політолог чи економіст?

Насамперед виходитимемо з того, що націоналізм є явищем історичним і ставлення до нього, як і до концепції держави-нації як гаранта суспільної безпеки, змінювалось у часі разом з еволюцією людства. У Європі утвердження політичної стабільності, громадянського суспільства, ефективного політичного самоврядування і навіть ринкової економіки спостерігаємо саме в національних державах, які почали формуватися ще за абсолютних монархій. Поява національних держав не була реалізацією ідей націоналістів, а стала насамперед результатом певних об'єктивних передумов і суспільних спонук. Ще К. Дойч зазначав, що перед тим, як виникла національна самосвідомість, мало б спочатку виникнути те, що необхідно усвідомити.

Такі ж об'єктивні спонуки штовхали й противників націоналістів – захисників старих імперських порядків – намагатися «відмінити» національні рухи або за будь-яку ціну скомпрометувати їх. Наприклад, 60-і роки ХІХ ст. позначені піком британської імперської могутності й водночас піднесенням національно-визвольної боротьби під керівництвом Мадзіні й Гарібальді, а також боротьби феніїв у Ірландії. Тоді ж лорд Актон (згодом професор історії в Оксфорді) заявив, що теорія «національної незалежності» є однією з найбільш згубних сучасних теорій, хоча й «найбільш багатобічюючою щодо подальших можливостей». Біда в тому, що теорія «національної незалежності» загрожувала найдосконалішим державам, якими, на його думку, були Британська й Австрійська імперії.

---

⁵ Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 11–34.

На протипагу заяві Дж. С. Мілля в «Роздумах про представницьке правління», де стверджувалося, що «необхідною передумовою вільних інститутів має бути відповідність кордонів влади кордонам національностей», лорд Актон уважав, що таке розуміння є згубним пережитком Французької революції, проявом тенденції до обґрунтування необхідності національної держави спекулятивними, абстрактними, моністичними ідеями. Зокрема, іронізував він, спекулятивною ідеєю «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей». Отже, на думку лорда, «національну незалежність» потрібно засудити, оскільки потяг до неї неминуче призведе до революції, що порушить «органічний характер» повноважень чинної влади⁶.

Ставлення до «національної незалежності» трохи змінилося напередодні Першої світової війни. О. Бауер, прихильник всезагального соціалізму, прагнув довести, що загрозливі для Австро-Угорської імперії національні конфлікти «зняті» у його проекті наднаціональних, соціалістичних Сполучених Штатів Великоавстрії. Усі сучасні нації, наголошував він, подібним чином пережили промисловий капіталізм, хоча й не водночас. Досягнута ними національна спільність, перекресливши класове розмежування, згуртувала окремі групи довкола ідеї «спільності долі», що трактувалася не як міфологічний фатум, а як колективне устремління в майбутнє. Це прагнення трансформувалося за допомогою загальноприйнятої мови й норм повсякденної поведінки, спільних політичних інститутів у так званий національний характер, який і забезпечував сталість і спадкоємність держави-нації. Запровадження соціалізму, прогнозував О. Бауер, розставить усе на свої місця, варто лише вийти на наднаціональний рівень розв'язання актуальних проблем.

Однак після 1918 р. все різко змінилося. Падіння Австро-Угорської, Німецької, Російської, а також Османської імперій стало розплатою за недооцінювання національних рухів. Більшовизм у СРСР усвідомлював силу цих рухів і з тактичних міркувань змушений був формально визнати території й культури своїх основних національностей, водночас підпорядкувавши їх загальному плану побудови «загірної республіки», чим завоював прихильність величезної маси малописьменних і змучених тягарем війни й злид-

---

⁶ Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.

нями людей. Більшовизму протистояв універсалізм двох провідних сил Заходу: ліберальної капіталістичної демократії, з одного боку, і фашизму – з іншого. Сталося так, що найпомітніші наукові дослідження в міжвоєнний період (Г. Кон, К. Геєс) будувалися на бінарній опозиції «хорошого» демократичного і «поганого» авторитарного методів розв'язання національного питання.

Звільнення європейських колоній в Азії й Африці між 1945 та 1975 р. майже не вплинуло на поглиблене усвідомлення ситуації національної та громадянської ідентичностей з огляду на бідність, а отже, і внутрішню конфліктність новоутворених держав, розвиток більшості з яких був підпорядкований панівним тенденціям світового розвитку. Справжнім глобальним потрясінням стало піднесення національних рухів у двох невеликих державах. Героїчна війна В'єтнаму проти могутніх Сполучених Штатів Америки засвідчила, як «периферійний» рух за національну незалежність може сколихнути громадськість Америки, Франції, Німеччини, Японії. 1968 р. пройшов під знаком таких харизматичних особистостей, як Мао Цзедун, Г. Маркузе та Че Гевара. Водночас гуркіт брежневських танків, що придушили Празьку весну, мав неабиякий резонанс у самому Радянському Союзі, що набув форми дисидентського руху, який згодом став одним із чинників розпаду радянської імперії. Та й у «старій Європі» розвиток наднаціонального співтовариства супроводжувався активізацією войовничого націоналізму в Північній Ірландії, Шотландії, Каталонії, на землях басків.

За цих умов Європа намагалася переосмислити роль і значення національної й громадянської ідентичностей та вдавалася до запобіжних заходів задля гарантування суспільної безпеки. У міжвоєнні роки дискутували про те, що потужна національна економіка мала б забезпечити такий рівень добробуту, який «зняв» би гостроту національних проблем і дав владі широкі можливості для маневрування з метою забезпечення внутрішнього порядку й охорони своїх кордонів. Ситуація різко змінилася в 70–80-і роки ХХ ст. Дешевий і швидкий транспорт уможливив безпрецедентну міграцію населення по всьому світу, зокрема жителів колишніх колоній. Електронна революція привела до створення потужних систем зв'язку, які виходили з-під контролю національних держав. Рух фінансового капіталу набув таких масштабів і швидкості, які раніше годі було й уявити. Посилювалося панування транснаціональних систем виробництва. Повною мірою постали загальносвітові проблеми: можливість ядер-

ної смерті планети, руйнування озонового шару, зникнення різних видів живих організмів; загострення демографічних проблем, поширення епідемій, наприклад СНІДу. Світ входив у добу глобалізації.

Усе це загрозувало розмиванням того, що об'єднувало поняття «держава-нація». Масова участь громадян-чоловіків у національній обороні була одним з наймогутніших чинників, який колись гарантував суспільну безпеку й внутрішню єдність феномену держави-нації. Серйозні новачії у військовій сфері і перехід до професійної найманної армії розмивали основу цієї єдності. За таких умов національний рух почав трактуватися (Е. Геллнер) як неминуха і конструктивна відповідь на виклики великого перетворення статичного аграрного суспільства на світ високотехнологічного виробництва й автоматичних зв'язків. Ідеться про поширення стандартів «високих культур» (які маскуються під суто національні), що мали б забезпечити для своїх народів створені й фінансовані державою могутні системи освіти. Їх призначення полягало в підготовці людей до виживання в умовах високорозвиненого поділу праці й потужної соціальної мобільності.

Водночас національні культури зіткнулися з різного роду проявами глобалізму у вигляді «вестернізації», некритичного копіювання «американського» способу життя, стилю мислення, моральних і культурних цінностей. Це викликало зворотну реакцію – прагнення до збереження своєї етнокультурної, національної ідентичності, яка виявляється в усвідомленні людиною себе частиною певної етнічної спільноти. Звідси підвищена увага до національної ідентичності, потреба консолідації етнічної спільноти, спроби напрацювання об'єднаного національного ідеалу за нових соціальних умов, збереження й відособлення своєї національної міфології, культури й історії.

Потрібно наголосити на тому, що ідентичність не обмежується національним аспектом, не менш важливою є громадянська ідентичність, заснована на усвідомленні своєї належності до певного суспільного організму, який має забезпечити її права людини й громадянина. У соціокультурному плані громадянська ідентичність – це сукупність сталих рис, які дають тій чи іншій соціальній групі змогу відрізнити себе від інших і тим самим визначити своє місце й роль у системі суспільних відносин. У цьому розумінні громадянська ідентичність завжди виступає соціальним конструктом.

Що ж стосується національної ідентичності, то разом із громадянською, культурною, релігійною, політичною й регіональною

вона є одним з різновидів ідентичності, але не рядовим – з її претензією на універсальність у визначенні соціально-культурного аспекту нації. І то неспроста, оскільки функція національної ідентичності полягає в прагненні «гомогенізувати» населення країни, зробити його однорідним і консолідованим, проїняти спільними інтересами й уявленнями про «спільність долі». Визначальними характеристиками стають: мова, моральні норми й цінності, історична пам'ять і релігія, міф про спільних предків і уявлення про рідну землю. Значущість ознак може змінюватися залежно від особливостей історичної ситуації, рівня консолідації етносу, особливостей іноетнічного оточення. Ставлення до інших етносів може бути більш чи менш адекватним, більш чи менш викривленим, а подеколи й неправдивим. Саме тому національна ідентичність як соціально-психологічний чинник може справляти значний вплив на відносини між людьми, стати причиною гострої соціальної нестабільності й виявлятися у національній нетерпимості до представників іншої національної групи.

Отоді на перше місце виходить проблема співвідношення національної ідентичності й суспільної безпеки. Звісно, кожна людина дбає про самозбереження. Тут також домінує її прагнення відчувати себе частиною «МИ» через усвідомлення своєї належності до групи, насамперед етнічної, у силу її сталості в часі, а ще тому, що окрему людину неможливо вилучити з етносу. Щоправда, належність до етносу визначається, зрештою, не біологічною спадкоємністю, а свідомим ототожненням себе з культурними цінностями й святинями того чи іншого народу. Згідно з визначенням Е. Сміта, національна ідентичність є «підтриманням і постійним відтворенням певного складу, набору цінностей, символів, спогадів, міфів і традицій, які становлять культурну спадщину нації, а також ідентифікацію окремих індивідів із цією виокремленою спадщиною, набором цінностей, символів, спогадів, міфів і традицій»⁷.

Зростання ролі й значення співвідношення національної ідентичності та суспільної безпеки для членів тієї чи іншої спільноти зумовлене різними, не в останню чергу глобальними чинниками: нерівномірним розвитком окремих регіонів планети, що спричинює економічну, соціальну й політичну експансію; світовою конкуренцією за ресурси Землі; надмірним впливом окремих націо-

---

⁷ Smith A. D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / A. D. Smith. – New York ; London ; Routledge, 1998. – P. 30.

нальних груп на економіку й політику держав; проявами національної нетерпимості в засобах масової інформації; віковичною потребою людини в безпеці, що й зумовлює створення груп за спільними інтересами та соціокультурними цінностями.

Так, період, який розпочався після закінчення доби біполярності та розпаду комуністичної системи, супроводжувався цілою серією протистоянь і збройних конфліктів, що поставило проблему ідентичності в контекст національної і міжнародної безпеки. Саме на це звернув увагу французький філософ і соціолог П. Гаснер: «І на Заході, і на Сході, у центрі й на периферії культурна ідентичність і суспільна безпека стали центральним мотивом поведінки й предметом політичних конфліктів»⁸.

Форми й методи забезпечення людськими колективами своєї ідентичності та безпеки відповідно до наявності зовнішніх загроз також еволюціонують. Починаючи з XVII ст., тобто з часу зародження сучасної держави і сучасної системи міжнародних відносин (Вестфальський мир 1648 р.), ця діада – «ідентичність» і «безпека» – політично забезпечується національною державою. Проте це зовсім не означає, що держава – то єдино можлива форма колективної ідентичності на всі віки і єдиний вектор безпеки політичних спільнот. Держава є продуктом людської діяльності, вона виникла історично. Саме тому ми не говоритимемо про «національну безпеку», а розглянемо питання в руслі «суспільної безпеки».

Нинішні глобальні процеси підводять нас до думки, що виживання для суспільства – це і є, власне, питання ідентичності, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню: достатньо того, що певна історична спільнота більше не зможе жити, як колективне «МИ». Саме тому нинішні підходи пов'язані не лише з принципом непорушності кордонів як елементом структурування суспільства, а й не меншою мірою з культурною логікою відносин між «ними» і «нами», а також із такими ризиками для існування спільноти, як міграція, чистота довкілля, загрози ядерного випромінювання техногенного походження тощо. Ідеться також про нашу здатність відповісти на глобальні виклики часу. Беззаперечно визнаючи першорядну роль держави у сфері суспільної

---

⁸ Hassner P. Beyond Nationalism and Internationalism. Ethnicity and World Order / P. Hassner // Survival. – Vol. XXXV. – № 2. – London : IISS. – 1993. – March-April. – P. 58.

безпеки в наші дні, варто розглянути в теоретичному плані еволюцію уявлень про національну ідентичність у людських колективах у різні періоди й епохи, їхні уявлення про систему безпеки й умови виживання.

У сучасній літературі виокремлюють чотири етапи становлення системи забезпечення ідентичності й гарантування безпеки, принаймні щодо європейського континенту⁹.

Перша система – абсолютної монархії – остаточно сформувалася після Вестфальського миру 1648 р. Саме вона поставила крапку на множинності підданства, характерному для феодального ладу: з багат шаровою (multilayer) феодальною системою, де підданство існувало водночас і перед місцевою політичною владою (сеньйором), і перед носієм національної влади (королем), і перед двома універсальними владними структурами – церквою та імператором. Згідно з принципами Вестфальського миру все це замінила вертикальна система влади, де політичні суспільства кристалізувалися довкола раціоналізованої світської влади, уписаної в кордони держави, що стала єдиною дійовою особою міжнародних відносин. Держава в межах своїх кордонів стала як суверенною владою щодо індивідів, так і військовою силою у відносинах з іншими державами.

Друга європейська система – національних держав – устанавлюється після Французької революції 1789 р. По суті, вона розвиває й зміцнює систему Вестфальського миру, але має суттєві новації. Держава вже виступає не лише гарантом безпеки громадян, які проживають на її території – вона стає втіленням їхньої національної й громадянської ідентичності як свідомого політичного співтовариства, що самоорганізується. Відбувся якісно новий стрибок – зародження націоналізму як політичного принципу, що утврджує необхідність збігу політичної й національної єдності, зародження теорії політичної легітимності (зокрема, вимоги щодо збігу етнічних кордонів із політичними). Однак є суттєве застереження стосовно двох варіантів націоналізму, які характеризуватимуть національні держави в ХІХ–ХХ ст. Ідеться, по-перше, про націоналізм Французької республіки, заснований на принципі території громадянства, де переважає громадянська ідентичність, і, по-друге, про натхненний філософом Й. Гердером німецький націоналізм, заснований на

---

⁹ Ремакль Э. Заключение / Э. Ремакль [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://poli.vub.ac.be/publi/etni-3/concl.htm>.

романтичному пориванні до спільних культурних коренів етносу, його системи моральних цінностей і міфів національної історії щодо «спільності долі».

Унаслідок принципових внутрішньополітичних зрушень змінюється й система міждержавних відносин, яка вже ґрунтується на потужніших за Вестфальську систему колективних ідентичностях – національних державах, оскільки відтепер кожне політичне співтовариство повністю отожднює себе з державою. Відбуваються дві принципово важливі зміни в міжнародній системі. З одного боку, географічні кордони й історична легітимність як дві основи геополітики стають найважливішим, мало не на релігійному рівні, сенсом ідентичності національної держави, а з іншого – неабияк удосконалюються способи ведення війни, у яку втягується вся нація як учасник і, відповідно, як жертва. Війни мобілізують нації, охоплюють усю планету, ведуться задля оволодіння морським і повітряним простором, підживлюються технічним прогресом, одним з останніх досягнень якого стала ядерна зброя, що поставила на карту не тільки безпеку, а й перспективу виживання людства.

Саме з появою в 1945 р. ядерної зброї з'являється *третьою* міжнародна система забезпечення ідентичності й суспільної безпеки, яка отримала назву «біполярність». Ця система диктує нову діалектику – діалектику протистояння двох ідеологічних проєктів з універсальними претензіями, які втілилися в організації, що були віддзеркаленням одна одної – Північноатлантичний і Варшавський договори, ЄС та РЕВ. Відтепер зв'язок між ідентичністю і безпекою встановився не на рівні національних держав, а на рівні політико-ідеологічних блоків. Щоправда, у межах блоків відбувалися спроби недопущення національних конфліктів і забезпечення суспільної безпеки на регіональному рівні. Перший досвід набувався в практиці розв'язання національного питання на теренах Радянського Союзу й Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Однак під гнітом імперської спадщини й недемократичного характеру комуністичної системи ця спроба зазнала краху після 1989 р. (падіння берлінської стіни й розпад СРСР і СФРЮ). Спроби врегулювання протистояння раніше антагоністичних національних держав (зокрема, Франції й Німеччини) утілилися в створення Європейського Економічного Співтовариства. Нові принципи національної ідентичності й суспільної безпеки формувалися під захистом американської «ядерної парасольки» і зрештою набули вигляду проєкту

запобігання війнам завдяки економічній та політичній інтеграції, що мала покласти край гегемонізму великих держав над малими, а також базових принципів наднаціональної демократії.

Четверта міжнародна система забезпечення національної ідентичності й суспільної безпеки почала формуватися після 1989 р. Ми вважаємо, що цей процес далекий від завершення. З одного боку, розпалася біполярна система безпеки НАТО – Варшавський договір і було знято з порядку денного ідеологічну опозицію капіталізму й комунізму. З іншого боку, світ опирається встановленню системи «глобального управління» та однополярних тенденцій американської наддержави й тяжіє до багатополлярної геополітики. Америка ж прагне створення «трикутника» США – Європейський Союз – Японія і перерозподілу сфер впливу й відповідальності. Разом з тим на європейському континенті зберігаються універсалістські тенденції колективної безпеки наднаціональної демократії в рамках Європейського Союзу, що забезпечують відтворення культурних і національних чинників як потужних елементів ідентичності.

Загалом система ще далека від завершення, однак уже виразно проглядаються її основні параметри й тенденції розвитку. Насамперед уже не йдеться про абсолютний національний суверенітет. Вибудовується багатоярусна система ідентичності й суспільної безпеки, складовими якої є інтернаціоналізм (іноді вживають поняття «космополітизм») і регіоналізм (як уособлення ширших політичних і економічних ансамблів). Водночас утверджуються субнаціональні співтовариства (етнічні й інші) тією самою мірою, що й транснаціональні співтовариства (у межах релігій, соціальних класів). Зрештою, усі ці чинники накладаються на націоналізм і встановлюється таке співвідношення між національною ідентичністю й громадянською, яке гарантуватиме суспільну безпеку. В основу цього співвідношення покладено взаємодію між різними рівнями людських лояльностей, цінностей та інтересів.

Отже, недопущення чи врегулювання сучасних міжнаціональних конфліктів, ведення ефективної етнонаціональної й регіональної політики потребує тверезого й неупередженого аналізу взаємозалежностей між різними рівнями ідентичності, зокрема їх внутрішніми й міжнародними вимірами, а також регіональними й універсальними рівнями. Жити в сучасному глобалізованому світі й бути незалежним від багатоярусної системи ідентичності – неможливо.

4.2. Віхи самоствердження

Одним із потужних чинників суспільного поступу є зростання рівня самоусвідомлення народом своєї місії й призначення у світовому розвитку. Міць держави виявляє себе насамперед у громадянській свідомості народу. Наріжним каменем є соціонормативна культура, цивілізаційні моральні постулати, на яких ґрунтуються найгуманніші суспільні ідеали – як соціальні, так і національні. Ідеться насамперед про повагу до самотності особистості, людської гідності, визнання свободи самореалізації людини як найвищої суспільної цінності.

Проте історичний досвід переконує, що шлях до реалізації цих цінностей тернистий, а подеколи й трагічний. Він пролягає через пізнання й самоусвідомлення народом неповторної вартості своїх духовних надбань – історико-культурних, правових, політичних, економічних тощо, які, власне, і характеризують творчий потенціал народу й спонукають до кристалізації його в державницько-політичну спільноту на вищих ступенях розвитку людської цивілізації. Історичний досвід становлення й самоорганізації України – яскравий тому приклад. За оцінкою відомого політолога З. Бжезінського, зрушення в Україні впродовж років незалежності – «це вражаючі досягнення, можливо, найбільш вражаючі серед держав, які з'явилися після розпаду Радянського Союзу (за винятком Прибалтійських країн)... Ми вважаємо, що, спостерігаючи за прикрими подіями в сучасній українській політиці, корисно пригадати той довгий шлях, який Україна вже успішно здолала. Це дає підстави сподіватися, що український народ, за умови зосередження зусиль і політичної волі, зможе завершити перетворення країни в сучасну та демократичну європейську державу»¹⁰.

Основне досягнення України в 1990-х роках – створення суверенної, незалежної держави, що здобула міжнародне визнання після розпаду Радянського Союзу. Більшість населення України проголосувала за незалежність у грудні 1991 р. Розбудова держави – це довгий, складний і важкий процес, що поєднує: 1) розбудову сучасних демократичних інституцій; 2) створення елементів складної ринкової

---

¹⁰ Бугайський Я. та ін. Україна: оцінка шістнадцяти років незалежності. Звіт складено для Партнерського комітету США – ЄС з питань України / Центр стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csis.org/files/media/csis/pubs/080225_bugajski_ukraine.pdf.

економіки; 3) набуття міжнародного статусу та формування зовнішньої політики й політики безпеки в складних умовах змін у Європі та Євразії. У кожній із цих сфер було досягнуто значних успіхів.

Показовим став факт появи в США в 1994 р. розвідувальної оцінки спецслужб: «Україна: нація в небезпеці». У цьому дослідженні висловлювалися сумніви щодо існування незалежної України через 10 років. Скептичне ставлення до стабільності України пояснювалося такими чинниками: тісні етнічні, мовні й релігійні зв'язки України з Росією; коротка історія існування України як незалежного міжнародного суб'єкта, відокремленого від Росії; значний відсоток населення російського походження; тісні зв'язки української політики, економіки, армії з Росією як наслідок радянського періоду. Нині питання так не стоїть – Україна розбудувала незалежні (хоча й недосконалі) державні інституції, а також має широке міжнародне визнання. Хоча українська національна та громадянська ідентичність традиційно була найяскравіше виражена в Західній та Центральній Україні, населення на сході України також дедалі більше поділяє цю ідентичність. Попри міжкланові протистояння й порухи, правлячі кола України все-таки зуміли уникнути загострення етнічних проблем, а за потреби й вирішували їх. Лише Крим, унаслідок відверто провокаційних дій певних сил, певний час залишався викликом українській державності, хоча й тут проблеми пішли на спад. Значних успіхів домоглася Україна й у вирішенні міжконфесійних конфліктів.

Досягши значного прогресу в створенні демократичних інститутів, за оцінкою міжнародної організації Freedom House, Україна в 2005, 2006 та 2007 рр. отримала рейтинг «вільної» і стала єдиною на пострадянському просторі (крім Прибалтійських країн), що має таку оцінку. За роки незалежності українські ЗМІ стали збалансованішими та професійнішими, хоча деякі газети й телевізійні канали дозволяли собі провадити таку редакційну політику, яка могла спотворити виклад новин або зробити їх упередженими. Однак ця політика здійснювалася саме видавцями і власниками, а не урядовими чиновниками.

Упродовж років незалежності Україна запровадила важливі елементи ринкової економіки. Тепер ринки, а не плановики в центрі, визначають ціни на більшість товарів і послуг. Кордони України відкриті для міжнародних торговельних потоків. Західноєвропейські та російські банки придбали значні пакети акцій українських

банків, що сприяло інтеграції в міжнародну фінансову систему. Розвивалися законодавство й юридична система, багато положень якої відповідають вимогам ринкової економіки. Після нечуваної інфляції, яка сягнула в 1993 р. 10 000 % на рік, Україна створила порівняно стабільну, як на той час, національну валюту й знизила індекс інфляції до допустимого рівня. Більшість підприємств було приватизовано, й приватний сектор у передкризовий період формував приблизно 65 % валового внутрішнього продукту, тоді як іще в 1991 р. цей сектор, згідно з оцінками Європейського банку реконструкції та розвитку, становив усього 10 %.

Україні вдалося поліпшити свої макроекономічні показники. У 1999 р. валовий внутрішній продукт становив менше 40 % від рівня 1991 р., однак протягом наступних років аж до фінансової кризи 2008 р. українська економіка демонструвала зростання ВВП в середньому понад 7 % у рік, ставши однією з найшвидше зростаючих економік Європи та колишнього Радянського Союзу. ВВП України в 2006 р. дорівнював 103 млрд дол., або 380 млрд дол. за паритетом купівельної спроможності. Український середній клас хоча й поволі, але зростав, що стимулювало високий попит на споживчі товари й автомобілі; у 2006 р. Україна посіла шосте місце в переліку найбільших ринків збуту нових автомобілів у Європі.

Проблемою української економіки залишалася велика залежність від імпорту джерел енергії: понад 75 % природного газу, 80 % нафти та 100 % ядерного палива постачалися лише з Росії або через Росію. За умови успішного освоєння ресурсів нафти й природного газу (на суші та шельфі), великих покладів вугілля і найкращих у Європі перспектив видобутку метану з вугільних пластів, раціонального використання чотирьох атомних електростанцій з 15 реакторами – Україна могла б удвічі зменшити свою залежність від імпорту енергоносіїв протягом наступних 15 років. Підвищення цін на енергоносії спонукало підприємців до заощадження енергоресурсів, а промисловці почали вкладати гроші в нові технології. Україна наближалася до завершення проекту, пов'язаного з переходом до ядерного палива Westinghouse. Після завершення цього проекту, який фінансується урядом США, Україна змогла б імпортувати паливо для ядерних реакторів виробництва компанії Westinghouse або отримувати його від інших постачальників.

Українська влада засвідчила свій намір зберегти контроль за системою трубопроводів щонайменше до того моменту, коли можна

буде провести відкритий і прозорий тендер, коли «Газпром» Росії буде готовий працювати на енергетичному ринку за міжнародними стандартами, а не намагатися отримати контроль над енергетичними системами України через монопольне становище. У 2007 р. Верховна Рада України ухвалила закон, який забороняв будь-який продаж або передавання прав на керування трубопроводами без згоди парламенту. У парламенті зростала підтримка пошуків додаткових джерел доходів, які можна було б спрямувати на реконструкцію основних газо- та нафтопроводів, аби збільшити їхню пропускну спроможність.

У 1992 р. Україна відхилила пропозицію Росії щодо підпорядкування Української армії Збройним силам СНД. Натомість Київ запропонував офіцерам і солдатам скласти присягу на вірність Україні або залишити українські Збройні сили. Більшість склала присягу. Україні вдалося досягти значних успіхів у реформуванні командно-керівної та організаційної структури своєї армії на шляху переходу до європейських моделей і стандартів. За оцінками міжнародних експертів, «Українська армія підготувалася до сучасних миротворчих і бойових операцій краще за інші пострадянські збройні сили»¹¹. Українські офіцери продовжували брати активну участь у програмах НАТО «Партнерство заради миру», а також у військових навчаннях, тренувальних програмах та освітніх курсах із західними військовими. Як член Договору про звичайні збройні сили в Європі Українська армія запровадила сучасні європейські стандарти прозорості й співпраці у військових питаннях.

У січні 1994 р. Україна підписала тристоронню заяву й погодилася передати Росії стратегічні ядерні боеголовки, успадковані від Радянського Союзу, для подальшого знищення (цей процес було завершено в 1996 р.). За допомогою США Україна ліквідувала також міжконтинентальні балістичні ракети, пускові ракетні установки та стратегічні бомбардувальники. Приєднавшись у 1994 р. до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї вже як неядерна держава, Україна отримала офіційні гарантії безпеки від Сполучених Штатів, Великої Британії та Росії стосовно своєї незалежності, суверенності й територіальної цілісності. Відповідний Будапешт-

---

¹¹ Бугайський Я. та ін. Україна: оцінка шістнадцяти років незалежності. Звіт складено для Партнерського комітету США – ЄС з питань України / Центр стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csis.org/files/media/csis/pubs/080225_bugajski_ukraine.pdf.

ський меморандум зобов'язав сторони, які підписалися, утриматися від погроз або використання сили, а також від економічного тиску, що могло б загрожувати суверенному статусу України. Невдовзі Україна отримала такі ж гарантії від Франції та Китаю.

У 1991 р. російська й українська економіки були тісно пов'язані, а Росія була основним торговельним партнером України. Як наслідок, фінансова криза в Росії (дефолт) наприкінці 1998 р. спричинила паралельну міні-кризу в Україні. Після того українська економіка урізноманітнилась і стала менш залежною від старих радянських торговельних схем і зв'язків. У перше десятиріччя XXI ст. основним експортним партнером України залишався Європейський Союз. Попри важливість Росії – головного постачальника енергетичних ресурсів для України – до 2006 р., Європейський Союз поступово посунув Росію з першого місця і став основним імпортером в Україну. Разом з тим в українському суспільстві стало домінувати розуміння того, що ми ніколи не станемо повністю економічно незалежними від Росії, але зазначені тенденції дають підстави вважати, що зв'язки між нашими країнами розвиватимуться в напрямі збалансованої взаємозалежності. Переговори України щодо вступу до Світової організації торгівлі велися незалежно від російських, Україна не приєдналася до створеного Росією Єдиного економічного простору (ЄЕП), оскільки надання йому функцій митного союзу заважало б переговорам України щодо режиму вільної торгівлі з ЄС.

Політична незалежність України здобула підтримку завдяки активним двостороннім відносинам між Україною і Росією. Зокрема, проводились регулярні офіційні зустрічі між представниками урядів у рамках Російсько-української міждержавної комісії, яка стала прагматичним інструментом побудови нормальних міждержавних відносин. Регулярно зустрічалися міністри закордонних справ обох країн, президенти Росії й України обговорювали різноманітні проблеми, виконання домовленостей доручалось урядам країн.

Однак у внутрішній політиці України постійно залишалася ціла низка невирішених питань. Роки незалежності України засвідчували, що країна розвивалася не по прямій висхідній, а раз по раз наражалася на проблеми й негаразди. Не можна не погодитись із періодизацією, запропонованою керівником програми для Росії й Євразії Королівського інституту міжнародних справ Джеймсом

Шерром¹². На його думку, після розпаду СРСР Україна пережила три найважливіші етапи становлення своєї державності. Найбільш значущий – створення незалежної держави 1991 р. Проте визначальним питанням перших років незалежності було таке: чи зможе Україна зберегти незалежність, не кажучи вже про територіальну цілісність і непорушність кордонів, які Росія не вважала остаточно встановленими навіть після підписання у 1994 р. Тристоронньої угоди між Сполученими Штатами, Україною і Росією.

Другий етап припадає на весну й літо 1997 р. Три тісно взаємопов'язані події – укладання Договору про особливе партнерство між Україною і НАТО, укладання міждержавної угоди між Україною й Російською Федерацією та підписання трьох міжурядових угод про Чорноморський флот – сприяли подоланню невпевненості раннього періоду незалежності й становленню країни як визнаного, самостійного гравця в Європі. Та яким саме гравцем буде Україна? Те, що вона залишиться суверенною й незалежною державою вже нібито й не підлягало сумніву, хоча й залишалося питання, наскільки демократичною, соціально орієнтованою й правовою державою вона буде, а також наскільки ми зможемо забезпечити непорушність основних конституційних принципів?

Третій і найдраматичніший – «постпомаранчевий» етап – засвідчив, що Україна спроможна перейти хіба що відносний рубіж від віртуальної до ще молодій й незрілій демократії. Ця незрілість далася взнаки в перші ж тижні, набуваючи в подальшому відверто деструктивного характеру. Хоча в цілому й тоді не йшлося про відмову від демократичного курсу, проте характер роботи владних структур до 2008 р. засвідчив, що країна досягла четвертого критичного етапу, який можна було вже однозначно оцінювати як параліч державних структур. Україн важливо було зрозуміти, коли ж Україна переборе цей політичний ступор і якої шкоди за цей час буде завдано її економіці, реформам і міжнародному становищу. Чи стане параліч всеосяжним, як у Польщі часів *Liberum Veto* (1652–1791) або у Франції в останнє десятиліття Третьої республіки (1870–1940)? Чи втратить Україна здатність сприймати й впливати на регіональні й глобальні чинники, які на неї діють? Інакше кажучи, чи залишиться вона суб'єктом, чи скотиться до рівня об'єкта міжнародних відносин?

---

¹² Шерр Дж. Політика національної руйнації / Дж. Шерр // Дзеркало тижня. – 2008. – 2–8 серп. – С. 1, 4.

Деструктивність «попмаранчевого» етапу, на думку Дж. Шерра, різко контрастувала з попереднім десятиліттям керування країною у найбільш новаторський період правління Кучми та його адміністрації. Тоді багато представників влади хоч і були слабкими носіями національної традиції, але сильними носіями державних устроїв, нехай навіть радянського зразка. Вони розуміли організацію, управління, професіоналізм і основну роль інститутів влади. Попри всі негаразди правління Л. Кучми, все-таки існувала система влади, яка «забезпечувала безперервність, логіку й у кращому разі ефективний, хоча й недемократичний перебіг реформ. У гіршому разі, що й сталося в остаточному підсумку, вона виявилася несумісною з реформами й демократією – тому й відійшла в історію»¹³.

На словах, зазначає Шерр, «помаранчеві» ідеологи з президентського крила стали позиціонувати себе носіями національної традиції й переконаними демократами. Однак на практиці, на відміну від управлінців президента Л. Кучми, їм бракувало «традиції державного будівництва, а також супутніх їй управлінських і фахових навичок і чуття. Їхнє розуміння державного управління персоналізоване, а не інституціоналізоване; їхня система прийняття рішень у вузькому колі так глибоко вкоренилася, що здається природженою; їхні громадські й особисті інтереси переплетені, а не розмежовані. Утративши здатність впливати на події, вони зосередилися на собі й своїх проблемах. Вони реагують на тиск і невдачі не вдосконалюванням політики та її реалізацією, а укладанням угод або блокуванням тих, із ким важко домовитися, навіть якщо це призводить до недієздатності уряду й державного управління загалом. Це вже не система влади, а спосіб її утримати. Проте в такий спосіб не можна чогось досягти. Навпаки, це гарантія того, що нічого істотного досягнуто не буде»¹⁴.

Настороженість з боку суспільства викликала не лише поточна політика президента В. Ющенка, але й його заклики до проведення нових радикальних реформ в економіці й фінансах. Не викликало жодного сумніву, що потворна форма демократії у вигляді «демократури» латиноамериканського стибу, не може за означенням породити нічого доброго, крім такої ж потворної

---

¹³ Шерр Дж. Політика національної руйнації / Дж. Шерр // Дзеркало тижня. – 2008. – 2–8 серп. – С. 1, 4.

¹⁴ Там само.

форми подальшої лібералізації економічного режиму. Проти такого режиму народ уже набув певної форми імунітету ще в часи «дикой» лібералізації лихих 1990-х, яку ледь угамувала адміністрація Л. Кучми. Перспектива нового шоку лібералізації за паралічу державного апарату, масової некомпетентності чиновників і «повальної» корупції як способу виживання в умовах розпаду державних інститутів відлякувала, а дійсність переконувала, що в «постпомаранчевий» період просто не існувало передумов для нормального й ефективного реформування економіки.

Показово, що на «прогресуючій деградації державних інститутів України» акцентували увагу такі відомі експерти, як академік В. Горбулін і доктор політичних наук О. Литвиненко: «Держава перетворюється на таку собі черепаху без панцира, з якою можна робити що завгодно і ззовні, і зсередини. Особливо небезпечно це в умовах інтеграції України в сучасний глобальний конкурентний простір. Причина цієї деградації, з одного боку, – слабкість суб'єкта формування держави, проблеми еліти; з іншого боку, – недостатність традицій творення». Дослідники наголошували на тому, що ефективність держави визначається функціональними навичками її апарату. Але, на біду, існуючий істеблішмент, замість перейматися національними інтересами, сконцентрований на накопиченні скарбів і ліквідних матеріальних благ, що, певна річ, «накладається на проблему ціннісних орієнтацій, так званої позаідеологічності й прагматичності, а також низької загальної культури»¹⁵. Можна собі уявити, який «ліберально-економічний підмурок» могли запропонувати наші «стейтхолдери» на засадах позаідеологічності та голого практицизму! Виникало законне запитання: чи ж таких новацій жадав народ і був готовий їх підтримати?

Крім того, напрошувались й інші запитання. Чи достатній у нашого суспільства запас міцності й відчуття національної ідентичності, щоб на етапі радикальних реформ хоча б зберегти досягнутий рівень національної консолідації? Наскільки народ перейнявся духом єдиного «МИ», аби витримати такі випробування? Чи не доведуть наші політики ситуацію до національного розколу й поглиблення загрози суспільної безпеки? Врешті-решт, чи знайдеться

---

¹⁵ Горбулін В., Литвиненко О. Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України / В. Горбулін, О. Литвиненко // День. – 2008. – 5 лип. – С. 4.

в суспільстві та соціальна верства, якщо вже не клас, яка б взяла на себе відповідальність за формування національної ідеї, національної доктрини та відповідної соціально-економічної та політичної стратегії? Як можна говорити про ідентичність, не маючи перед очима образу майбутнього? В чому суть того мейнстріму, який нині визначає напрям суспільного розвитку?

4.3. Багатоликий корпоративізм

Ніде правди діти – глобалізація ставить державні еліти слабозрозумілих і нових пострадянських державних утворень, зокрема й України, у двозначне становище: цим елітам нібито перепадає більше благ від глобалізації, а тому вони надто зацікавлені в ній і часто змушені діяти всупереч інтересам своїх країн і народів (наприклад, відмова України від будівництва атомної станції в Ірані, некоректне засудження В. Ющенком режимів Куби та Білорусі). Водночас вони не можуть не зважати на бажання місцевих ортодоксів зберегти уклад, віру, традиції й спосіб життя, з одного боку, а з іншого – змушені на вимогу провідних країн світу відкривати глобалізації економіку й трансформувати відповідним чином соціальні відносини своїх країн. У ситуації пресингу представники правлячого класу малих країн часто керуються принципом «хоч день, та мій», корумпуються, утягуються в з'ясування відносин між владними кланами й угрупованнями, розпалюють конфлікти на етнічному ґрунті.

Стає зрозумілим, чому в українських ЗМІ (і, відповідно, в умовах населення) стала актуальною тема «феномену зради» в українській політиці. Складалося враження, що зрада батьківщини стосується геть усіх: олігарха, чиї особисті накопичення пов'язані зі світовою економікою і зазвичай розміщені за кордоном в іноземній валюті; і адміністратора, чия діяльність підпорядкована внутрішнім правилам певної транснаціональної корпорації чи суттєво пов'язана з ними; і політика, який зобов'язаний урахувати не стільки інтереси свого електорату, скільки позиції міжнародних сил. У підсумку це давало підстави певним політичним силам ставити під сумнів увесь політичний режим країни. У цьому, звісно, була значна частка правди, але далеко не вся.

Коли подивитися глибше й прискіпливіше, то не лише в Україні, а й в інших країнах світової периферії на певному етапі суспільного розвитку відбуваються пошуки власного «третього шляху» як особливої форми корпоративізму, що мав би мобілізувати й консолідувати суспільство. Як свідчить світова практика, корпоративізм може набирати вигляду особливої ідеології, а також відігравати роль структурного елемента ширшої ідеології або державної політики. Генезис корпоративізму в науковій літературі часто поєднується з романтичним етатизмом, коли держава розглядалася як вищий результат і мета суспільного розвитку; пов'язується з домарксовим протосоціалізмом і соціальним християнством і водночас із фашистським авторитаризмом і світським модерновим націоналізмом; зрештою, з радикальним буржуазним солідаризмом, містичним універсалізмом, інтернаціоналістським функціоналізмом, реакційним псевдокатолицьким інтегризмом, комунітаристським соціалізмом, технократичним капіталістичним реформізмом, антикапіталістичним революційним синдикалізмом і цеховим соціалізмом. Саме цим і пояснюється крайня розпливчастість корпоративізму, який в складі однієї з перелічених периферійних ідеологій може завжди перебувати в полі тяжіння «малого» та «великого ядра» класичних ідеологій – ліберальної, консервативної чи соціал-демократичної¹⁶.

В Українському радянському енциклопедичному словнику корпоративна держава кваліфікувалася як «одна з форм авторитарного політичного режиму, характерного для фашистських держав». За приклад було взято досвід Іспанії, де «найбільш послідовно ідея корпоративної держави була проведена за часів фашизму»¹⁷. У цьому ж ракурсі описувала корпоративізм і західна політологія, цнотливо натякаючи на те, що філософія й практика корпоративізму запламували себе зв'язками із соціалізмом і фашизмом. Діагноз такому заполітизованому підходу можна поставити один: ментальність холодної війни позначилася як на мисленні аналітиків Сходу, так і Заходу.

---

¹⁶ Макаренко В. П. Политическая концептология: обзор повестки дня / В. П. Макаренко. – М. : Праксис, 2005. – С. 299.

¹⁷ Корпоративное государство // Советский энциклоп. словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 634.

Та після закінчення холодної війни сприйняття науковцями корпоративізму зазнало певних позитивних змін. На Берлінському конгресі Міжнародної асоціації політичних наук 1994 р. ще панував майже одноставний скепсис щодо перспектив корпоративізму (хіба що як рудимент індустріально відсталих держав). Проте вже на наступному конгресі в Сеулі 1997 р. узагальнення досвіду корпоративізму в Норвегії й Данії неабияк зацікавило присутніх. Нині корпоративна проблематика вивчається, як правило, у межах ширшої системи функціоналізму груп інтересів. Залежно від характеру відносин з державою ці групи розглядаються в ключі або плюралістичного, або корпоративістського спрямування сучасної політології¹⁸.

Світовий досвід переконує, що корпоративізм – реальне й широко практиковане суспільне явище, яке потрібно теоретично осмислити. У сучасній науковій літературі корпоративізм – це система політичних відносин, за яких найбільш організовані та найвпливовіші групи інтересів безпосередньо втягнуті в процес не тільки формування, а й реалізації державної політики завдяки широкому проникненню в систему державної влади. Саме цей останній момент принципово відрізняє корпоративізм від плюралізму чи лобізму, коли групи інтересів діють лише як «групи тиску», а не реалізації державної політики.

Потяг до корпоративізму посилюється в країнах, що переживають труднощі переходу до демократії й прагнуть консолідації найвпливовіших політичних сил. Тоді влада й основні соціальні ресурси концентруються в руках невеличких груп, які прагнуть посилити свій вплив у суспільстві на засадах закритості. Підґрунтям взаємодії корпоративних груп є відносини патронату й клієнтельних зв'язків, що практикуються всередині еліти й субелітних груп. Патронами (або «донами») можуть виступати власники велетенських корпорацій або ж еліти правлячих партій.

Сприйняття корпоративізму еволюціонувало й прижилося в досить широкому спектрі політичних наук. Тоді як крайні плюралісти стверджували, що нова фаза «неоліберальної ери», розпочавшись у 70-х роках ХХ ст., провіщала неминучу смерть корпоративізму, інші автори переконливо доводили його живучість,

---

¹⁸ Перегудов С. П. Ренессанс корпоративизма? [Электронный ресурс] / С. П. Перегудов. – Режим доступа: http://209.85.135.104/search?q=cache:ly_uqWnnYQUJ:www.ecso...

а дехто навіть пророчив потужне відродження. Сучасна політична наука наводить приклади корпоративізму різних видів: авторитарного, бюрократичного, олігархічного, соціального (або ліберального), неокорпоративізму¹⁹. Кожному з них притаманна своя специфіка елітних зв'язків і відносин з неелітними групами.

Авторитарний корпоративізм асоціюється зазвичай із фашистською Італією, а згодом з Німеччиною, де він став ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної верхівки (Г. Масер, Г. Лембрух). Цьому різновиду корпоративізму була притаманна організація тотального державного політичного контролю над економікою й трудовими ресурсами на основі залякування бізнесу, промисловості та руйнування незалежних трудових, а також інших громадських об'єднань. Авторитарний корпоративізм реалізовувався через розподіл економіки на специфічні об'єднання («синдикати») роботодавців, професіоналів і робітників, очолювані представниками правлячої партії або лояльними до неї лідерами. Як правило, у кожній галузі промисловості функціонував один синдикат, а корпорації об'єднували синдикати певних галузей. У такий спосіб система корпорацій повністю підпорядковувала правлячій політичній еліті наявні бізнес-структури та тих, хто на них працював. Тотальний контроль бізнесу з боку фашизму надовго скомпрометував теорію й практику корпоративізму. Саме тому новітні дослідники для опису сучасних неавторитарних корпоративних практик зазвичай використовують інший термін – неокорпоративізм.

Широкого розвитку в сучасних суспільствах отримала ідеологія й практика *бюрократичного корпоративізму*. Його специфіка полягає в тому, що групи інтересів є складовою державної машини, а основою взаємодії й досягнення згоди є адміністративні зв'язки. Влада зосереджується в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку для досягнення державно значимих цілей та особистих вигод державних управлінців. Ті групи, які не мають доступу до адміністрування, позбавлені реальної можливості впливати на владу. При цьому формально в країні можуть дотримуватися демократичних процедур виборів, які, однак, не спроможні подолати розрив між елітою та корпоративними групами, з одного боку, та позаелітною масою – з іншого. Прикладами можна вважати

---

¹⁹ Институциональные механизмы защиты властных иерархий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/kusenro/2-4.htm>.

системи бюрократичного корпоративізму, розвинуті до початку 80-х років ХХ ст. у Франції, Японії, а також у суспільствах радянського зразка (М. Джілас, М. Вонсленський, С. Перегудов).

Відносини *олігархічного корпоративізму* формуються тоді, коли устремління правлячого класу націлені насамперед на отримання матеріальних благ через канали політичної ренти, а держава перетворюється на заручницю олігархічних сил, економіко-політичних кланів. Ресурси власності концентруються переважно в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснює контрольована олігархією адміністративно-політична еліта. Між ними встановлюються «сердечні стосунки», за основу яких узято корупцію. Це зовсім не означає, що хабарі можливі лише за олігархічного корпоративізму. Просто корупція підноситься тут до рівня невід'ємного й органічного елемента олігархічного корпоративізму, пронизавши всю систему соціальних відносин і перетворившись на найважливіший ресурс впливу (Д. Порта, Ю. Мені). Звісно, за допомогою такого універсального механізму, як корупція, можна забезпечити й тимчасові інтереси певних позаелітних груп, однак результати таких дій, як правило, не стабільні.

Ще один різновид – *ліберальний, або соціальний, корпоративізм* – посідає важливе місце у сфері відносин між групами інтересів і державою у сучасних західних країнах (Великій Британії, Австрії, Данії, Норвегії, Швеції, Нідерландах та ін.). Він зародився ще в ХІХ ст., а перші серйозні державні експерименти відбулися в міжвоєнний період ХХ ст. Розвинена демократія й висока політична культура в цих країнах наповнили цей різновид корпоративізму належними інституційними гарантіями доступу до формування політики. За основу ліберального корпоративізму взято узгодження інтересів, яке забезпечує високий рівень монополії та внутрішньої організаційної координації й представлення інтересів певних секторів громадської та економічної діяльності. Носіями таких відносин стають лідери впливових громадських об'єднань, управлінська еліта соціальних інститутів і структур державної влади. Нерідко бізнесові структури, політичні й громадські лідери виступають або найважливішими суб'єктами, або посередниками у формуванні суспільних відносин. Їхня особлива роль у процесі узгодження інтересів, відсутність підзвітності членам групи призводить до появи нової владної ієрархії лідерів домінантних груп, що вмонтовується в традиційну елітну структуру. Правляча ієрархія демокра-

тизується, стає по суті функціональною, наближаючись за своїми якісними характеристиками до структури, що забезпечує відносини соціальної злагоди (Г. Лембрух).

Типовим проявом відносин ліберального корпоративізму стала «трипартистська система», заснована на інституційних консультаціях і представництві інтересів бізнесу, профспілок і держави. Вона націлена на досягнення злагоди між основними соціальними партнерами. Найефективніше ця система працювала у Швеції, Австрії, Німеччині, Австралії та інших розвинутих країнах. Щоправда, у кожній з країн їй притаманна національна специфіка: в Австралії переважає вплив профспілок, у Британії традиційно домінує уряд, а в Італії – бізнесові структури. У США інститути впливу більш фрагментовані й збалансовані. У сучасних індустріально розвинутих суспільствах дедалі вагомішим стає вплив груп екологів, споживачів, поселенських громад, а також працівників підприємств та акціонерів. Їхня участь у визначенні тих чи інших аспектів розвитку суспільного життя країни забезпечується професіоналізмом учасників, а також відкритістю механізмів консультацій і переговорів.

Висловлюється побажання продуктивніше вивчати корпоративізм різних періодів, оскільки корпоративістська думка й практика більш-менш відповідають певним стадіям розвитку і формам політико-економічних криз капіталізму²⁰. Зазвичай виокремлюють три фази розвитку корпоративізму.

Перша фаза – *ідеологічна критика капіталізму* – відображала опозиційні рухи феодалів, дрібної буржуазії (ремісників і селян), певних релігійних груп та інтелектуальних кіл, які критикували (так само, як і нині в Україні) індивідуалізм, соціальний хаос і гострі класові конфлікти періоду переходу до капіталізму вільної конкуренції. Вони вимагали запровадити соціальний порядок, насамперед на засадах співробітництва профспілок. Цей корпоративізм був натхненний утопічною метою створення універсального гармонійного суспільства й держави. Як засвідчила практика, корпоративізм у цей період, попри весь його романтизм, не спинив розвитку ліберального капіталізму ні в економіці (ринкова стихія), ні в політиці (масова демократія на основі загального виборчого права). Цей

---

²⁰ Макаренко В. П. Политическая концептология: обзор повестки дня / В. П. Макаренко. – М. : Праксис, 2005. – С. 297–305.

різновид корпоративізму так і залишився позначений ідеологічними мріями й прагненнями.

Друга фаза – *практичне втілення соціального корпоративізму* – розпочалася в період становлення монополістичного капіталізму, посилення економічної конкуренції різних країн і появи організованого капіталізму. Корпоративісти виступали не стільки проти капіталізму, скільки проти економічного домінування іноземного капіталу й політичної революції робітничого класу. Вони вимагали створення нових форм організації інтересів і соціального управління для послаблення класових конфліктів. Пропонувалися нові інституційні засоби й стратегії задля забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Такий корпоративізм пропагували союзи бізнесменів, яких підтримувала держава в період гострих політичних криз, воєн і повоєнного відновлення економіки. Рівень участі робітників у таких програмах залежав від специфіки країни, економічної й політичної орієнтації робітничого класу та коливань економічних і політичних сил.

У період кризи між світовими війнами ці тенденції втілювалися у двох формах: *ідейно-політичний корпоративізм* став реакцією на економічні, політичні й ідеологічні кризи і, як правило, нав'язувався згори соціалістичними й фашистськими режимами; *соціальний корпоративізм* розвивався знизу, аби допомогти ліберально-демократичним урядам вивести держави з економічних і політичних криз. У міжвоєнний період ці форми стали універсальними. Деякі вчені прогнозували, що ХХ ст. стане століттям корпоративізму, адже саме для нього характерне широке впровадження в життя напрацювань усесвітньо відомого англійського економіста Дж. Кейнса. На його думку, без активного втручання держави в розвиток соціально-економічних процесів, без суттєвого розширення функцій держави капіталізм неспроможний існувати. Українські дослідники вважають, що окремі раціональні аспекти кейнсіанства (активізація інвестиційних процесів з боку держави, зростання заробітної плати під контролем держави тощо) можуть бути використані в сучасній Україні.

Третя фаза – *кризове управління* – розпочалася в 1970-і роки. Цей різновид корпоративізму вписувався в рамки ліберально-демократичної держави й набував потрібної форми (участь бізнесу, організованої робочої сили й держави). Він допоміг досягти соціальної стабілізації задля розвитку економіки й масового споживання, сприяв зростанню доходів і ринку праці в новій індустріальній

політиці заради масової підтримки макроекономічних рішень. Сучасні корпоративісти не відкидають ринкової економіки й парламентської демократії, вони намагаються збагатити їх новими формами втручання держави у виробниче й соціальне життя. Як наслідок, здійснюються спроби вдосконалити механізм «артикуляції» інтересів виробників для завоювання електорату за межами звичного політичного плюралізму.

Підсумовуючи зазначене вище, можна сказати, що всі три фази корпоративізму мали певні філософські підстави. Їх прихильники наголошували на необхідності ієрархічно організованого й водночас морального суспільства, яке виконує або волю Бога (релігійні версії), або захищає національні інтереси (громадянські версії). Корпоративні теоретики виступали проти аморального лібералізму, до якого довів анархічний капітал вільної конкуренції, або ж проти егалітаризму безбожного непатріотичного соціалізму. Загалом, усі версії корпоративізму намагалися відновити солідарне суспільство, що нині надзвичайно актуальне для України.

Прибічники корпоративізму пропонували три рецепти: відродити моральність капіталістичної приватної власності, розширивши права власника до меж його соціальних зобов'язань; розмити відчужений і войовничий пролетаріат, пов'язавши обов'язковість праці із соціальними правами й гідністю; створити опосередкований зв'язок між капіталом і суспільством у вигляді функціональних корпорацій, які б гарантували економічну взаємозалежність і постійне політичне представництво. Основну роль у всіх цих діях мали відігравати корпорації – колективні форми капіталістичних підприємств у вигляді акціонерних товариств відкритого й закритого типу, а також спілки та організації, створені для захисту привілеїв їх членів у процесі певної діяльності, зокрема й деякі види профспілкових об'єднань. Саме ці корпорації гарантуватимуть моральність співробітництва капіталу й праці в суспільстві та замінять спорадичні зв'язки безсилового електорату з корумпованим парламентом стабільними. Наскільки ці організації зможуть відігравати роль арбітрів соціального прогресу, залежить як від політичної культури того чи іншого суспільства, так і від укорінення в ньому моралі християнських обов'язків.

Елемент новизни та співробітництво такого роду корпоративізму з капіталізмом підвищили інтерес соціальних наук до *неокор-*

поративізму. Уперше термін було застосовано в 1945 р. при аналізі індустріальної і соціальної організації Скандинавських країн. Принципово важливим для неокорпоративізму є чітке розрізнення соціального й державного корпоративізму. *Соціальний корпоративізм* є особливою формою посередницького політичного процесу у вигляді альянсів між профспілками, союзами бізнесменів і державою, а «третій шлях» розвитку економіки – «між капіталізмом і соціалізмом» – є яскравим його втіленням. Такий корпоративізм є постліберальним, оскільки він відповідає розвинутому капіталізму й державі загального благоденства (welfare state). Водночас *державний корпоративізм* сприяє розв'язанню проблем країн, у яких відсутні розвинені виборчі системи або ж вони більше нагадують плебісцит; існують слабкі однопартійні системи або ж, як це є в сучасній Україні, їх кількість сягає сотні й більше партій; влада, зрештою, формується з вузької групи осіб і майже недосяжна для більшості населення; або ж влада нівелює класові, етнічні, мовні й регіональні відмінності. Державний корпоративізм є антиліберальним, він пов'язаний з відсталою економікою і є елементом авторитарних чи неомеркантильних держав, до яких можна зарахувати країни як Латинської Америки, так і пострадянського простору, зокрема й Україну (до неомеркантильних)²¹.

Отже, нині корпоративізм пов'язують не лише з фашистськими й соціалістичними державами, а дедалі більше з ліберальними демократіями; власне, усі сучасні суспільства й держави вважаються корпоративістськими в певні періоди своєї історії й у певних сферах життя. Можна зробити висновок: корпоративізм існує на одному чи кількох рівнях мікро-, мезо- і макроекономіки в її окремих секторах і слугує основою спільної згоди; не обмежується основними секторами економіки, однак уключає сфери послуг, соціальної допомоги, охорони здоров'я, науки й освіти; пов'язаний з локальними, регіональними, національними й наднаціональними політичними формами; має інституціональний характер і набуває форми спорадичних стратегій. Та основною причиною появи й функцією корпоративізму є подолання нестабільності. Умовами стабілізації за допомогою корпоративних структур є: діяльність централізованих профспілок, союзів бізнесменів, а також

---

²¹ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе : Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : ДРУК, 1998. – С. 365–368.

держави, яка втручається в управління економікою і водночас залежить від співробітництва із соціальними партнерами.

4.4. Корпоратизація України

В ході «постпомаранчевої» суспільної деградації в суспільстві стали визрівати сподівання, що, можливо, за специфічних умов України ситуацію зможе поліпшити політичний корпоративізм: принаймні він зможе зупинити парламентський параліч та забезпечить стабільну підтримку уряду з боку Верховної Ради. Були й інші думки, що забезпечити політичну стабільність лише корпоративними структурами в принципі неможливо, зате можна підірвати партійну систему й сам принцип парламентаризму. Була й третя думка, що все залежить від конкретних умов того чи іншого суспільства: в країнах усталеної демократії корпоративізм може успішно співпрацювати як з політичними партіями в парламенті, так і з бюрократією. Але все залежить від того, наскільки укоріненими в суспільство є ці партії, від їх авторитету. А отже, за умов ефективності партійної системи, корпоративізм може стати не лише на захист інтересів капіталу, а й основою соціальних гарантій і консолідації успіхів представників найманої робочої сили при капіталізмі.

І тут не видається такою вже й безперспективною для нашої держави ідеологічна доктрина «третього шляху» як модель утілення принципів корпоративізму. На цій ділянці політичного спектра одна з українських партій мала б визначити пріоритетним напрямом своєї діяльності соціальний добробут суспільства, мир, спокій, безпеку й розвиток приватної ініціативи громадян, їхніх основних демократичних прав і свобод. Ідеологія «третього шляху», покладена в основу такої партії, мала б певні ознаки традиціоналізму, урахувала психологію і ментальність народу, особливості історії й розвитку, наявні та потенційні ресурси.

У згадуваній уже книжці «Україна: альтернативи поступу», написаній ще до 5-ї річниці незалежності України, ми застерігали, що уникнути бюрократичного корпоративізму ми не зможемо. Хочемо ми того чи ні, але «усі нині суцї покоління – родом із радянського суспільства, успадкувавши його славу й спокутуючи

його гріхи»²². Ішлося насамперед про те, що «наша вітчизняна бюрократія» (яка, немов іржа, роз'їдала й парламент) успадкувала традиції так званої патримоніальної бюрократії від імперської Росії до радянської системи. Причому в її найгіршому варіанті – колоніальної адміністрації, що завжди працювала за вказівками «згори»²³. Тобто не було сформовано належний державницький менталітет.

До того ж, якщо виходити з аналізу М. Вебера²⁴, бюрократичний функціонер за своєю суттю неспроможний повною мірою забезпечити розвиток держави та професійне виконання політичних функцій – він існує для нагляду за виконанням установлених правил і відповідних прецедентів. Бюрократ вихований на дисципліні, а не на ініціативі й боротьбі. Узагальнити історичний досвід, сформулювати модель суспільного ідеалу на майбутнє, виростити у своєму середовищі професіональних політиків із фундаментальним державницьким мисленням – справа політичних партій і рухів. Однак на це потрібні роки активного політичного життя.

У бюрократа є інший спосіб самореалізуватися повною мірою. Із часу появи держави велика кількість державних посад була, є й буде її приватною власністю, а апарат управління – колективним власником. У міру просування на вищі щаблі ієрархічної драбини збільшується, так би мовити, розмір приватної власності чиновника. Приватний інтерес породжує ієрархічність відносин у державному апараті. Гонитва за чинами – не що інше, як політична форма гонитви за прибутком. Самовідданість у боротьбі за інтереси народу теж присутня, але все залежить від особистісних якостей чиновника. Користолоубство – універсальна мотивація діяльності кожного члена державного апарату згори донизу. Щоправда, користолоубство також має свою міру, а її недотримання загрожує бунтом мас і порушенням стабільності політичної машини.

І все ж із бюрократією як формою інтеграції в умовах приватної власності в суспільстві доводиться миритися: «бюрократія – це добре організована машина, що виключає самоуправство

---

²² Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARK-UKRAINE, 1966. – С. 647.

²³ Там само. – С. 532.

²⁴ Макаренко В. П. Вера, власть и бюрократия (критика социологии М. Вебера) / В. П. Макаренко. – Ростов : Изд-во Ростовск. ун-та, 1988. – 304 с.

всередині її»²⁵. Отже, сутність бюрократії визначається не категоріями «добра» і «зла» чи іншими моральними ознаками. Бюрократія є невід'ємним інтегруючим чинником суспільства. Проголошення державності завжди супроводжується появою нових вакантних місць у держапараті. Це створює передумови кристалізації за рахунок усього суспільства нового правлячого класу, який спроможний власний інтерес піднести до рівня загальнонаціонального й сформувався як державна бюрократія.

До соціальних функцій бюрократії належить поєднання або нейтралізація специфічних інтересів різних груп і класів суспільства й спрямування їхньої діяльності на утвердження самостійної державності для реалізації своїх професійних інтересів. Бюрократія зацікавлена як в організаційному, так і в ідеологічному закріпленні своєї соціальної функції. В організаційному плані зв'язок громадянського суспільства з державним апаратом утілюється в ієрархії, в ідеологічному плані сполучною ланкою між громадянським суспільством і політичною державою є корпоративний дух (Й. Гегель). Ця ідеологія прагне домогтися єдності громадянського суспільства й держави через організацію корпоративного способу життєдіяльності людей. У такий спосіб вона виключає традиційне гасло класичного лібералізму «війна всіх проти всіх» і передбачає стабілізацію відносин виробничих колективів з державою на засадах «законності й порядку».

Якщо певні структури громадянського суспільства, переслідуючи свій приватний інтерес, намагаються вийти з-під контролю корпорацій та «грати у власну гру», державна бюрократія вдається до різних заходів з метою збереження існуючого способу соціальної й політичної організації, а також утвердження корпоративного духу (корпоративного колективізму) як соціально й політично необхідної форми свідомості. Усе це відбувається лише тоді, коли впродовж десятиліть, а то й віків усталеної державницької традиції населення країни набуває навичок підприємницької діяльності в рамках «правового коридору», а державна бюрократія забезпечує ефективне існування цього коридору. На превеликий жаль, культура підприємництва й управління на час проголошення незалежності в Україні була майже відсутня.

---

²⁵ Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М., 1992. – С. 135.

Яскравою ілюстрацією невідворотності формування «олігархічного корпоративізму» в Україні є мемуари колишнього президента Л. Кучми «Після Майдану. Записки президента. 2005–2006», які вийшли у світ у 2007 р. Розглядаючи перспективи «європеїзації» України, він, зокрема, наголошує на тому, що «нам потрібні ще десятки років, щоб наше суспільство досягло того рівня зрілості, який ми бачимо на Заході»²⁶. Нині треба виходити з того, що більшість населення України розуміє під «європейським життям» тільки його матеріальний рівень, а не дух ощадливості, уміння накопичувати кошти й ресурси, працювати до сьомого поту і вчитися, вчитися. Посилаючись на нобелівського лауреата В. Леонтєва, экс-президент запевняє, що для масового відродження «духу приватної власності» Україні, як і Росії, може знадобитися не менше 60–70 років. Керівні дії однієї людини, навіть у ранзі президента, тут мало можуть зарадити. Так само відбувається і з демократією. Це, «звісно, найефективніша форма правління, але її теж має обрати кожна людина і кожен народ, а не його правитель»²⁷. Певна група організованих людей може проголосити себе владою, однак цього замало: владу мають визнати ще й підвладні люди та структури. Лише тоді вона стане легітимною.

Коли читаєш трактування Л. Кучмою процесу самоорганізації українського суспільства в перші роки незалежності, мимоволі згадуються форми самоорганізації українського козацтва часів Хмельниччини з багажем бездержавницьких традицій «нічиїх людей на нічиїй землі», де широко практикувалася «займанщина». Розкриваючи секрети перших мільйонів, экс-президент констатує, що до 1991 р. існувала радянська система, де вся промисловість, сільське господарство, торгівля й транспорт належали державі, усім майном розпоряджалася державна бюрократія. Коли ж система порушилась, усе виявилось бездоглядним: «Влади як такої, по суті, не було. Не було законів, правил, не було звичаїв, які бувають важливіші за закони. Не було розуміння, як і що треба робити. Не існувало навіть власної грошової одиниці – був купоно-карбованець... А головне – не було й не могло бути, повторюю, справжньої

---

²⁶ Кучма Л. Д. После Майдана. Записки президента. 2005–2006 / Л. Д. Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2007. – С. 76.

²⁷ Там же. – С. 81.

влади, яка чітко й твердо говорила б: ось це потрібно робити так-то, а хто замислить робити по-своєму, буде покараний»²⁸.

Життя, утім, диктувало свої вимоги – люди повинні мати роботу, дах над головою й годувати дітей. І все це бездоглядне майно – заводи, шахти й копальні, залізниця, станції й порти, магазини, корівники й свинарники, численні будівлі різного призначення – не могло стояти без діла й чекати, коли будуть розроблені й ухвалені чіткі, розумні, справедливі й тверді, мов граніт, правила їх відчуження, володіння й управління ними! І ось тоді «вони закономірним, найприроднішим чином» перетворилися на об'єкти господарської самодіяльності населення. Бал правила стихія. Кожен думав про те, як вижити, а якщо поталанить, то й нажитися. І діяв відповідно до своїх можливостей, здібностей, понять і вольових якостей. «Підприємливості українцю не позичати. Це прекрасна якість. Вона ще послужить Україні»²⁹.

Ясна річ, продовжує Л. Кучма, у директора заводу, міністерського чиновника, начальника міліції, тим паче в партійного чи комсомольського «лідера» можливостей було значно більше, аніж у токаря чи доярки. Та найголовніше, що забезпечити їм усім однакові стартові умови, а потім наглядати, аби вони чесно конкурували, було нікому, бо такої інстанції не існувало: «Такою об'єднуючою інстанцією повинні були б, згідно з ідеєю, стати президент, уряд, парламент. Але коли "між друзями немає згоди", вони лише ослаблюють один одного. Цим і користаються спритні, але не надто порядні особи й групи. Але діють вони згідно з нашими законами»³⁰. Закони ухвалювала Верховна Рада – на той час «це були збори неграмотних у ринковому відношенні людей. Саме їх командно-адміністративна сверблячка породила сотні законів, які утворили монолітний фундамент корупції і хабарництва»³¹. Боротися з кожним окремим порушенням було безнадійною справою. Треба було розробити механізми, що дали б змогу поєднати інтереси приватного капіталу та держави. Це й стало чільним завданням на ціле десятиліття.

---

²⁸ Кучма Л. Д. После Майдана. Записки президента. 2005–2006 / Л. Д. Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2007. – С. 86.

²⁹ Там же. – С. 87.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С. 57.

Цілком природно постає запитання: чи можна було не допустити появи різноманітних «олігополій» чи «кланів», «промислово-фінансових груп» або, як їх іще називають «кримінально-бюрократичних оргзлочинних угруповань»? Адже не секрет, що з погляду здорового глузду вся ця приватизація була кричущим порушенням справедливості в очах населення, яке ще вчора перебувало в комуністичній партії, комсомолі, радянських профспілках. На глибоке переконання Л. Кучми, «якщо б не було цих "олігополій", цих "кланів", не було б і сьогоднішньої України. "Олігополія" здійснювала свою владу на "підвідомчій" їй території. Вона робила головне – підтримувала системи життєзабезпечення, керуючись, звісна річ, своїми корисливими мотивами. Лише великий бізнес може взяти на себе розвиток інфраструктури, у тому числі соціальної. І лише він може вкладати кошти у високотехнологічну продукцію»³². Усе це мало визріти, з'явитися, «обкататися» й утвердитися поступово – повинна була утворитися держава Україна, якої, по суті, не було: «Цей процес навіть сьогодні ще лише на самому початку, хоча минуло п'ятнадцять років»³³.

Звісно, ціна за незалежність України виявилася зависокою. Олігархічна корпоративізація суспільства показала й тіньову сторону: законодавці й чиновники стали бізнес-партнерами, налаштувалася торгівля повноваженнями, пільгами та можливостями. У цей комерційно-політичний ринок не могли не бути включеними суди й уся правоохоронна система. Суспільний процес набув суперечливих і хворобливих форм. Це неминуче вилилося в тривалу політичну кризу, яка й породила феномен Майдану. Стало зрозуміло, що олігархічний корпоративізм вичерпує свої креативні можливості й потребує як мінімум модифікації.

Разом з тим перебіг політичних подій в «постпомаранчевий» період спонукав до критичного (у контексті корпоративізму) перегляду часто популяризованої в ЗМІ моделі «підступної змови» проти інтересів України. Було б досить вузько й однозначно представляти перманентну політичну кризу лише як результат боротьби чільних лідерів країни за самодержавну владу, тим більше як «встановлення в країні тиранії», як це дехто намагається трактувати,

---

³² Кучма Л. Д. После Майдана. Записки президента. 2005–2006 / Л. Д. Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2007. – С. 95.

³³ Там же. – С. 87.

коли насправді йдеться про переструктурування механізмів владних ієрархій в Україні відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства й політичної культури.

Ми поділяємо думку, що було б наївно уявляти суспільство здатним раптово трансформуватися в авторитарне лише за забаганкою того чи іншого вождя. Адже можливості найталановитішого політика чи потужність харизматичного лідера ніколи не бувають настільки великими. Звісно, завжди можна помінати людей у коридорах влади – як це й сталося з державними чиновниками у 2005 р., хоча результати такої заміни мали сумнівні наслідки. В історії відомі й приклади зміни всієї еліти, як це було зроблено за часів Сталіна. Зрідка, але не завжди на краще, можна змінити правила гри, як це було вчинено 2004 р. під час часткової конституційної реформи в Україні. Трансформація ж суспільства, його модернізація та ще й за умов глобалізованого світу – усе це потребує ґрунтовніших суспільних зрушень: мають зійти з історичної арени цілі покоління зі своїми звичками, ідеями, з притаманними цим поколінням стереотипами поведінки й розумінням «добра» і «зла», «правди» й «кривди», «істини» й «облуди». Отже, проблема введення авторитарного правління вирішуватиметься врешті-решт не в утаємничених кабінетах, а на рівні масової свідомості.

Щоправда, тут ідеться не про те, що хтось може надати гарантію проти спроб установити в країні авторитарний режим. Мова про інше – про некоректність огульного підверстування поточних політичних подій під «теорію змов», ігноруючи те, що коли в суспільстві сформована висока громадянська культура, його неможливо повернути до авторитаризму. І навпаки – якщо в суспільстві й надалі домінуватиме авторитарна свідомість, завжди з'явиться претендент на роль вождя, який повною мірою скористається ситуацією, аби ліквідувати нібито квазідемократичні інститути (розподіл влади, багатопартійність, виборчу систему), які почали розвиватися, на його думку, не в тому напрямі.

В Україні за роки незалежності суспільні зміни відбувалися досить драматично. Як ми застерігали ще п'ятнадцять років тому в згаданій вище книжці, «замість демократичного суспільства європейського зразка в перші роки незалежності дедалі чіткіше став вимальовуватись образ "дикого" капіталізму латиноамериканського стибу – з різкими соціальними контрастами, мафіозною елітою,

успероникаючою продажністю й розгулом насильства»³⁴. Тобто в пострадянському суспільстві України відбувалася своєрідна «зміна парадигми»: на місце радянського бюрократичного корпоративізму прийшов олігархічний корпоративізм. У процесі його становлення, по-перше, виявилися регіональні особливості України, відсутність централізованого начала, дисперсність і навіть хаотичність взаємодії олігархів між собою й олігархічних угруповань з державою. По-друге, відразу далася взнаки відсутність не те що якоїсь загальнонаціональної ідеї, а й будь-якої стартової суспільно вагомої мети – кожна з груп намагалася використати поточну кон'юнктуру для досягнення своїх суто групових, егоїстичних цілей. Універсальною «здобиччю» стала максимально висока політична рента на приватизований капітал. З утвердженням олігархічного корпоративізму яскраво виявила себе третя риса: підприємницька олігархія почала прибирати до своїх рук левову частку ресурсів власності, а адміністративна й політична олігархія – широко використовувати у власних цілях владні повноваження. Взаємодія цих олігархій призвела до «розгулу» корупції, яка із супутнього явища перетворилася на сутнісне, осьовий елемент парадигми олігархічного корпоративізму.

Урешті-решт виявила себе й четверта характеристика – український олігархічний корпоративізм замкнув процес приватизації у вузькому колі, відсторонюючи від «розподілу» решту груп населення: країна з «відкритого акціонерного товариства» перетворилася на «закрите». Доходи від нього отримує лише вузька група акціонерів, тоді як решта не має можливості навіть «купити право співвласності на ринку». За таких умов розмови про створення середнього класу – пустопорожній звук. У той час як наші «ліві» піднімають галас із приводу «грабіжницького капіталізму», а «праві» фарисейські б'ють поклони М. Тетчер, ніхто не акцентує увагу на тому, що в процесі проведеної у Великій Британії приватизації лише впродовж 80-х років ХХ ст. частка акціонерів серед населення зросла з 7 до 20 %, досягнувши вагомої цифри в 10 млн осіб. В Україні за роки незалежності в населення накопичилися на рахунках і в «панчохах» мільярди гривень, які не можуть бути використані на придбання активів перспективних компаній. Отже, соціально вибухонебезпечна ситуація в країні створюється

---

³⁴ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARK-UKRAINE, 1966. – С. 521.

саме цим недолугим егоїзмом олігархів, який постійно виявляє себе у послідовному дотриманні принципу закритості найважливіших сфер політичного й економічного життя для осіб, які не допущені бути членами корпорації.

Дорогу до політичного збурення своїми егоїстичними діями вистеляють самі олігархи, чиїми зусиллями суспільна безпека України час від часу опиняється на межі громадянського протистояння. Не визначивши свого місця в сучасному глобалізованому світі, не набувши власної ідентичності, не досягши критичної маси соціального солідаризму й відповідальності за долю країни, – зняти цю проблему неможливо.

Глава 5

ЄВРОПА: РЕКВІЄМ ПО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

Початок ХХІ століття ознаменувався усвідомленням головного виклику сучасному людству. Як зазначалося в «Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй», прийнятої резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року, «головним завданням, що стоїть перед нами, є забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу. Це пов'язано з тим, що, хоч глобалізація відкриває широкі можливості, її благами нині користуються досить нерівномірно і нерівномірно розподіляються її витрати... Саме тому глобалізація може набути повністю всеохоплюючого і справедливого характеру лише за допомогою широкомасштабних і наполегливих зусиль *щодо формування образу майбутнього, заснованого на нашій спільній належності до роду людського у всьому його різноманітті*» (курсив наш. – Авт.)¹.

Цей виклик, розуміла річ, вимагає пошуку адекватної відповіді, в тому числі й у сфері освіти. Вирішальна роль у формуванні такого образу майбутнього належить гуманітарним наукам – де людина у розмаїтті своїх фундаментальних цінностей, всіх сфер своєї життєдіяльності стоїть в центрі уваги. Гуманітарні науки покликані дати відповіді на актуальні питання особистої та національної ідентичності, цивілізаційної та конфесійної належності,

---

¹ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.jrg.ru/documents/decl_conv/dtclarations/summitdecl...

політичної коректності та допустимих меж толерантності, кризи мультикультуралізму та появи такого дещо несподіваного явища сьогодення як «гуманітарна інтервенція» тощо. В цьому контексті вимагають осмислення й деякі новітні прогнози щодо викликів з боку мультикультурності та можливих загроз навіть самому існуванню національних держав.

5.1. Запаморочення глобалізмом

У ХХІ столітті соціальна згуртованість і суспільна консолідація стає справжнім викликом часу і провідною ідеєю сучасної Європи. І неспроста – рівень соціальної згуртованості є показником того, у якій мірі люди почувають себе пов'язаними із суспільством, у якій мірі на практиці дотримуються відданості проголошеним цінностям у сфері прав людини, демократії та верховенства права. В остаточному ж підсумку, розв'язання проблеми соціальної згуртованості залежить від того, наскільки та чи інша держава володіє реальними ресурсами та механізмами реалізації цих устремлінь. І тут не все вирішує політична воля того чи іншого уряду, але й багато важать обставини, які склалися у світі, насамперед характер протікання процесу глобалізації за умов вражаючих, справді тектонічних змін, які фундаментально впливають на людство.

Ще раз акцентуємо, що тут слід проводити розмежування між двома поняттями: одне діло глобалізація, а зовсім інше – політика глобалізму. У своєму первісному значенні *глобалізація* є об'єктивним процесом, що включає в себе рух капіталу, бізнесу, інформації, товарів, послуг і людей у всесвітньому масштабі, а також формування наднаціональної влади й управлінських інститутів. Що ж стосується *політики глобалізму*, то тут розуміємо конкретний політичний курс, що намагається спрямувати процес глобалізації в русло забезпечення інтересів великих монополістичних об'єднань, насамперед американських, які за своїми масштабами вже стали міжнародними.

Велика депресія 1929–1933 років знаменувала собою початок кінця американського олігархічного капіталізму. Для забезпечення внутрішньої стабільності великі монополії США тоді змушені були

надати рівний доступ до політичних прав і економічних ресурсів представникам середнього і дрібного капіталу. В такий спосіб, шляхом обмеження надприбутків великих монополій і перерозподілу соціальних благ серед ширших верств народу, було досягнуто суспільної консолідації в межах окремої держави.

Однак на сьогоднішній день, зазначає відомий російський економіст Г. Попов, великий капітал через політику глобалізму намагається взяти реванш за минулі втрати: «Якщо США всередині країни одними з перших стали переходити до постіндустріального суспільства, то через політику глобалізації великий капітал США – в разі успіху своєї політики глобалізації в світі – сподівається вернуться в США на білому коні й спробувати вернути США до етапу, що передував постіндустріалізму, тобто до імперіалістичного капіталізму»². Наскільки можливим є такий реакційний реванш – покаже лише час.

Тим часом експерти підраховали: якщо кожен житель Землі (7 мільярдів) споживатиме стільки, скільки середній американець, нам буде потрібно обсяг ресурсів у розмірі... п'яти планет. Відтак в експертних колах почастишали виступи на користь зменшення споживацьких настроїв і налаштування на модель усталеного розвитку – менше використовувати води, бензину, лісу, газу, менше купувати речей тощо. Думка ця не нова, ще в 1970-ті роки науковці дійшли висновку, що вже до 2050 року, коли населення Землі сягне 9 мільярдів людей, катастрофічно не вистачатиме усього, що потрібно для життя. Вже нині 1,5 мільярда людей не мають доступу до електроенергії, майже мільярд щодня голодує. Що ж до екології, то вважається: якщо проблема зміни клімату не розв'язуватиметься, то третина всіх видів тварин може зникнути.

Саме тому тематикою Конференції ООН з питань сталого розвитку, яка відбулася в червні 2012 року в Бразилії, стала екологізація економіки, захист морів та океанів від руйнування екосистем та надмірного вилову риби, покращення інфраструктури міст, поширення використання відновлювальних джерел енергії, розумне використання лісових ресурсів, води та збереження біорізноманіття.

Зазначене безпосередньо стосується України, стану її екології – її поганий стан, забруднення довкілля безпосередньо пов'язані

---

² Перспективы глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.val-s.narod.ru/gl_popov.htm.

з високо затратною економікою, низькою енергоефективністю та невикористанням природних джерел енергії. На думку директора представництва глобальної мережі Програма розвитку ООН в Україні Рікарда Рігера, в нашій державі слід принципово змінити підхід до використання енергоресурсів, адже українська економіка – одна з найбільш неефективних у світі. Друга проблема – це деградація сільського господарства, низька якість використання ґрунтів при великому природному потенціалі. Третя проблема полягає в тому, що з 1998 року в Україні зростають розміри індустріальних відходів, зокрема й токсичних. Необхідні нові правила утилізації та переробки. Четверта – забруднення питної води промисловими відходами і, взагалі – дефіцит якісної питної води: нині в Україні 25 % жителів вживають неякісну воду. Неякісною є часто не сама по собі вода, а й труби, по яких вона доставляється. Також дуже актуальним є питання збереження біорізноманіття в Україні, тому що рідкісні види тварин і рослин продовжують зникати. Все це наносить шкоду не лише природі, а й іміджу України. Від рівня економічного розвитку безпосередньо залежить і соціальний розвиток країни. У звіті від 2011 року йдеться про те, що нині 40 % домогосподарств України страждають від незадовільних соціальних умов (соціальної ізоляції). Дуже актуальним є збільшення розриву між бідними та багатими, він продовжує зростати, хоча рівень бідності за останні роки в Україні знизився³.

На думку експертів, для суттєвого поліпшення екологічного стану в країнах Східного партнерства, до якого належить Україна, природоохоронна тематика має бути піднята до «діалогу найвищого рівня». При цьому пріоритетними питаннями держави мають стати посилення співробітництва з Європейським Союзом у сфері охорони довкілля та інтеграція екологічних питань у всі сфери життя країни. І тут знову доречно нагадати, що рівень діалогу буде насамперед залежати від розвитку самого українського суспільства, від здатності України «мислити глобально, діяти локально».

Отже, пошуки шляху, альтернативного американському, тривають. Опрацьовується така модель розвитку, де б кожна країна на планеті могла віднайти свою нішу для забезпечення гідного рівня життя. Така модель передбачає перерозподіл зон

---

³ П'ять завдань для України. На всесвітньому екологічному саміті в Ріо-де-Жанейро у червні йтиметься про зменшення споживацьких настроїв // День. – 2012. – 25–26 трав. – № 88–89. – С. 9.

виробництва по всій планеті, що неминуче потягне за собою необхідність фінансової підтримки практично всіх учасників такої інтеграції. І тут вже багато чого залежатиме від стану справ у країнах-донорах і країнах-реципієнтах. Не виключено, зазначає Г. Попов, що доведеться мати справу не з одним, а з декількома варіантами демократичної глобалізації, де буде виключена підтримка диктаторських режимів та тих країн, де корупційні схеми перетворюють вигоди всього суспільства у вигоди окремих кланів. Тут не може бути схем різноманітних шоккових терапій, а також різних варіантів пригноблення та пограбування.

Однак всі ці наміри упираються в одну стіну: нині на планеті немає наявних ресурсів для забезпечення демократичної глобалізації. Наведемо аргументи того ж таки Г. Попова: «допустимо, що в групі розвинутих країн (1/10 населення Землі) на 1 людину доводиться в двадцять разів більше багатства, ніж на 1 людину в світі решти 9/10 населення Землі. Після перерозподілу цих ресурсів у 1/10 населення життєвий рівень знизиться приблизно в 10 разів, в той час коли рівень життя 9/10 підвищиться лише в 2 рази і головна частина населення планети залишиться жити в зоні жебрацтва. Висновок сумний: запас ресурсів для демократичної глобалізації на нашій планеті нині є малим... Глобалізація має супроводжуватися велетенським ростом продуктивності і розвиватися разом із ростом загального багатства населення планети. В протилежному випадку відбудеться елементарне пограбування 1/10 населення, що неминуче породить не нарощування миру, а зростання конфліктів»⁴.

Подальші судження щодо демократичної глобалізації взагалі вторгаються у сферу малоймовірного. Насамперед виникає потреба в нових лідерах: по-перше, здатних здійснити завдання глобалізації; по-друге, таких що уміють поєднувати соціально-політичний підхід з економічним і вийти за рамки чисто економічної проблематики; по-третє, здатних погоджувати національні інтереси своєї країни із завданнями глобалізації на планеті. Демократична глобалізація вимагає, щоб країнами керували надзвичайно компетентні люди. Але, на жаль, поки що ні буржуазна демократія, ні державний соціалізм таких лідерів не висунув, а отже, невідомо, звідки вони могли б взятися.

---

⁴ Перспективы глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.val-s.narod.ru/gl_popov.htm.

Саме тому в сучасних політологічних прогнозах ніхто не береться стверджувати, що неминучі зміни обов'язково приведуть до позитивних результатів. Навпаки – все більше песимістичних прогнозів щодо можливої катастрофи на зразок загибелі всього античного світу під ударами варварських нашествь. Піднесення нових економічних сил, ріст інформаційних технологій, глибокі геополітичні зміни і відкриття нових ринків – все це означає скорочення відстаней, активізацію зв'язків між різними географічними регіонами, все більш інтенсивну мобільність і нові різноманітні потоки міграції. Молоді динамічні нації Сходу, що шукають собі «місця під сонцем», кидають виклик старіючим у демографічному відношенні суспільствам Заходу. Життя людини стало інтенсивно підпадати під прямий чи опосередкований вплив різноманітних культур і подій, що відбуваються водночас у, здавалось би, віддалених частинах світу. Внаслідок глобалізації розвиток відносин між національними державами і людьми став набувати стрімкого, екстремального, а в ряді випадків навіть і хворобливого підтексту.

Останній виявляє себе падінням внутрішнього імунітету спротиву з боку найбільш розвинутих індустріальних суспільств, де культура постмодернізму засвідчила собою превалювання «зверненої на себе людини, людини-індивідуаліста, самозакоханого, егоцентричного, орієнтованого на споживання, на кількість (на шкоду якості) з непостійною і ексцентричною природою... Мінливі смаки, негайний зиск, возвеличення внутрішньої сфери й особистісних інтересів, реалізація своїх здібностей і можливостей та відповідна фізична форма стали невід'ємними елементами нинішнього часу». У підсумку внутрішньою мотивацією людини стало постійне й однобічне прагнення до задоволення і щастя: «Дуже часто молоді люди вважають за краще жити лише в теперішньому ("життя сьогодні"), лякаючись будь-якого виду довгострокових зобов'язань (робота, шлюб, діти), будучи нездатними захищати свої принципи і бути відданим подружжям чи утримувати сім'ю»⁵.

У підсумку суспільство втрачає відчуття спільності історичної долі і переймається прагматичним життєвським принципом: «кожен за себе, а Бог за всіх». За цих умов автохтонне населення Європи,

---

⁵ Портера А. Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты [Электронный ресурс] / А. Портера. – Режим доступа: <http://www.dssser.h10.ru/PorteraA.html>.

проповідуючи ідеали абсолютної свободи й індивідуалізму, демонструє під час своє невміння поєднувати особисту свободу з принципами загальної користі, реалізації своїх зобов'язань перед суспільством. В той же час молоді й невлаштовані іммігранти, сконцентровані в своєрідних передміських «етнічних гетто», заявляють про себе як про динамічну й досить консолідовану групу, перейняту духом солідаризму і відданості традиційній культурі та соціонормативним засадам своєї старої батьківщини. Відповідаючи на запитання: «Що ж сталося із Європою?», відомий голландський політик правого штибу (Партія Свободи) Герт Вільдерс ставить такий діагноз: «Найбільша проблема Європи – не лише сьогодні, а й вже впродовж десятиліть – це культурний релятивізм. Це привело до сьогоднішньої ситуації, коли європейці не знають, чим вони мають пишатися і хто вони насправді – і все внаслідок уведених так званими лібералами і лівими концепцій, які стверджують, що всі культури тотожні»⁶.

Отже, у протистоянні соціонормативних цінностей автохтонного населення Європи та іммігрантів, вдаючись до фразеології радянських часів, об'єктивно зійшлися «два світи, два способи життя». Що це, як не ознаки кризи європейської моделі лібералізму в площині етнонаціональних стосунків? Ці обставини поставили низку запитань і перед сферою освіти. Як може зарадити педагогічна думка в даній ситуації? У який спосіб можна активізувати в суспільстві дух толерантності? Які стратегії можуть стати корисними для педагогічної практики? Адже недарма голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор зазначав: «наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки більш, ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і виявилася в самому центрі проблем, пов'язаних з розвитком особистості й різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб надати можливість всім без виключення виявити свої таланти і увесь свій творчий потенціал, що має на увазі можливість реалізації кожним своїх особистих планів. Ця ціль є домінуючою»⁷.

---

⁶ «Мультикультурный кризис» в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alex-sibiryak.livejournal.com/66335.html>.

⁷ Делор Ж. Образование: необходимая утопия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/infl.htm>.

5.2. Мультикультурна освіта

Освіта посідає першорядне значення в процесі формування і утвердження загальнолюдських суспільних цінностей. Насамперед це стосується такої актуальної для України проблеми, як перехід від тоталітаризму до демократії й відкритого суспільства, соціально відповідальної держави. Відкрите демократичне суспільство неможливо побудувати на зразок промислового підприємства чи аграрного комплексу – його можна лише духовно виростити в собі і своїх дітях. Саме тому головним показником такого суспільства виступає культурний, науковий та освітній критерій. Освітній процес у даному контексті розглядається не просто як розвиток сукупності методичних і дидактичних принципів, котрими керуються педагоги, а насамперед як осмислення і примноження того суспільного досвіду, що навчає людей уникати помилок та допомагає їм ефективно жити й творити у сьогоденні. Іншими словами, вдаючись до компетентісного принципу ЮНЕСКО – «навчає жити разом».

У відкритому суспільстві наука і освіта інтерпретуються як безперервний процес розв'язання проблем, де раціональність сприймається через критику, а сама критика підноситься до рангу «величезної поваги, яку одна розумна істота виявляє другій розумній істоті»⁸.

В цьому процесі йдеться насамперед про підвищення рівня освіти й виховання громадянської позиції підрастаючого покоління з урахуванням низки факторів: матеріальних, соціальних та психологічних умов, у яких розвиваються й ростуть школярі та студенти; етнічного середовища, де відбувається становлення особистості; міжнаціональних відносин, які за умов кризи мультикультуралізму можуть призвести до громадянського відчуження, а то й протистояння, інспірованого екстремістськими силами, що активізуються за умов поглиблення кризи. Неспроста в Рекомендації Rec(2001)15 Комітету Міністрів Ради Європи з питань викладання історії в Європі у XXI ст. зазначається, що «основні виклики завтрашнього дня на європейському континенті назрівають в галузі освіти і культури»⁹.

---

⁸ Ноттурно М. Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия / М. Ноттурно // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 95.

⁹ Рекомендація Rec(2001)15 Комітета Міністрів государств-членам по вопросам преподавания истории в Европе в XXI веке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: tandis.odhr.pl/.../hrc.../CoE%20Rec%202001%2015%20RUS.pdf.

Ще донедавна здавалось, що в зазначеній царині освітнього процесу не мало б бути якихось проблем. На рівні теоретичного дискурсу науковці свого часу дійшли до консолідованої думки про те, що мультикультурна освіта (англ. – multicultural education) являє собою: 1) концептуальну ідеологічну течію в освітній практиці сучасного демократичного суспільства; 2) освітню стратегію, яка представляє собою послідовні навчальні процеси (організація, реалізація, результат) з метою розв'язання освітніми засобами проблем, що виникають в суспільстві у процесі еволюції національних держав та постколоніальних міграційних процесів. Йшлося про те, що опрацювання навчальних програм і сама організація навчального процесу в рамках стратегії мультикультурної освіти має бути орієнтованою на подолання культурної відчуженості школярів та студентів, на визнання й розвиток основоположних демократичних цінностей: прав людини, свободи, демократії, солідарності, плюралізму.

Як світоглядна позиція мультикультурна освіта проголошувалася щонайновішим освітнім інститутом у процесі осмислення і реалізації ідентичності сучасної людини. Найбільш важливі функції мультикультурної освіти вбачалися в: 1) створенні нового освітнього середовища як важливого стабілізуючого фактору громадянського суспільства; 2) зниженні міжетнічної напруженості; 3) вихованні толерантності у взаємовідносинах представників різних культур. Особливого значення в мультикультурній освіті надавалося одночасному вивченню мов етнічних меншин при одночасному освоєнні домінуючої культури. В іпостасі концепції і стратегії освіти, мультикультурна освіта позиціонувалася як прямо протилежна теорії асиміляції в процесі соціалізації особистості¹⁰.

В контексті зазначеного окреслювалися і шляхи включення в педагогічний процес ефективних форм і методів розвитку і виховання школярів та студентів на основі етнокультури, що вбирала в себе щонайцінніше, що було створено віковою мудрістю народів і знайшло своє яскраве відображення в народній естетиці. Вважалося, що включення в мультикультурну освіту естетичних уявлень різних етносів дозволить ефективно розбудувати розмаїтий етнокультурний простір, де підростаюче покоління буде сприймати красу різноманітних етнічних традицій, звичаїв і обрядів. Йшлося про те, що етнокультура розвивається на основі спадкоємності, традицій і

---

¹⁰ Психологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslouvrei.com/content_psy/multikulturnoe-obrazovanie-1926.html.

результатів творчості багатьох поколінь, а відтак, накопичуючи в собі багатий історичний, духовний, естетичний досвід, має важливе значення для розвитку загальної культури, формування творчих здібностей і естетичного смаку особистості. І в цьому був свій сенс, адже освіта мала б враховувати і кількісний фактор нарощування інтенсивності міграції населення в сучасному світі, і якісний фактор росту національної самосвідомості, пов'язаний, зокрема, і з появою низки нових держав на пострадянському просторі.

Більше того – відстоювалася думка, що мультикультурна освіта все ширше захоплює й соціокультурні цілі сучасної освіти. Малась на увазі розбудова освіти на принципах культурного плюралізму, визнання рівноцінності і рівноправ'я усіх етнічних і соціальних груп у складі даного суспільства, проголошення недопустимості дискримінації людей за ознакою національної чи релігійної належності, статі чи віку. Все це мало б допомогти обернути різноманіття суспільства на позитивний чинник його розвитку, забезпечити прискорену адаптацію людини до швидкоплинних умов існування, сприяти формуванню дедалі більш многогранної картини світу. Передбачалось, що чим більше особливостей різних культур будуть знати учнівська молодь та студенти, тим більше вони будуть розуміти вчинки та погляди представників цих культур. А це вже, мовляв, шлях до утвердження толерантності в суспільстві, поваги до інших і визнання їх права на власну ідентифікацію на засадах загальнолюдських цінностей¹¹.

Варто наголосити, що мультикультурна освіта не залишилась лише на рівні теоретичного дискурсу, а набула своїх практичних форм. Поштовхом до її активного впровадження стали теоретичні напрацювання американських авторів, які й увели цей нині широко використовуваний термін ще в ранні 1970-ті роки. В практичній площині навчальні плани щодо мультикультурної освіти були введені в Канаді, головним чином як пошук відповіді на виклик франко-канадського руху проти англізації: тут урядові кола вирішили збалансувати квебекський рух підтримкою ряду менш численних етнічних громад, в тому числі й української. Так само і в Австралії перші відповіді в сфері освіти в мультикультурному контексті з'явилися у 1970-х роках.

---

¹¹ Смирнова Р. В. Мультикультурное образование в современных условиях развития общества: сущность и качество [Электронный ресурс] / Р. В. Смирнова. – Режим доступа: <http://wecomm.ru/structure/?idstructure=9>.

Слід віддати належне й Європі. Хоч термін «мультикультурна освіта» у 1950-х роках ще не з'явився, проте в Європі вже було здійснено низку практичних кроків саме в цьому напрямі. Після «економічного дива» п'ятдесятих років у більшості країн з відносно високими потоками імміграції (Франція, Німеччина, Бельгія та Нідерланди) вчителі й політичні діячі зосередили свою увагу на подоланні лінгвістичних проблем в школах. З одного боку, було вжито заходів, пов'язаних із розвитком вивчення мов країн, що приймали іммігрантів; з іншого боку, особливого значення набувало надання дітям можливостей зберегти їх рідні мови і культури таким чином, щоб повернення на батьківщину могло бути забезпеченим в будь-який час. Зокрема, були створені багаточисельні проекти, які можна було назвати мультикультурними: їх головною метою було пізнання схожості й різниці на лінгвістичному, релігійному й культурному рівнях.

В 1970-х деякі країни, внаслідок зростаючого числа іноземних дітей в школах, навіть подбали про створення нових дослідницьких напрямів – таких як *Auslanderpedagogik* (педагогіка для іноземців) у ФРН або ж *Pedagogie d'accueil* (педагогіка приймання) у Франції, метою яких була реалізація особливих, «окремих» заходів посередництва для адаптації іноземних дітей. Щоправда, із плином часу, ця ідея була сильно розкритикована внаслідок сильного ризику «асимілюючої» педагогіки. Однак в 1980-х роках, коли відбулося певне зміщення в оцінці процесу асиміляції, теоретичні напрацювання й практичні стратегії посередництва стали тяжіти до переходу від *мультикультурної* до *міжкультурної* педагогіки, а відтак стали набирати уже певної завершеності, хоча й досить умовної¹².

Отже, у освіті тієї ж Франції тривалий період розвитку мультикультуризму як ідеології виховання особистості відбувався у три етапи і складався під впливом соціальних умов, що стрімко змінювалися. А це, в свою чергу, обумовлювало зростання педагогічних потреб у освоєнні нових ідей і прогресивних освітніх стратегій. Основною характеристикою I етапу (50–60-ті рр. XX ст.) була демократизація і реформування середньої і вищої освіти з метою створення рівних умов отримання якісної освіти для представників національних культурних і релігійних меншин. На II етапі (70 – половина 80-х рр. XX ст.) здійснювалося послідовне вжиття заходів,

---

¹² Портера А. Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты [Электронный ресурс] / А. Портера. – Режим доступа: <http://www.dsser.h10.ru/PorteraA.html>.

спрямованих на виховання особистості, готової жити в багатонаціональному соціумі, і створення умов гуманного і культуротворчого навчання представників національних меншин, дітей іммігрантів. А вже III етап (середина 80–90-ті рр. XX ст.), пов'язаний з тенденцією повернення до політики асиміляції, став періодом кризи мультикультурної освіти. Саме в цей період стали окреслюватися нездоланні протиріччя у розв'язанні проблеми побудови змісту освіти: між державною офіційною ідеологією, націленою на виховання іммігрантів насамперед як громадян Франції, з одного боку, й цінностями релігійної культури країни походження африканських іммігрантів – з іншого¹³.

В галузі вищої освіти політика щодо іммігрантів теж мала свою специфіку. З одного боку, було підписано низку двосторонніх договорів щодо співробітництва з рядом країн, що розвиваються (Марокко, Сенегал, Алжир), де йшлося, зокрема, про визнання французьких дипломів та створення спеціальних умов для навчання студентів у Франції. Разом з тим, з другого боку, у зв'язку з масовим осіданням зарубіжних студентів на території Франції, було введено обмежувальні заходи для тривалого проживання, жорсткішання правил прийому щодо рівня оволодіння французькою, а також взято курс на обов'язкове повернення в країну походження. Були здійснені заходи щодо підготовки культурних еліт для іноземних держав, акцентувалось на необхідності виховання в їх середовищі національної самосвідомості. Одночасно педагогічна громадськість стала активно осмислювати й підтримувати діяльність ісламських організацій та студентських союзів з метою виховання серед їх членів толерантності щодо європейської культури.

5.3. Від «мультикультурної» до «міжкультурної» освіти

Інтеграція в Європейське співтовариство, інтернаціоналізація освіти та її модернізація у відповідності до положень Болонської декларації сприяли у Франції розвитку нових форм адаптації іноземних студентів – Національний центр з питань університетського й

---

¹³ Развитие мультикультурного образования Франции (вторая половина XX века). – Ч. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pandia.ru/464644/>.

шкільного життя (CNOUS), державні стипендії й гранти тощо. Так, в Сорбоні та інших університетах країни були організовані спеціальні центри орієнтації й інформації, мета яких – допомогти іноземним студентам звикнути до високого рівня елітної системи освіти у ВНЗ. Виникає інститут тьюторства чи наставництва, який гарантував студенту-новачку підтримку, здійснювану в режимі індивідуальних консультацій і тренінгів, а також спеціальних програм щодо самовизначення в професіональному й культурному відношенні.

Наповнювалася педагогічним змістом стратегія підготовки для іноземних держав відповідної культурної еліти, толерантною як до європейських, так і до східних цінностей. Одним із перспективних напрямів стало виховання ісламських священнослужителів, які б сповідували цінності діалогу культур Сходу і Заходу. З цією метою здійснювалася педагогічна підтримка вже наявних студентських об'єднань, організовувалися ісламські факультети в інститутах і університетах, котрі часто виконували функції центрів щодо інтеграції арабських та інших іммігрантів у європейське суспільство. Більше того, для підготовки вищих мусульманських релігійних кадрів, адаптованих до європейських умов, у Франції було створено три інститути: теологічне відділення Ісламського інституту Великої мечеті Парижа, Європейський інститут гуманітарних наук Сен-Леже Фужере в Ньєврі, Ісламський університет Франції (згодом – Паризький інститут вивчення ісламу)¹⁴.

Зрозуміла річ, що згодом політика мультикультуралізму вийшла поза національні рамки окремих держав і набула міжнародного характеру. Так, Рада Європи уже в 1970-х рр. прийняла стратегію мультикультуралізму і мультикультурної педагогіки. В 1970 р. конференція Міністрів винесла свою першу резолюцію (№35), звертаючи увагу на дітей робітників-іммігрантів у державах – членах Ради Європи. Була встановлена так звана «стратегія двостороннього руху», покликана забезпечити, з одного боку, інтеграцію цих дітей до шкіл приймаючої сторони, а з іншого – підтримати культурні й лінгвістичні зв'язки з країною їх походження, аби полегшити можливе повернення в школу на батьківщині. Подальші конференції (в Берні (1973), в Страсбурзі (1974), в Стокгольмі (1975), в Осло (1976)) також зверталися до проблем, пов'язаних

---

¹⁴ Развитие мультикультурного образования Франции (вторая половина XX века). – Ч. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pandia.ru/464644/>.

з освітою робітників-іммігрантів, а також до можливостей збереження зв'язків з мовами і країнами походження.

Тут хотілось би ще раз звернути увагу на один, здавалось би, незначний, але аж надто принциповий момент. З середини 1980-х Рада Європи стала сприяти здійсненню тих освітніх проектів, які більше не розглядалися як *мульти-* або ж як *транскультурні*, а замість цих термінів стали вдаватися до терміну «*міжкультурна освіта*», який відображав собою «взаємодію», а не паралельне існування чи співіснування різних культур. Акцентувалося на тому, що у «міжкультурній» перспективі є свій освітній і політичний вимір: *взаємодія сприяє найшвидшому розвитку співробітництва й солідарності*, ніж відносини домінування, конфліктів, неприйняття й виключення. Ці засади стали особливо важливими для усвідомлення їх Україною після 1989 р., оскільки Рада Європи стала розширювати своє співробітництво з Центральною і Східною Європою й допомагати цим регіонам розвиватися, акцентуючи увагу на права людини й права меншин. Основні проекти: «Демократія, права людини, меншини: освіта і культурні аспекти» (1993–1997) та «Групи, що працюють над правами окремих культур» були присвячені меншинам. Ще одним важливим для осмислення в Україні напрямом стали дослідницькі програми, що стосуються «ідентичності», оскільки люди в основі своїй мають складну (множинну) індивідуальність, що відноситься до елементів різних культур (цінності, символи, усі види культурних особливостей)¹⁵.

Отже, гуманітарні напрацювання в освітній сфері вимагають до себе серйозної уваги. Наприклад, науковці та освітяни ще десяти років тому попереджали політиків про наростання кризи мультикультуралізму, наголошували на необхідності переходу до нової моделі міжкультурного діалогу. Саме напрацювання цих експертів у гуманітарній сфері й дали у свій час матеріал для прийняття Опатійської декларації Конференції міністрів культури країн – учасниць Ради Європи 2003 року про міжкультурний діалог, а також Афінської декларації міністрів освіти 2003 року з питань міжкультурної освіти.

В результаті проведеної серії колоквіумів і конференцій та Третього саміту глав держав і урядів країн – членів Ради Європи

---

¹⁵ Портера А. Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты [Электронный ресурс] / А. Портера. – Режим доступа: <http://www.dssser.h10.ru/PorteraA.html>.

у Варшаві в 2005 р. було ухвалено План дій, в якому було чітко проголошено міжкультурний діалог (а також політичний і міжрелігійний діалог) як засіб підтримки різноманітності європейських культур і джерело їх взаємозбагачення. Саміт закликав до нового діалогу між Європою і сусідніми регіонами – півднем Середземномор'я, Середнім Сходом і Центральною Азією. *З цього моменту розвиток міжкультурного діалогу став політичним пріоритетом Комітету Міністрів Ради Європи.*

Наступна конференція європейських міністрів, що відповідають за культуру, відбулася в жовтні 2005 року в португальському місті Фаро. В «Декларації Фаро» була сформульована стратегія Ради Європи з міжкультурного діалогу. Документ поміщав стратегію щодо впровадження культурного діалогу в контекст загального спрямування Ради Європи з підтримки прав людини, демократії та верховенства закону, спрямованих на посилення соціальної взаємодії, миру й стабільності. *В такий спосіб Декларація наголосила, чому міжкультурний діалог стає основним напрямом у всіх сферах діяльності Ради Європи.*

Втім, від прийняття декларацій до досягнення реальних результатів – дистанція велетенського розміру. Йдеться, зокрема, про наукове обґрунтування, а далі – про широке визнання та поширення у сфері освіти нового понятійного апарату, який би був адекватний сучасним реаліям. Так, у підготовленій Радою Європи «Білій книзі» з міжкультурного діалогу, затвердженій міністрами закордонних справ країн – членів Ради Європи у Страсбурзі 7 травня 2008 року, визнавалось, що «сам вираз "міжкультурний діалог" все ще залишається невизначеним... Частково це пов'язано з тим, що поняття міжкультурного діалогу поки ще не увійшло в загальноприйнятий лексикон і не має простого визначення, яке можна було б безпосередньо використати у будь-якій конкретній ситуації. Але це засвідчує реальну відсутність ясності стосовно практичного значення поняття міжкультурний діалог»¹⁶.

Зазначене створювало додаткові труднощі в осмисленні сутності сучасних суспільних процесів. Наприклад, одні експерти ставили під знак запитання, чи є взагалі можливим порозуміння з тими,

---

¹⁶ Жить вместе в равном достоинстве : «Белая книга» по межкульт. диалогу, утвержд. министрами иностр. дел стран – членов Совета Европы на 118-й сессии Комитета министров, Страсбург, 7 мая 2008 г. – М. : Информ. офис Совета Европы в России, 2009. – С. 9.

хто відмовляється від діалогу на підставі принципового відторгнення фундаментальних засад та культурних цінностей іншої сторони? Інші стверджували, що за будь-яких умов готовність до діалогу може стати врешті-решт відправною точкою для більш тривалого процесу пошуку взаєморозуміння з потенційними учасниками діалогу.

5.4. Криза чи справжній провал?

Те, що довго визрівало в тиші кабінетів серед експертів Ради Європи – перехід від *мультикультурної* до *міжкультурної* освіти, від *співіснування* до *взаємодії* – раптом набуло гучного розголосу у політичних заявах провідних державних керівників світу. Виступаючи на зборах молодіжної організації Християнсько-демократичного союзу (ХДС) у жовтні 2010 р., канцлер ФРН Ангела Меркель визнала повний провал спроб побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині: «Очевидно, що мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя бік о бік один з другим, повністю провалився... Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою». А відтак, продовжувала Меркель, «вивчення мови має стати обов'язком іммігрантів, як це було раніше, а не добровільною опцією, як це відбувається нині»¹⁷.

Подальші події засвідчили, що висловлену Ангелою Меркель думку щодо загрози мультикультуралізму для європейського способу життя поділяє не лише багато німецьких виборців, а й ряд провідних європейських політиків. На початку лютого 2011 р. прем'єр-міністр Великобританії Девід Камерон заявив таким чином: «Нам не вдалося створити таке суспільство, в якому б прагли жити представники різних культур. Вони не почувають себе частиною суспільства. В той же час ми дозволяємо цим монокультурним групам те, що йде врозріз із цінностями європейського суспільства». Через декілька днів з приводу мультикультуралізму висловився президент Франції Ніколя Саркозі: «Моя відповідь однозначна: так, це провал. Ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів

---

¹⁷ Меркель потребувала от іммігрантов учить немецкий язык [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://webground.su/topic/2010/10/17/t21>.

на французьких вулицях. Ми проти намагання навертати інших у свою віру на території Французької республіки. Французьке національне співтовариство не хоче змінювати свій спосіб життя, рівність між чоловіком і жінкою, вільне відвідування школи дівчатками. У нас світська країна, молитва нікого не бентежить, але ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на вулиці»¹⁸.

Раптовий спалах інтересу у ЗМІ до етнонаціональної проблематики у зв'язку з радикальними заявами канцлера ФРН Ангели Меркель, президента Франції Ніколя Саркозі та прем'єр-міністра Великобританії Девіда Камерона щодо провалу європейської політики мультикультуралізму якось залишили в тіні попередні експертні висновки і застереження на майбутнє. Суть проблеми, судячи з усього, полягає не в тому, що іммігранти, живучи в Європі, мають право зберігати свою мову, релігію, культуру й самобутність. Корінь зла, на думку відомого російського експерта, керівника центру з вивчення ксенофобії і недопущення екстремізму Інституту соціології РАН Емілія Паїна полягає в тому, що концепція «мультикультуралізму» розпочиналася з добрих намірів, «але з плином часу ця концепція вже являє собою протилежність засадничій, в ній виродилися всі гуманістичні ідеї, вона не залишає місця свободі людини. Вона робить цю свободу меншою». В реальному житті «мультикультуралізм призвів до геттоїзації етнічних громад. В громадах Лондона, Парижа і Берліна жінка-туркеня чи пакистанка захищена у меншій мірі, ніж у своїх ісламських державах. В громадах закони держави не діють». Відтак «кризою мультикультуралізму в Європі назвали той стан, за якого держава і суспільство представлені у вигляді розрізнених спільнот, що живуть бік о бік, але таких, що не співпрацюють, не ідентифікують себе в якості єдиної держави». Вихід вбачається в одному: основою державної політики в поліетнічному суспільстві «має стати політика громадянської ідентичності»¹⁹.

---

¹⁸ Чем чреват отказ европейцев от мультикультурной толерантности? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bankomet.com.ua/2011/02/tchem-tchevat-otkaz-evropeytssev-o...>; Саркозі: Попытка построить мультикультурное общество во Франции провалилась [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1184999/print>.

¹⁹ От мультикультурного раскола к интеграции? Европейская критика и российский путь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uralistica.com/profiles/blogs/ot-multikulturnogo-raskola-k-1>.

На нашу думку, було б передчасно говорити, що ідея «мультикультурності» є нежиттєздатною в принципі – суть справи в регіональній специфіці. На відміну від Європи, американці навчилися досить безболісно інтегрувати мільйони іммігрантів з різних країн, домагаючись від них вивчення мови, закону і культури Сполучених Штатів. Однак тут є суттєве застереження: одне діло традиційні національні держави Європи, а зовсім інше – така «нація іммігрантів», як США. В останньому випадку корінним населенням є лише американські індіанці, які, в силу історичних передумов, не змогли покласти в основу громадянського життя країни свій традиційний спосіб життя і свою систему цінностей. Таку роль в умовах Сполучених Штатів відіграла так звана система цінностей WASP – білих, англосаксонців, протестантів. Відтак іммігранти з інших культурних регіонів і віросповідань в більшій чи меншій мірі мали рахуватися із цією англосаксонською традицією. Така модель в Новому Світі складається вже понад півтора століття і вважається досить ефективною. Але це не значить, що вона може служити взірцем для європейських держав, які не є «націями іммігрантів» (чи надовго?) і де суспільство до останнього часу складалося все-таки на основі культурних цінностей і мови автохтонних титульних націй.

Традиційно в Німеччині вважалось, що німцем можна народитися, але важко стати. Відтак у країні помилково гадали, що іммігранти, які в середині ХХ ст. виконували роль дешевої робочої сили, відразу ж покинуть країну, коли в них відпаде потреба. Так, зокрема, накопичивши грошей, зчинило багато іспанців, італійців і португальців, які приїздили на роботу в Німеччину. Не те сталося з іммігрантами з Туреччини і країн Північної Африки. Розрив у рівні життя їхніх країн походження і Європи виявився настільки великим, що іммігранти стали залишатися й перевозити до Німеччини свої сім'ї, обзаводитись дітьми. Німці, які не сподівалися на таке тривале проживання іммігрантів, не доклали належних зусиль якщо не для їх асиміляції (що характерно для Франції), то хоча б більш глибокої інтеграції. До того ж сотні тисяч арабів, які наводнили нині Європу, демонструють ще більшу нехоть до прийняття європейського способу життя.

У підсумку, зазначає провідний експерт фонду «Спадщина» Аріель Коен, «новоприбулі "нові європейці" не хочуть опанувати мову, знайомитися з культурою Європи, нехтують суспільними

інститутами, віддаючи перевагу варитися у власному середовищі. Часто-густо вони не просто зберігають свою релігію, але вибирають її найбільш екстремістські форми». За цих умов толерантність, яка є однією з головних постулатів сучасного європейського суспільства, виявилася «під загрозою вичерпати себе, зіткнувшись з небажанням мігрантів приймати європейські правила життя». Останні парламентські вибори в країнах Старого Світу показали, що безліч європейських виборців стали все більш радикально налаштованими й не бояться нині показати себе нетолерантними щодо іммігрантів. Вони масово голосують за представників правих партій, які обіцяють повернути країни до традиційного європейського укладу життя або боротися з радикальним ісламом²⁰.

Відтак, щоб зберегти симпатії виборців, Меркель, Кемерон і Саркозі йдуть на випередження й вдаються до ліберальної критики мультикультуралізму. Вони відстоюють право на збереження культурної своєрідності усіх громадян. Але проблема полягає в тому, що наявне в практиці збереження культурної своєрідності відбувається далекі не добровільно, а найчастіше – під тиском різноманітних расово-етнічних громад, а це вступає в протиріччя з правами людини, з принципом рівноправ'я і громадянською сутністю сучасного світу.

В цілому ліберальна критика наводить такі аргументи. По-перше, ця політика забезпечує державну підтримку не стільки культурам, скільки громадам і групам, які безпідставно беруть на себе місію представництва інтересів усього етносу чи релігії. По-друге, державне спонсорування спільнот стимулює розвиток комунітарної (общинної) ідентичності, утискуючи індивідуальну. По-третє, мультикультуралізм штучно консервує традиційно-общинні відносини, стримуючи процес індивідуальної інтеграції представників різних культур в громадянське суспільство. По-четверте, політика мультикультуралізму провокує сегрегацію, породжуючи штучні кордони між громадами і формуючи установки на створення своєрідних гетто.

Відтак ті цінності, які прокламувалися в 1970-ті роки, перетворюються у свою протилежність: «Ця політика, згідно з задумами архітекторів, повинна була захищати гуманізм, свободу культурного самовияву і демократію. Як виявилось, на практиці поява замкнутих поселень і кварталів веде до появи в них альтернативних

---

²⁰ Кризис мультикультурного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voanews.com/russian/news/Multicultural-society-Europ...>

управлінських інститутів, що блокують діяльність обраних органів влади на рівні міста і країни. За таких умов практично нездійснимим є захист прав людини»²¹.

В основі ліберальної критики мультикультуралізму лежать фундаментальні зрушення в життєдіяльності і світосприйнятті, які сталися на переломі ХХ і ХХІ століть. Накопичується все більше доказів того, що мультикультуралізм з'явився лише як історичний епізод, як прояв короткотривалої «зворотної хвилі», що завершила цикл індустріальної модернізації. Як уже зазначалося, індустріальна економіка ХХ століття спрощувала технології, адаптуючи їх до соціальних та культурних стандартів країн третього світу з надлишком дешевих трудових ресурсів. Нова ж постіндустріальна економіка високих технологій виявилася менш придатною для адаптації до локальних традиційних культур Сходу та Півдня. Зросли вимоги до якості трудових ресурсів, які стали оцінюватися згідно з універсальними і стандартизованими критеріями.

Це принципово змінило характер світового розподілу праці. В країнах «глобальної Півночі» зменшується попит на робочу силу низької кваліфікації і, навпаки, заохочується притік лише висококваліфікованих спеціалістів. Змінюється й ставлення до вивозу капіталу. Так, американські фірми прагнуть розміщувати виробництва першої стадії (висококваліфікована розумова праця й дослідне виробництво) у себе вдома. Виробництво другої стадії (елементів, що вимагають кваліфікованої ручної праці) – в регіонах світової напівпериферії, які відзначаються високою якістю технічної культури і тривалою традицією кваліфікованої індустріальної праці. Наприклад, мова може йти про Японію чи Шотландію. І нарешті, виробництво третьої стадії, яке потребує рутинної, трудомісткої й малокваліфікованої праці (скажімо, виготовлення елементів електронних виробів та їх збірка), переноситься в країни світової виробничої периферії – Китай (Гонконг), Філіппіни чи Індонезія.

Відтак в Європі на повен зріст стала проблема якості трудових ресурсів, що не могло не позначитись на ставленні до іммігрантів та й до політики мультикультуралізму в цілому.

---

²¹ Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Mirmoe-sosuschestvovani...>

5.5. «Одкровення» від Сарацина

Характерним прикладом актуалізацій цієї проблеми став гучний скандал навколо презентації книги відомого німецького політика Тіло Сарацина «Німеччина самоліквідується. Як ми поставили свою країну на карту». Книга вийшла в продаж 30 серпня 2010 року і швидко розійшлася накладом 1,3 мільйона екземплярів. Поштовою до скандалу послужила фраза Сарацина про іммігрантів-мусульман, винесена журналом «Spiegel» в презентаційному анонсі: «В культурному і цивілізаційному аспекті їх цінності й уявлення про суспільний лад є кроком назад... Я б не хотів, щоб країна, в якій будуть жити мої внуки чи правнуки, була б здебільшого мусульманською, де на вулицях розмовляли б турецькою чи арабською, де жінки ходили б у хустках, а ритм життя задавав би заклик муедзина з мінарету»²².

Цього виявилось досить, щоб за тиждень до того, коли книгу можна було прочитати, критичні звинувачення на її адресу набули обвального характеру: автор, мовляв, образив іммігрантів, він перетнув рису дозволеного, а відтак розпалює міжнаціональну й міжрасову ворожнечу, що є несумісним з членством в СДПН і перебуванням на державній службі. Складалось враження, що мова йде про якогось ультраправого на зразок австрійського Йорга Хайдера чи голландського Герта Вілдерса. А між тим йшлося про представника високої управлінської номенклатури Німеччини, який у тридцятилітньому віці поступив на державну службу й пропрацював на високих посадах у міністерстві фінансів, здійснював проведення грошової реформи після об'єднання Німеччини, був сенатором з питань фінансів у Берліні, а з травня 2009 по вересень 2010 р. – членом ради директорів Німецького федерального банку.

В цілому у німецьких ЗМІ запанувала думка, що перш ніж обговорювати книгу (а тим більше – давати їй остаточну оцінку), її варто було б прочитати повністю, а не коментувати окремі, вирвані з тексту фрази. Висловлювалися й песимістичні судження, що прихильники засад мультикультуралізму все одно доб'ються того,

---

²² Политически нечитательные [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://lenta.ru/articles/2010/08/31/thilo/_Printed.htm.

що автора буде визнано політично нечитабельним, а відтак його твір буде приречений на забуття.

Ці прогнози базувалися на тому, що в книзі «Німеччина само-ліквідується» були поставлені під сумнів, а то й прямо відкидалися, не просто принципи, якими керувалася німецька політика впродовж майже півстоліття. Більше того – в ній піддавалися осуду якраз ті священні принципи, що склали кредо кожного освіченого ліберала, демократа і соціаліста, врешті-решт, європейця в цілому, а саме: *принципи мультикультурності, толерантності й політичної коректності*. Ідейний нерв книги – думка, висловлена Сарацином під час одного з інтерв'ю стосовно тієї частини арабських і турецьких іммігрантів, які не можуть і навіть не хочуть стати частиною німецького суспільства. Зокрема він зазначав: «Інтеграція є завданням того, хто інтегрується. Я не зобов'язаний терпіти того, хто нічого для цього не робить. Я взагалі не зобов'язаний когось терпіти, хто живе на державні кошти, відкидає цю державу, не дбає про освіту своїх дітей і безперервно пускає у світ маленьких дівчаток в хусточках»²³. Отже, принцип толерантності (терпимості) було поставлено під знак запитання.

Таке ставлення до священної корови мультикультуралізму не могло залишитися без оргвисновків. Наполохане правління Бундесбанку стало клопотати перед президентом Німеччини про звільнення автора книги з посади члена ради директорів. Оскільки Тіло Сарацин відмовився добровільно полишати посаду, то було знайдено компроміс про його дострокове відправлення на пенсію з нарахуванням грошового забезпечення станом на 2014 рік – коли повинен був закінчуватися строк його контракту. Одночасно було поставлено питання про виключення Сарацина з рядів СДПН. І дехто вже пророкував банальне вирішення конфлікту: очікувалось одностайне засудження з боку всіх разом взятих демократичних політичних сил і партій, прогнозувалась злива звинувачень у ЗМІ в скочуванні автора на позиції націоналізму (а то й фашизму!), а відтак очікувалось неминуче відтискування Сарацина з державної та політичної сцени на обочину тихого пенсійного животіння. Всі ці заходи мали б бути живим нагадуванням про те, що спіткає людину, яка насмілилася порушити ціннісний консенсус політичного базису суспільства і виступити проти пануючої ідеології. Такі випадки вже

---

²³ Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.

були в житті сучасної Німеччини, коли відома письменниця і телевізійна ведуча Єва Герман поплатилася кар'єрою за критику соціальної політики, яка заохочує гомосексуалізм і руйнує традиційну сім'ю.

І якраз у той момент, коли політична кампанія проти Сарацина стала набувати рис гоніння, коли навіть президент Німеччини Християн Вульф дипломатично відмежувався від автора книги, заявивши, що іслам є невід'ємною складовою німецького суспільства, саме в цей час телеграфні агентства донесли слова канцлера Ангели Меркель, що концепція мультикультуралізму в Німеччині не спрацьовує, а іслам, хоч і є складовою Німеччини, не може заперечувати більшість німецьких цінностей, що мають іудео-християнське походження. Відтак, наполягала Меркель, слід вносити зміни до імміграційної політики – Німеччині потрібні не претенденти на отримання соціальної допомоги, а кваліфіковані кадри, здатні конкурувати на ринку праці. А іммігрантам, у свою чергу, слід буде прикладати більше зусиль для того, щоб інтегруватися в німецьке суспільство, включаючи і обов'язкове вивчення німецької мови.

Днем раніше голова «братньої» до ХДС партії «Християнський соціальний союз» Хорст Зеєхофер висловився ще більш однозначно: «Ми виступаємо за керівну роль німецької культури і проти мультикультурності. Мультикультуралізм мертвий». Німецькі журналісти відразу відреагували на ці виступи, пов'язавши їх з появою книги Тіло Сарацина «Німеччина самоліквідується». Бо що це було, як не різка зміна політичного курсу в площині етнонаціональних відносин?

Аналізуючи книгу Сарацина, російський науковець Леонід Юнін звертає увагу на те, що думки автора книги, власне, не стали для читачів жодним одкровенням – вони давно здавалися усім самозрозумілими, однак такими, що вважалися некоректними для висловлення у публічній дискусії. І не те щоб ці теми взагалі не можна було порушувати, але слід було висловлюватися так, щоб обходити «незручні» терміни, вдаючись до політичних евфемізмів – виражати зміст сказаного у пом'якшеній формі або завуальовано, оскільки над німцями тяжів «комплекс провини» за роки нацизму. Так, наприклад, про падіння народжуваності впродовж десятиліть не можна було сказати ні слова без того, щоб тебе не було звинувачено у прихильності до націоналістичної ідеології. Також під

знаком табу стояли й соціальні наслідки некерованої міграції, «і вже зовсім не можна було навіть згадати про те, що люди різняться – що вони по-різному оснащені інтелектуально, більш чи менш ліниві чи трудолюбиві, більш чи менш міцні у моральному відношенні, – і що жодна рівність шансів і можливості освіти нічого в цьому відношенні змінити не можуть. Ну, а якщо ця остання тема для дискусії закрита, то беззмістовним стає й обговорення помилкових стратегій соціальної держави, що ведуть до падіння суспільної моралі й пониження якості людського капіталу»²⁴.

Однак на цей раз ситуація склалася дещо інакша. Відмінність книги Сарацина від багатьох подібних соціально-критичних творів полягала в строгості його описань і в ґрунтовності посилань на статистичні показники. Тенденції, підкріплені конкретними даними, показали, що населення Німеччини до 2050 р. може зменшитися майже на 20 % – з 88 до 66 мільйонів жителів. Причому процес цей буде відбуватися за рахунок груп молодшого працездатного населення: кількість дітей і молоді до 20 років зменшиться на 40 %, тоді як представників вікових груп старше 50 років стане на 14 % більше, ніж в 2005 р. Відтак буде падати кількість працюючих, на 40 % зросте кількість пенсіонерів, і в 2050 р. кількість тих, кому більше 65 років, практично зрівняється з кількістю працюючих. Німеччина перетвориться в суспільство старих людей, а на молодь ляже практично непосильне завдання пенсійного забезпечення всіх дідусяв і бабусь. Уже з наведених даних випливав висновок про неминучий колапс соціальної політики. Слід було усвідомити, що держава не буде мати до розпорядження тих ресурсів, які необхідні для підтримання не те що звичного для 1960–1980-х років рівня процвітання, але взагалі більш-менш прийнятного рівня пенсійного та іншого соціального забезпечення, яке б гарантувало виживання залежних від державного опікування громадян.

Але тут ми підходимо до найбільш делікатного з точки зору політкоректності питання. Тіло Сарацин звертає увагу на те, що змінюється якісний склад груп населення, або, як прийнято говорити у соціологів, «якість соціального капіталу». Переважна частка приросту населення припадає на групи з високою народжуваністю, а це насамперед групи іммігрантів, які не тільки характеризуються традиційно високим рівнем народжуваності, а й фактично стимулюю-

---

²⁴ Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.

ються до народжуваності дітей засобами соціальної політики – наданням відповідної соціальної допомоги на дітей. І це в той час, коли в німецьких сім'ях, особливо в родинях з високим рівнем освіченості батьків, народжуваність падає. Наголошувалося на тому, що нині у початкових класах німецьких шкіл уже більше турецьких і арабських дітей, ніж німецьких. Склалася чітко визначена тенденція: зростає кількість дітей у сім'ях з низьким рівнем освіти батьків і, навпаки, зменшується кількість дітей у сім'ях високоосвічених батьків. Звідси і результат: Німеччина – класична країна науки і освіти – виявилася, за результатами тестування компетентності учнів, в нижній половині рейтингу західних країн.

Звідси й заклик Сарацина: «Більше дітей від розумних, доки не стало пізно», оскільки основна тенденція, у його викладі, полягає в тому, що населення Німеччини зменшується, бідніше, відстає в розвитку. Все це відбувається одночасно, і невідомо, чи можна повернути цю тенденцію в зворотну сторону. Комбінована дія зазначених факторів приводить, на думку Сарацина, до «поглинання суспільної субстанції», під яким він розуміє розмивання наявних в соціальній системі стимулів і мотивів, що спонукали б людей до освіти та активного громадянського життя відповідно до культивованих у суспільстві цінностей.

Чи можливе відновлення цієї самої субстанції, яка поглинається нині в суспільстві? Тіло Сарацин в цьому не впевнений. Тут багато в чому залежить від готовності політичної еліти збагнути сутність виклику часу й запропонувати належну відповідь. Справа навіть не в тому, що неможливо намітити суспільні й економічні реформи, не маючи нормативного образу суспільства. А такого стійкого уявлення про бажаний нормативний образ у країні зараз просто немає, що породжує тривогу й невдоволення. Питання ускладнюється й тим, що суспільство змінюється, і кожне нове покоління стикається з новими, своїми проблемами. І все ж таки автор закликає: «Як і більшість речей в житті, зміст цієї книги амбівалентний: описувані в ній тенденції мають своїми коренями матеріальне благополуччя і суспільну стабільність, однак завжди є точки, зачепившись за які, можна щось змінити до кращого. І це слід робити!»²⁵

---

²⁵ Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.

5.6. Критика справа: «нова громадянськість»

Але знову виникає запитання: звідки ж тоді (при всіх згаданих достоїнствах книги) виник скандал, який викликав шалений спротив ідейних супротивників, з одного боку, і активну підтримку прибічників – з іншого? Врешті-решт, вплинув на визнання канцлером ФРН ідеї про провал політики мультикультуралізму. Невже ми особі Тіло Сарацина маємо справу з новітнім харизматичним пророком, який раптом відкрив очі на виклик часу та запропонував єдиновірний шлях виходу «з полону єгипетського»?

Відповідь проста і дещо несподівана – книга Тіло Сарацина, за експертними оцінками, «не містить в собі нічого принципово нового. В ній просто виявилися підсумованими, систематизованими і висловленими в достатньо дохідливій формі ідеї, уже озвучені впродовж останніх півтора-двох десятиліть авторами, яких прийнято відносити до духовної течії, що іменується іноді як "нова громадянськість" ("neue Bürgerlichkeit")»²⁶.

Йдеться насамперед про історика Пауля Нольте, члена конституційного суду Німеччини Удо Ді Фабіо, про згадувану вище письменницю й телеведучу Єву Герман, а також про телевізійного модератора й письменника Петера Хане, про соціолога Гуннара Хайнсона й філософа Норберта Больца, а також цілого ряду інших авторів. Тобто в Німеччині, і не лише в ній, сформувалась потужна течія теоретиків, навколо яких утворився широкий громадянський рух нового німецького консерватизму, або на сучасному журналістському жаргоні – «неоконів».

Останні роблять ставку на традиційні цінності – сімейні, громадянські, національні. Вони наголошують на згубності сучасних процесів, пов'язаних із пануванням ліберальних, популістсько-демократичних і глобалізаційних тенденцій, а саме: мультикультурності, толерантності й політичній коректності в тій формі, як вони існували донині. Вони б'ють на сполох, демонструючи, що сучасні демографічні процеси в розвинутих країнах, що нерозривно пов'язані із незворотними змінами морального клімату, можуть призвести до загибелі традиційної Європи в процесі тотальної зміни її національно-культурного ландшафту.

---

²⁶ Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.

Так, бременський соціолог Г. Хайнсон висловив ці ідеї найбільш повно, послідовно доводячи наявність існуючої «демографічної капітуляції західного світу» внаслідок велетенської імміграції із країн третього світу. Так, лише Німеччина за 12 років з 1990 по 2002 рік прийняла 13 мільйонів іммігрантів. Всупереч загальноприйнятим критеріям, відбір не був орієнтованим на кваліфікацію приїжджих та потреби ринку. Скоріше, навпаки – приймали тих, хто мав потребу в допомозі й спасінні. Такі гуманні критерії щодо приїжджих призвели до ускладнення ситуації в самій Німеччині. В країні зростає число людей, які сидять на соціальній допомозі. До того ж саме для цієї категорії новоприбулих характерний високий рівень народжуваності, оскільки збільшення кількості дітей у сім'ї збільшує розмір допомоги. Як наслідок – вони недостатньо освічені й недостатньо соціалізовані, щоб виконувати роботу, яка вимагає певного рівня кваліфікації. А тому при 6 мільйонах безробітних в країні налічується 2 мільйона вакантних місць, яких нікому заповнити. Аналітики зазначають, що «справа тут не в якихось расистських передсудах, а в тому, що вони соціалізовані в такому середовищі, яке не в спроможності привити їм інтелектуальні навички, що необхідні для зайняття високих позицій. Саме такі молоді люди палять машини й воюють з поліцією в Парижі, Брюсселі й інших європейських столицях. Деякі з них закінчують університет й стають лідерами, що вміють аргументовано закликати до рівності й справедливості. Якщо екстраполювати ці тенденції на майбутнє, то можна передбачити, що дуже скоро західна культура вступить у свій останній бій на власній предковичній території»²⁷.

Власне, що говорити про майбутнє, коли вже нинішній день вносить зриму тривогу. За дослідженнями того ж Г. Хайнсона, близько 52 % молодих німців хотіли б покинути Європу і переїхати до США, Австралії чи Нової Зеландії та до інших англосаксонських країн. Ті ж настрої зафіксовані у Франції і Голландії. Звісна річ, не всі від'їдуть, але їх настрої вже самі за себе говорять. І справа не в тому, що вони не хочуть підтримати своїх власних престарілих співвітчизників. За підрахунками Г. Хайнсона, якщо взяти 100 громадян Франції чи Німеччини, то всередині цих ста 70 французів чи німців своїм трудом і талантами мають годувати через мережу соціальних інститутів 30 іммігрантів свого віку.

---

²⁷ Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.

Що ж тут дивуватися, коли Німеччину щорічно покидає 150 тисяч етнічних німців, які осідають здебільшого в країнах англосаксонського світу, де імміграційна політика орієнтована на висококваліфіковані кадри. А звідси й висновок: «країни старої Європи переживають щось на кшталт повзучого завоювання, що втілюється в поступове заміщення населення – вимивання активних, інтелектуально розвинутих, висококваліфікованих молодих людей і заміну їх погано соціалізованими, недостатньо навченими, порівняно слабо інтелектуально розвинутими нащадками іммігрантів – одержувачів соціальної допомоги, що не мають належної мотивації до праці. Де є поріг, що знаменує собою зміну національної і соціальної ідентичності країни, що піддана такому завоюванню, і як має відбутися така зміна, ніхто поки сказати не може»²⁸.

Ситуація, що склалася, ставить під знак запитання – що, власне, слід розуміти під «толерантністю» і де межа цій «терпимості», коли на практиці вона адресується лише одній із сторін: розмаїття і рівність культур побутує в формі «все мінус одна». І цією «одною» виявляється традиційна культура Заходу, яка найчастіше виявляється такою стороною, що потерпає і програє. Саме ці ідеї й лягли в основу ідеології «нової громадянськості», яка позначилася й на виступі канцлера ФРН Ангели Меркель з критикою мультикультурності й толерантності у такій викривленій формі. Відтак книга Тіло Сарацина навряд чи стала у повній мірі причиною повороту в політиці правлячої партії Німеччини, хоча й зіграла свою роль в ідейному оформленні певного зрушення в бік повороту до неоконсервативних цінностей і громадянської відповідальності. Тобто поки що мова не йде про жодну зміну традиційних партій, а про зміну ідеології й політики в лоні старих правлячих партій, що дає можливість зафіксувати зрушення в суспільній свідомості «старої Європи» в сторону проголошення кінця епохи мультикультуралізму.

Втім, ніхто не може гарантувати, що не відбудеться й більш кардинальних зрушень в існуючій політичній структурі Європи, принаймні Німеччини. До останнього часу «нова громадянськість» ще не склалась у якусь оформлену філософську чи соціологічну школу, тим більше у виразний соціально-політичний напрямок. Автори, які писали в цьому руслі, відчували себе багато в чому однимудцями, але все ж залишалися надто індивідуалістичними,

---

²⁸ Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.

щоб шукати потребу в якомусь соціальному груповому об'єднанні. Дотепер в одну духовну течію їх гуртували скоріше їхні супротивники з ліберального і прогресистського таборів, які протиставляли себе «новій громадянськості», іронічно навішуючи на них ярлик «нових обивателів».

Можна сказати, що до останнього часу представники «нової громадянськості», які принципово позиціонували себе в академічній сфері, просто не могли спіймати вітер у паруси, щоб побачити перед собою більш широкий політичний горизонт. Так наприклад, глибокі наукові опрацювання Г. Хайнсона і Н. Больца не отримали в суспільстві того громадянського резонансу, який отримала книга Т. Сарацина. Тут не обійшлося без того, що пересічний обиватель звик сприймати професуру з академічного середовища з певним скептицизмом. Мовляв, якої громадянської і політичної відповідальності можна чекати від академіків, котрі дозволяють собі будь-які мисленні експерименти, а тому їх книги не обов'язково сприймати всерйоз. Саме тому талановиті роботи Хайнсона, Больца та інших, хоч і активно обговорювалися в академічних колах, так і не стали помітним явищем у суспільному житті.

Інша справа, коли за написання книги взявся відомий політик Тіло Сарацин – відверто полемічний тон його твору призвів до збурення справжньої політичної дискусії. Остання зримо засвідчила, що наростаюче невдоволення рівнем життя, помножене на збільшення проблем у площині як соціальної, так і економічної політики, дало поштовх до повільного, але глибинного розвороту в ідеології, підготовленого науковцями і публіцистами «нової громадянськості». У підсумку можна стверджувати, що засади нової ідеології, яка констатує кінець мультикультурної епохи, уже закладені. Хоча поки що зарано гадати, якого політичного оформлення ця ідеологія набуде в подальшому.

В процесі дискусії, яка розгорнулася навколо книги «Німеччина самоліквідується», Тіло Сарацин отримав нагоду більш чітко розставити акценти у своїх судженнях та сформулювати претензії до правлячих політиків. Найбільшій критиці Сарацин піддав тодішнього федерального президента ФРН Християна Вульфа за його висловлювання про іслам як частину Німеччини: «Неправильно говорити, що іслам належить Німеччині. Німецька культура сформувалася без участі ісламу. Той факт, що серед нас проживають мільйони мусульман, нічого в цьому не змінює. Турецький прем'єр Реджеп Ердоган сам застеріг турок від того, щоб вони асимілювалися

в Німеччині». Розвиваючи думку, Сарацин послався на візит Християна Вульфа до Туреччини, де той виступив за мирне співіснування релігій. Мовляв, іслам являється частиною Німеччини як християнство й іудаїзм, і в той же час християнство є такою ж частиною Туреччини, як і іслам. Спростовуючи це положення, Сарацин зазначив, що «в Туреччині християнство будуть в кращому випадку терпіти. Цифри говорять самі за себе: в 1914 році 25 % населення країни були християнами, сьогодні таких 0,2 %». Відтак, робить висновок Сарацин, президент ФРН намагається закрити очі на цей факт, а натомість поливає все «соусом заяложеної гармонії»²⁹.

Сарацин демонструє своє диференційоване ставлення до іммігрантів і тим самим вибиває козири з рук того, хто намагається навісити на нього ярлик расиста. Дорікаючи туркам і арабам за їх небажання у повній мірі соціалізуватися в німецьке суспільство, він в той же час з прихильністю відгукується про росіян, білорусів та українців, які успішно інтегруються в німецьке суспільство³⁰. Це також стосується вихідців із Південно-Східної Азії: «Візьмемо в'єтнамців, батьки яких, як правило, не знають німецької, торгують сигаретами чи утримують невеликий кіоск. В'єтнамці другого покоління в середньому мають високі шкільні оцінки і закінчують навчання з кращим атестатом, ніж німці»³¹. На його думку, саме ця категорія мігрантів демонструє справжню толерантність, яка передбачає взаємність і повагу один до одного.

Важко сказати, у що виліється дискусія на задані книгою «Німеччина самоліквідується» теми. Поки що можна лише стверджувати те, що, згідно з даними соціологічного опитування інститутом Forsa на замовлення журналу «Stern», 70 % респондентів схвалювали висловлювання Тіло Сарацина. При цьому 61 % погоджувалися з його твердженнями частково, а 9 % – повністю³².

В разі, коли Тіло Сарацин взявся б створити свою партію, приблизно п'ята частина громадян Німеччини (18 %) висловили свою готовність підтримати її на виборах. Судячи з усього, це ще

---

²⁹ Тило Саррацин: «Эрдоган просил турок не ассимилироваться в Германии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nashe.orbita.co.il/blogs/worldnews/1570>.

³⁰ Саррацин, Тило [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/lib/14208383/>.

³¹ Тило Саррацин – главный немецкий провокатор? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslife.eu/Obwestvo/Obwestvo/Tilo-Sarracin>.

³² Опрос: 70 % немцев одобряют высказывания Тило Саррацина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5986162,00.htr>.

одне свідчення того, які переваги в політиці має популярний виклад матеріалу, на відміну від сухої академічної аргументації науковців «нової громадянськості».

Отже, на сьогоднішній день феномен книги «Німеччина само-ліквідується» багато в чому можна віднести до сфери політичної психології, хоча в основі її написання лежить аналіз потужних глибинних економічних передумов, що виявляють себе в реальному житті у масових політичних виступах широких верств населення як Німеччини, так і всієї старої Європи в цілому, на захист своїх соціальних прав. Той факт, що тираж книги перевершив мільйонну позначку, говорить сам про себе. На думку російської дослідниці Наталі Тоганової (ІМЕМВ РАН), книга Тіло Сарацина «є твором рідкого в наші дні "жанру", а саме – "політичного описання реальності". З притаманним цьому жанру аналізом ситуації, гучними словами, яскравими образами, спірною і провокативною позицією, а також рецептами, як вийти із ситуації... В книзі видна жорстка життєва позиція автора. Сарацин складає враження впевненої у собі людини, який покладається на свої сили, вірить у можливість само-реалізації, наполягає на відповідальній поведінці кожного і відкидає утриманство. Його позиція співзвучна веберівській протестантській етиці», яку варто сприймати «як маніфест безкінечно чесної в першу чергу стосовно до самої себе людини»³³.

5.7. Приємерк соціальної держави?

Експерти також звертають увагу на те, що з самого початку книга задумувалась Сарацином як робота про соціальну державу, і коли відкинути всі емоційні вислови щодо іммігрантів, то в сухому залишку ми отримаємо досить серйозний аналіз викликів саме соціальній державі в сучасній Німеччині. Насамперед йдеться про те, що з моменту утворення Німеччини умови фінансування соціальної держави суттєво змінилися. Середньорічні темпи росту ВВП в 1960-ті роки склали 4,6 %, в 1970-ті – 3,3 %, в 1980-ті – 2,0 %,

---

³³ ПОЛИТ.РУ: Манифест Сарацина [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.polit.ru/frticle/2011/04/14/sarrazin_buch/.

в 1990-ті – 1,6 %, а в 2000-ні – 1,1 %. За цей же період виросла частка державних витрат у ВВП: з 32,9 % в 1960 р. до 46,6 % в 2010 р.

Федеральний бюджет, починаючи з 1965 р. (за виключенням двох років – 2000 і 2007), зводився з дефіцитом, а державний борг в 2010 р. складав уже 71,1 % ВВП. Цей процес супроводжувався наростанням соціальних витрат (з 11,2 % ВВП в 1960 р. до 20,5 % в 2010 р.), ростом безробіття (1 % в 1960-ті рр., 10,5–10,6 % в 2000-ні рр.), зниженням тривалості робочого тижня (в 1960-ті рр. в середньому на одного зайнятого в рік припадало 2 062 години, а в 2000-ні рр. – 1437). На цьому негативному тлі відбувалася й деформація демографічних процесів. В загальному підсумку проблема фінансування соціальної держави ставала щодалі гострішою. Що ж стосується перспектив на майбутнє, то є всі підстави допустити, що соціальні видатки будуть і в подальшому збільшуватись ³⁴.

Отже, в основі виклику соціальної державі в Німеччині лежить банальне уповільнення темпів росту ВВП. Всі інші фактори вже похідні. Так, одна десята працездатного населення не має роботи і живе за рахунок державної допомоги. Демографічні зміни призвели до наростання частки пенсіонерів по відношенню до працездатного населення. Нинішні робітники працюють трохи менше, ніж їх батьки, а відпочивають трохи більше, але при тому відраховують значно більше на соціальні витрати держави, ніж попереднє покоління. Проблема ускладнюється тим, що соціальні видатки йдуть на вирішення невідкладних сьогоденних проблем, але не сприяють реалізації довгострокових цілей розвитку людського капіталу, що в остаточному підсумку й підриває шанси на стійке економічне зростання суспільства в цілому. В цих думках немає жодного одкровення, і вони аж ніяк не могли збурити той ажіотаж, який розгорнувся навколо книги «Німеччина самоліквідується».

Скандальність книги, на думку Тоганової, пов'язана з тим, що її автор в своєму аналізі пішов трохи далі економічних викладок і поставив питання, які в правлячих колах Німеччини всі знали, але про які було політично некоректно згадувати. Сарацин ці питання поставив. Чому люди живуть на соціальну допомогу? Чи допомагає ця допомога розвивати людський капітал? Чому в Німеччині народжується так мало дітей, при тому, що в сім'ях, які живуть на соціальну допомогу, дітей більше, ніж у працюючих і освічених? Чому середній освітній рівень падає, а діти з бідних сімей так

---

³⁴ ПОЛИТ.РУ: Манифест Саррацина [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.polit.ru/frticle/2011/04/14/sarrazin_buch/.

погано навчаються? Чому міграція в ФРН не відіграє тієї ролі, що в США і Канаді, а мігранти так погано інтегруються? Всі ці запитання Сарацина, коли їх поставити в площину причинно-наслідкових зв'язків між існуванням соціальної держави, її економічним розвитком, а також рівнем людського капіталу – все це виявилось справедливим, але запропоновані рецепти їх вирішення виявилися незвичними для німецького політичного дискурсу. От коли б Тіло Сарацин взяв для аналізу окремо два-три питання, то, скоріше за все, це не викликало б жодного скандалу. Наприклад, роботи представників «нової громадянськості», і не лише їхні, можна без зайвого клопоту знайти в книгарні чи будь-якій бібліотеці.

Однак Тіло Сарацин відверто озвучив, що розвиток соціальної держави в Німеччині був спрямований не стільки на те, щоб поліпшити якість людського капіталу, скільки на зняття соціальної напруженості та втілення в життя етичних постулатів (рівноправ'я, справедливості, допомога ближньому тощо). Більше того, згідно зі ст. 6 Основного закону гноблені за політичні переконання громадяни інших країн мають право на політичний притулок в ФРН. Відтак в останні десятиліття кількість претендентів на статус політичних біженців збільшилася, серед яких вагому частку посіли некваліфіковані в професійному відношенні вихідці з країн Азії й Африки. *На цьому шляху прагнення до рівноправ'я при серйозній диференціації освітнього рівня Німеччина потрапила в замкнуте коло.* Є певна закономірність: чим більшим є розрив у певній країні між зарплатами – в найбільш і найменш успішних на світовому ринку галузях – тим більша частка працівників отримує заробітну плату на грані медіанного рівня в 60 %. Ті, хто заробляє менше медіанного рівня 60 %, вважаються такими, що перебувають на грані бідності. Бідними ж вважаються ті, хто отримує менше 40 % медіанного рівня. Відтак вступає в силу правило: в Німеччині соціальна допомога виплачується в обсязі трошки меншому за 60 %, але вищому 40 %.

І тут наступає розплата. Частина найманих робітників вирішує для себе, що їм вигідніше відмовитися від офіційної роботи, отримувати соціальну допомогу і десь підробляти «в тіні». Для тих працедавців, які пропонують заробітну плату на медіанному рівні, стає важко протистояти вимогам соціальної держави, і вони змушені згортати виробництво й інвестувати капітал в інші країни з дешевшою робочою силою. Відтак низько кваліфіковані робітники не можуть знайти собі місця на ринку праці, а висококваліфіковані змушені миритися з усе зростаючими соціальними відрахуваннями,

які покликані підтримувати соціальну рівновагу. У підсумку соціальні виплати зростають, але економічна структура країни деформується у зв'язку з вимиванням низько технологічних трудомістких галузей. Подальше наростання частки соціальних утриманців вресіті-решт ставить під загрозу функціонування самої держави.

Саме з цією загрозою закликає боротися Тіло Саррацин. Один з ключових моментів для нього є освітній рівень дітей з тих сімей, що живуть на державну допомогу. В кінцевому підсумку лише освіта могла б визначити їхні шанси на майбутнє у пошуках гідної роботи. В принципі така можливість є, але в силу означених вище обставин у цих дітей відсутня заінтересованість добре навчатися, а віра в себе практично дорівнює нулеві. Як показує практика, діти безробітних, як правило, не піднімаються соціальними сходінками вище за своїх батьків. А батькам вигідно мати побільше дітей, оскільки вони отримують більшу допомогу. Відтак клас соціальних утриманців наростає, що понижує їх стимули інтегруватися в суспільство: немає стимулів ні щоб вивчати мову, ні щоб шукати роботу. Власне, немає необхідності й у самій роботі. Консервація емігрантських груп відбувається не в останню чергу внаслідок «імпорту» жінок-дружин із країни походження, які в повсякденні відтворюють звичний для них спосіб життя і тому ж навчають своїх дітей. У підсумку дискурс навколо книги «Німеччина самоліквідується» рано чи пізно зводиться до того, що «мігранти необхідні для економіки, але в силу економічних обмежень неможливо надати їм ті ж соціальні гарантії, що й громадянам»³⁵.

А це вже шлях до дискримінації, наростання етнічно-расових передсудів та національних фобій. Коло замкнулось.

---

³⁵ ПОЛИТ.РУ: Манифест Саррацина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.polit.ru/frticle/2011/04/14/sarrazin_buch/.

Глава 6

СТРАСТІ ПО ІДЕНТИЧНОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРАЗІЙСЬКІ ВИМІРИ

Ідентичність – найбільш інтенсивно застосовувана категорія в аналізі соціальної взаємодії, соціальної комунікації. Людина завжди має потребу впевненості в завтрашньому дні й передбачуваності власної долі. Саме тому їй постійно доводиться балансувати між нормативним соціально-рольовим з одного боку і унікальним індивідуальним – з іншого. Підсумковим й результативним, як правило, виявляється фактор виживання й безпеки. Уже сам акт приналежності до певної соціальної групи чи більш широкої соціальної спільноти можна розглядати як вибір «в ім'я чогось» або «задня чогось». Отже, вибір ідентичності – це насамперед вибір певного ступеню безпеки. Коли індивід ототожнює себе, асоціює себе з якоюсь соціальною чи етнічною групою, він не лише дає відповідь на запитання «Хто я?», а й одночасно вибирає стратегію своєї життєвої поведінки, маючи на увазі й певний горизонт можливостей – «На що мені сподіватися?».

Обираючи стратегію виживання, людина рано чи пізно приходить до усвідомлення тієї істини, що одних індивідуальних зусиль тут замало. З плином часу вона задається питанням про своє ставлення до суспільства, до його історії, до своїх предків і сучасників і врешті-решт приходить до необхідності робити вибір: або ж культ грошей, або ж гуманістичні цінності – культ людиноцентризму.

І це не гучні слова! В Україні, де кожен рік населення скорочується на 500 тисяч людей, гуманізм набуває смислу «людинозбереження», рятування генофонду нації. І тут мало чим можуть зарадити розумування прихильників глобалізму, що «переміщення», а то й «заміщення народів» є, мовляв, таким собі об'єктивним демографічним процесом. З одного боку, нам доводиться сприймати як факт, що міграційні процеси вже стали складовою українського життя, і від цього нікуди дітися. Однак, з іншого боку, перспектива того, що ця благословенна земля наших предків через 50 років буде населена вже якимсь іншим народом – не вносить оптимізму в наше життя.

Отож, перед кожним громадянином України постала проблема пошуку ідентичності в сучасному глобалізованому світі. Насамперед усвідомлення того, що майбутнє українського суспільства, українського народу багато в чому залежить від духовного консенсусу щодо бачення майбутнього, від нашої здатності почути іншого й бажання бути почутими, від нашого уміння об'єднувати зусилля по недопущенню переростання системної кризи у фазу суспільної деградації й розпаду. За двадцять років незалежності ми так і не дочекалися життєдайного «дощу інвестицій» за прикладом Сінгапуру, а спроби імітувати «модернізацію» уже звели нас до статусу периферії капіталістичної світ-системи. В рейтингу 2012 р., представленим лондонським Legatum Institute, Україна опинилася далеко за межами процвітаючих держав світу, зайнявши лише 71 позицію, пропустивши вперед Ботсвану (70), Колумбію (69) і Парагвай (68). І нас мало тішить той факт, що вслід за нами йдуть Перу (72), Марокко (73) та Південна Африка (74) ¹.

То ж чи не випадково, скотившись до такого мізерного потенціалу, ми ніяк не дійдемо згоди щодо магістрального вектору інтеграції – з Європою чи Євразією. Згідно з соціологічними опитуваннями вересня 2012 року, коли ставилося питання про Євросоюз, то 56 % опитуваних українців підтримували курс на інтеграцію з ЄС. Коли ж ставилося питання про Митний союз, 53 % підтримували курс на вступ України до цього союзу. На цьому парадокс не закінчується: 30 % українців одночасно підтримали і вступ України до Митного союзу, і підписання угоди про зону вільної торгівлі

---

¹ Украина заняла 71 место в рейтинге процветающих стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/print/show/ukraina-zanyala-71-mestov-reityn...>

з Євросоюзом². Назвати цю ситуацію діагнозом – не повертається язык. Всьому є своя причина, яка й вимагає прискіпливого аналізу.

6.1. Ця незбагненна ідентичність

На разі пошуки ідентичності нагадують «суету сует» не лише в Україні, а й у всьому світі. Насамперед тому, що кінець ХХ – початок ХХІ століття вніс корективи в сприйнятті плину часу, а надто – у нашу здатність збагнути і саму сутність суспільного поступу, і свого місця в ньому. Цей світ стає не просто динамічнішим – він стає чимдалі все менш передбачуваним. Та й сам прогрес сприймається як не зовсім точне слово. Скидається на те, що розвиток веде невідомо куди й руйнує не менше, аніж творить. Навіть у найбільш благополучних західних країнах ніхто ще не знайшов шляху в обхід екологічної кризи, духовного сум'яття, розриву між поколіннями. Завтрашній день усюди в тумані – жодна існуюча нині класична чи некласична суспільно-політична теорія не здатна представити на суд людський не те що своє бачення віддаленого майбутнього, але хоч би достовірний прогноз виходу з існуючої фінансово-економічної кризи. А між тим науковці та громадські діячі стали все частіше висловлювати занепокоєння щодо дегуманізації суспільних зв'язків і появи «одновимірної людини» у сучасному глобалізованому світі. Французький історик Ф. Фюре писав із цього приводу у 1995 р.: «Історія знову стала тим тунелем, по якому людина просувається в темноті, не знаючи, куди ведуть її власні вчинки, не впевнена у своїй долі, позбавлена примарної безпеки, яку дає знання про те, що вона робить. Нині, наприкінці століття, на очах у демократичного індивіда, що втратив Бога, захиталися основи "божества історії", і в людини виникла потреба заговорити свою тривогу. Поряд з невпевненістю у сучасному її свідомість потерпає від невпевненості в майбутньому»³.

В цьому самоописі ми все більше пересвідчуємось, що доба глобальних трансформацій впливає ледь не на кожен аспект того,

---

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/events/53-ukrainecev-zaiavili-chto-hot...>

³ Цит. за: Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности [Електронний ресурс] / Ф. Артог. – Режим доступу: <http://magazines.rus/ru/nz/2008/3/ar3.html>.

що ми робимо. На матеріалах попередніх розділів ми переконалися, що ці зміни відбуваються не лише в масштабах великих систем на кшталт світового фінансового порядку. Глобалізація – це не тільки про те, що «ген там», вона також стосується феномена «ось тут», що впливає на персональні сторони нашого життя. Як це не прикро нам усвідомлювати, але не лише Україна, а й інші держави пострадянського простору з їх колись досить розвинутою індустрією та кваліфікованою робочою силою не увійшли органічно до групи провідних держав світу, а, навпаки, були відкинуті на периферію капіталістичної світ-системи у ролі сировинних додатків та резерву дешевої робочої сили.

Це не могло не відбитися на умонастроях населення пострадянського простору, яке мало підстави вважати, що глобалізація породжує світ переможців і невдач: світ меншості, що впевнено рухається до процвітання, та більшості, яка приречена на нужденне й сповнене відчаю життя. До того ж правлячі класи пострадянських держав часто-густо виявлялися не на висоті вимог часу. Вони не зуміли представити своїм громадянам більш-менш цілісну концепцію національно-державної ідентичності. У підсумку молоді суспільства відчули брак об'єднувальної загальнонаціональної ідеології, завдяки якій населення відчуло б себе «національною спільнотою», єдиним національним «МИ» по відношенню до решти світу.

В результаті на пострадянському просторі запанувало світосприйняття «безчасів'я», або, висловлюючись терміном М. Драгоманова, «пропащого часу». За оцінкою відомого російського дослідника Лева Гудкова, «сьогодні – час тих, для кого брежнєвський застій виявився початком їх життя, для кого занепад імперії й атмосфера "безчасів'я", радянського розкладу були природними, нормальними умовами існування, системою нормативних координат. Нове покоління, яке прийшло вже після краху радянської системи, почуває себе вільним як від ліберальних ілюзій і даремних очікувань, так і від почуття гіркоти й інфантильних розчарувань, але його горизонт є коротким, оскільки ціннісна розмітка простору задана простими й рутинними маркіровками й покажчиками того, що слід вважати важливим і неважливим: мас-медіа, маскультурою, грошима як найбільш узагальненим показником успіху і статусу в нинішніх умовах масовидного суспільства. Час, що прийшов, став для нього часом колективного самоствердження, зростаючого задоволення життям (країна ще ніколи не жила так добре, як нині) і

самовдоволення, що виникало, між іншим, завдяки порівняно невисокому рівню домагань і відносної доступності засобів їх здійснення, відсутності великих ідей і перспектив. Це теж свого роду скинення складності, але, можливо, з часом вони ще може наберуть свій вантаж невіршених проблем»⁴.

З нашого боку було б некоректно розглядати зазначені події як явище неочікуване, яке саме собою відійде: мовляв, «якось воно та буде – і не таке пережили». Не допоможе й відпрацьована за радянських часів схема – «відмежуватися й осудити» тих, хто «лле воду на млин реакційних сил світу». Не в останню чергу тому, що подібні настрої поширювалися й в інших країнах світової периферії, і не лише в них. А тому слід зрозуміти, що витoki цієї проблеми аж надто глибокі, щоб обійтися заяжоненими пропагандистськими штампами. За оцінкою директора Лондонської школи економіки Ентоні Гіденса, «нехай на гірше чи на краще, та ми просуваємося уперед до глобального ладу, якого ніхто повністю не розуміє, але наслідки якого ми усі відчуваємо». З одного боку, пояснює він, «глобалізація є причиною відродження локальних культурних ідентичностей у різних частинах світу». З іншого боку, «глобалізація, звісно ж, не простує шляхами справедливості, і аж ніяк не є милосердною за своїми наслідками. Для великого загалу людей, які живуть поза межами Європи і Північної Америки, вона виглядає дискомфортно, подібно до вестернізації – або либонь американізації, позаяк Сполучені Штати є зараз єдиною супердержавою, яка за своїм економічним, культурним і збройовим становищем домінує у глобальній світобудові»⁵.

При цьому, як ми маємо нагоду нині переконатися, і самим Сполученим Штатам і Європі теж доводиться пожинати плоди цієї «немилосердної» глобалізації, де насильницька вестернізація викликає спротив і розплату у вигляді «зворотної хвилі» міграційних процесів не лише з боку традиційного «третього світу», а й пострадянського та посткомуністичного простору.

Однак для осмислення ролі й місця України в сучасному глобальному процесі, як на нашу думку, слід виходити не з протистав-

---

⁴ Гудков Л. Абортивная модернизация / Л. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 2011. – С. 13–14.

⁵ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя Е. Гіденс. – К. : АЛЬТЕРПРЕС, 2004. – С. 15–16.

лення цивілізацій в контексті Самюеля Гантінгтона – «християнська – ісламська» чи «православна – протестантська» тощо – а насамперед з факту подвійної моралі ринкового фундаменталізму в його версії агресивного імперіалістичного глобалізму (ще раз наголошуємо – не глобалізації як об'єктивного процесу!). Цей глобалізм дуже чітко акцентує на створенні світової спільноти без кордонів у тому випадку, коли йдеться про вільне переміщення товарів, фінансів і послуг, а, відповідно, й отримання надприбутків. Однак у adeptів цього глобалізму відразу ж виникає ефект «подвійної моралі», коли справа починає стосуватися вільного переміщення людей. Часто в багатих розвинутих країнах одні і ті ж діячі, які рішуче вітають глобалізацію як передумову вільного доступу своїх товарів і послуг на чужі ринки, відразу ж змінюють свою позицію і проголошують антиімміграційні гасла, коли справа торкається вільного пересування людей. Пояснення тут одне – йдеться не лише про збереження надприбутків, а й звичних культурних традицій та усталеного способу життя своєї національної держави.

Але це лише один із аспектів розглядуваної проблеми. Сьогодні, власне, мабуть ніхто не взявся б дати однозначної оцінки об'єктивному процесу взаємодії глобалізації та національної ідентичності. Часто дискурс із цієї проблеми чимось нагадує нарікання на погоду – про це можна багато і залюбки говорити, але навряд чи можна кардинально зарадити. Хіба що одягтися по сезону та захопити з собою парасольку. Але чи є захист від глобалізованої зміни міжнародного соціально-економічного клімату? Український професор А. Гальчинський ставить такий діагноз: ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недієздатною. Ідеться не лише про економіку. Особливо пригнічує поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші – неекономічні – сегменти людського життя. Відбувається відторгнення морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі історичного розвитку. Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є своєрідним збоченням цієї глибоко й безнадійно хибної ідеології⁶.

Отже, першопричина духовного спротиву глобалізму лежить не так в культурному консерватизмі прихильників національної

---

⁶ Див.: Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи : Методологічні аспекти / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – С. 240–267.

державності чи в їхньому прагненні до зашкарублості старих і віджилих звичаїв та традицій, як насамперед в порушенні принципів соціальної справедливості. Людей, власне, бентежить описаний Гіденсом, своєрідний «коктейль»: *відродження «локальних культурних ідентичностей» відбувається за «несправедливих» часів і «немилосердних наслідків»*. Тут згадуються слова літературного героя: «люди як люди, але їх зіпсувала житлова проблема». Глобалізація, яка в нинішній версії економічного ринкового фундаменталізму націлена в основному на накопичення багатства, часто ігнорує при тому соціальні й культурні виміри суспільства, прирікає периферію капіталістичної системи на нужденне животіння, скупчує іммігрантів у бідних регіонах своєрідних «расово-етнічних гетто», вдається до модернізованого варіанту сегрегації і тим самим неминуче провокує соціальні виступи й прагнення до зміни існуючої системи соціальної несправедливості. Вихід вбачається в одному: нинішній світ, у якому панує сваволя і пригнічення щодо переважної частини людства, має стати більш відкритим для вільного пересування не просто товарів і капіталів, а також і людей – нехай навіть і регульованого якоюсь світовою організацією міграції абощо.

Не треба бути пророком, щоб констатувати: зворотна хвиля міграції з депресивних регіонів периферії капіталістичної світ-системи рано чи пізно масово накриє США і Європу. Так, частка сукупного населення в багатих державах Європи та Північної Америки по відношенню до всього населення світу уже помітно знизилася з 30 % у 1900 р. до 17 % у 2000 р. Коли ж дійде до 2020 р., то ця частка ймовірно знизиться ще більше – аж до 14 % населення світу. А звідси слід очікувати й наслідків. З невпинним зменшенням частки населення, зайнятого у виробництві, й зростанням утриманців, як це ми прослідкували на прикладі Німеччини, неминуче буде збільшуватися й бюджетне навантаження внаслідок зростання потреб соціального забезпечення. Це потягне за собою уповільнення темпів економічного зростання. Відтак багатші країни, хочуть вони цього чи ні, але будуть просто змушені збільшити кількість молодих іммігрантів, звісна річ – освіченіших. Це розуміє й Ангела Меркель, коли в інтерв'ю журналу «Шпигель» зазначила: «Наша ціль – контрольована імміграція в Німеччину. А також, що доступ іноземних висококваліфікованих спеціалістів і працівників повинен систематично контролюватися з урахуванням реалій німецького ринку праці

і визначатися відповідно до чітких, зрозумілих і виважених критеріїв, таких як потреби, кваліфікація, здатність до інтеграції»⁷.

Зазначена категорія освічених мігрантів уже усвідомлює, що, створюючи своїм трудом державу «загального благоденства», вони ж самі від цього «благоденства» відтискуються в депресивні регіони проживання, де накопичуються «грона гніву». Для Америки ця проблема поки що менш відчутніша. Американці як «нація іммігрантів» за тривалий час напрацювали власний досвід інтеграції великої маси різноманітних етносів у американський народ, але навіть у цій країні останнім часом виникають проблеми з національною ідентичністю і усвідомленням громадянства. Парадокс у тому, що саме серед науковців США у свій час виявилось найбільше послідовників ідеї загасання регулювальної ролі національної держави. За приклад може правити такий прогноз Ф. Фукуями: «Економічні сили раніше породили націоналізм, замінивши клас національними бар'єрами, створивши централістське, гомогенізоване в мовному плані співтовариство. Ті ж самі економічні сили ведуть до усунення національних бар'єрів шляхом створення інтегрованого світового ринку. Загибель націоналізму – це питання часу»⁸.

Однак історія вкотре скоригувала такі самовпевнені прогнози. Уже за кілька років опонент Фукуями професор С. Гантінгтон ударив на сполох, зазначивши, що основними викликами національній ідентичності США стає «зростання впливу іспаномовної громади й тенденція до мовного й культурного поділу Америки, а також розширення прірви між космополітичною ідентифікацією еліт і прихильністю нації до традиційної ідентичності»⁹.

Викликом американському суспільству з боку останньої хвилі іммігрантів стало те, що мексиканці та інші іспаномовні меншини нині не прагнуть «сприймати» англосаксонське політичне кредо, а тим більше вивчати англійську мову. Навпаки, вони намагаються отримати всі права й привілеї американського громадянства,

---

⁷ Цит. за: Волков Э. Пузырь «мультикультурия» лопнул? [Электронный ресурс] / Э. Волков. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/tags/%EC%E8%E3%FO%EO%ED%F...>

⁸ Fukuyama F. The End of History and the Last Men / F. Fukuyama. – New York, 1997. – P. 275.

⁹ Терентьев Ф. Самюэль Хантингтон. Кто мы? Вызовы американской идентичности [Электронный ресурс] / Ф. Терентьев. – Режим доступа: URL:<http://www.glavtema.ru/libraru/259-0>.

зберігши при цьому свою «латиноамериканську ідентичність, політичне й соціальне самоусвідомлення латино». Вони не збираються адаптуватися до англопротестантської культури й воліють створити автономну іспаномовну спільноту на території Сполучених Штатів Америки. Гантінгтон зазначав, що в країні відбувається справжня «демографічна реконкіста (відвоювання) областей, захоплених Сполученими Штатами в 1830–1840 рр.».

У Каліфорнії, Нью-Мексико й окрузі Колумбія неіспаномовні білі вже перетворилися на меншість. Американці поки що намагаються не акцентувати увагу на цій проблемі, посилюючи тим самим в іспаномовних мігрантів упевненість у своїх силах. Від себе зазначимо, що після визнання незалежності Косова, іспаномовна громада США може лише утвердитися в правоті своєї справи. Ще одним викликом національної ідентичності Сполучених Штатів, на думку С. Гантінгтона, є космополітизм американських еліт. Сучасну Америку вже не можна назвати представницькою демократією, адже з деяких питань, а надто тих, що стосуються національної ідентичності, думка обраних лідерів загалом не збігається з думкою народу. «Цих людей, – пише дослідник, – котрих називають "давоськими хлопчиками", "золотими комірцями" і "космократами", об'єднують нові концепції глобальної пов'язаності. Міжнародна спільнота, на їхню думку, морально перевершує спільноту національну, націоналізм для них є злом, національна ідентичність – підозрілим явищем, а національні інтереси – протизаконними». І це при тому, що пересічні американці, переконаний Гантінгтон, завжди були й досі залишаються однією з найбільш патріотичних націй світу.

Для тих українських діячів, які пропагують тезу про відмирання «етнічної нації» і повсюдного утвердження «нації громадянської» варто було б поставити перед собою запитання: невже американці не здатні піднятися над національною специфікою і сформувати виключно політичну (громадянську) націю на основі індивідуалізму, прагнення до успіху й ідеї «рівних можливостей»? Гантінгтон переконаний: «Політичне кредо саме по собі ще не створює нації. У нації може існувати кредо, але душа нації – це дещо інше, і вона визначається спільною історією, традицією, культурою, спільними героями й лиходіями, перемогами і поразками».

Гантінгтон критикує найпоширенішу в Америці «концепцію салату» (у Канаді вона утвердилася через проблему Квебеку), засно-

вану на культурному плюралізмі. Вона, мовляв, для Сполучених Штатів є неефективною і загрожує втратою американською нацією своєї ідентичності внаслідок втрати «стрижневої культури». Дослідник переконаний, що «імміграція без асиміляції породжує напруженість у суспільстві», а білінгвізм створює мовний бар'єр між двома його складовими. Чи не є це аргументом проти виступів прихильників «білінгвізму» в Україні, які цілеспрямовано ведуть країну до розколу? Зберегти національну ідентичність Сполучені Штати зуміють, переконаний С. Гантінгтон, лише в тому разі, якщо англо-протестантська культура як система цінностей залишиться для американців пріоритетною. Політолог вважає, що більшість в американському суспільстві прихильна до «національно-патріотичної альтернативи», і тому Сполученим Штатам усе-таки вдасться зберегти вірність концепції національної держави. Чи вдасться зберегти єдність України – питання, як на нашу думку, поки що відкрите. Навряд чи ми вже пройшли «точку неповернення».

Проблема національної єдності стосується й розвинутих країн Європи, а особливо Японії. З одного боку, ці країни не зможуть підтримувати свій рівень життя чи виконувати свої соціальні зобов'язання щодо літніх громадян без дуже значного притоку свіжої крові – так званої міграції заміщення. Однак з іншого боку, гірка правда полягає в тому, що кількість іммігрантів, яку ці країни мали б прийняти для підтримання звичного рівня життя, виходить за межі можливого – не в останню чергу в силу загрози потенційних соціальних і культурних конфліктів, які вже даються взнаки. Так, наприклад, гостра реакція Нідерландів на зростання частки марокканців і турків у населенні країни (в 10 разів за останніх 30 років) полягає саме в тому, що іммігранти із свого боку не виявляють належної толерантності й в більшості своїй, за оцінкою Збігнева Бжезінського, «не приймають голландські звичаї і спосіб життя. Те саме відбувається і в інших країнах Європи»¹⁰.

Всі останні вибори в країнах Європи показали, що проблеми імміграції, небажання приїжджих з інших країн інтегруватися в суспільство стають усе більшою головною біллю для європейців. Як наслідок, усталеним політичним фактом в Європі стала стрімка активізація діяльності правих та ультраправих угруповань. Значна частина виборців стала голосувати за представників тих партій, які

---

¹⁰ Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 149.

висувають вимоги покласти край етнічній злочинності і повернутися до усталених європейських цінностей та традиційного укладу життя. Прикладом тому можуть слугувати парламентські вибори в Угорщині. Там місце в законодавчих зборах посіли відверті націоналісти із партії «Йоббик». Ще одним прикладом служать Нідерланди. Там на червневих виборах 2010 р. одіозна Партія свободи Герта Вілдерса отримала значну підтримку виборців, не в останню чергу завдяки висунутим гаслам заборони на будівництво мечетей, припинення міграції з мусульманських країн та введення податку на ношення традиційного для мусульман одягу.

Але чи стануть ці заходи дійовим інструментом виведення країн із цього глухого кута? Чи зможемо й ми на тлі цих загальноєвропейських тенденцій осмислити належним чином результати виборів до Верховної Ради України 2012 року, зокрема в контексті появи на загальнонаціональному рівні радикально правої партії «Свобода»? Чи приведе активізація її діяльності до консолідації суспільства?

6.2. Ідентичність і суспільна пам'ять

Ставлячи на порядок денний проблему національної консолідації, ми конспективно окреслимо лише найзагальніші межі її осмислення, уже озвучені в сучасному соціогуманітарному дискурсі. Насамперед це стосується самого поняття «національна ідентичність», яке в різних країнах має різний смисл, однак не збурює таких шалених пристрастей, як в Україні. Нагадаємо два основні широко-вживані смисли «національної ідентичності». Перший, за класичним визначенням Е. Сміта, полягає в тому, що поняття «нація» сприймається насамперед у громадянському розумінні: «Історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія – ось компоненти стандартної західної моделі нації»¹¹.

Є ще друга, незахідна модель, яку називають «етнічною» концепцією нації: «Її визначальною рисою є наголос на спільності походження й рідної культури. Тоді як західна концепція наголо-

---

¹¹ Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 24–25.

шує, що індивід має належати до певної нації, але може вибирати, до якої саме приєднатись, незахідна, або етнічна, концепція не допускає такої широти поглядів. Чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільноти, у якій народилась, і довіку нестиме на собі її печать. Одне слово, нація – це передусім спільнота людей, об'єднаних спільним походженням»¹². Таким є переважно німецьке та східноєвропейське розуміння.

Це, так би мовити, «чисто умоглядні моделі», які в реальному житті не існують, оскільки на практиці нація виступає як етносоціальна група, у якій присутні й етнічний, і соціальний (громадянський) елементи. Співвідношення складових у різних країнах різне. На сьогодні вже хрестоматійним стало визначення того ж Е. Сміта: «Національна ідентичність і нація – це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних і політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав, проте вони нітрохи не подібні на суто юридичні та бюрократичні зв'язки держави. Як дивитись концептуально, нація має поєднувати два виміри, з одного боку, громадянські та територіальні, а з іншого – етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці й може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру»¹³.

Отже, у сутності національної ідентичності існує глибоко вкорінений дуалізм. Часом переважають політичні й територіальні елементи, часом на перший план виходять етнічно-мовні складові. І це нормальна світова практика. Кожен порядний політик штучно не протиставлятиме громадянський чинник етнічному. Однак це не стосується українського політикуму. В умовах політичного протистояння громадянська (політична) ідентичність цілеспрямовано протиставляється етнічній. Це протистояння набуває регіонального характеру, електорат східного й західного регіонів штучно протиставляється один одному, унаслідок чого потерпає загально-

---

¹² Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 20–21.

¹³ Там само. – С. 24–25.

українська справа: визначення загальнодержавних пріоритетів, опрацювання стратегії подальшого реформування суспільства, утвердження демократії. Гальмується формування середнього класу й громадянського суспільства, різке соціальне розшарування руйнує передумови національної солідарності й громадянської ідентичності. Як наслідок, населення не відчуває принципової різниці між нинішнім бюрократично-корпоративним суспільством і державним капіталізмом радянського зразка. Разом з тим, за іронією долі, своєю незграбною стабільністю суспільство, імовірно, більше завдячує саме пережиткам радянського ладу й набутим при ньому навичкам виживання, аніж демократичним інноваціям динамічного розвитку. Отже, у своїй основі ми досі залишаємось суспільством пострадянським, а не демократичним, тому протиставлення громадянської і національної ідентичності має спадщину радянського періоду й культивується переважно вихідцями із минулого апарату.

Безпідставними є звинувачення українських націонал-демократів, нібито саме вони нав'язують суспільству односторонню й спрощену етнокультурну національну ідеологію. Аби зрозуміти всю складність визначення національної ідентичності для України, на нашу думку, не варто шукати «зловмисників», краще використати досвід, набутий населенням України в царині національної політики впродовж радянської доби. Насамперед треба нагадати, що загальноновживані в радянському лексиконі поняття «нація» і «національність» більшовики запозичили із західної соціал-демократичної суспільно-наукової літератури, як правило німецької, що неминуче позначилося на сприйнятті переважно етнічного розуміння нації. Взяти хоча б відому статтю Й. Сталіна «Марксизм і національне питання», яка стала дороговказом національного будівництва в СРСР і важливим інструментом укорінення відповідних наукових понять. Згодом поняття «національність» було включено до запитальника Всесоюзного перепису населення 1926 р. Хоча навряд чи громадяни усвідомлювали змістове наповнення цього поняття, однак мусили однозначно ідентифікувати себе з тією чи іншою національністю/народністю. Влада отримала картину «національного складу населення СРСР» для впровадження своєї політики.

Остаточне радянське розуміння «національності» сформувалося після введення в 1932 р. паспортної системи з відповідною графою, хоча й вона мала кілька етапів. Спершу при отриманні паспорта кожен громадянин СРСР мав право зазначити в графі ту «національність», до якої він сам себе зараховував незалежно від місця народження, походження, віросповідання, рідної мови та

інших чинників. Однак уже наприкінці 30-х років у СРСР «національність» почали сприймати лише як спорідненість за кров'ю. Жодної особистої свободи у визначенні власної ідентичності не допускалося, знання мови, звичаїв і віросповідання – усе це відступало на другий план. Водночас саме спорідненість за кров'ю ставала найвизначнішою ознакою належності до тієї чи іншої «національності» – принаймні саме на вияв такої спорідненості були спрямовані різні інструкції, анкети й повсякденна практика. Загалом можна погодитись із висновком істориків: у СРСР «національність стала лише питанням крові»¹⁴. Такою була радянська практика, хоча на рівні комуністичної ідеології прояви націоналізму й расизму офіційно категорично засуджувалися. Однак до таких парадоксів комуністичної доби нам годі звикати.

Доречно наголосити, що в пострадянський період саме націонал-демократи піддали нищівній критиці цей «кривий» підхід до поняття «національності» і критерії її визначення, а в науковий обіг почали вводити поняття «етнос». У незалежній Україні графа «національність» була вилучена з паспорта. Усі ми стали просто «громадянами України». Національність стала питанням особистого самовизначення, хоча на побутовому рівні часто-густо «національність», як і раніше, визначають за старими канонами – за національним походженням батьків або ж одного з них.

Нині в середовищі української інтелігенції сформувалася тенденція вважати розбудову «нової» української нації з її громадянським наповненням чи не найважливішим завданням. Це зовсім не означає, що така розбудова має розпочатися з «нуля» і нації як такої немає або що «стару» етнокультурну націю потрібно якнайшвидше ліквідувати. У контексті викладених думок доречно навести судження відомого українського дослідника Ярослава Грицака: «Українська нація існує, і в історії її формування немає нічого такого, що говорило б про її принципову ненормальність, відсталість чи неповноцінність. Коли брати до уваги винятково несприятливі умови постання української нації, можна стверджувати, що український проект є найуспішнішим національним проектом у світі»¹⁵.

---

¹⁴ Особенности конституирования национальной и этнической идентичности в современной России. – СПб., 1999. – С. 367.

¹⁵ Грицак Я. Про можливість побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні, або Чого нас учить досвід Польщі [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/nl3texts/hrycak.htm>.

Звісно, про кожне суспільне явище можна говорити лише в динаміці: громадянська (політична) нація існує тією мірою, якою громадянське суспільство, рівень демократії і суспільного добробуту забезпечують їй конкретне наповнення. За визначенням відомого українського філософа Сергія Кримського, «політична нація – це український етнос плюс інші етноси, що визнають базову роль українських цінностей, визнають українську ідею. Немає нічого дивного, що поки в цьому немає нічого визначеного. Етнографи вважають, що нині лише формується, але ще не сформована американська політична нація»¹⁶.

Українська ідентичність не є чимось постійним і непорушним, вона містить як елементи спадкоємності, так і новації. Хоча її формування – процес об'єктивний, проте складається вона не сама по собі, а завдяки цілеспрямованій діяльності як з боку політиків, так і з боку національної інтелігенції. Тому немає нічого дивного, коли іноді посилаються на слова першого глави уряду незалежної Італії (1861) К. Кавура: «Ми зробили Італію, тепер ми повинні зробити італійців». Нині ніхто не ставить під сумнів існування італійської нації, але ж півтора століття тому таке завдання ставилося, а в 50–60-і роки ХХ ст. на часі було формування австрійської нації. На ці класичні приклади ми будемо ще не раз покликатися, оскільки це питання поки що не знято з порядку денного в Україні.

Зрозуміло, ідеться про нібито насильницьку «українізацію», жупелом якої так люблять розмахувати певні політичні сили. Більше того, треба віддати належне українським націонал-демократам «першого призову», які ще за радянської перебудови виробили саме громадянську концепцію української нації: майбутні дослідники з'ясують, чи було це даниною Гельсінським угодам, чи вибір громадянської концепції був виявом тактики самозахисту від радянських спецслужб, які намагалися всі національні рухи «підверстати» під радикальну «бандерівщину». Так чи інакше, а мета була поставлена амбітна. Проте для розбудови громадянської нації потрібні значні капіталовкладення для допомоги депресивним районам (як українськомовним, так і російськомовним), зниження рівня безробіття і ліквідації причин масової міграції населення, підвищення рівня соціальної однорідності населення, формування міцного у фінансовому і правовому плані «середнього класу», підтримання злагоди між

---

¹⁶ Кримский С. Цель нашего существования – вернуться в цивилизованный мир / С. Кримский // *Україна шукає свою ідентичність*. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 19.

різними мовно-етнічними групами, розбудови національного шкільництва й випуску навчальної літератури мовами національних меншин тощо.

Водночас мають відбутися певні зрушення в ментальності, потрібно відійти від радянського визначення національності «за кров'ю», виробити зважений підхід до самого процесу формування національної ідентичності, адже вона не відвічна, як це намагаються довести прихильники примордіалізму, вона змінюється відповідно до викликів часу. З іншого боку, національну ідентичність неможливо штучно й до безкінечності конструювати, як уважають прихильники модерністських теорій. Потрібно керуватися реальним станом соціуму, а не ідеологічними схемами. Дослідження львівських науковців, проведені у 1994–1996 рр. в українськомовному Львові й переважно російськомовному Донецьку, довели, що національні ідентичності «цілковито сформовані і протягом найближчих років немає надії, що вони можуть змінитися. Навіть люди, які називають себе "радянськими" ("советскими") і становлять найбільшу (майже 45 %) групу серед опитуваних у Донецьку, насправді не становлять, як ми помилково спочатку вважали, перехідну групу між українцями й росіянами – вони у своїх поставах ще більше відрізняються від українців, аніж росіяни»¹⁷.

Більш репрезентативні дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (далі – Центр Разумкова) у 2006–2007 рр. лише підтвердили цей факт: «Існує тенденція до формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, підґрунтям для чого є значний рівень збігу схем регіональної локалізації відмінних культурно-цивілізаційних, національно-етнічних, конфесійних ідентичностей громадян у різних регіонах. За певних умов ці субнаціональні, регіональні ідентичності можуть еволюціонувати в напрямі формування спільної, загальнонаціональної ідентичності. Однак іншим вектором їх еволюції може стати інтеграція з певними інонаціональними ідентичностями, що може перетворитися на фактор ризику»¹⁸.

Усе це наводить на думку, що формування громадянської нації є процесом довготривалим за відсутності абсолютних гарантій

---

¹⁷ Грицак Я. Про можливість побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні, або Чого насчить досвід Польщі [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/nl3texts/hrycak.htm>.

¹⁸ Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 2.

щодо його реалізації. Констатуючи, що шлях до демократії через творення нації, без сумніву, сповнений небезпек (іншого шляху просто не існує), Я. Грицак разом із тим застерігає: «Досвід Центральної і Східної Європи засвідчує, що більшість спроб створити тут політичні нації зазнала краху. Так було не лише з польською політичною ідеєю – ця доля спіткала й авторитарну Російську імперію, і тоталітарний Радянський Союз, і демократичну Чехословаччину. У тому сенсі спроба України утворити націю, яка б групувалася на політико-територіальному компоненті, є однією з останніх спроб у цьому регіоні, і в цьому сенсі її досвід – вдалий чи невдалий – є і буде унікальним»¹⁹.

Загалом у сучасному світі національні ідентичності поступово перебудовуються, оскільки ототожнюють себе з певними образами пам'яті про «спільність історичної долі» в суспільному процесі й системою соціокультурних цінностей того чи іншого народу. Це стосується не лише країн пострадянського простору, а й, наприклад, США та Канади, а надто країн Європейського Союзу. Почастішали публікації матеріалів конференцій та дослідницьких проєктів, які містять ідею «формування» чи «створення» нової європейської ідентичності, де йдеться про політичну й економічну інтеграцію, міграційні процеси й прозорість кордонів, зрештою, про написання нової «наднаціональної історії», яка б відповідала завданням розбудови нової Європи. Щоправда, поки що важко уявити, якими виявляться результати цих масштабних проєктів, особливо з огляду на те, що й на Заході не зовсім розуміють, якою мірою політики дослухатимуться до думки істориків і чи дослухатимуться взагалі. Що вже говорити про українських політиків, які здебільшого звикли до того, що історики мають діяти в руслі настанов керівництва, його «генеральної лінії».

6.3. Україна як «європейський проєкт»

Якою мірою наше потрактування історії України відповідає набуткам сучасної філософії історичного дискурсу, забезпечення

---

¹⁹ Грицак Я. Про можливість побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні, або Чого нас учить досвід Польщі [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/nl3texts/hrycak.htm>.

національної ідентичності й консолідації суспільства, його громадської безпеки? Чи відповідає рівень наших знань цілям «європейського проекту»: навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити? На які роль і місце ми можемо сподіватися в цьому проекті? Наскільки «український проект» національної самоідентичності відповідає загальноєвропейському шляху і чим візниться?

Ствердно відповідаючи на запитання про нашу «європейськість», ми разом з тим маємо враховувати застереження, на яких наголошував свого часу професор Празького університету Мирослав Грох у своєму революційному історико-соціологічному дослідженні своєрідності національних рухів у країнах Центральної і Східної Європи. М. Грох зробив акцент саме на тому, що інші дослідники вважають за несуттєве, – на різниці історичного часу, в який відбувалися національні рухи, а також на відмінності соціальних перелумов і економічних обставин у державах різних частин Європи²⁰.

Отже, для розгляду питання національної ідентичності українців скористаємося і ми визнаною у світі моделлю М. Гроха. Насамперед спробуємо класифікувати й оцінити досвід створення української нації як процесу, що не в 1991 р. розпочався і не на Майдані 2004 р. досяг точки біфуркації з проблематичними перспективами виходу зі стану кризи. Варто застерегти, що пояснити основні проблеми формування сучасних націй спроможні хіба що колективи дослідників, навряд чи це під силу окремим авторам. Тому сприйматимемо цей виклад не як «істину в останній інстанції», а як заклик до подальшої широкої дискусії.

Спочатку розглянемо термінологію, насамперед поняття «нація». На думку М. Гроха, нація визначається як велика соціальна група, що характеризується об'єктивними відносинами (економічні, політичні, мовні, культурні, релігійні, географічні, історичні) та їх суб'єктивними відображеннями в колективній свідомості. Три з перелічених чинників є безперечними: 1) «пам'ять» про спільне минуле, що трактується як «доля» групи чи її ядра; 2) насиченість та інтенсивність мовних і культурних зв'язків, які забезпечують вищий рівень соціальної комунікації в межах групи, аніж поза нею; 3) концепція соціальної рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство.

---

²⁰ Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Грох // *Нации и национализм*. – М. : Праксис, 2002. – С. 121–145.

Європейське розуміння нації у викладі М. Гроха тим важливіше, що в засобах масової інформації час від часу нас закликають не захоплюватися «форсованою українізацією, наприклад, теле- і радіоефіру» або ідентифікувати себе «без прив'язки до "стародавньої" традиції історичних міфів "про славне козацьке минуле" тощо». Звучить нібито надзвичайно модерно, але на ділі виходить, що українці мали б відмовитися від тих окреслених М. Грохом двох «абсолютно неодмінних передумов», які становлять сутність нації – «пам'ять» про спільне минуле та вищий рівень мовної і культурної комунікації. Та оскільки третя передумова – громадянське суспільство – у нас іще доволі кволе, практично йдеться про заклик до розмивання самого феномену «українська нація», якими б добрими намірами це не пояснювалося.

За М. Грохом, процес формування нації відбувався у два етапи різної тривалості: відправний момент датується середньовіччям, а другий етап припадає на час переходу до капіталістичної економіки й громадянського суспільства. Щоправда, є тут і регіональна своєрідність: по всій Західній Європі рання державність складалася, як правило, за умов панування однієї етнічної культури (за невеликим винятком), що згодом уможливило перетворення – шляхом реформ чи революцій – на сучасне громадянське суспільство паралельно з формуванням національної держави. Інакше складалася ситуація в Центральній та Східній Європі: тут «іноземний» правлячий клас домінував над етнічними групами, які проживали компактно, однак не мали «власної» знаті, політичної єдності чи тривалої літературної традиції.

Початком будівництва націй у сучасному розумінні, зазначає М. Грох, можна вважати обговорення власної етнічної належності окремими групами в межах недомінантної етнічної спільноти, котрі й починають сприймати свою етнічну групу як таку, що має шанс перетворитися в майбутньому на повноцінну націю. Як правило, ішлося про виконання трьох груп завдань: 1) розвиток національної культури, заснованої на місцевій мові, використання її в освіті, управлінні та економічному житті; 2) набуття громадянських прав і політичного самоуправління за умови досягнення автономії чи повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизує всю етнічну групу – освічену еліту, клас чиновників і підприємців, вільних селян і організованих робітників. Дорога до поставленої мети може виявитися довгою й звивистою, трапляється й так, що доводиться повертатися на висхідні позиції і починати все

з початку. Траєкторія до незалежності вичерпувалася лише тоді, коли всі три завдання виконано.

На цьому шляху можна виокремити три етапи або структурні фази, коли йдеться про характер і роль діючих соціальних сил і ступінь національної самосвідомості в рамках етнічної групи як цілого. На першому етапі (фаза А) енергія активістів національного руху спрямована насамперед на ретельне дослідження мовних, культурних, соціальних та історичних рис недомінантної групи й на закріплення цих чинників у свідомості співвітчизників. На другому етапі (фаза Б) формується нове покоління активістів, які намагаються завоювати якнайбільше прибічників серед представників своєї етнічної групи задля реалізації планів щодо створення майбутньої нації шляхом агітації з метою пробудження національної самосвідомості. Третій етап (фаза В) включає час формування масового руху, розвиненої соціальної структури й політичних організацій, які утворюють, наприклад, консервативно-клерикальне, ліберальне, демократичне чи ще якимось крило, кожне з яких має власну програму.

Отже, «прелюдія» національного будівництва припадає в Україні на часи пізнього середньовіччя, коли населення перебувало під гнітом «зовнішнього» польського правлячого класу. Нагадаймо окремі сторінки нашої минувшини, які ілюструють шлях України до свободи та незалежності. Звернімося до феномену козаччини. Як відомо, перші письмові згадки про українських козаків трапляються в 1489 та 1492 рр. Різке зростання чисельності козацтва припадає на XVI ст.: у 50-х роках Д. Вишневецький об'єднує козаків і створює Запорозьку Січ, яка стала зародком української державності. У конституційних рамках Речі Посполитої, де монополія влади належала шляхті, міщанський стан мав досить обмежені права, а селянство було цілковито закріпачене, козаків не можна було зарахувати до жодного зі станів – вони виявилися зайвими в Польсько-Литовському королівстві. Напруження між козаками і владою зростало і призвело до козацьких повстань, а згодом і до визвольної війни.

Ще під час повстання 1594–1596 рр. його керівник С. Наливайко виношував проект створення незалежного від Речі Посполитої руського (українського) князівства на території від Дніпра до Дністра. Поразка козацьких повстань не завадила процесу формування української еліти. Варто згадати й про величезну заслугу

гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який у 1620 р. вступив з усім козацьким військом до Київського братства і в такий спосіб об'єднав військову силу з церковною та культурною верхівкою України. Згодом він запросив до Києва єрусалимського патріарха, з допомогою якого і відродив в Україні православну церкву. Доленосна мета створення української держави була досягнута під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького в ході Національно-визвольної війни, що розпочалася у 1648 р. Якими б трагічними подіями вона не супроводжувалася, однак національна держава на правах автономії протрималася на теренах Лівобережжя аж до початку 80-х років XVIII ст. Після третього поділу Польщі в 1795 р. українські землі опинились у складі двох великих імперій – Російської (9/10 території України) та Австрійської. Згодом підросійська Україна була поділена на дев'ять губерній, які проіснували до початку XX ст.

Попри всі негаразди, не можна не віддати належне козацькому визвольному рухові й автономії часів Гетьманщини, сприймати це минуле лише як «козацький міф». Навіть коли паростки автономного самоуправління були й знівечені, то здобутки цього першого етапу процесу розбудови нації, безумовно, стали ресурсами для наступних етапів становлення нації. «Пам'ять» про минулу незалежність чи автономну державність, яка стосувалася далекого минулого, надалі відігравала неабияку роль у стимулюванні національно-історичної самосвідомості й етнічної згуртованості.

Політика гноблення з боку Російської та Австрійської імперій негативно позначилася на формуванні української нації. Однак процес зростання національної самосвідомості тривав, зокрема відбулися певні зрушення в галузі розвитку історичних знань. У 1674 р. Лаврська друкарня видала приписуваний І. Гізелю «Синопис» – перший короткий нарис історії України від найдавніших часів. Поширюються козацькі літописи – Літопис Самовидця, літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з'являється анонімна «История Руссов, или Малой России», написана з патріотичних позицій.

Активізації національного руху сприяло збільшення української інтелігенції, що сформувалася в Києво-Могилянській колегії (1632), згодом академії (1701), та нововідкритих університетах у Львові (1661), Харкові (1804), Києві (1834) та Одесі (1865). Активи-

зується культурницька діяльність. У виданій у 1798 р. поемі «Енеїда» І. Котляревський уперше підніс українську мову до рівня літературної. У 1842–1843 рр. з'являється 5-томна «Історія Малоросії» М. Маркевича. У другій половині XIX ст. історичну науку потужно розвивають М. Костомаров, В. Антонович, О. Єфименко, Д. Багалій, фундаментальну дослідницьку роботу розпочав М. Грушевський. Зростає інтерес до вивчення українського фольклору – М. Цертелєв, М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, Й. Бодянський.

Ідеї Великої французької революції радикалізували українське суспільство. Виникають опозиційні царському режиму перші таємні організації – масонські ложі (І. Котляревський, Г. Тарнавський, С. Кочубей). Діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), яке ставило за мету національне визволення України, можна охарактеризувати як спробу перейти від культурницького до політичного характеру боротьби. У 1861–1862 рр. колишні братчики видають у Петербурзі журнал «Основа», який сприяв пробудженню національної свідомості української інтелігенції, розпорошеної по всій імперії. З виходом у 1840 р. «Кобзаря» за українською мовою остаточно утверджується статус літературної. У 50–70-х роках XIX ст. активно розгортають свою діяльність напівлегальні гуртки «Громади» з керівним центром на чолі з В. Антоновичем, П. Чубинським, О. Русовим.

Реакція царського самодержавства на такий сплеск діяльності була жорсткою. Циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1863) було заборонено друкування й викладання українською мовою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». У 1876 р. підписано Емський указ Олександра II, який заборонив увезення до імперії українськомовної літератури (надрукованої в Австро-Угорщині чи Швейцарії), постановки п'єс і виконання пісень українською мовою (лише в перекладах на російську), не дозволяв використання української мови в початкових школах, державних закладах. Та й сама назва «Україна» була заборонена. Стало зрозуміло, що боротьбу із самодержавством потрібно переводити в політичну площину: у 1900 р. в Харкові вперше було утворено Революційну українську партію.

Аналогічні процеси тривали й у Західній Україні. Тут «батьки» національного відродження (поч. XIX ст.) вийшли із середовища греко-католицького духовенства (І. Могильницький). У Львові з 1830 по 1837 р. діяв культурно-освітній гурток «Руська трійця»

(М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Під час революційних подій 1848 р. в Австрії українська інтелігенція створила українську політичну організацію – Головну руську раду, яка вимагала утворення української автономії. У другій половині XIX ст. створюється кільце громадсько-політичних рухів: москвофіли, народовці, радикали. Першою політичною партією стала утворена в 1890 р. Русько-українська радикальна партія (І. Франко, М. Павлик).

Немає потреби переповідати в цьому дослідженні всі перипетії Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., за якої було створено й знову втрачено незалежну державу. Тим більше звертатися до трагічних сторінок «розстріляного відродження» української інтелігенції, жахливих часів Голодомору та практики геноциду проти населення західних областей України. Про це вже чимало написано, і ще буде час і нагода повернутися до цього знову. Ми ж нагадали деякі події національно-визвольного руху в Україні лише з однією метою – показати, що немає ніякого фатального цивілізаційного розколу (за С. Гантінгтоном), який нібито автоматично перетворює її на країну з невизначеною, гібридною і фрагментарною ідентичністю, що фактично виключає формування нації в її класичному – «націонал-державному» – розумінні, оскільки «цивілізаційний підхід при цьому фокусується на "лінії розлому", яка проходить по Україні, ділячи її на православну східну й уніатську західну частини», що «підкреслює можливість розколу України»²¹.

Як й інші народи Європи, українці пройшли всі три фази розбудови нації: дослідники-ерудити «фази А» відкривали етнічну групу й закладали основу її наступної ідентичності; наступна «фаза Б» характеризувалася широким соціальним рухом за культурні й політичні перетворення; а потім на етапі «фази В» з'являється національна держава. Інша справа, що часто лідери та й сам масив «недомінантної етнічної групи» виявлялися недостатньо політично освіченими і не мали належного практичного досвіду внаслідок гніту царського абсолютизму, в умовах якого розвивалися українці. Проте це спільна біда всіх народів, які опинилися під контролем новітньої імперії – Радянського Союзу. Невже цей «цивілізаційний розлом» проходить майже по всіх пострадянських республіках, які борсаються в пошуках власного шляху?

Насамперед усім нам потрібно з'ясувати, що немає нічого більш далекого від правди, аніж провінційне уявлення про те, що

---

²¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон ; пер. с англ. Т. Велімеєва. – М. : АСТ МОСКВА, 2006. – С. 39.

нинішні труднощі або й безлад є наслідком звільнення якихось споконвічних ірраціональних сил націоналізму, які були «заморожені» більшовизмом, а тепер після майже столітнього колапсу знову ожили. Значно продуктивніше розглядати сили, що реформують посткомуністичний простір упродовж років незалежності, як нову фазу національних рухів, цілі яких багато в чому збігаються з цілями національних рухів XIX ст., хоча дечим істотно відрізняються.

Найбільша подібність, зауважує М. Грох, «полягає в тому, що сьогодні відтворюється та сама триєдина комбінація завдань, яка становила національну програму сто років тому». Тобто йдеться про спільну історичну пам'ять (1), насиченість та інтенсивність мовних і культурних зв'язків (2) і, нарешті, про соціальну рівність людей, організованих у громадянське суспільство (3). Шляхи й методи вирішення цих питань, зрозуміло, не тотожні минулим часам, але спільний пафос тісно пов'язує їх між собою.

У реалізації соціальних програм, які б відповідали новим умовам, типовою стає картина швидкої заміни одних правлячих груп та їх лідерів на інших, які повною мірою домагаються конкретної мети: забезпечити цілісність соціальної структури модерної нації, форсовано створюючи водночас і капіталістичний клас за зразком західних держав. Нічого дивного немає в тому, що в цьому класі вони намагаються забезпечити й собі провідне становище. Біда в тому, що, переслідуючи свої вузько корпоративні цілі, вони часто нехтують завданнями загальнонаціонального характеру. У суспільстві назріває криза, і тоді, переймаючись ідеєю створення високоструктурованого сучасного суспільства, представники інших соціальних прошарків і різних політичних течій починають боротьбу за консолідацію національних сил. Саме це ми й бачили на Майдані у 2004–2005 рр. Масовість руху пояснюється й тим, що після краху комуністичного правління й планової економіки усталені суспільні зв'язки зруйнувалися, залишивши загальне відчуття тривоги й незахищеності. У цій атмосфері національна ідея починає успішно монополізувати роль чинника інтеграції: «Нас багато, нас не подолати!»

Навряд чи людей змогли б об'єднати «абстрактні процедурні форми демократії». У разі сильного стресу люди шукають захищеності й надійної системи суспільної безпеки, яку (чи образ якої) може дати їм відчуття єдності з власною національною групою. Не етнічною, а саме національною, коли за нових умов створюється новий персоналізований образ нації, що об'єднує всіх, хто нині живе в Україні і переймається її долею. Тому «славне минуле»

України має жити в пам'яті кожного громадянина, а її поразки – обурювати й сприйматися як особиста невдача (чи образа), яку не можна забути і з якою неможливо змиритися. Чи не цей чинник національної єдності став провідним, коли на Майдан людина йшла в юрбі, а на Майдані опинялася серед народу?

Зрозуміло, що розв'язання національного питання потребує щонайбільшої делікатності й глибокої внутрішньої культури. Кожному національному організму потрібен певний простір. І тут важливо визначитися, на якому принципі він має будуватися: як обшир, що характеризується етнічною однорідністю населення як групи із спільною мовою і культурою, чи на розумінні історичної території з її традиційними кордонами, у яких часто співіснують й інші етнічні групи зі статусом меншості. За цих умов лідери нових національних рухів не можуть допустити проголошення державних кордонів сферою домінування лише титульної нації, уважаючи при цьому національні меншини територіальними аутсайдерами.

Однак тут є й інший бік справи. М. Грох звертає увагу на те, що за часів Австрійської чи Російської імперій представники національної більшості часто зневажали мови національних меншин, принаймні не вважали за потрібне їх вивчати й користуватися ними. Після розпаду, наприклад, Австро-Угорщини і утворення ряду незалежних держав представники домінантної німецькомовної групи «раптом побачили, що їхній статус звівся до рівня офіційної меншості. Як правило, вони й після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих – але тепер домінуючих – націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румунів, поляків та інших. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки якої з утворенням Третього рейху в Німеччині стали зловісними. Нині відбувається такий самий процес пониження національного статусу росіян, які в колишніх республіках, а нині в незалежних державах стають меншиною. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, Volksrussen вражають і породжують тривогу»²².

Ці застережливі слова М. Гроха не безпідставні – достатньо було подивитися телевізійні кадри з Криму, де навколо новозбудованої української школи в селищі Комсомольському (поблизу аеропорту «Сімферополь») були виставлені пікети з вимогою

---

²² Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Грох // Нации и национализм. – М. : Практис, 2002. – С. 138–139.

«не допустити українізації», – і це при тому, що на півострові на той час діяло 619 російських шкіл і лише 11 кримськотатарських і 6 українських. Насторожує скандування пікетувальників: «Нас багато – вас мало!» Нагнітання пристрастей в контексті «ми» – «вони», звісно, до добра не доведе, що зайвий раз підтверджує необхідність розгляду проблеми національної ідентичності в контексті суспільної безпеки.

Крім внутрішньої самоідентифікації, національні рухи новоутворених держав мають також проблеми визначення свого місця у світі. Їхня поява на історичній арені відбулася в такий час, коли в західній частині Європи вже реально втілюється ідея європейської інтеграції. Щоправда, як засвідчили останні референдуми, нині конституційне майбутнє Європейського Союзу визначають дві суперечливі тенденції: 1) прагнення, аби Європа стала континентом для громадян незалежно від їхньої етнічної належності; 2) дотримання принципу етнічних відмінностей і збереження в Європі окремих «націй-держав». Це ставить проблему й перед лідерами тих новостворених пострадянських держав, які заявляють про своє прагнення до євроінтеграції.

Україні навряд чи варто декларувати однозначну прихильність до того чи іншого варіанта європейської інтеграції. І не з якихось тактичних міркувань чи бажання комусь сподобатися. Потрібно виходити з реальної внутрішньополітичної ситуації: з одного боку, у нашій країні відбувається двоєдиний компліментарний процес національної ідентифікації з ядром титульної нації, що ґрунтується на власному історичному досвіді, а з іншого – процес сприйняття європейських цінностей, який утілює нові громадянські надії й розширює обрії. Процес цей об'єктивний, двоєдиний і внутрішньо не суперечливий, тому силове втручання в нього на користь однієї складової може порушити той тендітний і крихкий баланс національного консенсусу, який поки що вдається підтримувати.

6.4. Україна: потенціал ідентичності

Амбівалентність громадської думки в Україні щодо розв'язання тих чи інших наболілих проблем уже стала хронічною хворобою. За приклад може слугувати уже згадувана невизначеність

щодо європейського чи російського вектору інтеграції або педалювання питання про надання російській мові якогось виключного статусу – чи то державного, чи то особливого регіонального. Те саме стосується й шляхів розв'язання національних проблем. Взяти хоча б парламентські слухання «Етнонаціональна політика України: здобутки і перспективи», що відбулася 11 січня 2012 року у Сесійній залі Верховної Ради. Ці слухання стали першою за двадцять років незалежності спробою комплексного і критичного аналізу етнонаціональної політики України. Ми далекі від того, щоб оцінювати результативність проведеного заходу у пишномовних епітетах – скоріше всього, відбулася робоча зустріч, на якій було здійснено продуктивний обмін думками, висловлено низку зауважень та пропозицій щодо подальшого налагодження конструктивного суспільного діалогу.

В даному випадку ми розглядаємо матеріали цих парламентських слухань як своєрідний матеріал для моніторингу стану суспільної думки з проблем етнонаціональної політики – з усіма її досягненнями, проблемами та упущеннями. Звісно, впродовж 20 років незалежності вийшов великий масив наукової літератури із зазначених проблем, здійснено низку освітніх програм. Але в них була представлена в основному експертна точка зору, яка невідомо в якій мірі була затребувана в соціумі (що переймався здебільшого проблемами адаптації та виживання), а також в українському політикумі (перейнятого проблемами влади та переділу власності). Отож парламентські слухання стали своєрідним комплексним тестом результативності впливу сфери гуманітарної науки та освіти на стан суспільної думки України. Як на наш погляд, на відміну від Державної Думи РФ, яка, за висловом Бориса Гризлова, не є «місцем для дискусії», Верховна Рада України засвідчила під час цих парламентських слухань свою здатність до суспільного діалогу.

Насамперед, впадала в очі присутність у Сесійному залі Верховної Ради трьох груп інтересів: 1) політиків, 2) представників громадських організацій, 3) науково-експертних кіл. І це нормально для демократичного суспільства, бо хвалена «одноставність» радянських часів, як відомо, виявилася малопродуктивною як в осмисленні теорії, так і в здійсненні практики. Те, що ці групи інтересів трактували стан справ в Україні кожен із своєї точки зору, теж нормально – будь-який діалог починається з окреслення позицій та

інтересів. Характер дискусії тривав у діловому режимі, представники всіх трьох груп інтересів засвідчили своє прагнення порозумітися щодо досягнення етнонаціональної стабільності в країні. На загал не спостерігалось взаємних випадів і звинувачень. Групи інтересів, якщо й не доходили спільної точки зору на деякі питання, принаймні почули один одного в обстановці пануючої толерантності та політичної коректності. І це обнадіявало.

Тепер про пріоритетні інтереси кожної з груп. По-перше, **представники політичних кіл** насамперед акцентували увагу на відсутності в країні гострих етнонаціональних конфліктів. Це відверто виграшна позиція для українських владних кіл. Особливо на тлі тих проблем, які змушений був визнати В. Путін стосовно Росії: «Ми виявилися на грані, а в окремих відомих регіонах – і за межею громадянської війни, причому на етнічному ґрунті». По-друге, під час парламентських слухань оцінювалося як досить продуктивне існуюче правове забезпечення національних меншин в Україні, а також практичне втілення державного курсу, наприклад щодо ефективного впровадження системи освіти мовами національних меншин. І це теж плюс. По-третє, промовці констатували наявність значної уваги до запитів національних меншин у сфері культури, наводили приклади щодо проведення різноманітних фестивалів та конкурсів. У підсумку, за виступами представників політичних партій проглядалася особлива зацікавленість у підтримці їхніх кандидатів з боку етнічних громад під час чергових виборів 2012 року до Верховної Ради України. І цю позицію теж можна зрозуміти.

Пріоритетні **інтереси представників громадських організацій** теж мали свою специфіку. Привертало увагу те, що в їх виступах практично була відсутня проблематика, пов'язана з визнанням провалу політики мультикультуралізму в Європі. Лідери громадських організацій, як правило, акцентували увагу здебільшого на одній стороні – необхідності збереження культурної спадщини національних меншин. Так само спостерігалася одноставність щодо необхідності поновлення діяльності єдиного державного органу управління у сфері етнонаціональних відносин (Державного комітету абощо), а також щодо гострої необхідності у виділенні додаткових державних коштів на підтримку діяльності громадських організацій етнічного спрямування. Як це не прикро, але про роль

меценатів із середовища етнічних груп практично ніхто не згадував, хоч, як відомо, в бізнесі таких немало.

Що насторожувало – у виступах представників першої й другої групи інтересів спостерігалася тенденція до редукування **етнонаціональної** політики у більш вузьке русло **етнополітики**, коли акцент переносився на збереження етнічної специфіки національних меншин, але лише побіжно ставилося питання консолідації української нації, насамперед посилення ролі і місця титульного українського етносу в цьому процесі. Ситуацію рятувала присутність на парламентських слуханнях третьої групи інтересів – **представників наукових та освітніх закладів**. Останні, як на нашу думку, продемонстрували здатність до системного аналізу, об'єктивності та широких узагальнень.

По-перше, наголошувалося, що в усіх правових актах, якими регулюється етнонаціональна політика України, «починаючи від Основного закону держави, відсутня згадка і взагалі не визначено в правовій формі статус національної більшості, титульного етносу. Формально-правове замовчування національної більшості є наслідком матричного копіювання європейського і загалом міжнародного права у застосуванні до української ситуації». Як результат, етнонаціональна політика в такій редакції виходить із невірної презумпції нібито асиміляційної мовної і культурної загрози з боку українського етносу, який насправді в силу тривалої дискримінаційної політики щодо нього має такі ж втрати в ознаках своєї ідентичності, як і національної меншини, крім хіба що російської, румунської й угорської (О. Майборода).

По-друге, були висловлені пропозиції щодо найбільш ефективною управлінської моделі державної етнонаціональної політики. Із чотирьох визнаних у світі моделей (сегрегаційна, асиміляційна, маргінальна й інтеграційна) перші три моделі пропонувалося відкинути як непродуктивні, а залишити одну – інтеграційну. Міжетнічна інтеграція, згідно з цією моделлю, має стати невід'ємною складовою політики національного діалогу і внутрішньої консолідації. В основі інтеграції українського суспільства мають бути покладені три основні суспільні цінності: територіальний загальнонаціональний патріотизм; українська державність; державна українська мова (В. Трощинський).

По-третє, було привернуто увагу до викликів і ризиків у разі недооцінки як ситуації в Україні, так і наявних світових тенденцій.

Зазначалося, що у разі, коли у центр уваги не буде поставлено питання про мовно-культурне відродження титульного етносу, можна буде очікувати гостру реакцію на загрозу своєї ідентичності. Як засвідчують соціологічні дослідження, впродовж останніх десяти років стало помітним суттєве зростання рівня ксенофобії щодо ромів (циган), стає ймовірним «зростання соціальної відчуженості всередині слов'янського кластера, поступове відчуження від росіян та білорусів». Ситуацію ускладнює і те, що Україна стала четвертою в світі державою, яка приймає іммігрантів, серед яких дозвіл на проживання отримують переважним чином не висококваліфіковані спеціалісти, а родичі вже прибулих іммігрантів. І це в ситуації, коли «кожен сьомий українець – це трудовий мігрант». Відтак об'єктивно постають питання до нашої етнонаціональної політики: «а чи адекватна вона за своєю сутністю, оперативністю, ефективністю, прогнозованістю цим викликам»? (І. Кресіна).

Це лише деякі з піднятих на парламентських слуханнях проблем. Однак вони націлювали на продовження суспільного діалогу й пошук конструктивних рішень, в тому числі й в системі науки та освіти.

Характер перебігу парламентських слухань в Україні вносив певний елемент оптимізму. Принаймні так хотілося б думати, оскільки в нормальній політичній практиці перед прийняттям якихось радикальних політичних рішень має відбутися обговорення проблеми на експертному та на громадському рівнях. Особливо важливим є досягнення згоди щодо необхідності опрацювання базового понятійного апарату, без чого будь-яка дискусія приречена не на успіх – про базові поняття слід домовлятися.

Так само, очевидно, насамперед слід шукати спільну основу для продовження дискурсу з національної проблематики російською стороною. На відміну від засмальцьованої колоди агітаторів за відродження «традиційної російської державності», які зачастили останнім часом в Україну, серед російської наукової та ліберальної громадськості є достатньо здорових сил, з якими можна і слід вести конструктивний діалог. На нашу думку, в контексті порушених часом проблем насамперед слід розібратися з такими поняттями як «ідентичність» та модель «національної держави» – чи дійсно вона історично розбудовувалася виключно на основі етнічної ідентичності.

На загал у сучасній науці під етнокультурною ідентичністю розуміється складний соціально-психологічний феномен усвідомлення індивідом своєї спільності з певною етнічною групою на основі культури, а отже, психологічне переживання цієї спільності, що набуває певних культурних форм маніфестації. Прагнення до набуття ідентичності викликане глибокою психологічною потребою людини в упорядкованості уявлень про себе і своє місце в загальній картині світу. Така єдність з навколишнім світом забезпечується механізмом інтеграції в культурно-символічний простір етнічної спільноти.

Етнос нині також розглядається двояко. В першому випадку, *традиційне примордіалістське* розуміння етносу представляє його як об'єктивну історичну реалію в усіх історичних модифікаціях (плем'я-народність-нація), об'єднану спільним культурним ядром. В другому випадку, *конструктивістське й інструменталістське* розуміння трактує етнос як «уявлену спільноту», позбавлену реальних історико-культурних основ. Таким чином декларується, що нібито будь-яка людина може ототожнити себе з будь-яким етносом – це право її вільного вибору. Але якраз цей момент і є надзвичайно уразливим. Навіть сприйнявши мову якоїсь спільноти, поділяючи риси її побутової культури, вдаючись до загальноприйнятої системи символів – ми можемо бути відторгнутими, якщо прийнята нами ідентичність не відповідає загальноприйнятому образу групи, до якої ми хочемо належати. Ідентичність – це продукт інтерактивної взаємодії як внутрішньогрупової, так і міжгрупової. За авторитетним свідченням С. Хантінгтона, хоч ті чи інші ідентичності в цілому й являють собою насамперед конструкти власної ідентичності, коли до цього вдаються «хто за бажанням, хто в силу необхідності або з примусу», разом з тим люди набувають ідентичності «лише тоді, коли їх приймуть у своє колі ті, хто цю ідентичність уже набув»²³.

Таким чином, сконструйована ідентичність, яка не має під собою реальних основ, не реалізує свої соціальні та психологічні функції, а відтак – втрачає адаптивний ресурс. Наприклад, зазначав у свій час російський дослідник М. Губогло, навряд чи слов'янин зможе ідентифікувати себе з папуасом. Разом з тим ситуація, коли ідентичність людини зводиться до їх генетичних і генеалогічних

---

²³ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантінгтон. – М., 2004. – С. 51.

коренів, теж породжує не менш трагічний конфлікт – кризу й розмивання особистості. Так, неможливо визначити ідентичність О. Пушкіна поза межами російської культури, посилаючись при цьому на його генетичні ознаки.

Ця складна ситуація може бути розв'язана лише за дотримання принципу історизму. В процесі еволюції людства першу форму культурної ідентичності складала архаїчні групи на основі родових відносин, закріплених в культурних формах міфу і ритуалу. Наступний етап дав другу форму ідентичності – етнічність. Тут уявлення про родову спорідненість перейшли із розряду актуальних в розряд додаткових. Головною стала інша форма – групова ідентичність на основі спільності мови, релігії, державності, міфів про історичну спорідненість тощо. Утворення сучасних націй супроводжувалося значущими соціальними й культурними трансформаціями, насамперед формуванням єдиної «надетнічної» громадянської культури, що, однак, дає підстави деяким дослідникам ставити під сумнів етнокультурну складову нації. Однак суть проблеми полягає в тому, що в процесі формування національної держави складаються *не стільки інші, нові, скільки додаткові, розширені* основи соціальної консолідації.

У загальному підсумку національна ідентичність зберігає у своїй структурі і «парадигму роду», і етнокультурні основи соціальної консолідації, переломлюючи їх, однак, через призму уніфікованої громадянської ідентичності: «В результаті сучасна національна ідентичність й несе в собі прецедентний характер. В залежності від конкретних історичних ситуацій відбувається актуалізація будь-якого із ідентифікаційних основ і/або виникає їх симультанна (одночасна) комбінація. Частіше всього це залежить від того, яким є характер реальної чи уявної небезпеки, що загрожує цілісності "одиниці виживання"»²⁴.

У підсумку такий підхід несе в собі значний креативний момент: еволюція історичних форм етнокультурної ідентичності не зводиться до лінійного руху від родової форми ідентичності (природної за своєю основою) до етнічної, а згодом і до національної, але являє собою нелінійний процес інтеграції й дистрибуції

---

²⁴ Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития : мат. междунар. конф., 13–16 сентября 2007 г., Москва / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М. : Изд-во РАГС, 2008. – С. 418.

ідентифікаційних основ. В результаті складається ієрархічна вертикаль, різночасові складові якої мають здатність актуалізуватися і переструктуруватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Саме тому ми можемо розглядати і примордіалізм, і конструктивізм не взаємовиключними методичними моделями, а такими, що взаємно доповнюють одна одну, оскільки ідентичність означає «компроміс між тим, ким людина хоче бути, і тим, ким світ дозволяє йому бути. Ні бажання, ні обставини не являються єдиним фактором – мова йде про місце людини в картині, що складена із перетинання бажань і обставин»²⁵. Отже, жорстке прив'язування перспективи розвитку національної держави лише до етнічного фактору є штучним і науково не коректним.

6.5. «Русский марш»

Так сталося, що окрім існування європейського інформаційного поля на гуманітарну сферу в Україні цілеспрямовано чинить вплив російський фактор із своїми, часто принципово відмінними від європейських, установками на суть і характер міжкультурного діалогу. Ігнорувати цей факт було б необачно, оскільки нас не можуть не хвилювати радикальні тенденції в сусідній Росії, що знаходять своє відображення в масових політичних виступах.

Взяти хоча б дозволена владою акцію протесту біля телецентру «Останкіно» 18 грудня 2010 р., де відбувався пікет Національно-демократичного альянсу (НДА). У виступі одного із лідерів НДА Є. Загубіна звучали заклики приєднувати до Росії «всіх тих, хто був раніше в єдиній країні, в єдиному просторі», а також вимога до засобів масової інформації щодо «висвітлення нещодавніх подій в Москві, Петербурзі, Ростові-на-Дону та інших російських містах, пов'язаних з протестом російського населення проти розгулу етнічної злочинності й корупції». Показово, що в акції біля Останкіно близько 80 % протестуючих склали громадяни, які за віком нагадували учнів старших класів²⁶.

---

²⁵ Сеннет Р. Падение публичного человека / Р. Сеннет. – М., 2002. – С. 120.

²⁶ Пикет у «Останкіно»: «Мы не фашисты» // «Московский комсомолец» в Украине. – 2011. – 22–28 дек. – С. 12.

Насамперед слід звернути увагу на реакцію офіційних кіл Росії на зазначені події, зокрема виступ тодішнього президента Російської Федерації Д. Медведєва на зустрічі з керівництвом двох палат Федеральних зборів 17 січня 2011 р. За оцінками російських оглядачів, виступ нагадував собою «блог просвіченого націоналіста», який знову відродив термін «русские», на відміну від раніше більш вживаного терміну «россияне», що став вживатися з часів перебудови Горбачова, а за часів Єльцина став домінуючим. Очевидно, в такий спосіб президент намагався перехопити ініціативу правих й увести суспільний дискурс в офіційні рамки. Задля більшої достовірності наведемо позицію Медведєва мовою оригіналу: «Вне всякого сомнения, особое внимание должно уделяться русской культуре. Это костяк развития всей нашей многонациональной культуры. Это нормально, и об этом должно быть НЕ СТЫДНО ГОВОРИТЬ». Більше того – «Русские являются самым большим народом нашей страны. Русский язык является государственным... И нам нужно развивать самые лучшие черты нашего характера именно потому, что в какой-то период лучшие черты нашего характера сделали нашу страну сильной, по сути, создали нашу страну»²⁷.

На думку оглядачів, не в останню чергу зазначений виступ був продиктований необхідністю враховувати реальні настрої мас напередодні президентської кампанії. За даними незалежної соціологічної служби «Левада-Центр», останнім часом близько 58 % респондентів у Російській Федерації висловили свою підтримку гаслу «Россия для русских», а 68 % висловилися за те, щоб обмежити приплив приїжджих. Головна причина таких настроїв, судячи з даних досліджень, це «свавільна поведінка представників національних меншин» (37 %) і «погані умови життя в Росії» (25 %). Не бачити тут проблеми було б необачно.

Розгорнуту програму розв'язання національних проблем в Російській Федерації представив В. Путін 23 січня 2012 року, під час президентської виборчої кампанії, в статті, де він однозначно визначив, що «самоопределение русского народа – это полиэтническая цивилизация, скрепленная русским культурным ядром». В. Путін, як і перед тим Д. Медведєв, віддавав перевагу терміну «русские» над терміном «россияне». Оскільки в українській мові

---

²⁷ См.: Русские: теперь это не стыдно [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/2011/01>.

така диференціація понять відсутня, то для адекватності передачі думки ми теж вдаємося до цитування В. Путіна мовою оригіналу.

По-перше, зазначав він, Росія як поліетнічна цивілізація принципово відрізняється від Європи, де, мовляв, «плавильний казан» асиміляції барахлить і чадить – і «не способен "переварить" все возрастающий масштабный миграционный поток. Отражением этого в политике стал "мультикультурализм", отрицающий интеграцию через ассимиляцию. Он возводит в абсолют "право меньшинства на отличие" и при этом недостаточно уравнивает это право гражданскими поведенческими и культурными обязанностями по отношению к коренному населению и обществу в целом». За цією констатацією слідує висновок Путіна, більше схожий на вирок: «За провалом "мультикультурного проекта" стоит кризис самой модели "национального государства" – государства, исторически строившегося исключительно на основе этнической идентичности. И это – серьезный вывод, с которым придется столкнуться и Европе, и многим другим регионам мира»²⁸. На нашу думку, це положення вимагає окремого копіткого аналізу.

По-друге, на відміну від Європи, принципову відмінність етнонаціональних проблеми Росії Путін вбачає в тому, що вони, мовляв, «напрямую связаны с разрушением СССР, а по-сути, исторически – большой России, сложившейся в своей основе еще в XVIII веке». Відповідно розв'язання етнонаціональних проблем він пропонує на шляху утвердження Росії як «історичної держави»: «Русский народ является государствообразующим – по факту существования России. Великая миссия русских – объединять, скрепляют цивилизацию. Языком, культурой, "всемирной отзывчивостью", по определению Федора Достоевского, скрепляют русских армян, русских азербайджанцев, русских немцев, русских татар... Скрепляют такой тип государства-цивилизации, где нет "нацменов", а принцип распознавания "свой – чужой" определяется общей культурой и общими ценностями. Такая цивилизационная идентичность основана на сохранении русской культурной доминанты». Отже, розуміння «історичної держави» в сучасній Росії виключає саме поняття «національні меншини», а замість того проголошується, що «стержень, скрепляющая ткань этой уникальной цивилизации – русский народ, русская культура».

---

²⁸ Путин В. Россия: национальный вопрос [Электронный ресурс] / Владимир Путин. – Режим доступа: <http://www.ng.ru/printed/264437>.

Третє стосується бачення Путіним методів забезпечення єдності такої «держави-цивілізації». Якщо в європейських документах йдеться про культивування діалогу на основі демократичних традицій, то російська традиція диктує принципово інший метод: «Самоопределение русского народа – это полиэтническая цивилизация, скрепленная русским культурным ядром. И этот выбор русский народ подтверждал раз за разом – и не на плебисцитах и референдумах, а кровью. Всей своей тысячелетней историей».

Отже, у підсумку, ставлячи під сумнів можливість розбудови національної держави, В. Путін прагматично розчищає поле для утвердження концепції уподобаної ним «особливої російської цивілізації». Остання, між тим, була науково розкритикована у свій час у книзі «Идеология "особого пути" в России и Германии», що вийшла в Інституті Кеннана (Москва). Головна ідея книги полягає в тому, що відстоювана офіційними колами Росії концепція особливої цивілізації є наскрізь ідеологізована: «вона не відображає, строго кажучи, специфіки, вона її придумує». Конструктивний шлях розвитку сучасних держав, в тому числі російської, науковці цього дослідницького центру вбачають в інтеграції громадянського й етнокультурного фактору. Така модель громадянської державності «не витісняє традиційну культуру, а доповнює її. Громадянська культура розвивається не замість національних культур, а разом з ними»²⁹.

Не остання роль в процесі державної консолідації відводиться В. Путіним сфері освіти: «Выбор образовательной программы, многообразие образования – наше несомненное достижение. Но вариативность должна опираться на незыблемые ценности, базовые знания и представления о мире. Гражданская задача образования, системы просвещения – дать каждому тот абсолютно обязательный объем гуманитарного знания, который составляет основу самоидентичности народа. И в первую очередь речь должна идти о повышении в образовательном процессе роли таких предметов, как русский язык, русская литература, отечественная история – естественно, в контексте всего богатства национальных традиций и культур».

---

²⁹ Паин Э. Гражданская культура развивается не вместо национальных культур, а вместе с ними [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: http://www.gorby.ru/presscenter/news/show_28526/.

Тут, як мовиться – нічого ні додати, ні відняти. Це позиція державного діяча, який дбає про забезпечення основи самоідентичності свого народу. От тільки «загогуліна», як любив висловлюватися Борис Єльцин, полягає в отому самому «контексте всего богатства национальных традиций и культур». Наприклад, В. Путін пише, що «этнические украинцы живут на пространстве от Карпат до Камчатки» (коли це регіон Карпат став російським?). Але при цьому йому нічого сказати про те, як забезпечені хоча б освітні права українців Росії, на відміну від України, де російською мовою навчається майже 740 тисяч учнів і ще понад мільйон (1 284 505) учнів вивчає російську мову як предмет? Поза всяким сумнівом, Путіну до вподоби інший сценарій етнонаціональних відносин: «процесс взаимного привыкания, взаимного проникновения, смешивания народов на семейном, на дружественном, на служебном уровне. Сотен этносов, живущих на своей земле рядом с русскими». Чим це «змішування» відрізняється від горезвісного «плавильного казана» асиміляції, який «чадить і барахлить» – важко сказати.

Але в чому не відмовиш Путіну – він у першу чергу російський державник. Його бентежить те, що в багатьох головах ще не закінчилася громадянська війна, а тому проблеми історії Росії, на його переконання, мають висвітлюватися так, щоб формувалось «такое понимание единства исторического процесса, в котором представитель каждого этноса, также как и потомок "красного комиссара" или "белого офицера", видел бы свое место. Ощущал бы себя наследником "одной на всех" – противоречивой, трагической, но великой России».

Однак і тут виникають запитання: чому поняття «єдність історичного процесу» глорифікується, коли мова йде про Росію, і чому в такій «єдності історичного процесу» відмовляється Україні? Чому в головах адептів «Русского мира» на п'єдестал пошани виноситься Денікін, але проголошується анафема щодо таких постатей в історії України, як Мазепа, Петлюра чи Бандера? Що й казати – і ті, й інші постаті складні й неоднозначні, але тоді історичні особистості як однієї, так і іншої країни мали б однаковим чином бути розглянуті під кутом зору єдності історичного процесу. Тим більше, не слід забувати про здобутки України на шляху досягнення такої єдності. Наприклад, показовим для новітньої України став грудневий референдум 1991 року про незалежність,

а також позачергове демократичне переобрання народних депутатів Верховної Ради та президента України в 1994 році. Це була наочна ілюстрація демократичності становлення моделі тієї самої «національної держави», кризу якій взявся пророкувати Путін у своєму виступі. І це при тому, що схильність українського народу до пошуку історичного компромісу різко контрастувала з розстрілом Білого Дому в Москві в жовтні 1993 року.

Отже, з нашого боку було б непоправною помилкою вважати, що процеси самоідентифікації відбуваються десь там в Росії або аж десь там у Європі. Було б легковажно також сподіватися, що вони обійдуть стороною молоде підростаюче покоління України. Тим більше, що нині наше суспільство перебуває у стані біфуркації, коли із ситуації невизначеності можуть прорости й набрати сили досить-таки несподівані альтернативи. І не факт, що вони забезпечуватимуть подальший поступ України, а не підриватимуть ще неусталені традиції української державності. Тим більше, що ідея розпаду української державності час від часу реанімується в ЗМІ, використовуючи для цього будь-який привід. Наприклад, посилаючись на статтю Збігнева Бжезінського у журналі *Foreign Policy*, газета «Сегодня» (06.01.2012) пророкує: «Україна втратить незалежність, якщо США позбудуться панування».

Під час таких пророцтв не гребують прямими підтасовками. По-перше, американський геополітик висловився дещо інакше. Він зазначив, що коли в Європі ослабне бажання і можливість інтегрувати Україну в західну спільноту, то це загрожує «вродженням імперських амбіцій Росії»³⁰. А це, слід погодитися, не одне і те саме. По-друге, Бжезінський завжди приділяв багато уваги місцю і ролі України на сучасній міжнародній шахівниці. Усвідомлюючи складність процесу демократизації України, він разом з тим не ставить її подальше майбутнє в жорстку залежність від зовнішніх факторів, а пов'язує перспективи розвитку насамперед із вибором самого українського народу. «Навіть якщо нині Україна не рухається в напрямі демократичної держави, що управляється конституцією, вона все ж стає країною, в якій більшість населення – особливо молодь – думає про Україну як про свою країну», – заявив він. Відвідавши Україну в квітні 2011 року, він

---

³⁰ Бжезинский З.: Грузия Белоруссия и Украины под угрозой из-за ослабления США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/foreign/abroad/armenia/1485734.html>.

дійшов думки, що 20 років незалежності не пройшли надарма: «Насамперед я побачив появу в цілому європейської нації, хоч рівень життя в Україні значно нижчий, ніж в Польщі. Важлива зміна – це відчуття того, що Україна – аутентична національна держава. Це не штучне утворення. Це – нова дійсність, яку буде надзвичайно важко змінити й повернути на тридцять років назад». Більше того, Бжезінський наголошує на тому, що в міжнародному контексті Україна сама може стати запорукою європеїзації й взірцем для розвитку Росії: «Для цього Україна має, по-перше, цілеспрямовано провести демократизацію і консолідувати демократію в країні, а по-друге, бути країною дружньою до Росії»³¹.

Звісно, з одного боку, дуже тяжко не помічати факту відродження імперських амбіцій Росії. Але з іншого боку, їх не варто й демонізувати. В Україні ми маємо усвідомлювати всю складність етнополітичних процесів у Росії і бути зацікавленими в позитивному їх розв'язанні – не в наших інтересах загострення напруженості в сусідній державі, з якою нас пов'язують не лише економічні відносини, але й тисячі ниток чисто людських зв'язків. Слід також проводити грань і між неоімперською риторикою різноманітних виборчих кампаній та реальними можливостями щодо їх здійснення. Тут можна послатися на авторитетне свідчення популярного британського історика Найелла Фергюсона, професора Нью-Йоркського університету та наукового співробітника Оксфордського університету. На його думку, майбутнє Росії в якості відродженої імперії є досить невиразним: «На мій сторонній погляд, Росія є виснаженим суспільством, яке "відходить" від того, що надто багато ресурсів витрачалося на підтримання імперського статусу. Схоже на те, що Росія зараз перебуває в стані перегрупування сил. Не думаю, що у видимій перспективі вона знову перетвориться в імперію, якою був Радянський Союз чи Російська імперія»³².

Які ж найімовірніші перспективи вирішення етнонаціонального питання в Росії? Дуже прикро, зазначають деякі російські експерти, але в Росії з 1991 року «відсутнє будь-яке розуміння мультикультуралізму, так само як відсутня зрозуміла національна

---

³¹ Бжезинский З.: Проблемы Украины являются следствием ухудшения качества ее лидеров [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://poslezavtra.com.ua/bzhezinskij-problemy-ukrainy-yavlyaetsa>.

³² Имперализм. Глобализация невозможна без империй [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ransis.jrg/index.php?name=Pages&op=page&pid=29>.

політика». Дискусії в наукових колах точаться навколо того, що конструювання відносин у сучасному суспільстві шляхом розвитку мультикультуралізму провалилося: з цього обговорення проблема розпочинається, але на цьому й закінчується. На відміну від Європи, де превалює проблематика зовнішньої міграції, основним об'єктом ксенофобії в Росії виступають внутрішні мігранти, громадяни Російської Федерації, найчастіше жителі республік Північного Кавказу. А це означає, що західні рецепти ослаблення міграційних проблем шляхом обмеження в'їзду іноземних громадян для Росії не годяться. Згадуваний уже Еміль Паїн вважає, що в силу специфіки Росії не залишається нічого іншого, як звертатися до радянського досвіду – впровадження ідеї інтернаціоналізму: «Якщо очистити інтернаціоналізм від ідеологічного сміття, то можна говорити про те, що у нас вже є вдала ідея для національної політики. І називається це інтеркультуралізмом»³³.

Можливо, ця ідея інтеркультуралізму й несе в собі якийсь креативний потенціал. Але в якій мірі він здатен розв'язати справжній клубок назрілих проблем – питання спірне. Коментуючи в 2011 році характер подій під час святкування Дня національної єдності (4 листопада), той же Еміль Паїн був вражений, що «ліберальна частина нашого суспільства схиляється до того, що націоналізм – неминуче явище в нашому житті. Його роль стає надмірною». І справа не стільки в тім, зазначає експерт, «що у зв'язку з наростанням націоналізму з'являється загроза розпаду країни. Це якраз мені здається малоімовірним. Зате наростає загроза величезної радикалізації як русского націоналізму, так і нерусского, інших якихось радикальних течій – скажімо, на релігійній основі. Це явище фіксують усі російські соціологічні служби: нарощування атомізації суспільства, взаємної недовіри різних етнічних, релігійних і територіальних груп. Це являє собою величезну загрозу практично для всіх сфер життя»³⁴.

На нашу думку, було б некоректно зводити корені радикалізації до якихось історичних архетипів національної свідомості того

---

³³ Особенности российской интеграционной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/social/20110626/171253118-print.html>.

³⁴ Паин Э. О «Русском марше» и опасности национализма для России [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/articleprintview/24381203.html>.

чи іншого народу, хоча й такий фактор теж має місце. Нинішню радикалізацію, очевидно, слід пояснювати насамперед сьогоднішніми першопричинами, які, до речі, характерні й для України. Найпершою і найголовнішою з них є пошук компенсаторного механізму: в націоналістичній активності заміщується та недостача соціальної активності, політичного самовияву, самореалізації себе у сфері економічної діяльності, яка дедалі більше відчувається для багатьох соціальних груп, насамперед для молоді. Друга причина – відсутність зрозумілих правил міжкультурної взаємодії. Отже, коли взяти за приклад ситуацію на Заході, то там криза мультикультуралізму викликала потужну хвилю обговорення ситуації (Меркель, Саркозі, Кемерон), пошуку нових ідей міжкультурної взаємодії. В Росії ж аж до передвиборного виступу В. Путіна на рівні еліти, владних структур вибір моделей міжкультурної взаємодії не обговорювався, точніше, він усе частіше зводився «до заміни мультикультуралізму монокультуралізмом і правом більшості на якийсь особливий статус. Це теж підігріває націоналістичні настрої. А третя причина – відома проблема мігрантів, яка теж вносить напруження в обстановку, бо глобальний злет націоналізму легітимізує і націоналізм російський»³⁵.

За цих умов офіційний виступ В. Путіна з етнонаціональних проблем, на думку експерта ліберального спрямування Л. Шевцової, став не чим іншим, як визнанням пастки, у якій опинилася російська еліта. Тут, на її думку, кандидат на пост президента здійснив спробу: «звернутися до російського націоналізму і якимось чином нейтралізувати, пом'якшити його, дати певну задоволеність російським націоналістам і водночас довести необхідність збереження статус-кво – тобто неоімперії... Це дивовижне нерозуміння реального стану російської держави. Ця дивовижна нездатність осмислити питання російської ідентичності – це нездатність вирішити і відповісти на найбільш вибухонебезпечне питання»³⁶.

Подібної думки дотримується і загадуваний Е. Паїн. Коментуючи факт зміни гасла в Росії під час маршів націоналістів із «Хватит кормить Кавказ!» на гасло «Нет России без Кавказа!», він зазначає:

---

³⁵ Паин Э. О «Русском марше» и опасности национализма для России [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/articleprintview/24381203.html>.

³⁶ Передвиборчий пасьянс // День. – 2012. – № 11. – 25 січ. – С. 3.

«Эта трансформация исходит отнюдь не от националистических групп. Это трансформация заданная сверху, попытка сделать "Русский марш" российским маршем, или маршем в поддержку Путина. Вот и меняются лозунги, которые покажут по телевизору. Но те лозунги, с которыми выйдут скинхеды, радикально-националистические группы, будут отличаться от этого. Сегодня, по крайней мере для массового русского националистического движения, оппозиция по отношению к Кавказу является главной. Поэтому лозунги, привезенные на автобусах активистов, которых покажут по телевизору, и те, которые появятся на периферии этого "марша", будут разными»³⁷.

Таким чином, «русский марш» ще далекий від свого завершення, і чи вдасться демократичним силам спрямувати його по шляху інтегрування на громадянській основі в сучасній Росії – наразі невідомо. Насамперед тому, що не сформувалося ще громадянське суспільство, а пропонується Е. Паїним інтегрування має за передумову наявність спільних інтересів у громадян різних національностей, об'єднаних спільною громадянською відповідальністю за свою країну. На жаль, за соціологічними даними, такі передумови не склалися, про що засвідчує і наростання емігрантських настроїв у країні – 22 % громадян Росії хотіли б покинути країну. Це не можна пояснити в ключі «трудової міграції», бо виїхати назавжди або принаймні на невизначений час, бажали б близько третини опитаних у віці від 25 до 39 років з доходом від 1,5 тис. євро і вище. Для 79 % потенційних мігрантів мотивом для виїзду є бажання жити в умовах верховенства закону, прав і свобод, а для 69 % – можливість уникнути свавілля влади³⁸.

Відтак приходимо знову до класичної ситуації: національне питання само по собі не існує – воно є лише відображенням нерозв'язаності цілого клубка соціально-економічних та політичних проблем. А з огляду на це озвучені В. Путіним позиції і щодо націоналізму, і щодо культурного імперіалізму, незалежно від того, чи вони фігуруватимуть окремо, чи в якомусь поєднанні – однаковою мірою мають стати предметом пильної уваги з боку України.

---

³⁷ Паин Э. О «Русском марше» и опасности национализма для России [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/articleprintview/24381203.html>.

³⁸ Прощання слов'ян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1297065/print>

6.6. Україна і Росія: діалог культур

За радянських часів суцільної «інтернаціоналізації суспільного життя», проблеми національної ідентичності не могло бути за визначенням – була єдина радянська культура «соціалістична за змістом і національна за формою», яка, відповідно, не потребувала діалогу, а лише демонстрації «дружби народів». Показовий факт: у Москві в Інституті слов'янознавства навіть не було структурного підрозділу, який би вивчав українців чи білорусів, хоч інші слов'янські народи досить-таки ретельно досліджувалися. Майбутнє українців не викликало сумніву – вони мали стати донором нової історичної спільноти «радянського народу».

Поява незалежної України викликала досить різку неоімперську реакцію – насамперед йдеться про книги, що публікуються в Москві видавництвом «Імперское возрождение». Назви багатьох з них говорять самі за себе: насамперед це збірник «Украинская болезнь русской нации» (М., 2005); «Русь нерусская» А. Каревина (М., 2006); «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» А. Щеголева (М., 2006); збірник «Імперское возрождение» (М., 2007) із розділом «Преодоление украинства» та низка інших видань. Окрім того, на громадську думку впливає партійна преса компартій України і Росії, інших лівих сил, які виступають за возз'єднання двох нині незалежних країн.

Був й інший тип досліджень – науково виважених і більш делікатних з точки зору політкоректності. Досить вдалимися виявилися номери 1–2 журналу «Новое литературное обозрение» за 2007 р., присвячені широкому обговоренню української тематики. В політичній періодиці увага здебільшого приділялася «помаранчевій революції» та прогнозуванню подальшої політичної ситуації в Україні (журнал «Политические исследования», № 1, 2005 г.). Серед нечисленних книг справді наукового характеру виділяються книги А. Міллера «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века)» (СПб., 2000) та «Імперия Романовых и национализм» (М., 2006).

Аналіз цієї та іншої літератури має в подальшому знайти більш широке висвітлення й узагальнення. Нині ж ми обмежимося оцінкою ситуації з боку російського професора Російської академії державної

служби при Президентові РФ, доктора філософських наук В. Шевченка. Він досить об'єктивно наголошує на тому, що «в цілому громадська думка в Росії порівняно мало цікавиться проблемами діалогу культур Росії і України, пошуками розв'язання спірних проблем, а їх накопичилося за роки незалежного самостійного існування досить. Одна із них – перейнятість як росіян, так і українців своїми власними потребами. Друга причина, на мій погляд, головна – пов'язана з різним трактуванням з обох сторін реалій, які склалися» за роки незалежності. А в остаточному підсумку «все це приводить до відсутності необхідної культури діалогу, нерідко викликає стійке небажання вступати в діалог, відділяти реальні проблеми від надуманих і завідомо неправдивих проблем»³⁹.

Не зупиняючись нині на існуючих проблемах у порозумінні сторін (це має бути предметом самостійного дослідження), хотілось би акцентувати увагу на тих пропозиціях, які висловив російський дослідник щодо необхідних кроків назустріч один одному. Насамперед, вважає В. Шевченко, російським ученим необхідно вирішити для себе низку важливих питань, без чого діалог двох культур навряд чи принесе відчутні результати. По-перше, визначитись у своєму ставленні до радянського минулого і соціалізму як ідеї й суспільної практики (саме тут спостерігається розкол в самій російській громадській думці, в культурі й суспільних науках). По-друге, слід визначитися у питанні про роль православ'я та інших конфесій в минулому і сьогодні в розвитку російського суспільства, держави і культури, у розбудові правильних відносин між державою і церквою в рамках світської держави. Тут шановного професора теж можна зрозуміти: «На жаль, домінуючою тенденцією в російському суспільному житті стає все більш глибоке вrostання церкви в державні інститути – в армію, у виконавчу владу, в культуру, в освіту. Відомо, що православні богослови намагаються внести вчені ступені кандидата і доктора богословських наук у список наукових спеціальностей державного ВАКу і працювати в ньому нарівні з вченими. Принцип світської держави піддається в Росії серйозним випробуванням. Зіткнення полярних точок зору досягло межі напруження. Зрозумілим є одне – відстоювання сьогодні

---

³⁹ Шевченко В. Н. Диалог культур России и Украины и культура диалога / В. Н. Шевченко // Межкульт. и межрелиг. диалог в целях устойчивого развития : матер. междунар. конф., 13–16 сентября 2007 г., Москва / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М. : Из-во РАГС, 2008. – С. 419.

позиції світського вченого, громадянина світської держави нерідко вимагає принциповості й мужності»⁴⁰. Із цих двох питань, як на нашу думку, можна повністю погодитись із шановним професором.

Третім принциповим питанням є проблема щодо оцінки можливих подальших перспектив самого феномену національної держави як такої. Тут із шановним опонентом у нас виникають розбіжності. Безумовно, це справа самих росіян, чи їм вступати «у грандіозну битву за природні ресурси» у ролі великої держави, чи еволюціонувати в бік становлення громадянської нації за європейським взірцем. З цих проблем симпатії В. Шевченка чіткі й однозначні: «Перед країною стоять зовсім інші завдання і цілі. *Рух до політичної демократії, до ринку, національної держави, до політичної, громадянської нації – реалізація всіх цих цілей і завдань у видимому майбутньому – непосильний для нас історичний тягар...* Тому й виникає непросте питання: чи є повернення Росії до великодержавницького устрою неминучим чи ні? Неминучість вибору хвилює всіх: демократія чи динамічний розвиток. Що на першому місці повинно стояти – забезпечення всіх необхідних умов для могутнього економічного, соціального і воєнного ривка країни чи подальше довге й вимучене звикання до демократії й інших європейських цінностей з неминучим падінням темпів розвитку? Як росіяни будуть вирішувати цю проблему, ось в чому запитання» (курсив наш. – Авт.) На думку В. Шевченка, якщо тільки росіяни з'ясують для себе, яка Росія їм потрібна, то відразу ж «російська думка набуде потрібної ідейної й теоретичної бази для продуктивного діалогу з діячами культури України і з'явиться справжнє бажання розібратися у нерозв'язаних питаннях»⁴¹.

Що не кажи, а питання поставлено гостро. І відповідь напрошується така ж однозначна: якщо з боку Росії з'явиться бажання розібратися у нерозв'язаних питаннях на основі відродження великодержавності, а значить і «старшого» та «молодшого» брата у відносинах з Україною, то навряд чи це буде база для продуктивного діалогу між діячами культури двох держав. Тут доведеться облишити

---

⁴⁰ Шевченко В. Н. Диалог культур России и Украины и культура диалога / В. Н. Шевченко // Межкульт. і межреліг. діалог в цілях устійливого розвитку : матер. междунар. конф., 13–16 септєбря 2007 г., Москва / Рос. акад. гос. служби при Президенте РФ. – М. : Из-во РАГС, 2008. – С. 419.

⁴¹ Там же.

всі надії й сподівання на міжкультурний діалог – на порядок денний Росія безумовно поставить питання про «перетоплюючий казан», а ми вже в ньому варилися, і на власному досвіді знаємо, що це таке. Ці повчальні уроки ми вже проходили. Може, чомусь і навчилися.

Разом з тим ми маємо усвідомити, що без діалогу з Росією нам не обійтись, а для цього слід усвідомити й основоположні засадничі поняття. Так, наприклад, зазвичай культура сприймається у нашій свідомості як національна культура – «французька культура», «російська культура», «українська культура». А між тим в історичній ретроспективі корені цієї звички простираються не так вже й далеко в глибину віків. Витоки цієї інтелектуальної традиції лежать у філософії історії Йоганна Гердера та його послідовників з числа німецьких романтиків. Ця філософія з'явилася як рефлексія на утворення національних держав та відображала собою феномен «національної культури» як знаково-символічної системи, дотримуваної жителями певної державної території. По-іншому й бути не могло, адже модерна держава XIX – середини XX століть позиціонувала себе саме як національна, джерелом суверенітету якої в площині політичній проголошувалася нація. Отже, по суті своїй національна держава передбачає співпадіння політичних і культурних кордонів, а «розбудова нації» стає одним із найважливіших елементів внутрішньої політики, коли завдяки створенню єдиного комунікаційного простору держава систематично перетворює різнорідне населення підвладної території в однорідну націю.

Звісно, в історії були й приклади багатонаціональних держав – Росія Романових, Австрія Габсбургів, Оттоманська Туреччина чи Велика Британія – в яких теж докладали зусиль в напрямку гомогенізації культури, але не завжди успішно. Саме тому вони й називалися не «національними державами», а імперіями. Англійський дослідник Майкл Гектер на прикладі аналізу «внутрішнього колоніалізму» Шотландії, Ірландії та Уельсу у складі Великобританії запропонував таку класифікацію: якщо держава досягла успіху щодо досягнення культурної однорідності населення, то її називають «національною державою», а коли ні – то називають імперією. Висновок, що не кажи, радикальний і далеко не універсальний, але він дає поштовх до подальших роздумів.

Так, розширене відтворення й утвердження національної культури відбувалося в час модерну завдяки державному контролю над: 1) циркуляцією по всій території книг, газет та інших друкованих матеріалів; 2) забезпеченням одних і тих же соціонормативних

цінностей через систему загальної середньої освіти; 3) відтворенням культурних еліт та працівників системи освіти через систему вищих навчальних закладів. Потужною школою патріотичного виховання ставала і армія, заснована на принципі загальної військової повинності. У підсумку, зазначає відомий російський дослідник Володимир Малахов, «обіцянка захисту культури як головного надбання нації служила щонайважливішим джерелом легітимності держави. В епоху модерну громадяни тієї чи іншої держави адресують їй свою лояльність саме тому, що бачать в ній гаранта того колективного блага, яке іменується національним суверенітетом. Суверенітет же має як політичний, так і культурний вимір. Це не лише незалежність у прийнятті незалежних рішень в політичній і економічній сферах, але й культурна незалежність чи, принаймні, висока ступінь автономії у культурній сфері»⁴².

Доба глобалізації поставила питання про державний національний суверенітет під сумнів. Звернемося ще раз до світ-системної моделі Еммануїла Валлерстайна, де суспільне життя окремої національної держави та розвиток її державних інституцій відбувається шляхом утворення складних конфігурацій взаємних залежностей між світовим центром, напівпериферією та периферією. У підсумку країна вплітається в процес глобалізації, який проявляється в русі капіталів, технологій, інформації, товарів, послуг, а також масового переміщення людей по всій планеті.

В площині культури процес глобалізації виявляє себе чи не найнаочніше. Сучасне телебачення та інші різновиди медіа роблять можливим циркуляцію соціонормативних цінностей і культурних зразків поверх національних кордонів. Оскільки доступ до них все в меншій мірі залежить від майнового й освітнього статусу користувача, то людство, за відомим висловом Маршала Маклюєна, все в більшій мірі буде перетворюватися у «глобальне село», де всі про все будуть знати. Отже, прогнозує Террі Іглтон, якщо культура в минулому була тим фактором, що дав національній державі її основу, то в майбутньому культура стане тим, що зруйнує національну державу⁴³. Наскільки серйозним є подібний виклик?

---

⁴² Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации [Электронный ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа: <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm>

⁴³ Див.: Іглтон Т. Идея культуры / Т. Иглтон. – М. : изд-во Высш. школы экономики, 2012. – 192 с.

Теоретики «культурних потоків» дають свою версію п'яти вимірів процесу культурної глобалізації, кожен із яких веде до формування відносно автономних сфер у межах національної держави. По-перше, формування **етносфер**, які утворюються в результаті масових переміщень людей – від трудових мігрантів і біженців до туристів і комівояжерів. Всі вони, переміщуючись із одного регіону в інший, переносять із собою на нове місце проживання частину свого минулого способу життя, змінюючи культурний ландшафт країни перебування і разом з тим змінюючись самі. По-друге, це **техносфера**, яка виникає в результаті діяльності багатонаціональних і транснаціональних корпорацій. Вони розміщують свої виробничі потужності й торгові мережі по всьому світу, формуючи тим самим достатньо багаточисельні групи «глобального класу» управлінців, які поширюють свої моральні норми і свій спосіб життя. По-третє, це **фінансосфери**, що утворюються валютними і фінансово-сировинними «біржами», які густою мережею обплутали ту частину світу, що становить інтерес для фінансового капіталу. Персонал цих фірм тяжіє до ототожнення себе з фірмою як нібито з громадянською належністю. По-четверте, **медіасфери**, що формують інформаційні потоки, орієнтовані на всесвітнє споживання. Насамперед це телевізійна продукція, передачі міжнародних радіостанцій, виробництво і розповсюдження кінопродукції. І нарешті, по-п'яте, це формування **ідеосфер**, які забезпечують циркуляцію різноманітних ідеологій – як підтримуваних державою, так і контр-культурних⁴⁴.

У такий спосіб відбувається своєрідна глобалізована «культуризація» суспільства на всіх рівнях у формі різноманітних «субкультур», часто з досить сумнівними моральними нормами і уподобаннями. Глобалізація створила передумови того, що ось така «субкультура» все активніше починає пронизувати собою економіку й політику. За даних умов кожна людина, будучи представником конкретної спільноти людей в конкретних обставинах своєї історичної епохи, вільно чи невільно, але змушена корелювати свої особистісні параметри і характеристики з соціонормативними цінностями решти членів суспільства як своїх сучасників і партнерів по спільній реальній, а не морально виписаній, життєдіяльності. А ці

---

⁴⁴ Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации [Электронный ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа: <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm>.

параметри і характеристики, у свою чергу, визначаються не лише суспільними рамками національної держави, але й належністю до якоїсь соціальної верстви, етнічної групи, релігійної деномінації, профспілки, територіальної громади, навчального закладу тощо. І ця належність часто стає домінуючою, оскільки не просто забезпечує людей засобами для задоволення матеріальних потреб, а й гарантує у певний спосіб їхню особисту безпеку за умови дотримання норм більш-менш усталеного в цій спільноті способу життя і щоденної поведінки, визначених певним набором морально-етичних норм, звичаїв, форм та правил поведінки. Найбільш яскравим прикладом тому із нашого життя є феномен «жити по поняттям», а не згідно з правовими нормами держави. Така практика, звісна річ, розбігається із виношуваним нами ідеалом формування гармонійної особистості.

Отже, попри всю залежність від непривабливих буднів нашого життя, люди, котрі проживають в єдиному соціокультурному й політико-культурному просторі, мають гостру потребу у певно визначеному комплексі спільних для всіх них цінностей, норм, настанов і усталеної практики, які у сукупності й забезпечували б «modus vivendi» всіх членів суспільства. Цей комплекс, що визначає зміст і спрямованість суспільної свідомості, можна назвати парадигмою. Під нею мається на увазі не просто соціально-філософська теорія чи напрямок суспільної думки, а «фундаментальна інфраструктура картини соціального універсума, що включає в себе комплекс основоположних уявлень про суспільство й індивіда, громадянське суспільство й державу, сакральне й мирське тощо, що складає ніби субстрат найважливіших концепцій, теорій, течій даного історичного періоду. Або, іншими словами, вона складає світоглядну інфраструктуру, що характеризує простір і час, природу й суспільство, людину й державу, свободу й рабство, добро і зло тощо. Саме на основі панівної парадигми формується і, як мовиться, вступає в права національна і геополітична ідентичність народу і держави, що представляє його»⁴⁵.

Як засвідчує досвід історії, будь-яка людська спільнота чи цивілізація, що самоствердилася в історії, утверджувалися в процесі плекання особливого, притаманного лише їм ідеалу або центральної

---

⁴⁵ Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Вопросы филос. – 2011. – № 10. – С. 4.

осьової ідеї. Відповідно й кожен народ, який самоствердився в національній державі, формує власну національну ідею, головне призначення якої полягає у визначенні національно-державної ідентичності в ряду інших народів світу. Ідентичність формується на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціокультурної, політико-культурної та інших сфер. У її зміст входять усталені особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи тощо, які у підсумку формують особливості «національного характеру». Тут мова йде про уявлення людей і про себе, і про своє місце в світі. Якщо внутрішня складова визначається баченням народу самого себе ніби «поглядом зсередини», то зовнішні складові формуються на основі ставлення до цього народу з боку оточуючого світу, так і на власному баченні народом свого місця у світі. Як зазначав у свій час А. Тойнбі, «жодна нація чи національна держава в Європі не може продемонструвати історію, яку можна було б пояснити із неї самої»⁴⁶.

Саме тому у добу глобалізації особливого значення набуває національна й геополітична ідентичність, що включає в себе безліч компонентів, таких як світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні взірці, національні традиції, навіть міфи й символи та стереотипи поведінки. В якості державних символів виступають не просто емблеми – герб, прапор, гімн та інші атрибути, які покликані втілити в собі ідею національно-державної єдності й величі. Більш суттєвими є інші константи державності – єдність і недоторканість території, спільність історичної долі, усталеність державної мови, врешті-решт – верховенство закону. Історичний досвід доводить: всякий лад зберігає свою життєздатність і ефективність до тих пір, доки більшість людей зберігає віру в його законність, справедливість і ефективність. Як тільки починають руйнуватися духовні й культурні стрижні національної ідеї, національної ідентичності – можна говорити про занепад держави.

---

⁴⁶ Тойнбі А. Изучение истории / А. Тойнби. – М., 2009. – С. 31.

Глава 7

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ: «ПОЛІТИЧНІ БОГОСЛУЖІННЯ»

Фундаменталізм у найновішій «Політичній енциклопедії», що вийшла в «Парламентському видавництві» у Києві в 2012 р., трактується як «радикальне і войовниче неприйняття принципів, форм і мети будь-якої модернізації й оновлення, неухильне відстоювання традицій, усталених життєвих та світоглядних форм, протиставлення процесам загальної відкритості переконання у власній непогрішимості, непорушності сповідання ідеалів, засудження будь-яких альтернатив їм, фанатичне відгороджування себе від суспільства. Уперше був вжитий під час дебатів, які виникли всередині американського протестантизму, на початку ХХ ст. ... Нині фундаменталізм асоціюється з усіма релігіями світу: ісламом, юдаїзмом, індуїзмом та буддизмом, так само як і з християнством, та розглядається як особливий вид релігійно-політичного руху або політичний проект, а не лише як правдивість священних писань (хоча це залишається характерною рисою окремих форм фундаменталізму)»¹.

Поява самого гасла «Фундаменталізм» в зазначеній енциклопедії вигідно відрізняє її серед інших видань. Віддаючи належне професійному рівню автора (Ф. Кирилюк) за чи не першу у вітчизняній політичній думці спробу узагальнити дискурс з цієї аж надто актуальної проблеми, все ж таки хотілося б сприймати поданий матеріал як запрошення до подальшого обговорення поставленої

---

¹ Політична енциклопедія. – К. : Парламент. вид-во. – С. 756.

проблеми. Насамперед виникає питання, чому оце «радикальне і войовниче неприйняття принципів, форм і мети будь-якої модернізації й оновлення» торкнулося практично всіх релігій світу: ісламу, юдаїзму, індуїзму, буддизму та християнства? Що їх до цього спонукало? Чому в наведеній дефініції фундаменталізм характеризується як «фанатичне відгороджування себе від суспільства», але в подальшому той же фундаменталізм трактується як програма «для всеохопного перебудування суспільства в релігійному спрямуванні та згідно з релігійними принципами»? Тобто, залишається багато питань, на які слід шукати відповіді.

Разом з тим, слід віддати належне Ф. Кирилоку. В остаточному підсумку, узагальнюючи різноманітні течії фундаменталізму – від релігійного аж до екологічного, феміністського, марксистського тощо – він акцентує увагу на найбільш суттєвому: «Усіх їх об'єднує те, що вони виникають з потреби людей у міцних світоглядних підвалинах, ідеологічних орієнтирах і поширюються під час суспільних трансформацій, зміни основ та орієнтирів буття». Від себе ми ще б додали, що усі з перерахованих течій фундаменталізму стали своєрідною реакцією на засилля ринкового фундаменталізму в рамках політики глобалізму, на відкидання більшої частини людства у зону периферії капіталістичної світ-системи, де вони не цікавлять патріархів транснаціональних корпорацій ні в якості виробників матеріальних і духовних благ, ані в якості споживачів. А тому, зустрічаючи в політичній літературі оцінку фундаменталізму як основної загрози сучасному світовому устрою, не слід забувати, що дорогу релігійному фундаменталізму проклав ринковий фундаменталізм – піднесення грошей «його святості Ринку» до величі, рівної Богу.

7.1. Релігія як механізм захисту ідентичності

Процес активізації й поширення фундаменталізму серед найбільш масових і впливових релігій світу спонукає до компаративістського аналізу зрушень у лоні цих вірувань. За умов України нас особливо мають інтересувати ті його фундаменталістські прояви, які так чи інакше тісно пов'язані з історією країни та політичним перебігом сучасного життя як у контексті внутріполітичному, так і

міжнародному. Науковий аналіз підвищує креативні можливості адекватного сприйняття всієї складності духовного сум'яття в сучасному світі, нашої здатності виробити протидію тенденціям до наростання етнофобії шляхом культивування толерантного сприйняття іновірців. Зокрема, такий порівняльний аналіз християнства (в його католицькій, православній і протестантській версіях), юдаїзму, й ісламу впродовж усієї історії даних монотеїстичних релігій було проведено Карен Армстронг у книзі «Історія Бога: тисячолітні пошуки в юдаїзмі, християнстві й ісламі» (Нью-Йорк, 1993)².

Позитивний внесок цієї дослідниці полягає в тому, що вона зафіксувала низку спільних рис в еволюції релігійних вірувань. Насамперед, у цих релігіях не існує єдиної універсальної ідеї Бога; кожна з них є вкрай прагматичною, не дивлячись за всю свою потойбічність; у всіх трьох релігіях формулювався ідеал соціальної справедливості, однак послідовники цих релігій на практиці зрадили цей ідеал і, врешті-решт, перетворили свого Бога в покровителя існуючого порядку; кожна релігія виявилася нездатною подолати залежність ідеї Бога від особистісних переконань, в результаті чого віруючий міг бути ким завгодно – республіканцем, соціалістом, революціонером, расистом, фашистом тощо; кожна з названих релігій проповідує ідеал активізму і прагне втілити волю Бога на землі; перетворення даних релігій у державні зазвичай посилює ворожнечу між представниками різних тлумачень однієї і тієї ж релігії; кожна релігія відмовляється визнавати неспростовні історичні факти в ім'я індивідуального і групового спасіння; жодна релігія неспроможна втілити в життя безкомпромісний етичний кодекс, хоча ідея такого кодексу може бути віднайдена у кожній із них. До того ж, у своїй фундаменталістській версії в результаті утвердження етики безкомпромісності кожна з цих релігій проголошує владарювання над умами людей (що призводить до соціального опортунізму) головною духовною цінністю. А саме так усвідомлений фундаменталізм є присутнім у всіх згаданих релігіях³. Сам факт усвідомлення рівності всіх вірувань в сучасному світі уже закладає

---

² Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

³ См.: Макаренко В. П. Толерантность в контексте фундаментализма: аналитический подход / В. П. Макаренко // Либеральный консерватизм: история и современность : матер. Всерос. научн.-практ. конф., Ростов-на-Дону, 25–26 мая 2000 г. – М. : РОССПЭН, 2001. – С.121–136.

основи для подальшого аналізу шляхів забезпечення миру і порозуміння між різними народами світу, зокрема на шляху подолання небезпечних фундаменталістських тенденцій.

Відтак, на положенні про присутність фундаменталізму в усіх описуваних релігіях хотілось би зупинитися більш детально. Хоча сам термін фундаменталізму увійшов у вжиток лише наприкінці XIX ст., однак чинники, що покликали до життя це явище, було б доречно віднести до початку цього століття. Не останню роль відіграло те, що доба нової історії після Великої Французької революції поставила на порядок денний атеїзм. Відтак Людвіг Фейербах, Карл Маркс, Чарльз Дарвін, Фрідріх Ніцше і Зигмунд Фрейд вибудовували нові філософські й наукові інтерпретації дійсності, де Богу просто не знайшлося місця. Здавалось би, що епоха Розуму потіснила ідею Бога і повністю взяла гору над довгими століттями марновірства й фанатизму. Зрозуміло, що церковники намагалися спасти свідомість людей від невмолимого емпіричного мислення за допомогою нових богословських систем, але атеїзм невмолимо завойовував усе більше визнання. За словами К. Армстронг, «Захід цілком перехопив ініціативу, і його діяльність скоро потягне за собою фатальні наслідки для юдеїв та мусульман, яким несамохіть доведеться переглянути попередні погляди»⁴.

Власне і в християнському світі культ розуму викликав реакцію протидії. Поети, романісти й філософи романтичного спрямування зазначали, що крокуючий напролом раціоналізм збіднює духовне життя, заважає грі уяви й інтуїтивному прозрінню. Звісно, ідея раціоналізму була присутня в світогляді європейців ще з часів Фоми Аквінського (1225–1274 рр.), а пізніше, починаючи з епохи Реформації (відомі 95 тез Лютера, оприлюднені в 1517 р., і аж до Вестфальського миру 1648 р.), ця тенденція неухильно посилювалася. В результаті цього англійські протестанти були практично незнайомі з Богом містиків, відкинутим реформаторами: тут Бог звертався до людської совісті, апелюючи до почуття обов'язку. Як наслідок, упродовж XIX ст. знані філософи один за другим почали ставити під сумнів традиційні для Заходу уявлення про Бога. Мислителів особливо дратувала ідея надприродної, недоступної, але об'єктивно суцільної Найвищої Істоти.

---

⁴ Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

Тим часом, інші монотеїстичні релігії після довгого розвитку відмовилися від подібного богослов'я. Так, стверджує К. Армстронг, «юдеї, мусульмани і православні своїм шляхом дійшли висновку, що наші людські уявлення про Бога не мають нічого спільного з тою несказанною Реальністю, яку вони символізують. Всі вони, хоча і в різний час, вирішили, що Бог – це, скоріше, "Ніщо", ніж "Дещо" існуюче, оскільки "Його" буття відрізняється від усього, що ми здатні уявити собі. Впродовж довгих століть Захід поступово втратив ці творчі уявлення про Бога. Католики і протестанти звикли вважати "Його" Сутністю, ще однією реалією в рамках відомого нам світу, що споглядає на діла смертних подібно до "Великого Брата". Не дивно, що в постреволюційному світі подібна концепція Бога перестала вдовольняти багатьох людей, оскільки прирікала всіх на раболіпне служіння й нищу залежність, несумісні з людською гідністю. Бунт філософів-атеїстів XIX століття проти такого Бога мав дуже вагомий підстави»⁵.

Так, Карл Маркс вбачав у релігії «зітхання пригніченої істоти» та «опіум для народу». Не дивлячись на те, що у Маркса був месіанський підхід до історії, який багато в чому спирався на юдео-християнську традицію, в цілому цей мислитель відкинув ідею Бога як зайву. Він вважав, що оскільки поза історичним процесом немає ні смислу, ні цілі, ні цінності, то ідея Бога людині просто не потрібна. Марксова критика істотно вражала того західного «Бога», якого владарюючи нерідко використовували для того, щоб обґрунтувати законність встановленого суспільного укладу, де місце багача – в палаці, а бідняка – за воротами. Втім, таке ставлення було притаманне не для всіх релігій єдиногобожжя. І це зрозуміло, адже Бог, що потурає соціальній несправедливості, обурював у свій час як адептів християнства, так і юдаїзму та ісламу: їх уявлення про Бога втілювали в собі зовсім протилежні – подібні до марксистських – ідеали соціальної справедливості.

Особливо відчутно підірвали віру багатьох християн нові наукові відкриття: Чарльз Лайель (1797–1875) представив широку панораму зміни геологічних епох, Чарльз Дарвін (1809–1882) висунув гіпотезу еволюції, а після Ісаака Ньютона (1642–1727) питання

---

⁵ Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

про традиційну картину Сотворіння Світу взагалі було поставлено під сумнів. Щоправда, згодом доктрина сотворіння «*ex nihilo*» стала набирати все більше ваги в юдаїзмі та християнстві, а що стосується ісламу, то там сотворіння світу Аллахом не підлягало жодному сумніву, хоча ніхто серйозно й не задумувався над тим, яким чином все це відбувалося. Зрештою, після низки світоглядних потрясінь «в цілому християнству вдалося пристосуватися до теорії еволюції, а іудеїв і мусульман найновіші відкриття, пов'язані з походженням життя, взагалі ніяк не турбували – стосовно Бога їх цікавили зовсім інші проблеми»⁶.

В другій половині ХХ ст., після всього пережитого в часи другої світової війни, Голокосту й Хіросіми, перебуваючи на межі екологічної катастрофи й під дамоклевим мечем вірусу СНІДу, ідея Бога стала знаходити собі все більше послідовників як серед представників ісламу, так і юдаїзму. Зокрема, в писаннях Мартіна Бубера (1878–1965) нове динамічне бачення юдаїзму вбачалося в тузі за всезагальною єдністю, оскільки життя є безперервною бесідою з Богом, який зовсім не посягає на нашу творчість і особисту свободу. Бубер акцентував на тому, що ми сприймаємо Всевишнього як присутність і як імператив, але смисл цьому маємо дати самі. Вступаючи у спілкування один з одним, ми відроджуємо одвічну єдність і зменшуємо порізненість у світі.

Ідея Бога стала приваблювати навіть філософів-атеїстів. Написана в останні роки життя Мартіна Хайдеггера (1899–1976) стаття була озаглавлена однозначно – «Лише Бог може нас спасти». Філософ-марксист Ернст Блох (1885–1977) теж вважав ідею Бога природною для людства. Як і Фейєрбах, Блох вбачав у ідеї Бога все ще нездійснений загальнолюдський ідеал як невід'ємну й об'єднуючу грань людського буття. Макс Хоркхмайер (1895–1973), німецький соціолог-теоретик й засновник Франкфуртської школи, вважав, що у розумінні того, існує Бог чи ні, вірять в нього чи не вірять – не суть важливо. Головне, що за відсутності ідеї Бога у людей не було б жодних уявлень про смисл буття, істини і моральності. До того часу, доки політика і мораль не включають у себе хоч в якісь мірі ідею Бога, вони залишаються прагматичними, вправними,

---

⁶ Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

але до справжньої мудрості їм буде вкрай далеко, бо одним із найдавніших ідеалів людства є туга за справедливістю.

Свої судження щодо толерантності у ставленні до питання про співвідношення науки і релігії висловив всесвітньо відомий академік РАН Нікіта Мойсеєв: «Що стосується науки релігії, то я людина нерелігійна, я раціоналіст і ставлюсь дуже стримано до цієї проблеми, намагаюсь її не обговорювати. В чому лише я переконаний, так це в тому, що є два різні питання: одне – "як?", друге – "навіщо?". Як відбувається те чи інше, як, наприклад, при нагріванні вода міняє свій агрегатний стан? Як рухаються електрони по проводах? Як розповсюджуються радіохвилі? Це – питання науки. Інша справа – навіщо все це відбувається? Навіщо ми з вами існуємо? Це – ті питання, які до науки не мають відношення. Питання "як?" і "навіщо?" пересікаються лише у сфері етики – поведінки людини. Якщо вона вважає, що питання "навіщо?" не існує, то, як правило, така людина позбавлена якихось моральних начал. Якщо ж людина вважає, що вона не дарма існує, то вона, як правило, моральна людина. Від того, як вирішується питання "навіщо?" кожною людиною, залежить, кажучи взагалі, і розвиток суспільства. Але тут я замовкаю – це сфера не моя»⁷.

Зазначені вище висловлювання засвідчують, що навіть у сердовищі атеїстів судження про неприродність ідеї Бога втрачає своїх послідовників. Доводиться рахуватися з тим, що юдеї, християни й мусульмани розробляли дуже схожі уявлення про Божество. А коли люди прагнуть віднайти остаточний смисл буття і найвищі цінності людського життя, їх думки зазвичай течуть у якомусь одному напрямі. Так сталося і в другій половині ХХ ст., коли намітився відхід від ідеї Бога-особистості, а релігійні переживання кожної окремої людини стали виходити на перший план, потіснивши догмати релігійного богослов'я. Тим самим, в традиції вповні здорового іконоборства в наш час посилилася відраза до неадекватного образу Абсолюту як ідеї Бога-особистості. *Оскільки представників різних релігій ніхто до того не спонукає, то стає очевидним, що ми маємо справу з природними загальнолюдськими властивостями.*

---

⁷ Мойсеєв Н. Н. Избранные труды : Междисциплинарные исследования глобальных проблем : Публицистика и общественные проблемы / Н. Н. Мойсеєв. – М. : Тайдекс Ко. – С. 166–167.

Але це лише один – людиноцентристський – край широкого горизонту ідейних шукань.

Другий край представляє сплеск активності того типу, який зазвичай називають «фундаменталізмом». У своїх поглядах та переконаннях (їдеться про всі віросповідання – християнство, юдаїзм, іслам, буддизм тощо) ця надзвичайно політизована духовність відзначається своєю буквалістичною і нетерпимою позицією. Католицький фундаменталізм, за висновком К. Армстронг, безпосередньо пов'язаний з діяльністю правих сил. Так, в Сполучених Штатах, де віруючі завжди тяжіли до крайнощів і апокаліптичного світосприйняття, християнський фундаменталізм безпосередньо пов'язаний із «новими правими». Численні кампанії фундаменталістів спрямовані насамперед проти легалізації абортів і відзначаються, в цілому, жорсткими вимогами стосовно моральної й громадської благоприсотності. Протестантські євангелісти здебільшого сприймають висловлювання Ісуса майже буквально і свято вірять, що визначальними прикметами справжньої віри є чудеса. У Великобританії з подібними заявами виступають такі фундаменталісти як Колін Уркухарт. Забуваючи про любляче співчуття Ісуса, такі фундаменталісти похапливо оголошують своїх противників «ворогами Божими». За свідченням К. Армстронг, «більшість фундаменталістів не сумнівається, що євреям і мусульманам суджено горіти у вогні», а деякі навіть доводять, що нібито «усі східні релігії виникли за диявольським наущенням»⁸.

Беручи до уваги вищезазначене, у своєму аналізі ми б звернули увагу на більш прагматичне завдання: прослідкувати процес фундаменталізації як реакцію на невдалу модернізацію, на безуспішні спроби вписатися у траєкторію «стадій зростання», на безплідність спроб «імітації» реформування ідеології, політики й практики в руслі «вестернізації». І тут варто було б звернути увагу на думки щодо сутності й проявів релігійного фундаменталізму в сучасному секулярному суспільстві, викладені Давидом Розеном – колишнім головним рабином Ірландії, директором департаменту міжрелігійних зв'язків в Американському єврейському комітеті, директором

---

⁸ Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

Всесвітньої конференції «Релігія за мир» і Міжнародної ради християн та юдеїв⁹.

Насамперед Д. Розен звертає увагу на *непростий характер відносин між національною складовою і релігією*, оскільки, часто-густо, коли релігія й не є справжнім джерелом міжнаціонального конфлікту, то все ж таки вона скоріше за все погіршує ситуацію, ніж допомагає її вирішити. І суть справи не так в самій релігії, як в суперечливій та конфліктній сутності суспільного поступу. Сама по собі релігія намагається надати смисл і цілі нашого існування, перебираючи на себе функцію взаємозв'язку всіх рівнів людського існування й усіх рівнів нашої ідентичності – не лише у вимірі особистісному, а й у якості суспільних істот. Сім'я, громада, етнічна група, нація, аж до міжнародного співтовариства – всі вони складають структурні елементи нашої багатоликої ідентичності. Тим часом нинішня дезорієнтація і розмежування людей, розклад традиційного суспільства і тих структурних елементів, з яких складається особистість – все це поглиблює неукоріненість людей в сучасному суспільстві, породжуючи феномен контркультури як протесту проти нинішньої секулярної порожнечі, нав'язливого матеріалізму й суєтності споживацького суспільства. Звідси – зростання кількості різноманітних фундаменталістських сект і розвиток наркокультури є, з одного боку, різноманітними формами протесту, а з іншого – віддзеркаленням пошуків смислу й ідентичності посеред порожнечі, що виникла внаслідок краху традиційного суспільства й втрати ідентичності.

Звісно, релігія намагається надати цільності нашій ідентичності, зосереджуючи увагу на тому, ким ми є, і ким ми не можемо бути. Але, на біду, саме в цьому вже закладено передумову можливих негативних поділів між сім'ями, громадами, етнічними й національними групами: «Релігія нерозривно пов'язана з різними компонентами нашої ідентичності. В результаті, коли використання цих компонентів набуває негативного характеру, релігія надто часто виявляється частиною і осередком конфліктів, поглиблюючи ворожнечу, замість того, щоб боротися з нею, – що ми так часто спостерігаємо в різних країнах світу»¹⁰.

---

⁹ Детальніше див.: Розен Д. Национализм и религиозный фундаментализм в современном секулярном обществе [Электронный ресурс] / Д. Розен. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/.2639.0.html?L=7&page=4>.

¹⁰ Там же.

Найбільш ефективним стимулом до формування певної ідентичності є ситуація незахищеності. В епоху нестабільності, коли людина піддається загрозі знищення чи розмивання її особистості, релігія стає механізмом захисту ідентичності. Одночасно в людей з'являється й потреба ідентифікувати своє «джерело загрози»: в полегшеному варіанті – пошуків «цапа-відбувайла», а в гіршому – демонізувати противника як саме втілення зла. Як наслідок, формується «модель злого умислу», в якій релігії відводиться роль інструменту ксенофобії і фанатизму. А відтак релігія зраджує своєму основному призначенню, відчужуючи себе від більш широких рівнів універсальної людської ідентичності. Джерелом такого відчуження може стати історія чи сучасність, відчуження може носити расовий, економічний, політичний чи будь-який інший характер, але підсумком завжди стане відчуття власної ізоляваності від інших груп і спільнот, а то й суспільства в цілому. Ізоляціонізм, крайній націоналізм і релігійний фундаменталізм – все це прояви подібного відчуження.

Звісно, релігія здатна виявити ті аспекти людської ідентичності й спільності, які об'єднують людей в їх людській солідарності. Але досягнення цієї мети вимагає забезпечення твердого відчуття захищеності й стабільності індивідуальної ідентичності всередині більш широкого суспільного контексту, в тому числі й державного. І лише за таких умов ми можемо досягти нормального духовно-психологічного стану, де універсалізм природно виростає із нашого партикуляризму. На жаль, в ситуації наростаючої системної кризи сучасної капіталістичної світ-системи, коли як держави в цілому, так і різноманітні громади відчують загрозу в існуючих політико-економічних і соціально-психологічних умовах, релігійні інститути та ієрархії часто стають перепоною до примирення, а не його рушійною силою.

Однак це не є аргументом ПРОТИ, а лише ЗА утвердження перспектив міжрелігійного діалогу й співробітництва, заснованого на повазі до ідентичності й самоцінності Іншого, який лише й спроможний засвідчити утвердження партикулярного в боротьбі за універсальне.

7.2. Фактор ісламу

Це, так би мовити, завдання на перспективу. Але спершу зосередимося здебільшого на взаємовідносинах православного та ісламського світів, характерних як для історії, так і для сьогодення України.

Тут насамперед слід чітко розвести поняття фундаменталізму як екстремістського крила будь-якої релігії, від власне самої релігії як суспільного явища. І православ'я, й іслам в Україні мають свої глибокі історичні корені й тривалий досвід взаємовідносин. Специфікою України, саму назву якої такий поважний сходовознавець як академік Омелян Пріцак трактує як «пограниччя», було те, що впродовж століть вона відігравала роль своєрідного містка між країнами Заходу і Сходу, між християнською та ісламською цивілізаціями. Відтак, становлення ісламу на наших землях торкається своїм корінням глибокої давнини. Існує старовинна легенда про те, що іслам на Кримському півострові поширювався ще в VII ст. Газі Мансуром і Маликом Аштером – сподвижниками пророка Магомета. За твердженням археологів, в наступному VIII ст. на території сучасної України жили аланські племена, які хоронили своїх померлих за мусульманськими звичаями. Це засвідчує, що хоча б якась частина представників цих народів сповідувала іслам.

У X–XI ст. Київську Русь відвідували арабські купці, які поширювали в своїх країнах знання про торгові шляхи й звичаї різноманітних народів. В подальшому ці знання узагальнювалися в наукових центрах. Завдячуючи працям ібн Йакуба, аль-Масуді, ібн Фадлана, Міскавайга, ібн Хлодадбега, аль-Ідрісі та інших арабських істориків, географів чи просто мандрівників, до нас дійшло чимало свідчень про древніх слов'ян, їх побут, релігійні вірування, державний лад і культуру в цілому. Певний час у Києві існувала колонія мусульманських купців.

Але найбільш важливу роль у становленні ісламу в Україні відіграла Золота Орда. Верхівка цього могутнього державного утворення прийняла іслам в 20–30-ті роки XIV ст. Золота Орда започаткувала державотворчі процеси на Кримському півострові, які завершилися створенням високорозвиненої мусульманської держави – Кримського Ханства (1441 р.), що проіснувала до 1783 р. Із татарського середовища походить і мусульманський сегмент

населення Західної України, який з кінця XIV ст. укоренився на території Великого князівства Литовського, зокрема на Волині і в Галичині. Наприклад, в XIV столітті татари уже жили у Львові, мали там досить чисельну громаду і навіть мечеть. У місті Львові було й немало представників інших мусульманських народів – арабів, персів, турок. З часом татаро-мусульманські колонії з'являються також у володіннях Василя-Костянтина Острозького (1523–1608) – в Острозі, Полонному, Старокостянтиніві та інших містах. Так, із числа західноукраїнських татар походив видатний сходовознавець й україніст Агатангел Кримський.

У 1672 р. Османська імперія відвойовує у Речі Посполитої велику частину Поділля і утворює так званий Кам'янецький єялет. Майже 30 років турецького панування залишили тут свій слід аж до наших часів. Зокрема, збереглися залишки мечетей у Кам'янці-Подільському, Шаргороді й Меджибожі. Те, що процес ознайомлення українців з ісламом відбувався в обстановці збройних конфліктів, накладало, безумовно, свій відбиток на процес культурних взаємин. Разом з тим він не міг не розширювати горизонт українського світогляду. Прикладом можуть служити союзницькі стосунки Богдана Хмельницького з Кримським Ханством. Більше того, в певні періоди Хмельницький не виключав і можливість турецького протекторату над Україною як альтернативи «російському варіанту». Серед українців побувала чутка, що таємним мусульманином був гетьман Петро Дорошенко (1627–1698). Що вже говорити про козацький рід Кочубеїв, частина представників якого сповідувала іслам.

Після завоювання Російською імперією Кримського ханства наприкінці XVIII ст. з'являється спеціальний адміністративний інститут – Таврійське магометанське духовне правління, яке було покликане забезпечити контроль над численним мусульманським населенням.

Подальшу активізацію релігійного і культурного життя в Криму пов'язують із діяльністю Ісмаїла Гаспринського (1851–1914) і низки інших активістів. У цей же час набули розвитку мусульманські громади в таких великих містах, як Одеса, Київ, Харків. Формально широкі права прихильники ісламу отримали на початку 20-х років XX ст., але згодом ці процеси почали швидко згортатися. Репресивні заходи з боку радянської влади завершилися

трагічними подіями депортації в 1944 р. Це призвело до того, що аж до 1980-х років іслам в Україні був повністю підпільним явищем. Лише у зв'язку з проголошенням незалежності України мусульманська частина населення знову отримала широку свободу для релігійної активності¹¹.

За минулі два десятиліття в Україні була створена широка мережа ісламських громад, відкриті сотні мечетей, низка шкіл, почала видаватися література (зокрема, переклади смислів Корану на українську мову). Реалізуються й інші проекти, в тому числі й міжнародного рівня. Особливо активно розширюється взаємодія з татарською громадою Криму з боку Туреччини. Зокрема, Турецьке агентство співробітництва і розвитку як структурний підрозділ прем'єр-міністра реалізує спільні проекти на території Криму у місцях проживання татар. Пріоритет спеціалістів агентства віддається програмам щодо створення систем водоочищення, а також скупівлі «перспективних» земельних наділів і об'єктів нерухомості, які передбачається використовувати в інтересах турецького бізнесу. Представники агентства проводять семінари і конференції за участю кримських татар, на котрих пропагується турецька модель економіки і демократії. Зі свого боку Міністерство національної освіти Туреччини організує навчання в місцевих ВНЗ мусульманської молоді Автономної Республіки Крим та направлення на півострів турецьких викладачів. Управління у справах релігій Туреччини (структурний підрозділ уряду) готує мусульманських священників з представників кримськотатарської молоді, розподіляє бюджетні кошти на відновлення кримських мечетей і отримання релігійної літератури для розповсюдження серед мусульман АРК. Ця діяльність викликає стурбованість з боку деяких проросійськи налаштованих ЗМІ в Україні. Відоме видання «2000» писало з цього приводу: «Так що, можливо, варто задуматися над нашим вічним оптимізмом. Адже цілком може бути, з оглядкою на настільки впевнено беручого на нашій території, як йому здається, своє південного сусіда – цей оптимізм недоречний»¹².

Поява подібних публікацій – явище не випадкове, а тому мало б привернути більш пильну увагу з боку української громадськості до проблем ксенофобії в нашій країні. Відомий аналітик Олег

---

¹¹ Іслам в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/monitoring/religious_digest/42965/.

¹² Михайленко М. Тихая экспансия на север / М. Михайленко // 2000. – 2007. – 2 лист. – С. 4.

Шубін (грунтуючись на об'ємному аналітичному звіті відомої правозахисниці Наталі Беліцер) акцентує увагу на тому, що «на відміну від позитивних зрушень щодо проявів антисемітизму, погіршилася ситуація з поширенням в Україні ісламофобії. У недавньому огляді ксенофобії в Україні ісламофобію названо однією з найгостріших і найактуальніших суспільних проблем у нашій країні, зокрема в Криму. Місцеві "ісламофоби" зазвичай належать до про-російських радикалів, особливо так званих неокозаків, які демонструють також гостру ксенофобію щодо українців та євреїв»¹³.

Джерела цього радикалізму, звісна річ, лежать у невпорядкованості нашого суспільно-економічного життя. Але є й певні особливості, викликані політико-ідеологічними факторами. Насамперед в тому, що деякі політичні сили намагаються будь-що поширювати у кримських та закордонних ЗМІ негативні антиісламські стереотипи задля виправдання злочинного акту масової депортації кримських татар у 1944 р. Для поширення цих стереотипів апелюють до козаків та інших угруповань російських націоналістів, які відрізняються «апокаліптичним» баченням майбутнього, в якому мусульмани створюють основну загрозу православ'ю.

В ситуації, що склалася, назріває необхідність адекватного сприйняття того факту, що за останні два роки, як про те повідомляє Інформаційно-аналітичний центр «ЛІГА», в Україні майже вдвічі зросла кількість мусульманських релігійних організацій. Це відбувається на хвилі зростання кількості мусульман у всьому світі. За даними американського дослідницького центру Pew Research Center, мусульманське населення буде складати до 2030 р. 26,4 % всього населення Землі. Вже нині майже кожна п'ята людина на планеті сповідує іслам. За попередні 50 років кількість мусульман земної кулі виросла на 235 % і складає близько 1,6 млрд людей. Порівняно з представниками інших світових конфесій чисельність прихильників цієї релігії збільшується вдвічі швидше. За такої тенденції через 20 років шанувувати Аллаха будуть 2,2 млрд людей. Відповідно зростає й число мусульман в Україні. Прихильники ісламофобії спекулюють на тому, що в інформаційному полі України відчувається брак об'єктивної статистики та науково виваженого аналізу цього феномену – різкого зростання інтересу до

---

¹³ Шубін О. Дискримінація – проблема без перспектив? / О. Шубін // Дзеркало тижня. – 2012. – № 33. – 22 верес. – С. 6.

пошуків кримськотатарським населенням своєї релігійної ідентичності. А тим часом, станом на 2012 р. в Україні було зареєстровано 1500 організацій даного спрямування. Щодо кількості віруючих ситуація залишається невизначеною – їх число варіюється від 500 тис. до 2 млн людей¹⁴.

Отже, не варто закривати очі на те, що проблеми ксенофобії стають дедалі реальнішою національною проблемою. І тут, очевидно, не обійтись як без вдосконалення національного законодавства, так і ґрунтовних наукових розвідок, спрямованих на формування серед населення України адекватного погляду на непрості процеси зростання ксенофобії, які в умовах форсованої глобалізації набувають все більше екстремістських рис на шляху релігійного фундаменталізму. Розраховувати на те, що активізація фундаменталізму омине Україну, було б, очевидно, легковажно. Свідчення тому – і актуалізація проблем «арабської весни», і поширена думка про те, що розпад СРСР, а відтак і всього «соціалістичного табору», підштовхнув «багатьох у розвинених країнах Заходу до думки, що релігійний та особливо ісламський фундаменталізм прийшов на зміну марксизму як основна загроза світового устрою»¹⁵.

Чи є реальні підстави для подібного апокаліптичного бачення майбутнього? Звернемося знову до книги Карен Армстронг, де представлена еволюція ісламського світу за умов модернізації, яка багато в чому перегукується з проблемами сучасної України і може слугувати нам досить повчальним матеріалом. Насамперед в тому, що коли модернізація підриває самі основи традиційної цивілізації, то вона неминуче викликає зворотну реакцію у вигляді релігійного фундаменталізму.

Так, наприклад, наприкінці XIX ст. європейська «цивілізаційна місія» щодо ісламського світу набула відверто загарбницького характеру. В 1830 р. Франція колонізувала Алжир, а в 1839 р. Британія захопила Аден. Пізніше незалежність втратили Туніс (1881 р.), Єгипет (1882 р.), Судан (1898 р.), Лівія і Марокко (1912 р.). В 1920 р. Британія і Франція поділили між собою весь близький Схід, подрібнений протекторатами і мандатами. Гасло модернізації прикривало

¹⁴ ЛІГА. Монитор СМІ. Український іслам [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://smi.liga.net/print/articles/2011-04-28/762801-ukrainsky-islam.htm>; Релігія на Україні [Електронний ресурс] // Википедія. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Религия>.

¹⁵ Політична енциклопедія. – К. : Парламент. вид-во. – С. 756.

курс на культурне і економічне панування. В Туреччині й на Близькому Сході були впроваджені торговельні пости й консульства, які цілеспрямовано підривали традиційну для цих регіонів систему господарювання. Залежність від Заходу закладалася в сам державний устрій. За таких умов колонії і підмандатні території просто не могли наздогнати Європу. Давнішим інститутам захоплених країн були нанесені смертельні рани. Ісламське суспільство само розкололося на «європеїзованих» та «решту інших». На вірних традиціям мусульман деякі з їхніх співвітчизників дивилися зверхньо. В минулому жива, самобутня й цілісна цивілізація поступово перетворювалася в об'єднання залежних держав, що являли собою погане наслідування взірців чужого світу. Сутністю модернізації в Європі та Сполучених Штатах були постійні нововведення, а такий процес наслідувати було просто неможливо.

З іншого боку, європейці все більше впевнювалися в думці, що їх культура є панівною не лише сьогодні, а й завжди була лідером світового прогресу. Така самовпевненість і відразу до ісламу спиралася на кричущу незнання історії. Противники ісламу ігнорували той факт, що Коран зберігає у вищій мірі позитивне ставлення до інших релігійних традицій. Врешті-решт сам Магомет зовсім не вважав, що приніс людям нову унікальну релігію, а навпаки – висловлював судження, що будь-яка істинна віра послана людині Єдиним Богом. Тим не менше, європейці перейнялися думкою про подолання ісламу й навернення мусульман на шлях праведний. Як зазначає К. Армстронг, «негативний образ пророка Магомета і його віри склався в християнському світі ще за часів хрестових походів і зберігся в Європі поруч із давнім антисемітизмом. В колоніальну епоху іслам вважали на Заході релігією фаталістичною, яка незмінно чинить опір будь-яким нововведенням»¹⁶.

У цій обстановці нетерпимості дехто з мусульман став шукати шлях до побудови світської держави за європейським взірцем, спрямувавши всю свою енергію на спроби зрівнятися із Заходом. Однак те, що годилось для Європи, в ісламському світі сприймалося як чуже й незрозуміле, оскільки прийшло ззовні, а не розвивалося природним чином на основі місцевих традицій. І тут суть справи не в якихось особливостях ісламу. Історія

---

¹⁶ Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

засвідчує, що зіткнення з іншими цивілізаціями завжди збагачували іслам – взяти хоча б ту ж еллінську спадщину, яку араби засвоїли й внесли врешті-решт в культурне життя Європи. В нові часи ісламські реформатори теж не почували ворожості до Заходу. Навпаки – європейські ідеали свободи, рівності й братерства навіть дуже імпонували мусульманам, оскільки іслам поділяє ці іудео-християнські цінності. На початку ХХ ст. майже кожен освічений мусульманин був щирим прихильником Заходу: східні реформатори навіть твердили своїм народам, що християнське життя ближче до ідеалів ісламу, ніж повсякденне життя самих мусульман. Але зневажливе ставлення Європи до ісламу зробило свою справу: насильне пригнічення релігії неминуче викликало рішучий спротив. Історія вкотре довела, що екстремальна соціальна ситуація породжує ідеологічний екстремізм, а пригнічення релігії в такій же мірі породжує фундаменталізм, як і неадекватна форма теїзму здатна привести до атеїзму – повного заперечення Бога.

Процес фашизації Європи з ніцшеанським культом «надлюдини» вкрай загострив процес відторгнення європейських цінностей з боку мусульман. Теоретики ісламу (Магомед Ікбал, 1877–1938) звертали увагу на те, що на Заході індивідуалізм перетворився в нову форму ідолопоклонства й став для багатьох людей остаточною ціллю. Люди забули, що справжня індивідуальність – від Бога. Якщо індивіду надати повну свободу, він може натворити немало бід. Грядуще покоління «надлюдини», яке пророкував Ніцше, є вкрай загрозливою перспективою: людям потрібна така зміна світогляду, яка б не залежала від капризів і поглядів поточної політичної кон'юнктури. Місія ісламу вбачалася якраз у тому, щоб зберегти дух справжнього індивідуалізму, не дозволити викривити його, як це сталося на Заході. У мусульман є суфійський ідеал Досконалої Людини – вінця творіння, найвищого смислу буття. На відміну від «надлюдини» Ніцше, яка заноситься, гадає про себе як про щось виняткове і зневажає натовп, Досконала Людина відзначається бездоганною чуйністю до Абсолюту й веде людей за собою.

Звісно, в цих судженнях Ікбала теж було вдосталь упередженості, але вони передавали передчуття тієї трагедії, яку приніс нацизм у життя Європи і світу. Слід зважати й на ту ситуацію, в якій перебували прихильники ісламу. Почуття сорому й приниження загострилися до краю, що й породжувало своєрідний

компенсаторний механізм – тяжіння до спогадів про минулу велич. Відтак у судженнях Ікбала християнство тлумачилося як релігія страждань і поневірянь, що асоціюються з образом розп'ятого Христа. Іслам же навпаки, тлумачився як релігія успіху: адже Коран навчає, що суспільство, покірне Божій волі, де правлять справедливість, рівність і чесний розподіл багатства, просто не може зазнати краху – а історія ісламу є тому наочним підтвердженням.

У міру того, як Захід не виявляв до Пророка жодної поваги й навіть демонстративно зневажав його (ми теж часто є свідками такого ставлення), мусульманські вчені мужі стали все частіше вдаватися до апологетики і марити про перемоги минулого – а це аж надто небезпечно поєднання – Бог перестав бути в центрі їхньої уваги. Його місце посіла політика, яка підпорядковувала собі Бога.

Врешті-решт, у першій половині ХХ ст. в ісламі відбулася зміна поколінь. Перші реформатори добре розумілись на релігії й центральному місці в ній Бога, але вони втратили зв'язок з сучасною епохою, вірніше – викликом цієї епохи. На зміну їм прийшла друга хвиля ісламських лідерів, які намагалися йти в ногу з часом, але в значній мірі втратили відчуття Божественності. Ось ця нестійка ситуація й призвела до активізації політичної діяльності, якою позначений і сучасний фундаменталізм – ісламські фундаменталісти позбавили влади не один уряд, убили чи залякали смертельними вироями багатьох «ворогів ісламу».

В подальшому еволюція ісламського фундаменталізму тісно переплелася з протистоянням палестинців та євреїв у процесі створення незалежної держави Ізраїль.

7.3. Ізраїль: релігійний фундаменталізм в секулярному суспільстві

Хоча проблема юдео-християнських відносин в сучасному українському суспільстві нібито й втратила свою гостроту, однак, як на нашу думку, вона залишається актуальною в контексті наукового аналізу ідентичності в добу глобалізму. Більше того, вона вимагає ретельної політичної коректності як з огляду на деякі драматичні сторінки в історії України, так і в контексті трагедії Голокосту,

здійснюваного гітлерівцями й на землях України. І тут не можна не згадати показовий факт офіційного вибачення з приводу невинних жертв Голокосту з боку першого президента незалежної України Леоніда Кравчука.

Однак в нашому дослідженні, де стоїть завдання «навчитися жити разом», нам хотілось би звернути більшу увагу на досвід Ізраїлю в оцінці релігійного фундаменталізму та практиці міжкультурного та міжрелігійного діалогу в сучасному секулярному суспільстві. Діалозі, який триває навіть не зважаючи на прикрий факт вбивства прем'єр-міністра Ізраїлю Іцхака Рабина у Тель-Авіві 4 листопада 1995 року після масової кампанії по дискредитації його «лейбористського» уряду, звинуваченого у зраді національних інтересів. Насамперед вимагає осмислення те, що терористичний акт був скоєний юдейським фундаменталістом, хоча, власне кажучи, і такі факти не є поодинокими – досить згадати, що вбивство Махатма Ганді теж було скоєне індуїстським фундаменталістом.

Насамперед зосередимось на специфіці самого феномену юдейського фундаменталізму. Так, російський дослідник Інституту сходознавства РАН Арманд Волков дотримується тієї думки, що тут слід насамперед враховувати історичні обставини виникнення релігійного фундаменталізму і в жодному разі не зводити його виникнення до примх якихось окремих релігійних діячів, або навіть свавілля цілих груп церковних активістів. Щоб не бути звинуваченим у «вириванні» окремих положень із загального контексту, наведемо тлумачення А. Волкова у повному обсязі: «Фундаменталістська течія в сучасному юдаїзмі являє собою ідеологічну реакцію всієї релігійної свідомості єврейського народу на його соціально-політичну історію. Юдаїстський фундаменталізм – складне і важливе явище, яке має два "обличчя". Одне його "обличчя" – це вираз рішучого, безкомпромісного протесту проти все наростаючого духовного зубожіння так званої західної цивілізації, проти оманливих і антигуманних ціннісних орієнтацій суспільства "всезагального споживання". Цей протест релігійної свідомості проти показного ханжеського благочестя, що поєднується з фактичним відреченням від релігійної моралі і життєвих цінностей, котрі сповідаються релігійними вченнями, за сприятливих умов, може сприяти переходу людства чи, в крайньому випадку, тієї його

частини, яка сповідує монотеїстичні релігії, до нового типу цивілізації. Інакше, людству загрожує дегуманізація життя, виродження і, врешті-решт, погибель».

В той же час в юдаїстського фундаменталізму є і друге «обличчя»: «Це прагнення немов зупинити хід історії і навіть повернути його назад, щоб повернути суспільство в далеке минуле, скажімо, в епоху Другого Храму, в царство необмеженої влади релігійного закону і моралі. Результат внутрішньо суперечливого розвитку феномена юдаїстського фундаменталізму поки прогнозувати досить важко. Ясно одне – багато в майбутньому духовного розвитку єврейської нації в Ізраїлі буде залежати від активності світської раціоналістичної свідомості, яка може стати сильною противагою непомірним претензіям свідомості релігійної»¹⁷.

Зрозуміла річ, що ці загальні положення, які до того ж викладені, так би мовити, статично – як доконаний факт сьогодення, потребують конкретизації в динаміці. Йдеться як про процес становлення міжкультурного діалогу в руслі самого юдаїзму, так і про перспективи поступу в міжрелігійному діалозі з ісламською складовою населення Ізраїлю. Як на нашу думку, саме з такого досвіду Україна могла б запозичити чимало корисного на перспективу із огляду на все зростаючу тенденцію до наростання політичного і конфесійного радикалізму в нашому суспільстві. Звісна річ, було б наївно в короткому нарисі окреслити повну глибину й усі нюанси зазначеної проблеми – це має бути тема окремого дослідження. Однак, як на нашу думку, український читач потребує такого аналізу, і тут скоріше йдеться про частоту подачі належного матеріалу, ніж про очікування монументального дослідження, яке б претендувало на вичерпну і всеосяжну відповідь на виклик часу.

Отож, звернемось до вже згадуваної роботи Давида Розена, яка, на наш погляд, може і не вичерпна, зате багато в чому повчальна для українського читача. Одне з відправних положень Розена – положення про тісний зв'язок релігії з різними компонентами ідентичності, серед яких особливо важливу роль відіграє національний фактор. Саме така ситуація й склалася в юдаїзмі: це віросповідання є одночасно й релігійним укладом життя, народже-

---

¹⁷ Волков А. Фундаментализм в Израиле и палестинская проблема [Электронный ресурс] / А. Волков. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Historu/Volkov/_final.php.

ним із історичного й релігійного досвіду єврейського народу, і, як таке, актуалізується через його історичну пам'ять. Цей контекст формує національну релігійну парадигму, яка покликана засвідчити про Божественну присутність у світі. Допитливому українському читачу було б бажано знати, що в опорному тексті юдаїзму – П'ятикнижжі, традиційно шанованому як Слово Боже, що було безпосередньо повідомлене через Мойсея сином Ізраїлю – «відтворено не лише положення про те, що народ на Землі Ізраїлю має жити відповідно до боговстановленого релігійного укладу життя, а й що безпека проживання Народу на Землі Ізраїлю обумовлюється вірністю цьому укладу життя й основоположним принципам правди і справедливості. Зрозуміло, що юдаїзм визнає і вчить, що ми можемо і повинні звертати свій погляд до Всюдисущого, в якій би точці землі ми не перебували. І все ж безумовний ідеал – зберігати релігійний уклад життя, являючись частиною Народу на Землі; світло цієї парадигми може надихнути народи світу до сприйняття універсальних істин юдаїзму в культурному контексті їх власного національно-історичного досвіду»¹⁸.

До часу нової історії сама ідея про можливість розподілу релігії і національності носила доволі невиразний характер, не кажучи вже про те, наскільки вона була малоімовірною для євреїв. Сучасність, реалізуючи притаманний їй дух раціональності й науковості, з її культом індивіда, значно ослабила засадничі положення традиційного суспільства. То ж у рамках найбільш ліберальних форм єврейської національної свідомості була зроблена спроба очистити юдаїзм від його національного характеру. Так, в США до кінця ХІХ ст. взяло гору радикальне крило реформізму, яке в 1885 р. в Пітсбурзькій платформі навіть заперечило необхідність повернення євреїв на Землю Ізраїлю. Згодом така позиція була визнана помилковою і сьогодні реформістський юдаїзм, як і всі інші течії всередині юдаїзму, нерозривно пов'язані з Ізраїлем.

Впродовж останніх двох тисячоліть (з часу зруйнування римлянами Другого храму і наступних гонінь) число євреїв на Святій Землі було незначним. Сучасний рух за повернення, відомий як сіонізм, виріс із раціоналізму ХVІІІ ст., і насамперед націоналізму

---

¹⁸ Розен Д. Национализм и религиозный фундаментализм в современном секулярном обществе [Электронный ресурс] / Д. Розен. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/2639.0.html?L=7&page=4>.

XIX ст. У підсумку, за оцінкою Розена, «політичне сіоністське керівництво складалося із людей, вихованих нинішнім секулярним світом; вони ототожнювали себе з цим світом не в меншій, а частогусто у значно більшій мірі, ніж із своїм релігійним минулим. Будучи не в змозі повністю відірватися самі (не кажучи вже про колективний відрив) від єврейської релігійної традиції, нерозривно пов'язаної з єврейською національною ідентичністю, вони, тим не менше, намагалися побудувати сучасну національну державу, в якій релігія відігравала б, по можливості, мінімальну роль»¹⁹.

Саме тому, що сіонізм (переважним чином у своїй ашкеназько-європейській складовій) мав яскраво виражений світський, секулярний характер, то його й відторгла єврейська ортодоксія (здебільшого у складі близькосхідної сефардської партії, контингент якої модернізація радикально не зачепила). Будучи породженням консервативного ізоляціонізму та відстоюючи створення єврейської теократії на Землі Ізраїлю, ультраортодокси розглядали сіонізм не більше як інструмент для здійснення релігійної цілі – відродження єврейського національного і релігійного життя, відкидаючи секулярний демократичний характер світського сіонізму.

Щоправда, зазначене протистояння ультраортодоксів і сіоністів значною мірою втратило свою гостроту внаслідок справжніх історичних потрясінь: знищення однієї третини єврейства під час нацистського Голокосту змушувало остаточно зрозуміти, що без власної влади у власній єврейській державі євреї не будуть почувати себе в безпеці. Коли ж існування держави Ізраїль стало доконаним фактом, в ультраортодоксів стало з'являтися все більше підстав для співробітництва з сіоністським керівництвом задля відродження релігійних навчальних центрів, а також набуття провідних позицій в державі. Більш того, сучасні ультраортодокси до такої міри стали залежати від засобів, що надходять від нинішніх ізраїльських платників податків, що просто не можуть обійтися без секулярного світського суспільства. Самі вони, між іншим, не відбувають військову службу і тим самим перекладають тягар відповідальності за безпеку країни, розвиток її економічних, соціальних і людських ресурсів на плечі решти суспільства.

---

¹⁹ Розен Д. Национализм и религиозный фундаментализм в современном секулярном обществе [Электронный ресурс] / Д. Розен. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/.2639.0.html?L=7&page=4>.

В результаті склалася двоїста ситуація. З одного боку, «ультра-ортодокси зберігали вороже ставлення до нерелігійного керівництва держави, яке, в свою чергу, відповідало їм таким же ставленням, та ще й приправленим начальницьким презирством»²⁰. З іншого боку, залежність від державних дотацій давала можливість впливати на ультраортодоксів у бік виявлення ними схильності до вирішення найбільш гострих політичних проблем, а саме – досягнення територіального компромісу з арабським світом у цілому і з палестинцями зокрема. А це аж надто не проста проблема, оскільки в основі настанов поселенців на захоплених землях «лежить ідеологія здійснення Божого замислу. В рамках такого ідеологічного підходу, відмовитися від частини землі – значить піддати сумніву Божий намір і стати йому на заваді. Тому хоча релігійний сіонізм і дотримується більш сучасних поглядів на світ, хоча й налаштований більш позитивно по відношенню до секулярного Ізраїлю, саме він породив найбільш войовничу політичну позицію в територіальних суперечках. Коли прихильники такої позиції відчують її програшність, виникає небезпека, що вони вдадуться до насильства – з вірою в те, що цього хоче сам Бог. Барух Гольдштейн, що розстріляв десятки невинних, які молилися в печері Махпела, й Ігаль Амір, вбивця Іцхака Рабина – обидва є породженням даної ідеологічної настанови»²¹.

Однак це не означає, що ситуація не має шляхів вирішення. В релігійному сіонізмі існують й інші ідеологічні течії, які стверджують, що юдаїзм не повинен замикатися цілком і виключно на проблемі поселень. На їх думку, обмежитися цим питанням – значить дискредитувати юдаїзм і осквернити ім'я Боже. Вони інтерпретують категоричну непоступливість в питанні про поселення, своєрідним ідолопоклонством, перетворенням необхідних інструментів релігійного життя в щось самоцінніше. Так, ізраїльський «Табір релігійного миру» проголошує територіальний компроміс необхідністю для виживання Ізраїлю і для його майбутнього. Більше того, його прихильники наголошують, що юдаїзм вимагає дотримання моральних норм від кожної окремої

---

²⁰ Розен Д. Национализм и религиозный фундаментализм в современном секулярном обществе [Электронный ресурс] / Д. Розен. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/2639.0.html?L=7&page=4>.

²¹ Там же.

особи і від суспільства в цілому стосовно до всіх людей, особливо найбільш упосліджених, а також по відношенню до тих, хто належить до інших національних груп. Відтак, оголошення поселень на територіях найбільшою цінністю неминуче приводить до насилля проти інших, а відтак, і проти фундаментальних цінностей юдаїзму: «Фундаментальні універсальні положення юдаїзму не лише стверджують святенність і гідність кожної окремо особистості, але також і те, що ідея Заповіту передбачає і вимагає моральної відповідальності по відношенню як до інших общин, так і до всього світового співтовариства»²².

Звісно, поза умовами, що гарантували б національну безпеку й ідентичність, боротьба за подолання містечкових, ізоляціоністських і крайніх націоналістичних настроїв – за яких релігія складає невід’ємну, а часто й деструктивну компоненту – справа завжди непроста. Багато залежить від того, наскільки соціально-політична ситуація сприяє зміцненню відчуття безпеки й стабільності громади в стосунках з іншими громадами й співтовариствами. А безпека, як вже зазначалося вище, це не лише фактор фізичного виживання, а й психологічний фактор збереження ідентичності. І тут сприяння міжкультурному, а насамперед міжрелігійному взаєморозумінню й співробітництву, набуває особливо важливого значення. Саме міжкультурний і міжрелігійний діалог створює культуру мирного співіснування, слугує альтернативою конфлікту, а відтак і здійсненню найвищих цінностей та надій.

7.4. Православний фундаменталізм та інші

Цей різновид фундаменталізму чи не найкраще охарактеризував Георгій Флоровський, закріпивши першим зв’язок між змістом православної релігійності та «євразійством». На його думку, ця сув’язь виражається в моторошному культі влади, у тлумаченні російської долі як виключно історії держави, а також у проголошенні ідеї єдності церкви і держави. В історіософії

---

²² Розен Д. Национализм и религиозный фундаментализм в современном секулярном обществе [Электронный ресурс] / Д. Розен. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/.2639.0.html?L=7&page=4>.

євразійців, зауважував Флоровський, «Росія є "московський улус", що переродився», а «в історіософському "розвитку по Чингізхану" є подвійна брехня: і крен в Азію, і ще більш небезпечне звуження російської долі до меж державного будівництва». На практиці це може звестися до того, що «держава може, наприклад, взяти на себе саме в даний момент необхідний захист Православ'я від войовничого католицизму і організувати релігійне виховання і навчання в своїх школах, запропонувавши Церкві взяти в нім *під контролем держави* добровільну участь»²³.

Саме ця особливість православних фундаменталістів і завдає чи не найбільше клопоту сучасній Україні. Ще раз наголошуємо: йдеться не про православ'я як таке, а про його фундаменталістське крило, яке вносить розкол і в суспільне життя як Росії, так і України, де російський патріархат є домінуючим. Як зазначає російський дослідник К. Костюк, «стрімкий розвиток православного фундаменталізму, що загрожує у значній мірі поглинути всю Російську православну Церкву, викликає в суспільстві певну розгубленість і тривогу... У суспільства ще не виробилося певного ставлення до цього явища»²⁴.

Поява православного фундаменталізму відноситься (якщо не шукати його джерела ще в церковному розколі часів патріарха Никона) до початку ХХ ст. Саме тоді протестантські фундаменталісти у США заявили про себе світові заборонаю викладати теорію еволюції Дарвіна, організувавши низку «мавпячих процесів». Православний фундаменталізм теж заявив про себе не менш яскраво: на громадському рівні – єврейськими погромами (1881, 1903), а на політичному рівні – створенням «Союза русского народа». Справа Бейліса хоч і завершилася поразкою для чорносотенців, разом з тим засвідчувала, що православний фундаменталізм прагне підтягнутися до рівня більш агресивного політичного фундаменталізму на кшталт есерів та більшовиків.

Після релігійної паузи тривалістю в 70 радянських років, поява відомого товариства «Пам'ять» засвідчила, що націоналістично-релігійний фундаменталізм стає помітною політичною силою

²³ Флоровский Г. Ф. Евразийский соблазн [Электронный ресурс] / Г. Ф. Флоровский. – Режим доступа: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=323>.

²⁴ Костюк К. Православный фундаментализм: социальный портрет и истоки [Электронный ресурс] / К. Костюк. – Режим доступа: <http://www.ateizm.ru/articles/fundament.htm>.

сьогочасної Росії. Гасло «Россия – для русских», яке об'єднало навколо себе 58 % респондентів (дані Левада-Центру), створило відповідну психологічну атмосферу для формування відповідного громадського руху. Поступово в його рамках сформувалися три колони: екстремістсько-націоналістична; культурницько-патріотична з православною риторикою; націонал-православна з комуністичною й антиліберальною риторикою. Організаційне оформлення руху забезпечила відроджена православна преса: газети «Русь православная», «Русь державная», «Радонеж» та журнал «Русский дом». За свідченням Костюка, «ідеологічний успіх цих видань настільки високий, що в православному світі для багатьох вони слугують орієнтиром "православної"». Більша частина решти видань лише «пом'якшує» тези, не відмовляючись від настанов. Про інформаційний успіх цього напрямку засвідчує його безумовне домінування серед православних ресурсів у Інтернеті. Значуща також видавнича діяльність.

Спільне в діяльності різних підрозділів православного фундаменталізму – безкомпромісний антиєкуменізм, що блокує усі форми релігійного діалогу. Друга засада – критика модерну у всіх його проявах суспільного життя – прав людини, демократії, верховенства права, ринкової економіки тощо. Третя засада – державництво, тісно пов'язане з націонал-патріотичною акцентуацією. Далі слідують більш радикальні концепції: «До найбільш ідеологічно насичених відноситься антисемітизм, поєднаний, як це не дивно, з теорією жидо-масонської змови. Увесь історичний процес тут, подібно до театру маріонеток, пояснюється рішеннями лідерів масонських лож і таємною організацією сил зла. Друга концепція формується на основі метафізики православного монархізму й імперської державності. Вона формує конструкцію "держави правди" і виходить із неї в своїй критиці сучасності. Саме з цього джерела насичуються міфи про "православного Сталіна", згідно з яким лише жидомасони завадили Сталіну відновити в СРСР православну монархію. Цей приклад, як і багато інших, наприклад, заперечення єврейського походження Ісуса Христа чи Біблії, показують, наскільки блюзнірським є "православний фундаменталізм" по відношенню до православного християнства. Із цих прикладів можна чітко бачити політичне, а не релігійне походження фундаменталізму»²⁵.

---

²⁵ Костюк К. Православный фундаментализм: социальный портрет и истоки [Электронный ресурс] / К. Костюк. – Режим доступа: <http://www.ateizm.ru/articles/fundament.htm>.

Отже, узагальнюючи сказане, ми ще раз наголошуємо на тому, що хоч «православ'я» і є фундаментальним за своїм визначенням як *ortho doxa* (правдива віра), але не це є визначальним для нашого аналізу: конститутивним для фундаменталізму є його конфлікт з модерном, із сучасністю, а зовсім не зовнішні формальні ознаки цієї конфесії. Недарма релігійний фундаменталізм з повним правом називають «політичним богослужінням» – більшовицькій епосі «забуття Бога» він протиставляє епоху «спомину про Бога». У цьому спогаді «не релігійне життя має пристосовуватися до зміни часу, а навпаки – соціальне оточення має відповідати основоположанням віри. Та православна держава, яку Росія вже мала в минулому, має відновитися на потребу християнського духу, який не мириться з пануванням бездуховності в сучасному політичному житті. Росія була й залишається тим місцем, де Істина хоча й серед небагатьох "вірних", зберігається і буде збережена. За це Росія стає головною ціллю і жертвою в очах ворогів Істини. Відтак, російський народ як хранитель Православ'я і "вісник спасіння" буде гнаним і тяжко потерпатиме в ім'я Боже. У своїй ортодоксії фундаменталізм є безплідним у богослов'ї й апологетиці, зате легко мобілізується для місії, для "захисту віри". Живучи в сакралізованому світі, він, тим не менше, не є містичним, ні споглядальним. Фундаменталіст хоче бути не більше, ніж "солдатом Церкви". Він живе почуттям обов'язку і налаштований на дію»²⁶.

Звісно, було б блюзнірством і гріхом проти істини виводити фундаменталізм із того духовного поклику, який складає собою сутність православ'я. Скоріше сталося так, що цей поклик був почутий, підхоплений і одночасно викривлений та інструменталізований православним фундаменталізмом. А корені самого фундаменталізму слід шукати не в релігійній, а в соціально-культурній сфері. Адже було б некоректно зводити витoki фундаменталізму до ідейних блукань і нехтувати при тому – свідомо чи несвідомо – разючим посиленням соціальної нерівності в нинішньому світі. А віруючі не можуть нехтувати цією проблемою, бо співчуття до ближнього завжди було визначальною рисою розглядуваних нами релігій. Так, християнські пророки наполягали на тому, що будь-

---

²⁶ Костюк К. Православный фундаментализм: социальный портрет и истоки [Электронный ресурс] / К. Костюк. – Режим доступа: <http://www.ateizm.ru/articles/fundament.htm>.

який культ втрачає смисл, якщо не робить суспільство більш справедливим і співчутливим. Ісус, апостол Павло і рабини поділяли ці древньоєврейські ідеали й заради них прагли внести в юдаїзм радикальні зміни. Коран поклав в основу реформування віри в Аллаха побудову співчутливого й справедливого суспільства. Щоправда, благодать співчуття дається людям досить важко, оскільки вимагає виходу за рамки егоїзму, страхів і пересудів. Не дивно, що в історії усіх цих трьох релігій Єдиного Бога були періоди, коли віруючі не відповідали цим високим вимогам.

Те ж саме стосується наших часів – доби не просто системної кризи, а й справді великої духовної смуги, коли, як ми вже зазначали, об'єктивна «стріла часу» втратила свої зримі контури, а яскрава впевненість у неминучому прогресі зблідла. За цих часів, зазначає К. Армстронг, «багато віруючих, причому навіть не фундаменталістів, надто часто виявляють агресивну "праведність" і використовують ідею "Бога" як підставу власних переваг і пересудів, які приписуються самому Богу. Іудеї, християни і мусульмани, які пунктуально відвідують свої богослужіння, але в той же час очорнюють людей, що належать до інших етнічних чи ідеологічних таборів, по суті відкидають одну з найважливіших істин своєї віри. Так само не личить тим, хто називає себе іудеєм, християнином чи мусульманином, потурати несправедливному влаштуванню суспільної системи»²⁷.

Зрозуміла річ, важко якимось чином виправдати подібну релігійність, яка на ділі є справжнім відреченням від Бога. Перетворення таких суто людських історичних явищ, як «християнські цінності», «Іслам», «Свята Земля» в магістральне осереддя релігійного заповзяття є ні чим іншим, як новою формою ідолопоклонства. Войовнича праведність подібного штибу вводила в спокусу віруючих впродовж тривалої історії, але від неї рано чи пізно відмовлялися як від руйнівної. Насамперед такої, що провокує проблему етнофобії й екстремізму.

Надзвичайно прикро, зазначається в матеріалах правозахисниці Наталі Беліцер та журналіста Олега Шубіна, «у жодному міжнародному моніторинговому звіті по Україні не згадано про такий

---

²⁷ Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

специфічний і зазвичай замовчуваний феномен, як українофобія. Характерним для України став також феномен, названий одним із експертів "мовною ксенофобією", який особливо загострився останнім часом і призвів до фізичного насильства та зіткнень захисників української мови з бійцями спецпідрозділів міліції "Беркут". Оскільки українофобія подекуди проявляється навіть на рівні високопосадовців та державних службовців, це, цілком вірогідно, може викликати відчуття національного приниження і, як наслідок, призводити до зростання ксенофобії, а також популярності радикальних правих політичних сил, що позиціонують себе як справжні – і єдині – захисники національної честі, гідності та етнокультурної ідентичності українців»²⁸.

Результати виборів до Верховної Ради України 2012 року, де партія «Свобода» здобула понад 10 % прихильників всього електорату, зрима свідчення правоти зазначеного вище прогнозу. Було б необачно оминати той факт, що дорогу до нечуваного за двадцять років незалежності України рейтингу радикально правої партії проклали у значній мірі саме українофоби, до яких іноді відносяться не лише представники маргінальних політичних сил, а й нібито респектабельні науковці. Прикладом може слугувати висловлювання кандидата історичних наук, доцента Таврійського державного університету А. Нікіфорова: «Украина-НЕ-Россия как политическая реальность стала возможна в уникальных условиях... очередной этнической мутации... Ни один из существующих на территории государства Украина русских субэтносов не является источником вредоносной этнической мутации, тиражирование которой получило название "украинизации". Ее источником является "украинская политическая элита". Именно она, всегда ориентируясь на внешний заказ, навязывает на 90 % русскому населению государства Украина украинский язык, украинскую (напрочь лживую) версию общерусской истории, украинский вариант церковной организации православных верующих, украинский образ жизни (теневого), и образ действий ("стиль Мазепы") и образ мысли (двуличие на базе "двуязычия"). ...При этом следует иметь в виду, что метастазы "украинизации" охватили ВСЕ регионы, составляющие государство Украина»²⁹.

---

²⁸ Шубін О. Дискримінація – проблема без перспектив? // Дзеркало тижня. – 2012. – № 33. – 22 верес. – С. 6.

²⁹ Там же.

Як тут не солідаризуватися з тими незалежними експертами – фахівцями з питань ксенофобії та «мови ненависті» – які вважають, що оприлюднення таких поглядів є класичним прикладом розпалювання міжнаціональної ворожнечі (стаття 161 Кримінально-процесуального кодексу України та порушення статті 10 Європейської конвенції з прав та основоположних свобод людини і низки статей Конституції України)? Але, врешті-решт, це вже проблеми, що відносяться до компетенції судово-правових органів. Ми ж причетні до сфери освіти, зокрема політичної освіти дорослих, а відтак продовжуємо орати свою ниву, засіваючи Істину, Добро і Красу. Зокрема, задовольняючи інтерес читача до розуміння непростих, а часом і драматичних взаємовідносин християнства, юдаїзму та ісламу.

Отже, толерантність у сфері релігії простягається у двох вимірах: толерантність до віруючих і толерантність між віруючими. І коли толерантність до віруючих стала у все більшій мірі утверджуватись у зв'язку з все більшою поінформованістю людей і підвищенням рівня освіченості, то в площині толерантності між віруючими стали наростати загрозливі тенденції. Не в останню чергу це викликано відчуттям того, що наші внуки і правнуки будуть жити в перенаселеному світі, коли планета не зможе всіх прогодувати. Уже нині мільйони людей потерпають від голоду й нестачі води. Багато поколінь ще задовго до нас не одноразово пророкували кінець світу, але сьогодні, судячи з усього, нам відкривається досить безрадісне майбутнє. Наростаюча боротьба за ресурси, власне – за виживання – виступає в якості каталізатора фундаменталізму в сфері релігії.

За підсумками аналізу можна дійти висновку, що релігійний фундаменталізм ставить перед людською вірою і розумом гранично високі вимоги, які були і залишаються справою надто вузького кола серйозно віруючих і мислячих людей. У цьому вузькому середовищі у якійсь мірі ще можна було б досягти порозуміння. Але зовсім інша справа – поширення фундаменталізму на масовому рівні у його вкрай спрощеній інтерпретації. Тут релігійний фундаменталізм базується на проведенні абсолютної грані між «своїми» та «чужими» і проголошенні «своїєї» влади найвищою духовною цінністю.

В кінцевому підсумку відбувається крайня політизація релігії. Нація, держава чи вождь (залежно від ситуації) стають найвищою цінністю релігії, а оскільки належність до церкви для фундаменталістів рівнозначна належності до Батьківщини, то, вбиваючи

ворога, вважають вони, людина тим самим виявляє повагу до своєї держави. За великим рахунком, така конвульсійна політична діяльність, яка перемежовується з фактами терору, є ні чим іншим, як відступництвом від Бога й новою формою ідолопоклонства. Фундаменталісти – це хрестоносці нашого часу, які відкидають ідею Бога як трансцендентної дійсності, що протистоїть усім людським ілюзіям і пересудам. І навпаки, звертаючись до примітивного епосу, вони покладають на олтар племінні цінності й ідеали – вигадку людського розуму. Де вже тут вести мову про толерантність!

7.5. Фундаменталізм «радикальної багатокультурності»

Подолання релігійного фундаменталізму – не в останню чергу завдання світської науки, яка покликана була б вивести релігійну складову поза межі наукового визначення нації та описання етнонаціональних процесів у сучасному світі. Інакше проголошення свободи совісті як *права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної* важко було б віднести до основних прав людини і громадянина. Що заважає світській науці дійти згоди щодо основних інструментів подолання відчуженості в сучасному світі, а тим самим зменшити межі впливу релігійного фундаменталізму на процес міжнаціонального, міжкультурного діалогу? Що заважає світській науці докласти сил для опрацювання різноманітних шляхів вирішення етнонаціональних проблем на шляхах світського демократичного розвитку, не доводячи справу до «радикальної мультикультурності», що теж постає своєрідною формою фундаменталізму?

Поки що позитивним у цьому напрямі є хоча б вже те, що дослідники висловили свою стурбованість самим феноменом «радикальної багатокультурності» етносів, яка доводить до заперечення саме існування держави-нації в якості єдиного цілого і «заохочує сегрегацію» – тобто життя у відокремлених одна від одної етнічних, а часто й етноконфесійних спільнотах. Звісно, такі спільноти за умов наростання соціальних проблем можуть бути використані ідеологами екстремізму у своїх партикулярних цілях. Прихильники

такого етнічного радикалізму, апелюючи на словах до справедливого гасла захисту національних меншин, у своїх практичних діях доводять справу до абсурдного їх протиставлення національній спільноті в цілому. Тим самим утверджується несправедливість по відношенню до великої національної спільноти, до держави-нації. Це положення є вкрай важливим і для нас, оскільки обернення справедливості щодо національних меншин на несправедливість щодо української нації в цілому в контексті багатокультурності є гостро болючою проблемою для сучасного українського суспільства³⁰.

Той же Е. Гіденс акцентує увагу на внутрішній суперечливості позиції «радикальної мультикультурності». Вихід із становища, що склалося внаслідок форсованого впровадження ринкового фундаменталізму й пригнічення національної ідентичності, в тому числі й шляхом штучного впровадження «радикальної багатокультурності», цей автор вбачає на шляху відмови від прийняття якогось універсального зразка вестернізованої демократії для сліпого наслідування й копіювання, а сприйняття фактора «демократизації демократії» в процесі постійного саморозвитку й вдосконалення суспільного життя – відповідно до національних традицій і конкретних назрілих проблем. Демократія аж ніяк не будується на принципі – усе або нічого: «У різних країнах демократизація демократії набиратиме різних форм, залежно від конкретних передумов»³¹.

Цей момент у трактуванні Гіденса є принциповим, оскільки він не зациклюється на сфері виключно ринкової економічної доцільності, а орієнтує на перспективу комплексного розв'язання різноманітних життєвих проблем, що їх породжує глобалізація – від економічної ефективності, до екологічної безпеки, політичної стабільності, розбудови громадянського суспільства, національної культури, а також таких (на перший погляд «незначних»), як сімейні відносини, а то навіть й етика інтимних стосунків. І це зрозуміло, адже людський вимір глобалізації є ні чим іншим, як виміром оптимістичного ставлення до демократії та послідовного впровадження її засад.

---

³⁰ Поліщук Н. Глобалізаційний вимір людства та людський вимір глобалізації / Н. Поліщук // Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 84.

³¹ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 58.

Окремо хотілося б сказати в цьому контексті про особливу роль і значення системи державної освіти у формуванні толерантної моделі нації та досягненні національного консенсусу в суспільстві. Члени спільноти неминуче мають осягнути спільність історичної долі та спільної загальнонаціональної культури, тобто порозуміння щодо свого минулого й сподівань на майбутнє, усвідомлення системи цінностей і почуттів, які пов'язують всіх громадян з рідним краєм. Тому неварто дивуватися, що після здобуття Україною незалежності завдання досягнення спільної громадянської й національної ідентичності було покладено на систему державної освіти та засоби масової інформації. І саме вони покликані доводити до громадськості імператив толерантності як безумовного принципу поведінки, який в етиці німецького філософа Канта розглядався як безумовне моральне веління, вічне і незмінне, що покладене в основу моралі. Це стосується як представників національної більшості, так і представників національних меншин. Іншого просто не дано.

Знову закономірно виникає питання – якщо все так просто й зрозуміло на рівні науки та освіти, то чому ж на практиці ми раз-по-раз (і чим далі, то частіше) наштовхуємося на конфліктні ситуації ксенофобії, які в силу поповнення населення за рахунок іммігрантів, набирають форм відвертого расизму? Немоżliво ж усе звести до рівня кризової економічної кон'юнктури поточного моменту, новизни політичної ситуації чи характеру соціальних перетворень в тій чи іншій країні-реципієнті. Так само було б невиправданим відмахнутися від проблеми, звівши її до рівня окремих прикладів порушення прав людини, бюрократичної недолугості чи просто упереджень окремих «несвідомих елементів» на рівні побутових стосунків. Тут *слід акцентувати увагу на тому, що на певному етапі ксенофобські настрої певної частини населення пересікаються з антиімміграційними закликами поважних політиків і громадських діячів, викликаючи значний суспільний резонанс.*

Чим забезпечується ця точка перетину? Мабуть, саме в цьому місці й знаходиться та вирішальна ланка, потягнувши за яку, ми й змогли б витягнути увесь ланцюг суспільних суперечностей на ґрунті ксенофобії та расизму. Ось на це і звертає увагу відомий французький філософ (учень Луї Альтюсера) Етьєн Балібар, в роботах якого досліджується феномен шовінізму, націоналізму та расизму. На його думку, загроза ксенофобії й расизму непомірно

посилюється тому, що *цей різновид світогляду підживлюється на рівні теоретичних дискурсів*: «Неможливо звести расизм суто до насилля чи актів дискримінації, залишивши обабіч дискурс – теорії й спроби раціонального обґрунтування»³². Цей дискурс стосується не лише різноманітних псевдоакадемічних напрацювань, а й тиражування висловлених ними ідей у засобах масової інформації, а відтак і обговорення цих ідей на побутовому рівні.

Комплексний підхід до осмислення такого тривожного явища сьогодення, на думку Балибара, вимагає розуміння расизму як справжнього цілісного суспільного феномену, що вписується як в існуючу практику (форми насилля, презирства, нетерпимості, приниження, експлуатації), так і в дискурси й образи, які являють собою різноманітні види інтелектуального опрацювання всіляких «витворів уяви» щодо профілактики й сегрегації (необхідність очищення суспільного організму, збереження «своєї» чи «вашої» ідентичності від змішування та метисизації, захоплення країни «чужими»). Всі ці погляди обов'язково включають в себе якусь самоочевидну ознаку чужорідності (ім'я, колір шкіри, релігія). Ця ознака, в свою чергу, організує нав'язливі афекти й «ірраціональну» амбівалентність, які набирають стереотипної форми як по відношенню до «об'єкта», так і стосовно самого «суб'єкта». У підсумку, зазначає Балибар, «саме це поєднання практик, дискурсів, уявлень в мережі активних стереотипів дає розуміння про формування расистської спільноти (чи спільноти расистів, котрі "дистанційно" об'єднані взаємним "наслідуванням"). А з іншого боку, дзеркальним відображенням расизму стає те, що його жертви змушені сприймати самих себе якоюсь цілісною і закритою спільнотою»³³.

Хіба расистська спільнота не є формою прояву фундаменталізму? Відтак, коло замикається, і на якомусь відтинку суспільного розвитку вже важко розібратися – де кінець, а де початок, де першопричина, а де наслідок. Тоді в категорію ксенофобії та расизму включається не лише фізичне насилля й дискримінація, а й мовне насилля, що несе в собі зневагу, презирство й агресію. Все це призводить до важко передбачуваних наслідків, а тим більше – до завдання знаходження шляхів розв'язання проблеми, адже

---

³² Балибар Е., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – С. 28.

³³ Там же.

«руйнування расистського комплексу передбачає не лише повстання жертв, а й покаяння самих расистів і, як наслідок, *внутрішній розклад спільноти, вибудованої расизмом...* Оскільки для формування цієї спільноти були необхідні расистські теорії. *Тобто, немає расизму без теорії (без теорій)*. Було б зовсім даремно запитувати себе, вийшли ці расистські теорії з еліт чи з мас, із пануючих класів чи з класів пригноблених. Зате очевидно, що вони "раціоналізовані" інтелектуалами. І у найвищій мірі важливо запитати себе про ту роль, яку відіграє "академічний расизм"... Без нього навряд чи було б можливим структурування спільноти навколо визначення "раси"»³⁴.

Тут функція деяких «академічних» кіл полягає не лише в загальному організаційному ефекті інтелектуальної діяльності. Мабуть, і не в тому, що в моделях «академічного расизму» описується образ суспільства, в якому представники всіх соціальних класів можуть впізнати себе, що викликає в їх середовищі синдром хворобливої довіри до цих теоретичних узагальнень. Суть справи скоріше в тому, що ці теорії імітують видимість академічної достовірності, посилаються на «очевидні факти», дають «зримий» образ чужинця за його фізичними рисами, а найголовніше – вони відтворюють метод, в якому наука йде від «видимих фактів» до викриття «прихованих» причин. Все це інтригує уяву і прокладає шлях спонтанному теоретизуванню, властивому расизму «неосвічених мас».

Отже, «академічний расизм» бере на себе функцію «просвіти» дезорієнтованих і радикально налаштованих мас, оскільки їх власне колективне насилля складає для індивідів і соціальних груп тривожну загадку, яка терміново потребує пояснення. Саме це й утворює специфіку інтелектуальної позиції расистських ідеологів, якими б витонченими не були їх теорії. Діючі ідеологи расизму «завжди створювали "демократичні" доктрини, котрі легко сприймалися б масами з їх здогадно низьким рівнем інтелекту та нібито для них адаптовані, що стосується й тем, цікавих для еліти. Мова йде про доктрини, прийнятні для того, щоб запропонувати ключ для моментальної інтерпретації не лише того, чим живуть люди, а й того, ким вони є в суспільному світі – тут ці доктрини сусідять з астрологією, характерологією тощо. Відтак, ключі набувають навіть форми "розгадки" таїни людської долі...»³⁵.

³⁴ Балибар Е., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – С. 28.

³⁵ Там же. – С. 29.

В силу зазначених обставин критикувати «академічний расизм» (а тим паче – боротися з його впливом) надто важко, оскільки в основі цих теорій лежить таке елементарне знання, яке виправдовує стихійні ксенофобські настрої певної частини мас, оскільки це, з дозволу сказати, «знання» дає наперед передбачену відповідь на потребу виправдання їх буденної свідомості. Це стосується, зазначає Балибар, і «арійського міфу», і міфу про «глибоку тисячолітню спадкоємність», які створюють для французів ілюзію «про можливість подолання провалля, що відділяє маси від інтелектуального життя». В цьому положенні французького дослідника пересічний українець може знайти лише втіху в тому, що не ми одні перейняли пошуком «тисячолітньої арійської спадкоємності», що приводить, врешті-решт, і нас до «заповітного» фаталізму, і тим самим замикає людей у їх, так би мовити, природному інфантилізмі.

Не в останню чергу слід звернути увагу й на те, що стара соціальна практика ксенофобії й расизму вдається в наші дні до певної мовленнєвої новизни й сучасної політичної фразеології. Першим показником може слугувати активне використання терміну «імміграція», яка стала заміняти поняття «раса». Справа не лише в тім, що термін «раса» разом із його похідними був дискредитованим соціальною практикою фашизму. На думку Балибара, тут позначено й веління часу: «новий расизм – це расизм епохи "деколонізації", епохи повороту в міграції населення між старими колоніями і старими метрополіями та розколу людства всередині єдиного політичного простору. Сучасний расизм, сконцентрований у нас у вигляді комплексу імміграції, ідеологічно вписується в рамки "расизму без рас", вже істотно поширеного за межами Франції, особливо в англосаксонських країнах. Це такий расизм, основною темою якого є не біологічна спадковість, а нездоланність культурних відмінностей; расизм, який, на перший погляд, не утверджує зверхність одних груп чи народів над іншими, а *лише* вказує на те, як погано відмінити кордони, на те, що різні способи життя і традиції є несумісними, в цілому справедливо названий "*расизмом диференціації*"»³⁶.

Внаслідок такої мімікрії, теоретики сучасного расизму виводять свою ідеологію з-під критики традиційної антирасистської

---

³⁶ Балибар Е., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – С. 31.

аргументації. Те, що раси не складають ізольованих біологічних одиниць, визнається ними безумовно. Але при тому поведінку індивідів і їх «схильності» пояснюють вже не кров'ю чи генами, а просто їх належністю до певних прадавніх «історичних культур», за якими визнається рівність і різноманітність. Однак тут же декларується зовсім позаісторична *постійність* культур, яка набуває вигляду стійкості й незмінності. За допомогою такого кульбіту аргументи великого антрополога Клода Леві-Строса («Раса і історія») про те, що всі цивілізації однаково складні й необхідні для розвитку людства, вільно чи невільно ставляться на службу ідеї про недопустимість «змішування культур».

У такий спосіб ці теоретики намагаються довести, що скорочення «культурної дистанції» між народами загрожує інтелектуальною смертю людства, а, можливо, ставить під знак запитання й саме його біологічне виживання. Тут культура використовується в якості матриці для того, щоб «а ргіогі» помістити індивідів та цілі етносоціальні групи в якусь подобу генеалогічного ряду, де групи трактуються одвічно незмінними й недоторканими. У підсумку, зазначає Балибар, «від теорії рас і расової боротьби в людській історії, заснованої нібито на біологічних і психологічних передумовах, ми переходимо до теорії "етнічних відносин" (чи расових відносин) в суспільстві, *де натуралізується не расова належність, а расистська поведінка*»³⁷.

У підсумку «расизм культурної диференціації» стає своєрідним мета-расизмом – расизмом «другої позиції», який вимагає від політичних діячів витримувати культурну дистанцію, а врешті-решт йти шляхом створення колективів на принципі сегрегації. Найсумніше в цій ситуації те, що неорасистські ідеологи в жодній мірі не є містиками «спадковості» – перед нами «реалістичні» технологи соціальної психології, які побивають своїх супротивників їх же зброєю. Однак «іронію історії» ще нікому не вдавалося перехитрити. Під приводом захисту культури і способу життя Заходу від впливу «третього світу», ці політтехнологи утопічно (при всій їх «реалістичності») але настирливо закривають шлях і одним, і другим до реального суспільного розвитку.

---

³⁷ Балибар Е., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – С. 33.

Як істинний гуманіст Етьєн Балібар сподівається, що врешті-решт сучасні різновиди неорасизму будуть лише перехідними формами ідеологічних конструкцій, котрі будуть в остаточному підсумку еволюціонувати в напрямі дискурсів і соціальних технологій, де жонгливання поняттями раси, народу, культури, нації тощо стане вже не настільки важливим елементом суспільного життя. Рано чи пізно ми все-таки маємо прийти до «пострасизму», оскільки глобалізація й подальше переміщення населення в рамках системи національних держав у все більшій мірі сприятиме тому, що саме поняття «кордонів» буде переглянуте, а можливості застосування кордонів зменшаться до функції «соціальної профілактики», набуваючи характеру індивідуальних рекомендацій. Але все це – в майбутньому.

Глава 8

ПРАВИЙ РАДИКАЛІЗМ: ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Як і в 1963 році, коли вперше було публіковано статтю Теодора Адорно «Що означає "опрацювання минулого"?»), так і півстоліття по тому, в 2013 році, питання, винесене в її заголовок, все ще потребує роз'яснення.

П'ятдесят років тому німецького філософа непокоїв факт, що «націонал-соціалізм не вмер, і нам дотепер невідомо, чи то це просто примара того, що було настільки жакливим, що й власна смерть його не вбила, чи то він так і не помер і готовність здійснити невимовне приховано живе в людях, так само як і в порядку, що оточує їх». Зрозуміло, такої невизначеності людський розум хотів би позбутися. Насамперед тому, що в тіні цього жорстокого минулого жити неможливо. Адже, якщо за вину й насилля доводиться завжди розплачуватись виною й насиллям, то відчуттю страху не буває кінця. Тому покласти край цьому кошмару було б справедливо. Однак минуле, від котрого хочуть втекти, все ще живе. Кладучи край сумнівам, Адорно доходить переконання, по-перше, що *до заклик* «*все забути і простити*» не можуть апелювати *винуватці жорстокості*; по-друге, *минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання й переосмислення, щоб «чари минулого розсіялися під дією ясної свідомості»* (курсив наш. – Авт.)¹.

---

¹ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

Найбільш потенційно загрозливою проблемою, що спонукала Теодора Адорно до написання статті, стала перспектива «просочування націонал-соціалізму в демократію». І тут, як на наш погляд, варто розглянути питання під таким кутом зору: а наскільки правильною є сама постановка проблеми, коли «націонал-соціалізм» розглядається як дещо окреме, що просочується у щось зовсім інше – «ліберальну демократію»?

8.1. «Опрацювання минулого»

Такий поділ був притаманний періоду «холодної війни», коли Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світочу ліберальної демократії і оплоту боротьби проти тоталітарних режимів як нацистського, так і комуністичного штибу. За свідченням згаданого нами професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, ідеологічна настанова на відмежування ліберальної демократії від тоталітаризму в післявоєнні роки помітно деформувала саме бачення витоків тоталітаризму. Американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це був традиційний рух, негожий середньовічний атакістичний рух, який виник звідкись із минулого». Як наслідок, дослідники орієнтувалися на своєрідне соціальне замовлення: «Слід було відокремити Захід від нацизму. Буцімто нацизм виріс не із сучасності, й ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більше того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, котрі ми знаходимо все далі й далі на Схід від нас. Це інші – це не ми... Тому слід було заперечувати західне та цілком сучасне походження нацизму. Велетенські зусилля пішли на те, аби довести, що нацизм є аберацією, що він нічого спільного не має із сучасністю, що, звичайно ж, не так»².

У цій непротій ситуації цілеспрямованого соціального замовлення (враховуючи американський вплив на розвиток соціальних досліджень у післявоєнній Європі) слід віддати належне Теодору Адорно: ставлячи питання про «просочування» націонал-соціалізму

---

² Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.Google.com/bv.1355534169.d.bGE>.

в демократію, він раптом у процесі аналізу приходиться до принципово іншої логіки викладу ситуації в сучасному світі. У його тлумаченні витoki нацизму є наслідком тих реальних проблем, які впливають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити, а також те, що опрацювання минулого, про яке стільки говорять, дотепер не вдалося, те, що воно вилилося у власну карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що *все ще тривають об'єктивні суспільні передумови, із яких фашизм і виріс*. Його сутність неможливо вивести з одних лише суб'єктивних прихильностей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від цих обставин, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих певних обставин і змиритися з ними. Вони повинні поставити хрест на тій самій автономній суб'єктивності, до якої апелює ідея демократії. *Зберегти ж себе вони можуть лише в тому разі, якщо відмовляться від свого «я»*. Зрозуміти це засліплення вони можуть лише ціною того болісного напруження свідомості, на заваді якому є наявний життєвий устрій, і не в останню чергу – роздута до тотальності індустрія культури. Необхідність такого пристосування, ідентифікація себе з існуючим, даним, із владою як такою, створює тоталітарний потенціал. Він посилюється за рахунок відчуття невдоволеності і гніву, яке творить і відтворює необхідність пристосовуватися. *І оскільки дійсність, врешиті-решт, не дає тієї автономії і того можливого щастя, яке взагалі-то обіцяє поняття демократії, то до неї ставляться індіферентно, якщо вже й зовсім не почувають прихованої ненависті. Форма політичної організації сприймається як така, що не відповідає суспільній і економічній реальності»*³.

Чи бачить Адорно вихід зі становища, що склалося? Чи пропонує він якісь радикальні заходи для подолання паростків нацизму, появу яких неминуче продукує сама криза ліберальної демократії? На жаль, складається враження, що пропозиції його скоріше паліативні – такі, що полегшують хворобу, але не ліквідують її.

За наявних умов, зазначає Адорно, всесвітня історія з її дедалі зростаючим катастрофічним ритмом, схоже, й не прагне надати

---

³ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

своїм суб'єктам часу, впродовж якого все могло б якось само собою уладнатися. Хіба що залишається можливість приділити більше уваги демократичній педагогіці, у межах якої «опрацювання минулого» допомогло би певною мірою протидіяти його забуттю, тим більше – виправданню забутого. Але для цього «педагогіці, замість того, щоб глибокодумно нести запозичену з других рук нісенітницю про буття людини, ...варто було б безнастанно вимагати посилення в університетах позиції соціології, яка б збіглася з історичним дослідженням нашої власної епохи»⁴. Приклад післявоєнної Німеччини доводить, що там, де політична освіта поставлена серйозно, а не сприймається як наруга й примусова повинність, дає більше позитивного, ніж прийнято думати. По суті, все залежить від того, в якому вигляді представлено минуле: чи стає воно від того лише предметом докору, або ми ставимо за завдання подолати жах, відшуковуючи в собі силу, щоб осягнути незбагненне. Проблему практичного здійснення подібного просвітництва можна розв'язати, на думку Адорно, хіба що спільними зусиллями педагогів і психологів, що не уникають під приводом наукової об'єктивності нагального завдання, яке стоїть перед їхніми дисциплінами.

Певна річ, що сам Адорно відчуває слабкість і обмеженість усіх можливостей просвітницької педагогіки щодо подолання умов, які щохвилино породжують «об'єктивний потенціал» відродження націонал-соціалізму. Навіть якщо демократична педагогіка здійснюватиметься енергійніше й на інших, більш глибоких рівнях. Причина очевидна: педагогіка «діє лише на тих, хто відкритий до неї, а тому навряд чи й схильний до фашизму. З іншого боку, зміцнювати спротив і цієї групи до впливу на неї негромадської думки – теж не буде зайвим». Уводячи в обіг термін Франца Бйома «негромадська думка», Адорно має на увазі тих, «хто пристосовується до настрою, який хоч в стримуються офіційним табу, але саме тому й стає таким заразним». За цих умов особливо важливим напрямом просвітницької діяльності Адорно вважає нагадування людям про те, що «явні й замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, що ґрунтується на насиллі, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, вони призводять до політичної катастрофи»⁵.

---

⁴ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

⁵ Там же.

З тексту статті випливає, що Адорно не може оминати один із найважливіших напрямів демократичної педагогіки – «виховання вихователів». Але тут, як відомо, вирішальне слово залишається за самим життям. З огляду на ці об'єктивні обставини, остаточна теза німецького філософа не зовсім оптимістична: *«Минуле буде опрацьовано лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого»*. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого дотепер не розсіяні»⁶. Усвідомлюючи обмежені можливості педагогіки, навіть коли вона демократична, як не згадати стародавню мудрість: «І якщо сурма, що кличе до бою, звучить невпевнено, то хто ж підніметься?».

8.2. Сучасні витоки правого радикалізму

Щоправда, сьогодні внесло корективи у наше розуміння «опрацювання минулого». Через п'ятдесят років після виходу статті Адорно навряд чи доцільно говорити про загрозу «російської гегемонії в Європі». Закінчилася «холодна війна», однополюсний світ на чолі зі Сполученими Штатами не відбувся, а Європейський Союз, де офіційними стали 23 мови народів Європи, заговорив нині «з німецьким акцентом». Воно й зрозуміло – хто платить гроші в Європі під час системної кризи капіталізму, той і замовляє музику на ниві соціальних досліджень. За цих умов тема загрози відродження націонал-соціалізму в Німеччині якось відразу зблякла: нагадувати зайвий раз німцям про злочини нацизму стало нібито політично некоректно. Змінилося й ставлення до періоду правління комуністів у Німецькій Демократичній Республіці – воно стало більш стриманим і поблажливішим в оцінці минулого, і спогади про цю історію обмежуються тепер «пластиковими машинами» й «забавними фільмами». Капіталовкладення в модернізацію східних земель нинішньої Німеччини перевищили 1,5 трильйона євро, в країні відбувається процес консолідації нації, а великі гроші, як відомо, «люблять тишу».

---

⁶ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

Стриманому характеру оцінок сприяє низка суб'єктивних й об'єктивних обставин. Так, у кожному суспільстві завжди є люди з характером, які покладаються на авторитет держави, ідентифікують себе з кожною реальною владою як такою, незалежно від її конкретного змісту в певний історичний період. До того ж і далі спрацьовують фактори, на які свого часу вказував Теодор Адорно: «наївно вважати, що націонал-соціалістичний режим означав лише страх і страждання, хоча саме цим він обернувся навіть для багатьох його прибічників. Дуже багатьом за фашизму жилося вельми непогано. Терор був спрямований лише проти небагатьох більш чи менш чітко визначених груп. Після кризового досвіду епохи, що передувала Гітлеру, переважало відчуття, що «про нас турбуються», а це лягло в основу не однієї лише ідеології поїздок у рамках організації «Сила через радість» і горщиків із квітами у фабричних цехах. На противагу невтручанню за минулих років, гітлерівський світ певною мірою справді оберігав від стихійних лих суспільства, перед лицем яких люди раніше були полишені на самих себе. Він насильними методами угадав наперед сучасні способи управління кризами, ставши варварським експериментом державного регулювання індустріального суспільства. Повсюдно задіяна інтеграція, організаційне ущільнення мережі суспільних зв'язків, у яку потрапляло все, забезпечувало також захист від всезагального страху провалитися крізь суспільні ланки й піти на дно. Величезній кількості людей здавалося, що холод відчуженого стану у його численних формах було подолано і замінено не важливо як маніпульованим і нав'язуваним теплом соборності. Народна спільнота невірних і нерівних, будучи обманом, була водночас і здійсненням старовинної, щоправда, й віддавна дурної буржуазної мрії»⁷.

Зрозуміло, що в час пошуків нової європейської ідентичності ідея нації нібито й стала вже перепоною до розкриття потенціалу універсального суспільства. Націоналізм у роки «німецького економічного дива» був стриженою доти, доки лібералізм реально утверджував права окремих особистостей у межах «соціально відповідальної держави» як передумови їх колективного добробуту. Однак нинішня фінансово-економічна криза загальмувала цей

---

⁷ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

суспільний тренд. Стала спрацьовувати психологія «кожен за себе, а Бог за всіх». Ідея «Європи» все ще розглядається експертами як «незавершений проект», хоча й нині відбуваються інтенсивні процеси пошуку технологій та механізмів формування нової ідентичності, а також критеріїв того, що означає для емпіричного суб'єкта «бути європейцем». Наразі, хоча в площині ідеологічній націоналізм нібито й був дискредитований, однак у площині політичній він дедалі більше заявляє про себе як «соціальний клей» консолідації суспільства.

Європейські цінності все ще перебувають у фазі становлення. Під час «холодної війни» основні європейські цінності (свобода, право, «відкрите суспільство», «права людини», справедливість, демократія) були визначені та сформульовані як антитеза тоталітарним принципам організації суспільного буття – котрі усвідомлювались як «варварські» – та як основа для формулювання власної ідентичності як «Заходу». Після зникнення тоталітарної радянської держави на кордонах Європи ці цінності залишилися як антитеза більш пом'якшеним формам недемократичних режимів – режимів авторитарних. Загалом, замість традиційної опозиції «Захід/Схід» для сучасного етапу функціонування європейських цінностей характерна заміна її на опозицію «Захід/Південь», або «Європа / Ісламський світ», або «Європа / Третій світ»⁸.

І в цьому теж є ознака часу. Як ми зазначали, населення дедалі більшої частини світу, що розвивається, перебуває нині в стані політичного бродіння – «глобального політичного пробудження», яке стає викликом існуючим державам і глобальній ієрархії. Поки що складається в цілому безрадісна перспектива, коли сучасні популістські політичні пристрасті можуть бути розігрітими, зокрема й за рахунок регенерації праворадикальних, а то й фашистських рухів. Нині жоден тверезомислячий аналітик не взявся б надати на суд громадськості якогось цілком оптимістичного прогнозу розвитку подій. Здебільшого обмежуються констатацією того, що світ увійшов у зону турбулентності з важко передбачуваними наслідками. Більше того, йдеться про те, що капіталістична світ-система

---

⁸ Михальченко М. І. Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополосності : аналіт. доповідь / М. І. Михальченко, Ю. Ж. Шайгородський, О. К. Шевченко. – К., 2012. – С. 44–45.

втратила свій основний стабілізуючий елемент – «оптимізм пригнічених»⁹.

Щоправда, професор Каліфорнійського університету (Берклі) Мануель Кастельс оптимістично прогнозує, що XXI століття «буде свідком зростання екстраординарної за історичними стандартами системи виробництва». Але одразу застерігає, що розвиватися прогнозована ним «мережева система глобальної економіки» буде вкрай «вибірково, поєднуючи значимі сегменти і нехтуючи місцями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал чи не становлять жодного інтересу на певний момент». Тобто за умов глобалізації визначальною тенденцією стає сегрегація людей і країн у глобальному масштабі, коли «планета сегментується на чітко розрізнені простори, визначені різними часовими режимами». Як наслідок, перед відторгнутими сегментами постають дві можливості. Перша – скочування в прірву кримінальної «тіньової економіки», оскільки «глобальна кримінальна економіка... стане фундаментальною рисою XXI століття». Друга – стати зоною хронічних незгасаючих конфліктів, провокуючи «вибух фундаменталістських рухів, які беруть Коран, Біблію чи інший священний текст для інтерпретації й використання його як прапора свого відчаю й зброї свого гніву. Фундаменталізм різних напрямів, що походить з різних джерел, становитиме найбільш безкомпромісний виклик односторонньому пануванню інформаціонального глобального капіталізму. Їх потенційний доступ до зброї масового знищення кидає гігантську тінь на оптимістичні перспективи інформаціональної епохи»¹⁰.

Тобто в сучасній політичній думці почало домінувати положення про те, що глобальна капіталістична світ-система увійшла в період гострої кризи, який рано чи пізно завершиться переформатуванням суспільних відносин. Ситуація містить у собі ризик того, що майбутнє, хоч і стане відмінним, зовсім не гарантує того, що воно буде кращим, що воно не спричинить новий сплеск

---

⁹ Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение... / З. Бжезинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>; Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение / И. Валлерстайн. – М. : Территория будущего, 2006. – С. 190.

¹⁰ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php.

фашизму, погромів і варварства¹¹. А це і є доказом того, що ліберальна демократія й фашизм, перебуваючи одне до одного в дуальній опозиції, взаємопов'язані як сіамські близнюки. Принаймні, засуджуючи фашизм або ті чи інші прояви правого радикалізму, ми не повинні забувати, що дорогу до нього донині завжди проклала саме криза ліберальної демократії.

8.3. Фашизм і революція

Щоб чинити спротив фашизму, очевидно, необхідно насамперед осмислити цей феномен, визначити його джерела й рушійні сили. Значний внесок у роботу в цьому напрямі зробив у 1990-ті роки професор Університету «Оксфорд Брукс» Роджер Гріффін (до речі, останнім часом цей автор приділяє значну увагу дослідженню рухів правого штибу в Україні). Наріжний камінь концепції Гріффіна полягає в тому, що він розглядає італійський фашизм і німецький нацизм (часто об'єднуючи їх спільним поняттям – «фашизм») як радикальну форму «революції справа». Настільки несподіване об'єднання цих двох понять – «фашизм» і «революція» – потребує додаткового аналізу.

Сприймається як само собою зрозуміле, що «справжні» революції не просто замінюють одну соціально-політичну, економічну й технологічну систему іншою, а й дають можливість людству (чи його частині) перейти на вищий рівень суспільного розвитку. Марксистки намагаються створити нове суспільство без експлуатації, обстоюючи за собою монополію на світле післяреволюційне майбутнє й звинувачуючи суперників – фашистів – у ретроградному захисті капіталістичної системи. Щодо ліберальних авторів, зауважує Гріффін, то багато з них демонструють іншу помилку. Вони використовують терміни «Американська революція», «Французька революція», «Російська революція» для описування якісного стрибка в суспільному розвитку, однак не готові визнати революційним такий суспільний рух, як фашизм. Та й взагалі

---

¹¹ Іглтон Т. Убежище в буре истории / Т. Іглтон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepsis.ru/libraru/print/id_1664.html.

ліберали, як правило, не визнають існування якоїсь цільної фашистської ідеології, вважаючи її просто «сумішню» культу особи, здичавілого націоналізму й організаційної жорсткості.

Як це не суперечить традиційним поглядам, Р. Гріффін бере на себе сміливість стверджувати, що ідеологія фашизму цілком революційна. І в цьому питанні він не самотній: протягом 1990-х років поза марксистським табором у суспільних науках зростав консенсус щодо того, що фашизм є формою популістської політики оновлення, яка черпає свою ідеологічну спорідненість і мобілізуючу силу з марень про вірогідне національне відродження. Криза ліберальної демократії, що сприймається фашистами як національний занепад і декаданс, змінюється в цій ідеології ерою грядущого оновлення в новому постліберальному світопорядку. У зв'язку з цим фашистський рух позиціонує себе як певну революцію, що конкурує з комуністичною: «навіть якщо ультраправі загалом являють собою консервативні (ретроградні) сили, то принаймні у своїх фашистських виявах, ця ідеологія насправді функціонує як революційна»¹².

У підсумку аналізований під цим кутом фашизм розглядається по суті як революційна форма шовіністичного й антиліберального ультра націоналізму, націленого на мобілізацію мас для щирої їхньої підтримки *знизу* тих різких дій самопроголошеної *згори* еліти, тих масових акцій, які нібито вкрай необхідні для порятунку нації від смертельної загрози. У цій ідеології проголошується завдання створення нового типу держави, що ґрунтується на енергії, витоків якої у відродженні нації, згуртованої пристрасними патріотичними почуттями. У ній широко культивуються метафори «крові» та «раси». Звертання до розпаду й смерті трактується як провісник нового життя, у котрому принесення в жертву стає частиною епічної форми історії, що розгортається. «Фашистський націоналізм, – зазначає Гріффін, – є міфічним і уявним світом, у якому вимога Історії, Долі й Провидіння, що втілені в нації, домінує над індивідом, де співчуття до всіх людських істот, незалежно від їх раси й цінності для суспільства, розглядається як ознака духовного занепаду, який необхідно подолати»¹³.

---

¹² Гриффін Р. Революція правих: фашизм / Р. Гриффін [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fti.dn.ua/-metlov/griffin.ytml>.

¹³ Там же.

Тяжіння фашизму до політики суспільних потрясінь теж потребує пильного аналізу в загальноцивілізаційному аспекті. Зрозуміло, маємо визнати, що всі революції за визначенням деструктивні, оскільки один сегмент суспільства за логікою подій неминуче здобуває переваги над усіма іншими, що нібито «стримують прогрес». Так, ліберальна революція передбачає знищення феодального чи комуністичного «старого режиму». Комуністична революція вимагає знищення буржуазного капіталізму, що на практиці неодноразово уже призводило до масового терору. Навіть «оксамитові революції» в Польщі чи Чехословаччині руйнували систему, яка забезпечувала простим громадянам певну стабільність, матеріальний добробут і соціальний мир – те, що притьмом зникло з торжеством «дикого капіталізму». Те саме відбулося й на пострадянському просторі.

Однак фашистська революція виявилася вибірковою – основним її фокусом була не цивілізація, не суспільний лад, а «своя» нація: «Фашисти намагалися відродити італійців, розбудивши в них героїчні якості Стародавніх Римлян. Нацисти доклали всіх сил для згуртування всіх здорових етнічних німців у об'єднану національну спільноту *Volksgemeinschaft*»¹⁴. І як тільки теорія генетичної чи расової чистоти з'являється на горизонті бачення майбутньої національної величі, то стає логічним провіяти зерно і позбутися полови. Для фашистського революціонера знищення ворогів стає інтегральною частиною перманентної революції. Спецназ Третього рейху налічував сотні тисяч фанатичних послідовників, що були готові бути жорстокими «задля блага нації». Поставивши понад усе расове здоров'я й гігієну, лженаука євгеніка визначила ворогами чистоти нації цілі категорії людей: від євреїв (вбито до 6 мільйонів) і циган (вбито понад 750 тисяч) до гомосексуалістів. Під цю категорію підпадали також фізично й розумово неповноцінні, більшість з яких стали жертвами програми систематичного знищення: понад 320 тисяч етнічних німців було стерилізовано, а ще близько 150 тисяч було убито задля «поліпшення здоров'я нації». І все це не рахуючи мільйонів слов'янських військовополонених та оstarбайтерів, котрі потрапили в рабство чи були знищені як такі, що втілювали расову неповноцінність. Не дивно, що нацистські спроби реалізувати свої фантазії щодо Нового Світового Порядку призвели

---

¹⁴ Гриффин Р. Революция правых: фашизм / Р. Гриффин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fti.dn.ua/-metlov/griffin.ytml>.

до війни, дегуманізації, рабства, масових вбивств і геноциду небаченого масштабу.

Узагальнюючи, Р. Гріффін констатує, що фашизм є радикальною формою «революції справа». Певна річ, ця ідея з усіх ревізійністських вимог останніх десятиліть виявилася найскладнішою для сприйняття громадською думкою Європи. Особливо теза, що німці за часів Гітлера «жили в революційну епоху». Однак поступово в Європі набуло поширення розуміння того, що роки нестабільності в Італії після Першої світової війни, так само як і колапс Веймарської республіки після 1929 року, внесли у свідомість людей почуття «жаху перед історією» й відчуття глибокої загрози самому своєму існуванню. За цих умов фашизм спрацював як ерзац-релігія, давши відчуття колективної ейфорії, захищеності у відчутті належності до нації. Фашизм не був антикапіталістичним, але намагався створити альтернативну сучасність: радикально виступаючи проти індивідуалістського, зажерливого духу капіталізму (особливо міжнародного), він намагався замінити його всеосяжним відчуттям лояльності до нації.

8.4. Український правий радикалізм

На тлі цієї радикальної переоцінки періоду фашизації Європи у бік визнання його «революційним», несподівано для багатьох 13 грудня 2012 року прозвучав заклик Європарламенту до опозиційних демократичних сил України не співробітничати з Всеукраїнським об'єднанням (ВО) «Свобода», не підтримувати його і не формувати коаліцій із цією партією, оскільки її члени вдаються до поширення «расистських, антисемітських і ксенофобських поглядів». Посилював інтригу даної ситуації той факт, що депутатами Європарламенту не була прийнята друга поправка (Міхаеля Галера від групи народних партій) із закликом до українських демократів відмовитися від співробітництва з Комуністичною партією України. Таким чином, спроба підвести під одну рису злочинів минулого – як комуністів, так і націоналістів – не увінчалася успіхом. У підсумку українські комуністи отримали від Європарламенту фору, чим було проілюстровано, що «опрацю-

вання минулого» в Європі, з огляду на все, дотепер несе на собі відбиток «вибіркового підходу», де зберігається фактор подвійної моралі у ставленні до тоталітарних режимів минулого.

Імпульсом для заклику Європарламенту став помітний успіх на виборах до Верховної Ради України 2012 року ВО «Свобода» – 10,4 % голосів згідно із системою пропорційного представництва. Це стало сюрпризом як для міжнародних політичних спостерігачів, так і для українських виборців, оскільки «Свобода» отримала майже вдвічі більше голосів, ніж прогнозували різноманітні соціологічні служби.

Однак, якщо розглядати проблему в загальноєвропейському контексті, то настільки значний результат праворадикальної партії не є новою. Досить згадати вигук Юрія Карякіна «Росія, ти здуріла», коли в 1993 році за Ліберально-демократичну партію Росії було віддано 22,9 % голосів. Можна пригадати й 49,1 % голосів, відданих у жовтні 1997 року в Сербії за Воїслава Шешеля або ж 17,9 % голосів, які отримав Жан-Марі Ле Пен, лідер Національного фронту на президентських виборах 2002 року у Франції. Серед ближчих до наших днів подій – 16,7 % голосів, відданих за Рух «За кращу Угорщину» (Йоббік) на угорських парламентських виборах 2010 року.

Щодо утворення своєрідного «санітарного кордону» навколо радикально-націоналістичних партій, то в кожній країні наявні свої характерні особливості. У принципі, як зазначає згадуваний Р. Гріффін, у кожному суспільстві завжди є 10–15 % людей, які нетерпимі за своєю природою – крайні націоналісти, ксенофоби, екстремісти. У кожній країні проблема відносин із ними вирішується по-своєму. Так, у 1999 році радикально-права Австрійська партія Свободи під керівництвом Йорга Хайдера отримала на федеральних виборах 27 % голосів і увійшла до складу урядової коаліції. Після цього Австрія моментально стала ізгоєм усередині Європи, а 14 країн ЄС різко скоротили з нею співробітництво. З погляду європейців, у Австрії сталося неприпустиме – у Європі завалився санітарний кордон, що запобігав входженню радикальних націоналістів у «велику» політику. Врешті-решт, Хайдер змушений був піти у відставку, склавши повноваження лідера АПС. Так само й у Франції – Національний фронт ніколи не брали в урядову коаліцію, оскільки його представники дозволяють собі ксенофобські висловлювання.

Але є й інші приклади. На виборах в Італії 1996 року «Ліга Півночі» отримала 30 місць в палаті депутатів і 17 в сенаті, а також 5 міністерських портфелів. До звичної ксенофобії цієї партії стосовно неаполітанців і сицилійців упродовж останніх років додалося й нагнітання «фобій» стосовно біженців з арабських країн, а також гастарбайтерів із Молдови та інших країн Східної Європи. Подібні ксенофобські настрої посилюються нині у Швейцарії, де заборонено будувати мечеті та надзвичайно важко отримати дозвіл на працевлаштування. Так що не все так просто й однозначно й у самій Європі.

Загалом Європа стала більш терпимою стосовно правих рухів, що набирають сили на хвилі імміграційної чи соціолінгвістичної ситуацій у певних державах. Тому й оцінка Р. Гріффіном ВО «Свобода», чії лідери проголошують прагнення до ліберальної демократії саме для українців така: «Це форма лібералізму, а не фашизму... І це не те, чого хотів, наприклад, Адольф Гітлер. Він не бажав ліберально-демократичної, капіталістичної держави. Навіть якби вона була суто для етнічних німців. Він прагнув до революційної, нового типу тоталітарної держави. Якщо говорити про «Свободу», то це права популістська партія. Її позиція – опір тенденціям, які заповнили Європу, історичним та етнічним. І зрозуміло, що питання ідентичності перед українцями, які тривалий час не мали власної національної держави, постають ще серйозніше. Тобто це ще й історичний реванш»¹⁵.

8.5. Соціальні витоки радикалізму

Що ж собою являє електорат, який підтримав цю вкрай радикальну партію? Всупереч усталеній думці, котру активно поширюють політичні противники «Свободи», цих виборців не можна віднести до категорії вихідців із регіонального глухого закутку, які, мовляв, обстоюють ретроградні позиції. Згідно з результатами Національного екзит-полу, проведеного безпосередньо після голосування 28 жовтня 2012 року, електорат ВО «Свобода» виявився із

---

¹⁵ Гріффін Р. «Свобода» хоче ліберальної демократії, але тільки для українців / Р. Гріффін // Країна. – 2012. – № 6 (159). – С. 31.

помітним відривом найбільш освіченим і міським: 48 % опитаних мали диплом про вищу освіту, а 47,5 % виявилися жителями обласних центрів. Ці дані значно вищі за аналогічні показники великих націоналістичних партій інших європейських країн. І цей факт змушує замислитися щодо соціальної бази правого радикалізму, що веде, як правило, у своїх крайніх проявах до тоталітаризму.

Як засвідчує аналіз Р. Гріффіна¹⁶, протягом останнього десятиліття було зроблено декілька логічно обґрунтованих кроків у напрямі до нового осмислення тоталітаризму. В англослов'янському світі передвісником цих змін стала книга Саймона Тормі «Розуміння тиранії» (1995 рік). У ній стверджувалося, що «насамперед тоталітаризм походить із радикалізму, із незадоволення сьогоденням, перетворюючись на жагу нового». Репресивний державний апарат тоталітаризму є зовнішнім виявом пошуку «ідеї, реалізація якої полягає у повній трансформації самої природи людського буття». Ця провідна думка в тій чи іншій формі втілюється в палігенетичній ідеології, іншими словами – ідеології «відродження» нації, державності, цивілізації тощо.

У працях італійського дослідника Еміліо Джентіле встановлення тоталітаризму означає, з одного боку, спробу політичного домінування, до якої вдається революційний рух, що сповідує інтегралістське розуміння політики і прагне монополії на владу. Після здобуття влади законним чи незаконним шляхом, цей рух знищує або трансформує попередній режим і створює нову державу, базовану на однопартійному режимі, головною метою якої є поневолене суспільство. Таким чином, цей рух прагне підпорядкувати, об'єднати й гомогенізувати підвладне йому суспільство на засадах інтегральної політизації життя – суспільного й особистісного. Тут міфи і цінності втілюються в ідеології «відродження», узаконеній у формі політичної релігії. Її метою проголошується становлення нової людини, відданої душею й тілом виконанню завдань тоталітарної партії. Кінцевою метою стає створення нової цивілізації.

Однак, з іншого боку, принципово новим у викладі Джентіле є висновок: сама логіка «відродження» змушує створювати складну

---

¹⁶ Дет. см.: Гриффин Р. Палингенетическое политическое сообщество: переосмысление легитимации тоталитарных режимов в межвоенной Европе / Р. Гриффин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.shekhovtsov.org/translations/Roger_Griffin-Palingenetic...

політичну релігію не просто для того, щоб обманювати маси й маніпулювати ними, але з метою вирішення надзавдання – формування нової людини. Однак парадокс ситуації у критиці правого радикалізму посилюється тим, що ліберальні чи громадянські суспільства також прагнуть до сакралізації політики з метою зміцнення внутрішнього почуття законності й підтримання суспільного консенсусу. Саме тут лежать витоки «громадянської релігії», яка, наприклад, є помітним елементом політичної культури США. У підсумку наш аналіз підводить до того, що «санітарний кордон» між тоталітарним і ліберальним суспільствами дещо розмивається (як це перегукується з тезою Теодора Адорно про просочування націонал-соціалізму в демократію!). А це дає підстави для істориків і соціологів переглядати традиційні підходи до вирішення проблем консенсусу, законності й опору в тому аспекті, що, можливо, на певних етапах розвитку тоталітарного суспільства виникає справжній симбіоз офіційного світогляду «відродження» і народних прагнень до участі в історичному процесі оновлення.

Аналіз електорату «Свободи» в контексті його ставлення до ідеології цієї партії показує, що про досягнення стійкого консенсусу не йдеться. На думку авторитетного в наукових колах доцента Національного університету «Києво-Могилянська академія» Андреаса Умланда, вочевидь ідеологічно мотивований електорат «Свободи» становить, можливо, менше половини від загального числа виборців партії. А в неідеологічній частині виборців можна виокремити три ймовірних мотиви для голосування на користь «Свободи». Вибір перших був своєрідним протестом проти діючого курсу, який вони сприймали як антиукраїнський, зокрема, внаслідок прийняття закону про державну мовну політику, де підвищувався статус російської мови. Другу групу становили стратегічно орієнтовані виборці, які віддали свої голоси «Свободі» для того, щоб забезпечити найжорсткішу опозицію уряду. Їм імпонували сувора дисципліна, різко окреслений ідеологічний профіль і яскраво виражений революціонізм представників партії у вуличних акціях. Виборець побачив у цьому запоруку послідовності в опонуванні урядовому курсу. Нарешті, третю групу утворили виборці, яких можна трактувати як «тактичних» попутників. З огляду на невизначені передвиборчі прогнози для «Свободи», яка могла й не подолати бар'єр у 5 %, вони хотіли гарантувати третій опозиційній партії

проходження до парламенту. Лише згодом з'ясувалося, що така тактична підтримка виявилася зайвою¹⁷.

Таким чином, в умовах України ідеологія «відродження», яка відобразилася на рівні політичних гасел перших років незалежності, так і не перетворилася на нову політичну релігію. Але це не означає, що шляхи у цьому напрямі остаточно заборонені. Багато чого залежатиме від того, наскільки «опрацювання минулого» в розумінні Теодора Адорно стосуватиметься переосмислення ідеології, політики й практики попередника «Свободи», Організації українських націоналістів та її вождя Степана Бандери.

8.6. Неприйняття традиції ОУН

Щодо найзагальнішої ідеологічної ознаки членства ВО «Свобода», то її партійний склад Р. Гріффіна умовно поділяє на дві групи: «Одні захищають ліберальну демократію, водночас виступаючи за ширші права українців, які історично були пригнічені й потребують відновлення ідентичності. А інші мають фашистські, расистські переконання»¹⁸.

Диференційовано до питання ідентифікації кадрового складу партії «Свобода» намагається підходити й А. Умланд: «Не випадково, що деякі функціонери «Свободи» виявляють помітний інтерес до міжвоєнного європейського фашизму, включаючи його німецькі різновиди, такі як «ліві» течії в НСДАП (напр., штрассеризм) чи «консервативна революція». Але все ж «Свободу» не варто класифікувати ні як нацистську, ні як неонацистську партію. Соціал-націоналізм «Свободи» продовжує не німецький націонал-соціалізм, а скоріше ідеологічну традицію ОУН та близьких до неї теоретиків – таких як Дмитро Донцов, котрі, щоправда, у свою чергу перебували в 1930-х під впливом європейського фашизму, не в останню чергу німецької «консервативної революції». Таким чином, «Свободу»

---

¹⁷ Умланд А. Типичная разновидность европейского правого радикализма? / А. Умланд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitika.lt/print.php?artc=5801>.

¹⁸ Гріффін Р. «Свобода» хоче ліберальної демократії, але тільки для українців / Р. Гріффін // Країна. – 2012. – № 6 (159). – С. 31.

можна лише частково ототожнювати з німецьким класичним фашистським рухом»¹⁹.

З огляду на все, на позиціях цих авторів великою мірою уже позначилася досягнута в Європі тенденція до «опрацювання минулого» щодо переосмислення сутності тоталітарних режимів. Подібна еволюція, на нашу думку, дещо раніше виявилася й на підході робочої групи українських істориків при Урядовій комісії щодо вивчення діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії (ОУН-УПА). Зокрема, у підсумковому документі комісії підкреслювалося, що самі організатори й ідеологи ОУН прагнули запозичити елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Рішення конгресу ОУН 1929 року вже містили в собі елементи, які споріднювали політичний образ майбутньої Української соборної держави з фашистським варіантом корпоративної системи. У подальшому розвиток світоглядних основ, ідеології й політичної практики ОУН, на думку українських експертів, також охоплював низку аспектів, які споріднювали їх з радикальними й тоталітарними рухами й режимами, насамперед з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом. Однак при цьому надто важливо звернути увагу на суттєве застереження експертів: подібність певних рис ідеологій і політичних програм не може бути приводом для ототожнення різних за походженням рухів чи режимів, бо кожен із них має нести відповідальність сам за себе.

Більше того, у процесі «опрацювання минулого» нам не обминути другого аспекту: орієнтуючись на євроінтеграцію і відкидаючи духовну спадщину оунівського «інтегрального націоналізму», чи можемо ми проводити своєрідний «санітарний кордон» між діяльністю ОУН, з одного боку, та практикою радянського тоталітарного режиму – з іншого? Підсумковий документ провідних українських істориків переконує в тому, що успіху на цьому шляху нам не бачити: «Якщо брати до уваги набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування ОУН (наприклад культ вождя, прагнення встановити монопартійну диктатуру, побудова чіткої партійної ієрархії із залізною дисципліною, надання ідеології

---

¹⁹ Умланд А. Типичная разновидность европейского правого радикализма? / А. Умланд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitika.lt/print.php?artc=5801>.

рис релігійного світогляду тощо), то цю організацію можна ототожнювати з радянським тоталітаризмом. Специфічне ототожнення ОУН з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом було або ситуативним, або використовувалося як знаряддя політичної боротьби»²⁰.

Саме цей шлейф минулого, в якому можна віднайти й елементи фашизму, і нацизму, і радянського тоталітаризму багато в чому пояснює досить критичне ставлення в Україні до діяльності ОУН. Сучасний українець не може не враховувати й характеристику особистісного складу ОУН під час її активної боротьби: йдеться про загалом невисокий рівень освіченості, що виявився в низьких організаційних здібностях кадрового складу. Все це зумовило широке неприйняття нинішньою масовою свідомістю України ідеології «інтегрального націоналізму» в його оунівській інтерпретації: «Український націоналізм в сучасній домінуючій інтерпретації перебуває в полоні вузької історико-ретроспективної локалізації, тобто, він обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто тісний зв'язок з діяльністю націоналістичних організацій 30–40-х років ХХ ст. став перешкодою тому, щоб його сприйняли і засвоїли також інші течії політичної думки і політичні рухи»²¹.

Про те, що «інтегральний націоналізм» ОУН мало в чому змінився за останні 50 років, в українській науці вже тривалий час склався певний консенсус. Наприклад, за свідченням авторитетного канадського дослідника українського походження Івана Лисяка-Рудницького, «український націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху. Підкреслюваний "всеобіймаючий" характер руху виявлявся в тому, що його послідовники підпорядковувалися повністю й беззастережно ідеології націоналізму та організаційній дисципліні. В суспільному відношенні націоналізм прагнув охопити своїм впливом усе життя українського народу в усіх його виявах». Пропаговані в повоєнні роки «твердження, що націоналістичний рух уже в 1943–44 роках перейшов на демократичні позиції, не має

---

²⁰ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 38.

²¹ Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм: антологія. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 13.

достатніх підстав»²². У такому самому контексті дають свою оцінку й історики згадуваної Урядової робочої групи: в бандерівській ОУН «відбулася ідеологічна герметизація, базована на публіцистичній риторичі зразка 1930-х рр. Глорифікація образу С. Бандери після його трагічної загибелі та політико-ідеологічна самоізоляція ОУН(Б) виключали можливість змістовної ідеологічної еволюції»²³.

У підсумку коло замкнулося – досить важко в нинішній Україні масово переконати якийсь значний контингент населення, особливо східних і південних областей, у тому, що «свій», «рідний» український тоталітаризм буде нам духовно ближчий, ніж «чужий» – радянський тоталітаризм.

8.7. Переосмислити спадщину минулого

У зв'язку з активізацією діяльності «Свободи» у політичному полі Україні складається досить суперечлива ситуація, яка тяжіє до загострення й посилення регіонального протистояння. З одного боку, електорат радикального націоналізму сконцентрований переважно в західних регіонах: Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області (Галичина). З іншого боку, «Свобода» настирливо декларує свої загальноукраїнські претензії, і навіть домоглася вже певної підтримки з боку протестних стратегічних і тактичних попутників. Однак усе свідчить про те, що ідеологічні настанови ОУН і образ Степана Бандери у більшості областей України натрапляють на активне неприйняття. Щоправда, на жаль, ця негативна оцінка Бандери проектується серед певних груп населення України на ставлення до жителів Західного регіону загалом.

Отже, процес порозуміння між окремими регіонами України ускладнює те, що жителям східних і південних областей України важко подолати негативний стереотип сприйняття жителя Галичини як нібито суто бандерівського ксенофоба, зрадника й колабора-

---

²² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 2. – К. : Основи, 1994. – С. 250, 256.

²³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 39.

ціоніста. Потрібні роки й десятиліття для усвідомлення того, що Західна Україна була приєднана до Радянського Союзу лише у вересні-жовтні 1939 року, і за півтора року (до червня 1941 року) її населення навряд чи могло сприйняти СРСР як свою Вітчизну. Насильна колективізація зруйнувала усталений століттями спосіб життя, а жителі були піддані репресіям і депортації. За цих умов радянська влада сприймалася галичанами як окупаційна, а боротьба проти неї розглядалася досить широкими масами населення не як зрадливість, а як національно-визвольний рух під керівництвом ОУН.

На ситуацію впливали й зовнішньополітичні фактори Другої світової війни – 30 липня 1941 року лондонський польський еміграційний уряд домовився з Кремлем про співробітництво (пакт Сікорського – Майського). У ньому йшлося про відновлення Радянським Союзом припинених 17 вересня 1939 року в односторонньому порядку дипломатичних відносин з Польщею. Радянський уряд визнавав радянсько-німецькі договори 1939 року такими, що втратили силу в частині територіальних змін у Польщі. У додатку до угоди вказувалося, що радянський уряд оголошує амністію всім польським військовополоненим і польським громадянам, які перебували ув'язненими на радянській території. Отже, якась частина населення Західної України могла вважати, що вони знову набули громадянства польської держави, а тому за визначенням не могли трактувати себе зрадниками радянської держави.

Чи можна з огляду на це подолати тяжку історичну спадщину й радикально усунути стереотипи радянської пропаганди щодо західного регіону України з масової свідомості українських громадян? На жаль, дуже сумнівно. Тенденція переосмислення джерел і рушійних сил праворадикальних і відверто фашистських течій, що намітилася в західній та українській історіографії, навряд чи здатна змінити стереотипи радянського «чорного піару». Ймовірно, вони ще тривалий час отруюватимуть громадську думку. Насамперед тому, що експертна дискусія про правильність і значення тих чи інших історичних фактів та інтерпретацій щодо бандерівської ОУН має лише обмежене політичне значення. По-друге, щодо масової політичної свідомості, то вплив «демократичної педагогіки» (Адорно) є опосередкованим і розтягнутим у часі. Відображене у шкільних підручниках, це знання може дати ефект лише через

багато років. До того ж надто багато сторінок у діяльності ОУН навряд чи взагалі вдасться обілити. У світлі зазначеного можна прийняти висновок А. Умланда: «Якими б не були причини розколу в історичній свідомості українців і як би не розвивалася дискусія серед дослідників новітньої історії – найближчими роками слід очікувати, що негативне ставлення переважної більшості південних та східних українців до ОУН-УПА не зміниться. Навпаки, у світлі нових наукових публікацій про діяльність лідерів ОУН(Б), воно може посилитися»²⁴.

Цей висновок перегукується із прогнозом робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, викладений ще в 2005 році: «Протистояння між прибічниками і противниками націоналістів, між ветеранами ОУН і КПРС, УПА і Радянської армії з часом тільки загострюється. Визначаючи своє ставлення до ОУН-УПА, українська влада за будь-якого рішення наражатиметься на протест з боку частини суспільства. Єдиний вихід полягає у деміфологізації діяльності, з одного боку, ОУН-УПА, з іншого – Кремля, в поширенні історичної правди, якою б вона не була»²⁵.

Звичайно, в аналізі слід урахувувати й особливості нинішньої політичної боротьби в Україні. Слушною є думка, що самопозиціонування «Свободи» як нових бандерівців мало б певний сенс, якби вони, за прикладом таких європейських правих, як бельгійський «Фламандський інтерес» або італійська «Північна ліга», сповідували б сепаратизм і вимагали відокремлення, наприклад, Галичини від України. Але свободівці, навпаки, наполегливо наголошують, що керуються принципом об'єднання і збереження України в її нинішніх кордонах, сподіваючись таким чином суттєво розширити своє електоральне поле. Ймовірно, їм справді вдасться створити окремі осередки електоральної підтримки в лівобережній Україні. Однак для більшості російськомовних, та й багатьох україномовних, українців, це скоріше стане фактом їх відчуження від ідеї соборної

---

²⁴ Умланд А. Типичная разновидность европейского правого радикализма? / А. Умланд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitika.lt/print.php?artc=5801>.

²⁵ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 4.

української нації, ніж фактом єднання. Уже сьогодні багато відповідально мислячих й помірковано націоналістично налаштованих українських інтелектуалів і політиків намагаються дистанціюватися від «Свободи». Але при цьому, зважаючи на особливості політичної конфігурації у Верховній Раді України, деякі опозиційні партії ухиляються від політики «санітарного кордону» з радикально-правими, тим більше, уникають дебатів із питань бандерівського минулого. У підсумку проблема наукового «опрацювання минулого» ускладнюється, часто віддається на відкуп дилетантам, які, на жаль, під час різноманітних «ток-шоу» заповнюють телевізійний ефір висловлюваннями низького професійного рівня за відсутності фахових висновків і суджень.

На наш погляд, ця ситуація містить в собі ризик відкладення на невизначене майбутнє переходу України від фази «ідентичності спротиву» до конструктивної фази «ідентичності проекту». А саме останнього й потребує сучасне українське суспільство з огляду на виклики щодалі то більших проблем глобалізації й наростання феномену «глобального політичного пробудження», який ще не раз нагадає про себе в наступних виборчих кампаніях.

Глава 9

ТОЛЕРАНТНІСТЬ: «НАВЧИТИСЯ ЖИТИ РАЗОМ»

Вдивляючись пильніше в процеси, що відбуваються нині в світі, щодалі більше переконаєшся, що характер загроз безпеці людини не просто суттєво змінився – він загрозово наростає. Досить звернути увагу хоча б на порядок денний 48-ї міжнародної конференції в Мюнхені, яка, будучи започаткованою ще в 1962 р., стала нині своєрідним політичним аналогом економічного форуму в Давосі. Так, у лютому 2012 року на ній були присутні близько 350 високоповажних діячів, що представляли 128 країн світу. На цьому представницькому зібранні були порушені проблеми посування до без'ядерного співтовариства безпеки в Євро-Атлантиці, ризики і виклики в кіберпросторі, попередження конфліктів через доступ до енергоресурсів. І що особливо важливо, центровою темою, як і в попередньому році, стала так звана арабська весна, від якої нині все більше віє зимовим холодом людських жертв і невиправданих надій на демократизацію і забезпечення прав людини. Щоправда, проблема забезпечення прав людини і суспільної безпеки стосується й улаштованої Європи – досить згадати хоча б події в Норвегії, де відбулася справжня бійня на ґрунті культурно-етнічних фобій.

Проблема безпеки не лише зростає, вона набирає небачених раніше рис і нових джерел походження. Йдеться про широкий спектр загроз – від воєнного фактора до проблем культури і духовності. Зокрема, в документах ЮНЕСКО наголошується: «По-перше, все частіше конфлікти у світі відбуваються не на міжнародному

рівні, а всередині країн, маючи переважним чином соціально-економічні корені. По-друге, більше не існує чіткої межі між національною і міжнародною безпекою. Безпека держави і міжнародна стабільність взаємозалежні. По-третє, з розвитком глобалізації і розпадом біполярної системи світу, воєнний фактор стає лише одним з багатьох факторів світової стабільності, таких, як: економічний розвиток, захист навколишнього середовища і збереження природних ресурсів, забезпечення дотримання прав людини, – недооцінка значення яких являє собою загрозу безпеці як окремих країн, так і світу в цілому». Зважаючи на ці принципові зміни, «ЮНЕСКО вважає за доцільне опрацювати нову соціологічну концепцію безпеки, що враховувала б її культурні і соціальні аспекти»¹.

Один з провідних пунктів соціологічної концепції безпеки мав би стосуватися ідентичності в контексті культивування терпимості й довіри між людьми або, іншими словами, плекання толерантності міжлюдських відносин. В Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995 р.) це явище визначається як «цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляє себе в праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, в забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманіття різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співробітництва з людьми, що відрізняються зовнішнім виглядом, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями»².

Визначення толерантності в Преамбулі Статуту ООН також тлумачиться в подібний спосіб: «проявляти терпимість і жити разом, в мирі один з одним, як добрі сусіди»³. Толерантність розглядається як умова успішної соціалізації (інтеграції в систему суспільних відносин), що полягає в умінні жити в гармонії як самому з собою, так і зі світом людей – як на мікро-, так і на макрорівні. Ця проблема є особливо актуальною для України. Попри всі суперечності в сучасному українському суспільстві, нині,

---

¹ Приоритетные сферы программы ЮНЕСКО в области прав человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unesco.ru/rus/pages/bythemes/serhio23032005175949.php>.

² Декларация принципів толерантності [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://school-sector.relarn.ru/prava/zakony/tolerance/1.htm>.

³ Преамбула Устава Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/charter/preamble.shtml>.

як на нашу думку, в процесі суспільного дискурсу все ж таки переважає потяг до розуміння того, що Україна – наш спільний дім, тож домінує й бажання не розхитувати ситуацію в країні. Чи не краще, узагальнюючи світовий досвід та переосмислюючи існуючі проблеми, прийти врешті-решт до порозуміння щодо шляхів поліпшення ситуації в країні, поєднуючи реформаторські кроки з дохідливим їх роз'ясненням в інформаційному полі країни? Адже йдеться про завдання надзвичайної ваги – *про гуманітарну складову суспільної безпеки.*

9.1. Виклик нетолерантного світу

Отож, найпильнішої уваги вимагає аналіз та узагальнення процесів у світі, які актуалізують проблему толерантності. Так, доцільно звернутися до матеріалів 47 міжнародної конференції з безпеки в Мюнхені, яка відбулася 4–6 лютого 2011 р. Нагадаємо, що в перші роки існування коло учасників конференції було досить вузьким – практично це було місце, де США узгоджували з європейцями політику в рамках НАТО. З часом до роботи конференції стали залучати країни Центральної і Східної Європи, а згодом – і деякі азійські держави. Показово, що в роботі цього форуму у 2011 р. вже 70 країн світу брали участь, що, на думку деяких оглядачів, дещо понизило значення конференції – не в останню чергу через те, що в Мюнхен стали запрошувати все більше гравців, серед яких далеко не всі *сповідують європейські цінності.*

Хай там як, але більшість оглядачів вважає, що альтернативи Мюнхенській конференції поки що немає – навіть попри розширений склад учасників і деяку втрату однастайності в розумінні ними подій і прийнятті рішень. Участь у цій конференції Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна було яскравим свідченням її високого представництва. Зрозуміло, що в силу глобального політичного пробудження на Близькому Сході в фокусі обговорення на форумі стояли проблеми соціальних потрясінь у Тунісі й Алжирі. Показовим було визнання Пан Гі Муном причин соціально-політичних зрушень в цьому регіоні: «в основі кризи близькосхідних країн лежить незахищеність людини». Та сама незахищеність, що «росте на основі несправедливості там, де не дотримуються прав людини».

Проблема, власне, стосувалася не лише арабських країн. Загальну увагу на зібранні в Мюнхені привернув виступ прем'єр-міністра Великобританії Девіда Кемерона про незахищеність прав людини й у регіоні Європи. Щоправда акценти у його виступі були розставлені на той час дещо незвично. Як ми раніше зазначали, він закликав британців та їх європейських партнерів відмовитися від тієї доктрини мультикультурності, яка «заохочує сегрегацію», тобто життя у відокремлених один від одного етнічних спільнотах. Саме в цих закритих спільнотах, на його думку, ідеологам екстремізму легше пустити корені. За словами Кемерона, «Європі пора прокинутись і побачити, що відбувається у її країнах. Під загрозою не лише наші життя, але й сам життєвий уклад». Таким чином, «слід відкрито заявити про відмову від пасивної толерантності», оскільки «політика мультикультурності нас підвела, настав час лібералізму з м'язами».

Отже, у поняття толерантності було внесено суттєву корективу: вона вже не сприймається як імператив – безумовний принцип поведінки. Пасивна толерантність стала трактуватися як всепрощення, яке неминуче веде до всюдозволеності, а тому основне гасло лібералізму – свобода – повинно чітко фіксувати межу, коли йдеться про свободу інших у відстоюванні своїх прав на усталений спосіб життя. Характер відстоювання своїх прав теж став трактуватися з новими акцентами – як «лібералізм з м'язами». Більше того – застосування насилля в разі недотримання прав людини призвело до появи такого раніше небаченого поняття як «гуманітарна інтервенція», яке стали особливо часто використовувати в контексті воєнного втручання Заходу в лівійські події та, власне, всього близькосхідного регіону.

Першим кроком до введення в міжнародну практику поняття «гуманітарна інтервенція» вважають виступ у квітні 1999 р. британського прем'єр-міністра Тоні Блера в Чиказькому економічному клубі, де він сформулював свої принципи для виправдання воєнного втручання одних держав у внутрішній конфлікт інших. Ситуація в світі була досить напруженою, а громадянські війни в окремих державах супроводжувалися численними жертвами. Саме тому висловлені Блером ідеї знайшли підтримку. Вже у вересні 2001 р. Міжнародна Комісія по інтервенції та державному суверенітету, яка вивчала конфлікти в Руанді й на Балканах, сформулювала доктрину «Відповідальність за захист» (Responsibility to

protect, або R2P), а в 2005 р. Генеральна асамблея ООН одноголосно прийняла доповідь Комісії. Головний принцип доктрини R2P дуже простий і дохідливий: кожна країна несе відповідальність за захист власних громадян від масових вбивств і етнічних чисток, але якщо країна не здатна чи не хоче робити цього, то міжнародне товариство змушене розпочати проти цієї країни воєнну гуманітарну інтервенцію⁴.

В контексті «гуманітарної інтервенції» доповідь Кемерона про «лібералізм з м'язами» викликала неоднозначний резонанс. Уже через кілька годин після його виступу відбулася масова антиісламська демонстрація в Лутоні – місті-супутнику Лондона. За різними оцінками, від півтора до трьох тисяч людей вийшли на вулиці з гаслами «Мусульманські терористи, забирайтеся з наших вулиць» та «Ні – новим мечетям». Відразу ж з боку представників ісламу була організована контрдemonстрація. Владі довелося стягнути в місто понад тисячу поліцейських, включно з кінною поліцією, які намагалися розділити дві конфліктуючі групи маніфестантів. З боку опозиції та представників деяких іммігрантських меншин прозвучало засудження виступу англійських правих. Крім того, лідер антифашистської організації Нік Лоулз, керівник мусульманського фронту «Рамадан» Мохамед Шафік та колишній міністр юстиції Великобританії лейборист Джек Стро заявили, що Кемерон вибрав невдалий час для своєї промови і зіграв тим самим на руку ультраправим. Все це призвело до того, що в суспільстві виникло додаткове джерело напруженості з невизначеною перспективою його швидкого вирішення. Що безсумнівно, то це те, що претензії до урядовців з приводу іммігрантів та етнічних громад стали в наш час непоодинокими у всій Європі, а тому випадок у Великобританії слід розглядати в довгому ряду подібних подій⁵.

Насамперед варто нагадати, що з подібними претензіями щодо міграційної політики європейська ліберальна громадськість постійно апелювала у свій час до президента Франції Ніколя Саркозі. Проти нього була розгорнута справжня інформаційна

---

⁴ Ливийський кризис: Запад возвращается к концепции гуманитарной интервенции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.itartass.ur.ru/analytics/livyskiy_krizis_zapad_vozvrashc...

⁵ См.: Откупится ли Европа от мигрантов? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/600810/cat/94/>.

війна, що врешті-решт коштувало йому президентського крісла. Президенту дорікали, що він надто жорстко примушує мусульман дотримуватися світських законів Франції як європейської країни. У відповідь опонентам глава МВС Бріс Ортефе ще на початку серпня 2009 р. заявляв про те, що буде висилати на історичну батьківщину тих іммігрантів, які допускають і проповідують багатоженство, жіноче обрізання та інші порушення законів Франції. Більше того, цей захід планувалося поширити навіть на тих, хто народився вже у Франції і натуралізувався. І це були не просто заяви. Варто згадати, що ще в 2004 р. було прийнято закон про заборону на носіння хіджабу (закритий жіночий одяг) у вищих Франції, а в липні 2010 р. – закон про заборону ношення цього елемента одягу і в інших громадських місцях. Радикальним кроком з боку Саркозі стала висилка з країни 800 ромських (циганських) нелегалів. В подальшому до подібних кроків вдався й наступний президент Франції – соціаліст Франсуа Олланд.

Показовою стала реакція інших країн на радикальні заходи Франції. Так, міністр внутрішніх справ Італії Роберто Мароні схвалив рішення Саркозі щодо видворення ромів, оскільки, на його думку, вони не виконували вимог, які передбачені Європейським Союзом для перебування громадян одних країн в інших країнах Союзу: наявність гарантованого мінімального доходу, відповідного європейським стандартам житла, дотримання правил соціального страхування. Проблемою видворення за межі країни ромів перейнялася також благополучна та спокійна Фінляндія, оскільки, за словами представника МВС країни Антті Пелтарі, кількість жебракуючих прохачів на вулицях за два останні роки виросла у чотири рази. 28 листопада 2010 р. у тихій Швейцарії було введено закон про заборону на будівництво мінаретів під тим приводом, що вони є чужим елементом для традиційної швейцарської культури і символізують собою «політико-релігійне прагнення до влади». Подібні заходи щодо мусульман були вжиті ще в кінці квітня 2010 р. в Бельгії, де місцеві депутати пояснили, що спонукою до цих кроків стала необхідність утвердження європейських цінностей. Два місяці потому на подібні дії наважилася влада в Іспанії. Боротьба за обмеження мусульманських символів ведеться у Швеції. В Нідерландах, Італії та низці земель Німеччини уже діє заборона на ношення мусульманського одягу в навчальних закладах. Більше

того – у Німеччині ведеться перегляд законодавчих актів. Йдеться про те, що кожен іммігрант має підписати «білль про лояльність», де він братиме на себе зобов'язання вивчити в певні терміни німецьку мову, знати основні віхи історії та дотримуватися європейських цінностей у житті та побуті.

Про те, що такі заходи являють собою тривалу тенденцію, а не якусь данину перехідному моменту, засвідчувала й уже згадувана нами заява канцлера Німеччини Ангели Меркель у жовтні 2010 р.: спроби побудувати мультикультурне суспільство зазнали цілковитої поразки, а концепція мультикультурності, що передбачає мирне співіснування людей, які репрезентують різні культурні традиції, у Німеччині не спрацьовує. Глава уряду поставила до іммігрантів вимогу: «Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою».

Однак, як на нашу думку, було б некоректно зводити суть проблеми лише до сфери міжнаціональних відносин і не бачити, що їх загострення є лише однією із різновидностей вияву загальної системної кризи капіталістичної світ-системи в цілому. Остання виходить далеко за межі економіки та фінансів і, врешті-решт, як прогнозують експерти, тяжіє до того, щоб кардинальним чином змінити світ. І наростання неоконсервативної хвилі в Європі, і тенденція до самоусвідомлення «нового громадянства», і все частіші заклики тих чи інших політичних діячів до все ширшого застосування «гуманітарної інтервенції» в кризових регіонах планети – все це зовнішні прояви тих глибинних соціальних зрушень, коли кризовий стан із фінансово-економічної стадії переростає в соціально-політичну, набуваючи тим самим рис всеохопної і комплексної світової кризи.

Є тут і свій аспект з арсеналу політтехнологій і подвійної моралі, який теж не варто ігнорувати. Досить кинути погляд у недалеку ретроспективу, як відразу проясниться, що досить часто сильні світу сього намагаються спрямувати тренд народного гніву із соціально-економічної сфери у річище національно-расового протистояння ⁶.

---

⁶ Детальніше див.: *Нынешний кризис окажется первым комплексным мировым кризисом со времен Великой депрессии? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ibud.ua/?cat=news&it=11507>.*

Так, перші ознаки комплексності триваючої нині всеосяжної кризи виявили себе ще в березні 2010 року, коли Європейський Союз (насамперед Німеччина) відмовили Греції в широкій фінансовій допомозі. Афіни змушені були вдаватися до жорсткої економії асигнувань на соціальні потреби, що викликало масові протести трудящих, часто-густо забарвлені антиімміграційними настроями. Більше того, греки не приховували свого розчарування й щодо партнерів по Європейському Союзу (насамперед німців), які раптом не виявили бажання фінансувати соціальні програми Греції. Ситуація набула відтінок скандалу, коли у ЗМІ навіть взялися обговорювати химеричну ідею продажу Грецією деяких із належних їй островів Німеччині за борги, які накопичилися в Афін перед Берліном.

Однак німецьким коментаторам довелось недовго іронізувати – в червні 2010 р. масові безпорядки розпочалися уже в Берліні. Німці протестували не так бурхливо як греки, але не менш завзято і послідовно. Саме в цей час виявив себе елемент іноетнічної участі: серед протестуючих було багато вихідців із азійських країн, що надало протестам дещо «ненімецького» колориту. Ось тоді в жовтні 2010 р. канцлер ФРН Ангела Меркель і висловилася проти мультикультурності, натякаючи, що представники некорінних груп населення не сприйняли ані трудову етику німців, ані характерний для них тип економічної й політичної поведінки.

В тому ж таки жовтні хвиля протестів проти пенсійної реформи сколихнула Францію. До французів похилого віку приєдналися студенти, а в цілому колони протестуючих на вулицях мали досить строкатий багатоетнічний склад. Ефект доміно проявив себе під час сплеску обурення в Італії. Цікаво, що першим поштовхом до загострення ситуації у січні 2010 р. стали події в м. Розарно в провінції Калабрія (південь Італії), коли відбулися зіткнення між місцевим населенням та іммігрантами із країн Африки. В основі конфлікту були вкрай тяжкі умови праці африканських робітників на сільськогосподарських роботах у передмістях. Пік протестів прийшовся на листопад 2010 р., коли італійські студенти, протестуючи проти підвищення плати за навчання, захопили Колізей, щоб провести там свої акції. У грудні студентські протести запалахкотіли вже у Великій Британії. Аналітики стали відверто сумніватися в життєздатності моделі «європейської соціальної держави».

Увесь 2010 рік тривав у Сполучених Штатах під знаком протесту, який, на відміну від європейської підкресленої демонстра-

тивності, відзначався буденним і діловим характером, виявивши себе в електоральній формі. Довибори в Конгрес США в листопаді 2010 р. принесли успіх республіканцям. Раптом з'явилось безліч незадоволених президентом Бараком Обамою: великий бізнес претендував на щедрішу антикризову підтримку, а пересічний житель, навпаки, вважав що ця підтримка аж надто велика. Консервативна «біла Америка» глибинних материкових штатів, не намілюючись вийти за рамки політичної коректності і висловити своє невдоволення «надто смуглим» президентом, постаралась спрямувати свої етно-расові фобії у форму «чистої» критики соціально-економічного курсу президента Барака Обама. Засвідчивши свої настрої протесту, громадяни США утрималися на середній лінії і не дозволили політичному суперництву перерости в параліч влади.

І в цьому немає нічого дивного. Як ми вже зазначали при аналізі моделі світ-системного аналізу Еммануїла Валлерстайна, нинішній світ у своїй архітектурі поділяється на «ядро», «напівпериферію» та «периферію». У цьому світі «ядро» в образі США володіє могутньою ресурсною й інфраструктурною силою капіталу. Це зона досить поміркованої і комфортабельної монополізації ринків, де ресурсів, як правило, більш-менш достатньо для всіх помітних учасників ринку. Серед ділових кіл можлива договірна, навіть підкреслено цивілізована поведінка. Принаймні у їх розпорядженні є надзвичайно ефективний апарат координації, що дозволяє уникати соціальної напруженості. Це принципово відрізняє «ядро» від «периферії», де олігархи постійно втягнуті в переділ влади і власності, жорстко інтригують один проти одного, не дозволяючи оформитися сильній владі, щоб не потрапити під її диктат. Периферія ж капіталістичної світ-системи є зоною, звідкіль ресурси утікають, оскільки немає ради, як їх утримати. Від цього ринкова й політична конкуренція на периферії капіталістичної світ-системи набирає жорсткого характеру, аж до взаємного знищення. До того ж державний апарат в зоні «периферії» вкрай слабкий. І не тільки тому, що ефективні соціально відповідальні держави там є непомірно дорогими. Головне в тому, що олігархи підстраховують себе: не допустити у випадку політичної революції експропріації державою місцевих еліт⁷.

---

⁷ См.: Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М. : Территория будущего, 2006.

А що такий сценарій є вповні можливим – показали події на Близькому Сході та в Північній Африці, де відбувся радикальний переділ ресурсів. Тут «мільні бульбашки» фінансової кризи 2008 року стали перетікати такими ж спекулятивними бульбашками на продовольчі ринки. Подальше наростання соціальної напруженості викликало хвилю народних революцій – за словами Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, «за цими подіями лежить бідність, корупція й дефіцит демократії... Слід насамперед поважати волю народу. Репресії і недотримання прав людини ведуть до кризи і нестабільності»⁸.

У цілому «панарабська революція», як її означає відомий український аналітик А. Гальчинський, стала ще одним фрагментом комплексної світової кризи. На його думку, ця «революція має незаперечний зв'язок із подіями всесвітньої революції 1968 р., що охопила тоді США і Францію, Німеччину і Японію, Мексику і Туніс, десятки інших країн світу і була оцінена науковою аналітикою як вияв кризи світоглядних цінностей євроцентризму, кінець епохи модернізму, як "час розриву", "усвідомлення меж" між суспільством, що вже використало свій конструктивний потенціал і відходить у минуле, і суспільством, що пробуджується, що має повернути людині найголовніше – її достоїнство, власне "Я", її індивідуальність... Відповідно до цього виокремлюється, по суті, єдиний за своїм суспільно-історичним навантаженням ланцюг взаємозалежних подій становлення "постновітнього світу": всесвітня революція 1968 року як "початок розриву" із старою епохою – Велика антикомуністична революція 1989–1991 рр. – час поглиблення відповідного розриву і нинішня арабська революція – новий цикл цього поглиблення. Все це суттєвим чином уточнює наше розуміння суті останніх подій на Півночі Африки та Близькому Сході, дозволяє оцінити їх у більш широкому – глобально-історичному контексті»⁹.

Зазначені події визначають головний тренд системної кризи всієї світової капіталістичної системи. У контексті України може статися так, що сучасні популістські політичні пристрасті дехто

---

⁸ Пан Ги Мун: ООН предупредила о кризисе в арабских странах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.obozrevatel.com/abioad/pan-gi-mun>.

⁹ Гальчинський А. «Реальна революція нового покоління» в глобально-історичному контексті / А. Гальчинський // День. – 2011. – № 31. – 22 лют.

намагатиметься розігріти і спрямувати на дещо віддалені цілі. А такою метою, для певних кіл, на наше глибоке переконання, є саме існування української державності. Отже, маємо неухильно дотримуватися статті 17 Конституції України: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу».

Разом з тим, діючи локально, маємо мислити глобально. Набутий нами досвід засвідчує, що нав'язувані зовні принципи фундаменталістського ринку та поспішної демократизації (в тому числі й збанкрутілого мультикультуралізму) є приреченими на провал. Отже, стійка ліберальна демократія має вирощуватися поступово і зміцнювати себе зсередини, ідентифікуючи себе з ідеєю всезагального почуття людської гідності та соціальної справедливості. Одночасно, вирішуючи короткотермінові завдання, маємо бачити перед собою й довготермінову ціль: досягнення всезагального і тривалого соціального прогресу на шляхах демократії. Лише це й стане надійною гарантією соціальної безпеки, толерантності та подолання різноманітних фобій.

9.2. Ксенофобія: «зміщена агресія» кризового суспільства

Соціологічні дослідження в Україні, фіксуючи час від часу факт посилення в суспільстві ксенофобії та прагнення до встановлення міжетнічних бар'єрів, не завжди супроводжують подібний аналіз викриттям глибинних коренів повернення масової свідомості до традиціоналістської ціннісної бази регулювання соціальних відносин та до національного ізоляціонізму. Так, провідні соціологи України, фіксуючи факт незначного наростання ксенофобії, вказують, що «своїми» в нашому суспільстві вважають переважно українців, росіян і білорусів, тоді як «інших» масова свідомість відкидає за межі України, за винятком хіба що євреїв, поляків, молдован і кримських татар, з якими українці мають історичний досвід спільного проживання. Такий стан дослідники пояснювали тим, що в основі панівного національного ізоляціонізму населення

України «закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації», породжені вираженою домінантою привнесеної в місто сільської культури¹⁰.

Звичайно, нас може тішити той факт, що попри певний сплеск регіоналізму, загалом у Західному, Східному і Центральному регіонах (за винятком Півдня) за показником української ідентичності населення майже не розрізняється. Щоправда, «в етнічних українців вищий рівень національної ідентичності порівняно з росіянами та іншими національностями... Це засвідчує досить високий рівень асиміляції й консолідації на основі української ідентичності як передумови формування громадянської нації, коли під нацією розуміється не стільки етнічна спільнота, скільки громадянська належність»¹¹. З цим не можна не погодитись. Однак зведення джерел ксенофобії переважно до «архаїчно-традиціоналістських ціннісних орієнтацій» привнесеної у місто сільської культури викликає певний сумнів. Більше того, такий підхід зводить джерела ксенофобії до «пережитків минулого», до «архаїчно-традиціоналістських ціннісних орієнтацій» українців, що само по собі вже викликає упередженість до цієї національності і стає, тим самим, фактором етнофобії.

Для адекватного висвітлення ситуації, як нам здається, тут варто було б запозичити підходи деяких російських дослідників до вивчення феномену ксенофобії. Як на нашу думку, в Росії фактору етнофобії приділено більше уваги не лише в силу глибшої напруженості у сфері етнонаціональних відносин, але й в силу належної ґрунтовної професійної підготовки російських дослідників в цілому. Не останню роль відіграє й громадянська позиція. Наприклад, в останній монументальній монографії керівника «Левада-Центру» Льва Гудкова «Абортивная модернизация» (2011 р.) фактор ксенофобії представлений настільки глибоко аргументованим, що його методологія дослідження заслуговує більш широкої популяризації й

---

¹⁰ Головаха Е. И., Панина Н. В. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы соц. дистанции в мониторинговом социологическом исследовании [Электронный ресурс] / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/article/648&print=yes>; Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине [Электронный ресурс] / Н. Панина. – Режим доступа: http://www.polit.ru/research/2006/03/29/panina_print.html.

¹¹ Там же.

серед української аудиторії¹². Отже, постараємось в коротких тезах викласти основні положення щодо феномену ксенофобії та з'ясувати тим самим, в якій мірі він є пережитком «архаїчно-традиціоналістських цінностей», а в якій – набутком новітніх часів.

Дотримуючись принципу політкоректності, не будемо акцентувати увагу на ті специфічні для Російської Федерації моменти політичного становлення в якості нової пострадянської держави, що проголосила себе спадкоємцем СРСР. Хоча в даному аналізі було б неправильно зовсім ігнорувати їх – без цього фактору описання ситуації було б неповним. Отже, Лев Гудков у якості каталізаторів наростання ксенофобії в Росії, яка поволі набирала силу впродовж всього пострадянського часу, називає не лише чеченські війни, а й усю атмосферу чиновницького режиму з його «зміцненням державної вертикалі», боротьбою з «міжнародним тероризмом», контрольованими ЗМІ, адміністративним свавіллям, напливом в управлінські інституції представників силових структур з їх вкрай обмеженим світоглядом і рефлексами заборонної політики. Але, наголошуємо, ці обставини поведінки владних структур хоч і слід враховувати в процесі аналізу динаміки масової ксенофобії, але лише в ролі каталізаторів, бо самі по собі подібні дії влади не являються причинами їх розгортання й значущості. Зазначені вище фактори специфічні, часто суб'єктивні і в цілому перехідні.

Вкрай важливими для українських дослідників, як на нашу думку, є положення Гудкова про об'єктивні фактори наростання ксенофобії. Саме вони й заслуговують за широке цитування: «Ксенофобія є "нормальною" реакцією суспільств, що модернізується, на ослаблення колишніх територіально-етнічних, соціальних і конфесійних бар'єрів, приписуваних меж і соціальних дистанцій, а також на інтенсивні процеси соціальної мобільності та соціальної й культурної диференціації суспільства. Природа етнічних фобій, чи неприязні до мігрантів, являє собою архаїчний захист на реальні чи уявні загрози в ситуаціях, коли в населення, на його думку, є обмеженими ресурси виживання і можливості захисту своїх позицій чи інтересів. Почуття небезпеки і тривожності посилюється не лише через власне мігрантів, але й недостатність (на думку насе-

---

¹² См.: Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклоп., 2011. – 630 с.

лення) дій влади, невпевненість у тому, що влада захистить, загальному недовіру населення до влади і основних соціальних інститутів»¹³.

При наявності цих об'єктивних факторів відбувається психологічна «раціоналізація» цієї невпевненості чи тривожності, що врешті-решт приводить до двох наслідків. По-перше, відбувається дифузна агресія стосовно приїжджих, «інородців» та «іновірців» як перенесення чи зміщення проекції власної невпевненості й неповноцінності на чужих. По-друге, набирає сили акцентування власної значущості, що знаходить своє оформлення саме у цих фобіях, у наростанні колективної згуртованості «своїх» проти «чужих», у підкресленні необхідності захисту власних позицій і цінностей, а це знаходить свій вираз у вимогах надання певному сегменту населення не лише відповідних прав, але й переваг перед «чужими» в силу лиш одного їхнього національного чи соціального статусу. Хоча зміщення на «чужих» проекції власної неповноцінності (приписування їм своїх мотивів поведінки і бажань) й відбувається на підсвідомому рівні, але сама неосмисленість цих мотивів, їх латентність не понижує тим самим їх значущості: саме вони виявляються завжди «під рукою», коли виникає потреба конкретизувати й обґрунтувати масові страхи.

Отже, сама форма самовияву цих фобій передбачає акцентування значень і цінностей «МИ». Саме завдяки цьому фобії й відіграють надзвичайно важливу роль у системі механізмів колективної інтеграції. У підсумку, робить узагальнення Лев Гудков, «ксенофобія викликана дефіцитом соціальних гратифікацій і являє собою набір реакцій закритого і невпевненого в собі суспільства чи його окремих груп і верств, що не мають надій чи сприятливих перспектив на поліпшення свого становища, на процеси ускладнення суспільної системи, вплив зовнішнього світу, вторгнення в консервативне середовище ієрархічного соціуму ідей, інституційних, споживчих, культурних, інформаційних і поведінкових взірців, характерних для власної периферії чи сучасного західного світу»¹⁴. Прикладом цьому в Україні може бути так звана совкова реакція як на перспективу європейської інтеграції, з одного боку, так і на самобутність Галичини – з іншого.

---

¹³ См.: Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклоп., 2011. – С. 213.

¹⁴ Там же.

Як так могло статись через два десятиліття незалежності України? Біда в тім, як показує практика, що розпад тоталітарного суспільства не веде ні до появи нових ідеологій, ні нових «демократій», ані ліберальних політичних і правових систем. Навіть будучи проголошеними, вони виявляються нежиттєздатними, оскільки не виростають із структури групових і масових інтересів та рухів. Інерція минулих репресивних інституціональних структур нейтралізує і стерилізує ранні й зародкові форми політичної демократії, робить неспроможною всю пишну, так декларовану партійно-парламентську систему. У цій ситуації знову застигаючого в стагнації соціуму стають дедалі важливішими і дійовими механізми негативної солідарності й інтеграції. Яскравим прикладом можуть бути останні баталії навколо мовного питання, що вносять розкол в суспільство. На хвилі соціальних фрустрацій, психологічних переживань невдач при наявності як реальних, так і уявних перепон на шляху до досягнення мети, неминучою стає наростання ксенофобії – цього синдрому стагнуючого суспільства з очевидним дефіцитом тих моральних і політичних авторитетів, які б зримо представили надії на майбутнє, відкрили зриму перспективу. Ось за цих умов ксенофобія і стає тією своєрідною формою консервативного захисту, спротиву будь-яким модернізаційним змінам, спробою зберегти принципи номенклатурної конституції соціуму за нерівноправного й ієрархічного устрою: поділу на етноси, регіональні чи конфесійні групи з нерівними соціальними й політичними правами.

За цих умов перед науковцями постає завдання переосмислення самої сутності ксенофобії, яку, вочевидь, було б некоректно зводити до «пережитків минулого», а розглядати як модель об'єктивного механізму самозахисту й самоорганізації суспільства в кризовій ситуації виживання. На думку Л. Гудкова, «немає жодного сучасного суспільства, яке б не знало ксенофобії і не переживало б час від часу гострих сплесків агресії стосовно своїх "чужих". Відсутність бар'єрів між тими, хто вважається більшістю населення "нашими", і "не-нашими", байдужість, апатія і слабкість відштовхування від чужого (або, навпроти, привабливість чужого) означало б граничну атрофію соціальних зв'язків, аморфність відносин соціальної й етнічної солідарності, нерозрізненість близького й віддаленого, важливого й неважливого. Уявити собі таку анемічну ситуацію вкрай складно, якщо взагалі можливо. Суспільство без

ксенофобії – це утопія абсолютно закритої й ізольованої острівної спільноти, щось на зразок племені, витісненого в глухі ліси чи закинутого на віддалене гірське плато, такого, що не знає дороги до своїх сусідів»¹⁵.

У розв'язанні етнонаціональних проблем, зокрема утвердження толерантності як протиположності розповсюдженню ксенофобії, ми часто любимо посилатися на досвід європейських країн, відшукуємо готову модель для наслідування. Тим часом при цьому ми не враховуємо національну самобутність й неповторність формування націй в тому чи іншому регіоні світу, нехтуємо історичними особливостями тієї чи іншої країни. На жаль, в середовищі політологів часто-густо дотримуються парадигм, що більше скидається на імітацію західних моделей, ніж на всебічний аналіз власного історичного досвіду. Дійсно, нікуди не дітися від того факту, що при формуванні національних спільнот в процесі розкладу традиційних імперій в Європі цей процес супроводжувався посиленою міграцією населення в регіони потужного промислового розвитку. До того ж масові переселення були викликані чисельними війнами і колоніальними переміщеннями.

У цьому новітньому масовому переселенні народів представники одних етносів швидко адаптувалися до процесів промислової революції і, як правило, здебільшого асимілювалися. Інші з тих чи інших причин намагалися дотримуватися традиційного способу життя й формували етнічно-конфесійні анклавні спільноти. Втім, ці процеси часто доповнювали один одного, а тому парадигма соціалізації в новому середовищі відбувалася за моделлю «через анклавні спільноти до асиміляції», принаймні – до інтеграції. Однак при цьому слід зважати на одну суттєву особливість: в подальшому існування стійких етноконфесійних громад або й цілих анклавів виявлялося можливим лише за умов порівняно ліберального і терпимого ставлення до мультикультурності, що допускало наявність різних субкультур, у тому числі й груп з яскраво вираженою прихильністю до збереження устоїв традиційного суспільства, що протистоїть модернізації.

Але й тут суть справи не лише в факті наявності толерантного ставлення. Саме становлення принципу толерантності, утвердження

---

¹⁵ См.: Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклоп., 2011. – С. 214.

його до належного рівня поведінки теж залежить від історичних обставин, і це положення є вкрай важливим для нинішньої України, якій за взірць часто-густо ставлять Швейцарію з її кантонами – франкомовними чи німецькомовними. Лев Гудков формулює це положення таким чином: «Можна сказати, що саме по собі існування різнокультурних укладів і способів життя виявлялося можливим або в традиційних етностанових спільнотах, де кожній етнічній спільноті відводиться своє віками закріплене місце, або ж лише при умові завершення фази національної консолідації етнічної більшості, виникненні розвинутої сучасної національної держави, з якою ідентифікує себе більшість, тобто після переходу даної країни до постіндустріального чи постмодерного суспільства, достатньо сильного і гнучкого, щоб цінувати і користуватися благами культурної гетерогенності» (курсив наш. – Авт.)¹⁶.

Звинувачення сучасної України в тому, що вона нібито проводить політику насильної українізації російськомовного населення (переважно українського за походженням, але русифікованого за часів Російської та Радянської імперій) несуть на собі відбиток політтехнологій, які прямо ігнорують наявність закономірних об'єктивних фаз суспільного розвитку. Застосування таких політтехнологій свідомо провокує етнічне протистояння україномовного та російськомовного населення України, підштовхуючи його до конфлікту, бо, як засвідчують наукові дослідження, «найбільш важкими і небезпечними своїми конфліктами, загрозами масових зіткнень, кровопролиттям виявляються не ранні, а середні періоди процесів модернізації – фази завершення інституціалізації національної культури»¹⁷.

Немає нічого дивного в тому, що в процесі інституціалізації національно свідома державна бюрократія розвинутих країн Заходу, прагнучи до посилення своєї влади і поширення сфери централізованого управління, активно використовувала у свій час нові масові націоналістичні ідеології. Саме тоді в суспільстві поширювалися загальні уявлення про органічну «масу народу», якого об'єднує спільність походження і «спільність долі», спільні інтереси і цінності, нібито притаманні усім жителям цієї країни, її громадянам і

---

¹⁶ См.: Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклоп., 2011. – С. 214.

¹⁷ Там же. – С. 214–215.

підданам, незалежно від місця народження, віросповідання, становища в соціальній ієрархії, рівня освіти тощо. Завдяки цьому соціальні групи, до того розділені стратами, територіальними межами чи етнокультурними особливостями, поступово інтегрувалися в більш чи менш єдине ціле. Такою є суспільна закономірність, що простежується на усіх континентах світу. Але в Україні, на превеликий жаль, вона стала трактуватися певними політичними силами, що так і не доросли до рівня національної еліти, як якийсь «розгул націоналізму».

В оцінці націоналізму, звісна річ, слід враховувати той факт, що є один націоналізм, але є й інший. Вірніше, є різне смислове наповнення націоналізму. Одна річ – емансипаційний потенціал націоналізму, спрямований проти домінування імперських або ж традиційно абсолютистських владних інститутів, коли національні ідеології включають у себе низку модернізаційних ідеологем та принципів правової держави, прав людини тощо. Тоді в разі неможливості втілити ці ідеологеми в життя за існуючого режиму ставиться питання про відокремлення і утворення самостійної держави. Найбільш успішним прикладом такого розвитку стала практика Прибалтійських країн, які в здійсненні своєї стратегії пройшли шлях від республіканського чи регіонального госпрозрахунку в рамках СРСР аж до повної національної незалежності.

І вже зовсім інша річ – націоналізм імперський як реакція однієї із фракцій правлячої бюрократії, що намагаються законсервувати існуючий стан справ і, відповідно, нейтралізувати або ж принаймні блокувати неминучі модернізаційні зміни, що можуть підірвати її позиції. Відтак їх консервативний націоналізм намагається зіграти на утвердженні «прав» і привілеїв основної маси «корінного населення» (такими зазвичай трактувалися росіяни). «Ідеологічна гра тут вибудовується, – зазначає Лев Гудков, – на експлуатації правлячою бюрократією популістських ілюзій темної маси основного населення, їх очікуваннях піклувально-опікунської політики з боку влади чи використанні їх страхів і комплексів ущемленості задля досягнення апаратом управління власного інтересу і збереження власних соціальних позицій, прихованих однак за "необхідністю" забезпечення прав і переваг "корінних жителів". Важливо підкреслити, що самі по собі вимоги такого роду, якими б "справедливими" вони не видавалися з історичної чи

з соціально-політичної точки зору, в реальності означають консервування ієрархічної структури соціуму, що забезпечує особливі привілеї лише номенклатурі різного рівня»¹⁸.

Впродовж усіх двох десятиріч після розпаду СРСР і проголошення своєї незалежності, Україна раз по раз стикалася з різноманітними пропагандистськими кампаніями імперських сил, покликаними поставити під сумнів якщо вже не право на незалежність, то здатність українцями цю незалежність реалізувати. Ситуація погіршувалася тим, що за ці роки Україні так і не вдалося вийти на ВВП 1990 року, власне, передостаннього року існування СРСР. Звісна річ, неспроможність вийти на новий рівень модернізації не могла не викликати захисну реакцію у формі пошуків «ворогів України» – як внутрішніх, так і зовнішніх. Стали наростати почуття ксенофобії, хоча й досить кволі порівняно з Росією, де гасло «Росія для росіян» поділяє в тій чи іншій мірі більше ніж половина населення. Для України гасло «Україна для українців» проглядається хіба що на маргінесі політичної палітри. Але тим не менше це не значить, що проблемою ксенофобії слід нехтувати. Щоправда, як зазначає Лев Гудков, маємо зауважувати, що «якщо розглядати цю тему у більш загальному плані, то проблема ксенофобії має формулюватися не як завдання ліквідації ксенофобських настроїв, а їх контролю і редукції до якихсь суспільно допустимих і адміністративно регульованих форм. Зведення ксенофобії до "нецивілізованості" чи дикунства є крайнім спрощенням і вульгаризацією проблеми, таким же, як і "раціональне" пояснення неприязні до чужих аргументами про конкуренцію за ресурси, роботу, соціальне забезпечення, "безкоштовне житло", страхами перед зростанням злочинності чи розповсюдженням наркотиків, що нібито супроводжують процеси міграції»¹⁹.

Чи не найкращий приклад подолання ксенофобії продемонстрували країни Балтії, утверджуючи в повсякденному житті відчуття благополуччя, розвиненості, європейської окультуреності повсякденного побуту. Такий впевнений поступ соціально сильних і цивілізованих спільнот над фрустраціями «совка» нейтралізує і пригнічує будь-які можливі спалахи агресії стосовно національних

---

¹⁸ См.: Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклоп., 2011. – С. 216.

¹⁹ Там же. – С. 217.

меншин у цих країнах. Так, наприклад, як показують соціологічні дослідження, становище росіян у країнах Балтії, всупереч тому, що часто пише російська преса, зовсім не є драматичним, а міграція росіян з цих республік на історичну батьківщину є практично нульовою. Тому російське населення в країнах Балтії без особливих конфліктів сприйняло свою нову роль і засвідчило спокійне ставлення до корінного населення. І навпаки, стан неблагополуччя в країнах, які до того в межах СРСР асоціювалися з досить відносною «зоною благополуччя», якоюсь мірою «стимулює» й «полегшує» можливість нав'язати російському населенню цієї країни уявлення про неприязне ставлення до них. Саме на цьому полі й намагаються спекулювати деякі політичні сили в Україні. А для того, щоб правильно зрозуміти механізми наростання ксенофобії й адекватно оцінити її динаміку та упередити негативні наслідки, необхідно розглядати цю проблему в більш широкому інституціональному контексті, ніж це зазвичай робиться в традиційних етносоціологічних роботах.

9.3. Толерантність: історична ретроспектива

Ці обставини спонукають нас до переосмислення в Україні як самого поняття «толерантності», так і гуманітарної політики в цілому, її реального наповнення змістом поваги як до себе, так і до іншого, до визнання своєрідності духовних принципів і способу життя. Однак, судячи з усього, до усвідомлення цього факту поки що дистанція великого розміру – як з огляду на брак належних теоретичних напрацювань, так і з огляду на існуючу в Україні практику політичної боротьби. Щоденний перебіг політичних подій в Україні, а надто «рукопашні» баталії, які десятиліттями тривали в сесійному залі Верховної Ради України, а також часті громадянські протистояння навколо самої споруди українського парламенту засвідчували, на превеликий жаль, очевидний дефіцит вираженого і поважного ставлення один до одного – як в середовищі представників влади, так і в стосунках між громадянами. Де вже тут говорити про толерантність?

До того ж, як виявляється, попри всю гостроту проблеми, «єдиного визначення поняття політичної толерантності поки що не існує». Про це можна довідатись із найновішої «Політичної енциклопедії», яка вийшла у парламентському видавництві в 2012 р. У цьому виданні зазначається, що найчастіше це поняття «передбачає терпимість, шанобливе ставлення до політичних опонентів, їх поглядів, політичної діяльності – участі в політичних перегонах, формуванні органів влади. Наскільки будуть чесними способи ведення політичної боротьби, залежить від низки факторів, до яких належить режим (демократичний, тоталітарний), ступінь відкритості суспільства, рівень сформованості політичної культури в ньому, моральних якостей політичних діячів тощо. Формування цього різновиду толерантності – складний і тривалий процес, тому що боротьба за владу завжди відбувається запекло і непримиренно, найчастіше використовуються недозволені методи дискредитації політичних конкурентів». Щоправда, толерантність, як на цьому наголошує енциклопедія, справа наживна, бо порушення її принципів «є більш характерним для молодих демократій з ненапрацьованими політичними традиціями та правовою базою. Як свідчить світова практика, у розвинутих державах політичне протистояння відбувається в набагато цивілізованіших формах»²⁰.

Хай там як, але потреба нарощування потенціалу толерантності в гуманітарній сфері наростає. Орієнтуючись на євроінтеграцію, ми мали б усвідомити, що оминати проблему толерантності нам не вдасться, оскільки вона є «ядром історичної еволюції лібералізму». Як інші суспільні явища, толерантність дуалістична за своєю природою. Історично вона формувалась як протистояння релігійної (моральної) і секулярної (прагматичної) тенденцій, а центром розв'язання конфліктів між ними в Європі був і залишається лібералізм у його прикладному, а не ідейному смислі. У підсумку толерантність виявилася представленою «у двох основних смислах – як байдужість індивідів один до одного і в той же час як зацікавлене взаєморозуміння».

Макіавеллі у свій час поєднав ці обидва смисли толерантності в рамках лояльності до державної політичної структури, а Гоббс, що, з нашої точки зору, має особливе значення, витлумачив «при-

---

²⁰ Толерантність політична // Політична енциклопедія. – К. : Парламент. вид-во, 2012. – С. 715.

родне право» як право людини на самозбереження. Подальше впровадження ідеї толерантності в систему владних відносин привело до опрацювання класичної ліберальної концепції «держави добробуту» як запоруки громадянського суспільства, де спосіб розв'язання економічних і політичних конфліктів мав тісно поєднуватися з етичними аспектами політики. У такий спосіб сама можливість існування суспільного життя, включаючи й існування держави, була поставлена в залежність від уміння притлумлювати відмінності людей і розбіжність їхніх інтересів на шляхах забезпечення високого рівня життя в соціально справедливій державі. Дана модифікація привела до такого розуміння політичного суб'єкта, який може входити чи не входити в ту чи іншу моральну спільноту людей, але при тому залишатися лояльним до держави, що забезпечує рівне право на доступ до матеріальних ресурсів і політичних прав: *«Це розуміння байдуже до суджень і діянь людей до тих пір, доки вони не становлять небезпеки для держави... Оскільки політика осмислювалась як технічний процес, вона містила в собі можливість репресивності (курсив наш. – Авт.)»*²¹.

Ось таке поєднання байдужості до суджень і діянь інших людей, якщо вони дотримуються усталених норм суспільного життя, з одного боку, і можливість репресивності щодо них в разі загрози суспільній безпеці – з іншого, спонукає нас до аналізу еволюції теорії і практики толерантності в історичному контексті становлення лібералізму в Європі. Мова не йде про якусь абсолютизацію західного досвіду – ми вже не раз мали можливість переконатися, що будь-яка імітація західних моделей не приводить у нашій країні до позитивних результатів, хіба що до чергових розчарувань у нашій здатності сприйняти культивовану Європою ідеологію лібералізму. Разом з тим ми не можемо обійти увагою принципово нову постановку питання російським дослідником Віктором Макаренком: «чому концепція толерантності в нашій країні стала пропагуватися тоді, коли в країнах Європи відбувається її перегляд?»²². Йдеться, зокрема, про капітальні дослідження щодо

²¹ Макаренко В. П. Русская власть (теоретико-социологические проблемы) / В. П. Макаренко. – Ростов-н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 1998. – С. 47–48.

²² Макаренко В. П. Толерантність в контексте фундаменталізму: аналітичний підхід / В. П. Макаренко // Ліберальний консерватизм: історія і сучасність : матер. Всерос. научн.-практ. конф., Ростов-на-Дону, 25–26 мая 2000 г. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 121–136.

еволуції теорії й практики толерантності у роботах Д. Герцога, С. Мачедо, С. Мендус та Ж. Мінюа²³.

У пошуках відповіді на поставлене запитання ми маємо насамперед враховувати конкретний суспільно-політичний досвід щодо утвердження принципу толерантності в його історичному розвитку. Як впливає із зазначених досліджень, після винайдення друку (1520 р.) в Європі з'явилося безліч текстів, що пророкували кінець світу. Підставою катастрофічних уявлень став Апокаліпсис і астрологія (чи не нагадує це нещодавню ситуацію нагнітання пристрастей навколо кінця другого тисячоліття або нинішніх віщувань календаря майя щодо 21 грудня 2012 року?). Головним аргументом наступаючого кінця світу автори цих текстів вважали наростання числа еретиків. Це послужило важливим аргументом наростання агресії в християнському концепті духовної боротьби – своєрідній ідейній передумові перетворення релігійних війн Реформації та Контрреформації в дійсно священні війни католиків з протестантами. Як це не суперечить нашим традиційним уявленням, але соціально-економічні й політичні аспекти цих війн в дійсності відігравали друкорядну роль.

Воюючі сторони впали тоді у воістину сумісне безумство. Сам факт участі людини в масових вбивствах, катуваннях і страхах на релігійному ґрунті створював відчуття того, що людина подібна Богу... Відтак обряди масової релігійної різанини сприймалися як сакральні акти. Діти й божевільні спонукалися до глуму над трупами. Перемога іконофілів призвела до масового продукування картин із зображеннями пекельних мук. Варфоломіївська ніч та аналогічні акти стали апофеозом війни з іновірцями, заклавши тим самим передумови громадянських війн сучасності. Ситуація ускладнювалася тим, що внутрішні священні війни, як правило, підпорядковуються зовсім іншим правилам, ніж зовнішньополітичні. Тут полонення сприймалося як недоцільне, оскільки саме існування еретиків розглядалося як головна причина війни. Відповідно, шляхи

---

²³ Див.: Herzog L. *Happy Slaves: A Critique of Consent Theoru* / L. Herzog. – Chicago?, 1989; Macedo S. *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism* / S. Macedo. – Oxford, 1990; Mendus S. *Toleration and the Limits of Liberalism* / S. Mendus. – New York?, 1989; Жорж Мінюа. Священное писание, война и сакральное / Жорж Мінюа // *Философия права*. – 2001. – № 1, 2.

досягнення миру розглядалися не в інакший спосіб, як повним винищенням противників.

Будь-які компроміси виключалися, оскільки у боротьбі Бога проти Диявола ніякого порозуміння бути не могло в принципі. Релігійні реформатори – Лютер і Кальвін – схвалювали насилля на підставі таких аргументів: війни неминучі, оскільки число грішників завжди перевищує число праведників; за допомогою християнських принципів неможливо управляти країною чи навіть малою спільнотою людей, оскільки грішники в ній завжди візьмуть верх; з цих міркувань війна є справою богоугодною, корисною і необхідною. Згідно з Кальвіном, толерантність сприймалася диявольським догматом, протилежним любові до ближнього.

Однак згодом таке ставлення до толерантності ставало все менш популярним – давалася взнаки втома від війни. Ослаблення міжнародних позицій Ватикану привело до того, що він уже не міг виступати ініціатором і керівником релігійних війн. Серед протестантів теж поступово стала набирати силу миролюбна позиція. Відтак деякі європейські держави змогли піднятися над конфліктами й зосередитися на спільних інтересах та цілях. З'явилася можливість ліквідації різниці між католиками й протестантами і навіть появи «протиприродних», з минулої точки зору, альянсів католицьких і протестантських королів. Мир, свобода і добробут стали претендувати на ранг головних принципів політичного буття. Оскільки релігійні війни стали загрожувати самому існуванню держав, то під впливом Лютера, який осудив будь-який бунт проти світської влади, більшість синодів висловилися проти насилля й за утвердження принципу толерантності. Досягнення миру стало справою світської влади. Раніше віра домінувала над політикою, але тепер становище змінилося: *Вестфальські й Піренейські трактати 1648–1659 рр. заклали основу сучасної ліберальної толерантності, яка, за «іронією історії», стала між тим потворною демонстрацією політичного реалізму, що отримав ім'я макіавеллізму.*

Загальний мотив релігійних текстів цього нового періоду зводився до необхідності припинення релігійних війн всередині Європи але разом з тим проповідувався початок тривалої війни із зовнішніми противниками, насамперед мусульманами. Домініканці та інші релігійні ордени висунули навіть ідею конфедерації 15 християнських націй Європи – свого роду політичного союзу і

релігійного братства по зброї і спільних інтересах. Цей союз допускав три віри – католицьку, протестантську й православну. Всі спірні питання між ними мали вирішуватися арбітражною комісією. Відповідно була піддана переоцінці роль єретиків: їх наявність стала віднині трактуватися як благо, оскільки вони, мовляв, сприяють суперництву в християнській любові до ближнього. В той же час постійна війна з ісламом мала стати своєрідною гарантією миру між християнами, що забезпечувала б стабільність суспільно-економічного розвитку та внутрішній мир. Покірність першій особі держави стала ототожнюватися з послухом Богу, що дає можливість кожному віруючому індивіду взяти участь у божественному розумі й світовій гармонії. Монарх як втілення божественного порядку і розуму успадковував від церкви право на насилля – священну і справедливу війну, а національне духовенство покликане було одногосно вихвалити її користь. Таким чином, церква неминуче ставала все «толерантнішою» до війни, а проголошення толерантності всередині держави аж ніяк не стримало появи низки безкінечних міждержавних війн Нового часу, а ті, в свою чергу, прокладали дорогу світовим війнам ХХ ст.

Досить складно уявити собі утвердження принципу толерантності в часи перетворення війни в особливий клапан внутрішньої безпеки держави та появи такого нового соціального явища, як регулярна армія. Як зазначає французький дослідник Ж. Мінуа, раніше армія складалася з особливої соціальної верстви – рицарів, які мали певний кодекс честі. З появою регулярних армій її ряди стали поповнюватися соціальними покидьками – бродягами, злочинцями, збоченцями, садистами, нікчемними й бездарними людьми тощо. У підсумку за часів абсолютної монархії армія стала гібридним різновидом пересувної тюрми й жебрацького притулку, розрахованого на все зростаюче число постояльців, яких постійно слід утримувати. Їх небезпечно було розпустити, бо це загрожувало соціальному порядку. Натомість доводилося платити їм жалування – настільки регулярно, щоб упередити бунти, але настільки нерегулярно, щоб посилювати солдатську жадоху наживи: «В будь-якому випадку армія – це паразит на тілі країни, який грабує, убиває, насилує, мучить і розоряє населення. Регулярна армія як соціальний інститут першою відкрила двері для покидьків суспільства, яке ще не практикувало масових форм ув'язнення людей, каторжних робіт, галер, тюрем і притулків. Такою стала ціна, яку абсолютна влада

змушена була платити за підтримку хиткої суспільної рівноваги. Ще жодна європейська країна не звільнилася від інституту повного державного забезпечення армії, що транслює і збільшує соціальний паразитизм»²⁴.

Створення корпусу армійських священників мало чому могло зарадити, коли головним принципом проголошувався «*raison d'état*» – державний розум, втілений у волі монарха, який ставав єдиним критерієм справедливої війни: «У першій половині XVII ст. завершився процес секуляризації усіх аспектів війни: теологи закрили рот при оцінці міждержавних відносин, оскільки тепер ця сфера належала виключно монархам і дипломатам; папа відмовився від усіх прав арбітражу і регулювання воєнних конфліктів; національне духовенство постійно підтримувало рішення абсолютної влади у сфері зовнішньої політики; релігія втратила роль головного мотиву війни, поступившись місцем династичним, територіальним і колоніальним спорам і міркуванням, пов'язаним із збереженням рівноваги сил у Європі. Концепт "*raison d'état*" став магічним гаслом, що дозволяв найбільш кричущу несправедливість прикрити ширмою, котру нікому не дозволялося підняти»²⁵.

Отже, Вестфальський трактат 1648 р. підвів проміжні підсумки семивікової еволюції відносин між церквою і війною на користь досягнення внутрішнього миру в державі й утвердження в ній принципу толерантності. Поняття справедливої війни, яке раніше було прерогативою церкви, було передано у відання абсолютної влади. Підпорядкований монархам національний клір став славити своїх суверенів аж до періоду Французької революції й наполеонівських війн. У той же час релігійне насилля було спрямовано у сферу духу, що врешті-решт знайшло свій відголосок в сучасній ідеологічній боротьбі.

Втім, у подальшому періоді становлення сучасних націй всі ці процеси набули своєї подальшої еволюції. При всьому своєму різноманітті визначення цього феномену нація зазвичай трактується як етносоціальна чи насамперед політична (громадянська) спільнота. Провідною ідеологією в процесі формування нації стає

---

²⁴ Minua G. Kosciol I wojna: od czasow Biblii do ery atomowej / G. Minua. Paris ; Warszawa, 1998. – S. 248.

²⁵ Ibidem. – S. 265.

націоналізм як універсальний світогляд якщо не всіх, то принаймні більшості громадян даної держави: «він вважає національну державу ідеальною формою політичної організації, а національність – джерелом творчої культурної енергії та економічного процвітання. Вища лояльність людини має бути звернена на її національність, тому що само собою розуміється, що її власне життя тісно пов'язане з добробутом національності й у ній укорінено»²⁶.

У зазначеному контексті відповідним чином і поняття толерантності наповнюється національним змістом. Насамперед від людини вимагається абсолютна лояльність до національної держави як ідеальної форми політичної організації й джерела культурного життя. Гасло «Бог і нація» проголошується лейтмотивом громадянського світогляду, а націоналізм піднімається до рівня релігії сучасного суспільства, яка провіщує людині безсмертя у вічному існуванні нації, з якою дана людина себе ототожнює. Тобто націоналізм пропонує замість традиційних релігійних вірувань нову, вже секуляризовану трансформацію фатальності смерті окремої людини в неперервність вічного існування в лоні нації. Це й стало однією з сутнісних рис ідеології XIX ст., коли нація набула атрибутів мало не старозавітного Бога: від якого йде благодать реального і разом з тим надприродного буття; який пов'язує воедино волю індивідів у всіх сферах суспільного життя; якому громадяни зобов'язані служити, любити його й надавати жертвоприношення у вигляді податків; якому в ролі жерців служить чиновний люд державного бюрократичного апарату; врешті-решт, культ якого щорічно відзначається державно-патріотичними святами²⁷. Власне кажучи, ці ідеї об'єднали XIX і XX століття з усіма відповідними наслідками.

Як поставилася церква до подібних трансформацій? В часи революційного підйому в Європі 1848 р. церква відкидала принцип націоналізму як такий, що пов'язаний з ліберальними, антиклерикальними й демократичними силами. Не в останню чергу цим і пояснюється ізоляція і безсилля Ватикану під час першої світової війни, коли національні церкви стали одностайно благословляти й прославляти війну як богоугодну справу. Але в цей же період

---

²⁶ Кон Х. Идея национализма / Х. Кон // Ad Imperio: теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве. – 2001. – № 3. – С. 436, 437.

²⁷ Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : Канон-Пресс, 2001. – С. 30.

реанімується і пацифістська тенденція християнства. Так, у 1922 р. папа Пій XI вперше назвав націоналізм хворобою, що несе відповідальність за сучасні війни. Деякі теологи здійснили ще більш радикальний крок, відкинувши вперше саму концепцію справедливої війни. На міжнародній арені право війни теж стало еволюціонувати в бік досягнення умов стійкого миру шляхом обмеження національного суверенітету держав задля розв'язання проблем на планетарному рівні, знімаючи гостроту проблем за допомогою міжнародних організацій. Ця еволюція надала проблемі толерантності нового гуманного звучання, на що звертав увагу цитований вище В. Макаренко.

Насамперед йдеться про те, що стара Європа уже пройшла фазу національного становлення з відповідним культом націоналізму. Увійшовши у фазу соціально відповідальних держав, Європа забезпечила на певному етапі, хай і в основних рисах, матеріальний добробут переважної більшості населення, з якими б етносами вони себе не ідентифікували й до якої б релігії не належали. Саме це й створило соціальні передумови для *прийняття суспільством певного рівня толерантності як усталеного способу життя*. Підстави соціальних конфліктів виявилися настільки притлумленими, що актуальність проголошення толерантності імперативом суспільної поведінки навіть втратила в значній мірі свою гостроту. Толерантність стала у значній мірі елементом повсякденного побуту.

Знову наголосимо на тому важливому моменті, що європейський досвід утвердження толерантності в повсякденному житті в період становлення соціально відповідальних держав призвів врешті-решт *до розуміння толерантності як байдужості до суджень і діянь людей, доки вони не становлять небезпеки для суспільства та національної держави. Але «іронія історії» виявила себе в тому, що в подальшому ця байдужість стала впливати й на ставлення до самої національної держави, пієтет до якої в повоєнні роки став поволі спадати*. І тому були свої причини.

Власне, сам європейський інтеграційний проект почався з ідеї подолання націоналізму. В 50–60-ті роки ХХ ст. стала широко культивуватися точка зору, що націоналізм став причиною війн, конфліктів і геноциду. Вихід вбачався в тому, щоб «подолати націоналізм», зробивши європейські країни взаємозалежними, щоб окрема нація не могла вже нав'язувати своїх національних інтересів

іншим, і в такий спосіб мінімізувати конфліктний потенціал. Крок за кроком така ідея впроваджувалася в життя євробюрократами, аж допоки 80–85 % національного суверенітету не було віддано Брюсселю. Євровичовники стали у все більшій мірі виявляти схильність до розгляду виникаючих проблем як до загальноєвропейської справи, що вимагає, відповідно, загальноєвропейських рішень. Щоправда, це була переважно точка зору службовців велетенського бюрократичного апарату. Більш стримано поводяться правлячі політичні еліти європейських держав – для них національна карта поки що залишається єдиним страховим політичним полісом: для переобрання їм доводиться апелювати до свого національного електорату, а отже – декларувати захист національних інтересів. Оця двоїстість і породжує колізію: до тих пір, доки уряди обираються у своїх країнах, вони мають виходити з національних інтересів, у той час як євробюрократи тяжіють до відстоювання ідеї Європи регіонів, організованої в новий демократичний постнаціональний спосіб.

За таких умов *ідея толерантності як пріоритетної лояльності до національної держави в значній мірі ослабла. Натомість толерантність стала сприйматися насамперед як лояльність до системи європейських цінностей.* Це позначилося й на рівні наукового осмислення проблеми толерантності – дослідники стали розглядати концепцію толерантності в підкреслено академічній манері, дещо дистанціюючись від актуалізації проблеми національної ідентичності, відсторонено переводячи дискусію в русло описання нерозв'язних конфліктів сучасного світу і тим самим навіть у певній мірі легітимізуючи їх. Те ж відбувалося і в практичному житті – тривалий час проблеми етнічного чи конфесійного протистояння можна було або «розв'язувати у міру їх виникнення», або якось обходити стороною, залежно від конкретної обстановки в кожній країні.

Однак *загострення соціальних проблем за нинішньої фінансово-економічної кризи, яка переросла в системну кризу, знову поставило проблему толерантності в критичну ситуацію. Криза соціальної держави та банкрутство політики мультикультуралізму зримо засвідчили необхідність актуалізації проблеми толерантності до держави та усталеного способу життя національної більшості.* Стала наростати хвиля правих націоналістичних рухів. Та й рішення деяких європейських держав виявилися

дещо несподіваними. Ще раз нагадаємо про проведення референдуму в Швейцарії щодо заборони будівництва мечетей. Рішення приймалося нібито й демократично за формою, але навряд чи толерантною по суті стала заборона на будівництво. Такі дії, як засвідчує історія, стають поштовхом до наростання релігійного фундаменталізму, про що засвідчують численні матеріали ЗМІ.

9.4. Толерантність і суспільна безпека

Отже, сама логіка викладу спонукає нас до визначення тих меж толерантності, які забезпечують права людини на самозбереження, гарантують її права на вільні *«судження і діяння до тих пір, доки вони не становлять небезпеки для держави»*. У такій системі координат проблема ідентичності перемежується з проблемою суспільної безпеки, що, на нашу думку, є на сьогодні вкрай важливим для України. А це вимагає від нас активної громадянської позиції – тут термін «толерантність» хоча й використовується здебільшого як синонім «терпимості», набуває вже нового змісту – під ним розуміємо активну соціальну поведінку, до якої сучасна людина має прийти добровільно і свідомо.

У зазначеному контексті слід звернути увагу на виступ 21 червня 2012 р. віце-прем'єра України з гуманітарних питань Раїси Богатирьової на конференції «Стратегія гуманітарного розвитку – відповідь на виклики сучасності». Віце-прем'єр застерігала «від небезпечних спроб навіть умовного поділу гуманітарного простору України на Схід і Захід, Південь і Північ». У той же час Богатирьова заявила: «Так, ми різні. Є відмінності в культурних, релігійних, політичних смаках». На думку Р. Богатирьової, такий стан є природним для здорового демократичного суспільства. Більше того – подібне розмаїття має розглядатися як історичне надбання українського суспільства, сприяти взаємопроникненню і взаєморозумінню різних світоглядних конструкцій. Тому стратегічним завданням гуманітарної політики України, на думку віце-прем'єра, є «консолідація українського суспільства, подолання як реальних, так і штучних протиріч, за допомогою яких намагаються нас розділити і ослабити. Пам'ятайте, що аксіомою гуманітарного

розвитку України має бути принцип – одне суспільство, одна держава, одна гуманітарна політика»²⁸.

Що й казати, принцип «одне суспільство, одна держава, одна гуманітарна політика» – магістральний шлях до консолідації України. Однак, на наш погляд, не останню роль тут має відігравати й усвідомлення на масовому рівні, не кажучи вже про елітарний, як основних ліній суспільного розколу, так і засобів та методів їх подолання. Так, народний депутат України, засновник Інституту прав людини і упередження екстремізму та ксенофобії Олександр Фельдман висловив свою стурбованість наявною ситуацією. Оцінюючи, наприклад, зовнішньополітичну різновекторність, він зазначає: «В економічному смислі така модель позиціонування на міжнародній арені, мабуть, вигідна, але з точки зору формування цивілізаційних орієнтирів для суспільства ми маємо досить складну ситуацію, коли разом із зовнішніми векторами впроваджуються стимули, адресовані різним верствам суспільства. Після чергової зміни зовнішньополітичних векторів, приблизно раз у 5 років, кожна з груп прибічників будь-якого курсу отримує фрустрацію, починає радикалізуватися і відчувати ворожі почуття до решти. Не слід бути пророком, щоб спрогнозувати, що нинішні пробуксовки в євроінтеграції України посилять антиєвропейські і антиросійські настрої в українському суспільстві, з усіма впливаючими наслідками для толерантності»²⁹.

На нашу думку, в державній гуманітарній політиці має бути одна – державницька лінія на проблему інтеграційних процесів у світі, яка й зафіксована у низці документів і законів щодо євроінтеграції. Інша справа – наукові дослідження чи інтерпретації в різноманітних ЗМІ, де можуть висловлюватися найрізноманітніші думки та судження, зокрема й щодо провідного вектора інтеграційних процесів («однополярність», «двополярність», «багатополярність» тощо) у світі, а також щодо головних зовнішньополітичних гравців («Велика двійка», «Велика вісімка», «Велика двадцятка» тощо).

---

²⁸ «Аксиома» развития Украины – «одно общество, одно государство, одна гуманитарная политика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.regnum.ru/news/1544199.html&utm_medium=adnews&...

²⁹ Речь О. Б. Фельдмана на открытии пленарного заседания междунар. конференции «Правый экстремизм в Европе: тенденции развития и стратегии противодействия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ihrpex.org/ru/article/3068/rechobfeldmana_na_otkrytyu.

Іншими словами, на сьогоднішній день для досягнення атмосфери толерантності та порозуміння серед мільйонів українських громадян, в тому числі й студентства, як ніколи актуальним є розв'язання проблеми самоідентифікації України у всесвіті сучасного міжнародного співтовариства, у з'ясуванні рушійних сил нинішнього світового процесу та головних трендів сучасності. Йдеться не лише про політичний клас, а й про індивідуальне самоусвідомлення кожним громадянином відповіді на сакраментальне запитання: «хто ми» в сучасній архітектурі світу – несучі колони чи лише будівельний «наповнювач». Або іншими словами – суб'єкти історії чи демографічна протоплазма? Чи в достатній мірі наша громадськість усвідомлює характер і головний тренд цих зрушень у новому трактуванні традиційних європейських цінностей «гуманітарної політики»? Чи можемо ми залишатися в блаженному невіданні, втішаючи себе тим, що глобальне політичне пробудження, на актуальності якого наголошував Бжезінський, обійде нас стороною?

А втім хід подій обертається досить жорстко – нинішній світ опинився на порозі кардинальних змін: 1) відбувається апробація нової концепції державного суверенітету після чергової видозміни колись встановленого Вестфальським миром (1648 р.) принципу державного суверенітету, 2) триває заміщення традиційного суверенітету його більш вузьким тлумаченням з поправкою на гуманітарні цінності. На Близькому Сході уже ведуться «гуманітарні війни», які нехтують старими традиційними аргументами щодо абсолютного державного суверенітету у розв'язанні своїх внутрішньополітичних проблем. І це стосується будь-якої країни світу, в тому числі й України, де проблема суверенітету сприймається особливо гостро. Отже, постановка питання про переосмислення традиційних європейських цінностей в контексті утвердження толерантності в суспільстві та недопущення ситуації «гуманітарної інтервенції» є актуальною, більше того – невідкладною.

За цих умов Україна, а надто її підростаюче покоління, мають самовизначитись із своєю ідентичністю у цьому нетолерантному і важко прогнозованому світі. Вихід із зазначеної ситуації напрошується один – формування суспільства соціальної згуртованості, в якому політика подолання бідності, корупції та дефіциту демократії визначається як провідна сфера відповідальності з боку держави. Цей шлях пройшла повоєнна Європа, забезпечивши тим

самим надійне підґрунтя пониження рівня ксенофобії та утвердження толерантності. Соціальна згуртованість, як це трактується в документах Ради Європи, є явищем всеохоплюючим: «Сприяння формуванню соціальної згуртованості має стати одним із основних елементів роботи Ради Європи. Соціальна згуртованість для Ради Європи – це стратегічна концепція, що тісно пов’язана з виконанням основних завдань у сфері прав людини, демократії і верховенства права. Таким чином, вона є важливою ланкою основної місії організації»³⁰.

І це зрозуміло – сьогодні, як ніколи, забезпечення хоч якоїсь міри соціальної справедливості доводиться вирішувати на рівні, що виходить за рамки національних кордонів і ресурсів. Соціальна згуртованість вимагає підтвердження політичної відповідальності як з боку країн-членів, так і з боку Ради Європи. В той же час важливим є стимулювати людей та їх групи до участі в суспільному житті і сприяти їм в цьому шляхом забезпечення наявних і достатніх структур представництва і можливостей для участі.

Свого часу в рамках Ради Європи було проведено низку самітів і конференцій, де соціальна згуртованість, консолідація розглядалася одночасно і як завдання, і як всеосяжний інструмент реалізації економічних, соціальних і політичних цілей суспільства щодо своїх громадян. У підсумку – на сьогодні увесь спектр прав людини захищений у Європі двома засадничими документами: 1) Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод та 2) оновленою Європейською соціальною хартією, що вступила в силу у 1999 р. У останньому документі ***соціальна згуртованість, консолідація розглядається насамперед як здатність суспільства забезпечити рівний доступ людей до прав і ресурсів.*** А вже на цій основі – рівного доступу до прав і ресурсів – держава має влаштовувати добробут усіх своїх членів, мінімізуючи диспропорції у розвитку й уникаючи маргіналізації людей.

І саме тут слід наголосити на принциповій новизні вирішення питання соціальної консолідації в XXI ст. Вона полягає в тому, що в Європейській соціальній хартії ***визнається недостатнім механізм забезпечення соціальної згуртованості виключно шляхом***

---

³⁰ На пути к активной, справедливой и социально сплоченной Европе : доклад спец. раб. группы высокого уровня по вопросам соц. сплоченности в XXI веке, Страсбург, 26 октября 2007 г. – С. 22, 56.

юридичного проголошення індивідуальних прав. Натомість механізмом реалізації прав людини виступає у оновленій Хартії в формі конкретних зобов'язань з боку держави щодо втілення серії програм економічного зростання, поліпшення загального добробуту й забезпечення стійкого розвитку. Суть проблеми полягає саме в цьому: без економічного зростання, без поліпшення загального добробуту та без забезпечення стійкого розвитку будь-які гуманітарні, зокрема освітні й культурні, програми неминуче повисають у повітрі.

Що ж стосується сфери культури і освіти, то тут європейська стратегія теж надає великого значення соціальній значимості ідеї консолідації як передумови утвердження толерантності. *Вона розглядає соціальну згуртованість як своєрідну етику співробітництва і довіри в сучасному жорсткому й конкурентному ринковому світі.* А це означає, що для освіти розгортається широке поле діяльності, навіть всупереч досить вузьким можливостям. Свідчення тому – поради Україні з боку відомих політичних діячів нашого часу, що пролунали на міжнародному форумі «Ялтинська європейська стратегія» (YES) у вересні 2012 р. Що потрібно Україні для того, щоб краще підготуватися до майбутнього, щоб бути успішною? Із презентації экс-прем'єр-міністра Великобританії Гордона Брауна впливало, що це – освіта, освіта, освіта та інновації. І, безперечно, як наголосив экс-президент Польщі пан Квасневський, правлячі кола України мають чітко визначити спільну мету на майбутнє, що консолідувала б суспільство.

Отож освіті слід зосередитись та сконцентрувати свою діяльність на вирішенні тих найбільш невідкладних суспільних завдань, які їй до снаги. Нагадаємо положення «Білої книги» Ради Європи від 7 травня 2008 року про дві сторони освітнього процесу. Перша засаднича вимога – **різнобічна професійна підготовка підростаючого покоління** задля подальшого працевлаштування в різноманітних профільних галузях виробництва та обслуговування. Друга не менш важлива вимога – **«громадянське, історичне, політичне і правове навчання», а надто «у сфері культурної спадщини».** Плануючи своє майбуття і обираючи собі професію, молода людина має в достатній мірі усвідомлювати всі ті виклики часу, які вже нависли над людством у ХХІ столітті. Насамперед досягнути свою власну ідентичність (як індивідуальну, так і національну) у сучасному глобалізованому світі.

Звісно, перша вимога зорієнтована насамперед на задоволення вимог ринку праці, в тому числі й міжнародного. Тут слід звернути увагу на прогноз З. Бжезінського щодо можливої спроби Європейського Союзу розв'язати свою демографічну проблему за рахунок розширення кордонів на схід. Тоді, на його думку, процес асиміляції мігрантів був би полегшений внаслідок спільної християнської традиції та звички до європейських норм життя, як це доводить практика асиміляції поляків у Франції та Німеччині. Очевидно, що цей варіант міг би якоюсь мірою бути прийнятним і для України. Але і тут виникає проблема для нашої держави – як це відіб'ється на внутріполітичному становищі країни, коли поєднання процесу старіння населення і його депопуляції і так зменшує кількість людей, які емігрують на Захід? І тоді першорядного значення набуває друга вимога Ради Європи щодо громадянського виховання молоді: набуття нею навичок громадянської культури, розуміння мовної політики та історичного мислення, особливо в царині культури.

Власне, це вже питання не теоретичної постановки, а щоденної практики з погляду масової міграції українців до Західної Європи. Йдеться насамперед про «економічно активне населення». В листопаді 2012 року міжнародним кадровим порталом hh.ua, було проведено опитування 5017 респондентів, середній вік яких становив 30 років (77 % із закінченою та 11 % з незакінченою вищою освітою, 2 % кандидати наук і така ж кількість аспірантів). Із цього контингенту 91 % висококваліфікованих фахівців думають про роботу за кордоном – передусім у країнах Європи (63 %), а також США і Канаді (42 %). Причини таких настроїв, за їх поясненнями – низький рівень оплати праці, відсутність умов для повноцінної реалізації професійних якостей, нестабільна політична ситуація. Майже половина респондентів (48 %) відповіла, що серйозно налаштована покинути Україну, 43 % опитуваних зізналися, що іноді розглядають таку можливість, і лише 4 % зовсім не планують виїжджати з України³¹.

Звісно, хотіти – це ще не означає виїхати. Але настрої в цілому тривожні. До того ж з'ясовується, що вища освіта для тих, хто має можливість виїхати – це надмір до тих нехитрих професій,

---

³¹ Білоусова Н. Хотіти – не означає виїхати, але... / Н. Білоусова // День. – 2012. – № 217. – 28 листоп.

які пропонує їм зарубіжний ринок. І хоча серед українських мігрантів від 10 до 25 % (залежно від країни перебування) становлять вже люди з вищою освітою, лише одиниці з них мають роботу, наближену до цієї освіти або кваліфікаційного рівня. Щоправда з часом ситуація може поліпшитися – є вже «українські» адвокати, вчителі, інженери і навіть медичні працівники. Але ця своєрідна «еліта заробітчанин» швидше за все стане втраченими для України громадянами³².

Чи набудуть вони коли-небудь зарубіжного громадянства? Щодо цього контингенту в Європі теж існує настороженість. Так, на думку відомого німецького дослідника Юргена Габермаса, «транснаціональні міграційні рухи діють як санкції, що змушують Західну Європу прийняти на себе відповідальність, покладену на неї банкрутством державного соціалізму. Одне з двох: або вона вдасться до значних зусиль, аби життєві умови в бідних регіонах Центральної і Східної Європи швидко поліпшилися, або її заповнять потоки біженців і переселенців»³³.

Не сприятиме процесу інтеграції в Європу новій хвилі економічної міграції й нинішня фінансово-економічна криза. Більше того, як ми вже наголошували, Європі уже цілком реально загрожує наростання праворадикальної реакції на стрімке збільшення іноземців. Тут багато залежатиме й від ставлення місцевого населення до появи «нових» іммігрантів. Від цього залежатиме й доля більш ранніх контингентів переселенців, які, отримавши громадянство, усе ще тяжіють до традиційних форм соціальної поведінки. І тут у повний зріст постає проблема, якою мірою громадянська ідентичність корелюється з етнокультурною. Що б там не говорили про високий рівень розвитку правової держави в Західній Європі, зазначає Габермас, сучасна держава, насамперед враховує свою власну національну специфіку: «Ця форма життя утворює *політико-культурний* контекст, у який мають бути вписані універсалістські засади конституції, бо лише населення, яке звикло до *свободи*, може підтримувати життя інститутів свободи»³⁴.

Якою ж є вимога до населення, яке ще не мало змоги «звикнути до свободи»? Очевидно, ці мігранти мають усвідомити,

³² Губені Ю. Втрачаємо найцінніший ресурс. Чому в країні так багато «зайвих» людей і які це матиме наслідки... / Ю. Губені // День. – 2011. – № 8. – 20 січ. – С. 5.

³³ Хабермас Ю. Проблемы гражданства [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://www.hrights.ru/text/b7/chapter5.htm>.

³⁴ Там же.

що право на імміграцію та збереження своєї національної ідентичності неминуче наражається на перепону з боку такого самого права корінного населення (як усталеної політичної спільноти) на збереження цілісності своєї власної форми життя. Тож майбутньому громадянину дають зрозуміти, що він має бути готовим ідентифікувати себе членом уже існуючої історично сформованої національної спільноти, перейнявшись її минулим і майбутнім, сприймаючи усталені форми її життя й ті державні та громадські інститути, у межах яких традиційно діють громадяни даного суспільства.

У толерантному суспільстві цей пункт не трактується як імперативна вимога до новоприбулого стати безликим конформістом. Навпаки, це спонукає його до якомога швидшого входження в мовне середовище й культуру країни-рецепієнта, а також до сприйняття як своїх власних тих демократичних інститутів, які сприяють вихованню громадян, здатних на прийняття автономних суджень і відповідальних рішень. Тобто новоприбулих націлюють на те, що їм насамперед необхідна політична акультурація, бо за допомогою набутих нових форм життя вони зможуть розширити можливості самореалізації в новому суспільстві. При цьому за ними залишається право на збереження етнічної своєрідності культурних форм країни їхнього походження. Хоча, як це видно з проблеми носіння закритого одягу жінками-мусульманками, все це вірно до певної міри. Корінне населення теж налаштовують на те, що воно навряд чи зможе відмежуватися від іммігрантів муром «шовінізму добробуту» та етнокультурним бар'єром.

Саме в такий толерантний спосіб формується в загальних рисах новий феномен світової спільноти, яка вже стає політичною реальністю в комунікаційних зв'язках співтовариства громадян світу. З огляду на офіційно оголошений курс на євроінтеграцію як стратегічну мету зовнішньої політики Україна мала б врахувати і цю світову тенденцію. З одного боку, переплетіння двох факторів – старіння населення та наростання міграції – спонукає багаті країни до перегляду традиційного уявлення про національну державу. Але з іншого боку, слід зважати й на те, що, попри всі перипетії глобалізації, майже всі багаті країни світу (за винятком США, Канади й Австралії) все ще ідентифікують себе через титульну національність.

Отже неминучий процес інтеграції мігрантів у національну спільноту тієї чи іншої європейської держави, на думку Збігнева

Бжезінського, «передбачає не тільки формальне прийняття громадянства і лояльність до певного спільного майбутнього – як це відбувається в Америці, – але також і щире прийняття спільного минулого, часто міфологічного. В Америці іммігранти зазвичай починають вважати себе американцями ще до того, як отримують громадянство. У Європі так відбувається набагато рідше, навіть у країнах, подібних до Франції, відомою своєю традицією мовної асиміляції. Для досить ізольованої і культурно унікальної Японії сама ідея прийняття мільйонів мігрантів є майже немислимою. У цих країнах національна історія, мова, культурна і релігійна ідентичність так тісно переплетені, що прийняття національного минулого має майже таке саме важливе значення для повної асиміляції, як і уявлення про спільне національне майбутнє»³⁵.

Все це означає, що процес адаптації України й українських іммігрантів до європейських тенденцій буде не таким уже й простим, а до того ж ще й тривалим у часі. Не варто запліщувати очі на те, що, за свідченням чеського дослідника Мирослава Гроха, на Заході «рання сучасна держава складалася за умов панування однієї етнічної культури»³⁶.

З такою думкою солідарний і Ю. Хабермас: «Ця державна формація забезпечила рамкові умови, за яких капіталістична система господарювання змогла поширити свій вплив на увесь світ. Національна держава сформувала структуру для управління на засадах правової держави, вона гарантувала певний простір для індивідуальної й колективної діяльності, вільний від державного втручання. Зрештою, вона (і це нас цікавить найбільше) створила базу для формування культурної та етнічної гомогенності, завдяки якій наприкінці XVIII ст. змогла відбутися демократизація державної системи – хоча, звичайно, ціною пригнічення й ізоляції національних меншин»³⁷.

Не варто нехтувати й тим, що ці держави формували своє ставлення до національних меншин з погляду політичної доціль-

---

³⁵ Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 149.

³⁶ Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Грох // Нации и национализм. – М. : Практис, 2002. – С. 123.

³⁷ Хабермас Ю. Проблемы гражданства [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://www.hrights.ru/text/b7/chapter5.htm>.

ності. За твердженням англійського дослідника, члена Національної академії Еріка Гобсбаума, жителі держави ототожнювалися здебільшого з «уявленою спільнотою», яка поволі згуртувалася завдяки мові, культурі, етнічній належності, *а загалом на Заході ідеалом держави вважалось етнічно, культурно й лінгвістично однорідне населення* (саме цей факт намагаються впритул не бачити нинішні заводи уведення двомовності в Україні!). При цьому Гобсбаум посилається на класичні приклади з історії: за часів Великої французької революції тільки половина жителів Франції розмовляла французькою, з них лише 12–13 % говорили «правильно». В Італії на момент створення держави тільки 2–3 італійці зі 100 послуговувалися вдома літературною італійською мовою: більшість населення обходилася розмовною говіркою, яка сильно відрізнялася від писемної мови. У розв'язанні цих проблем роль держави виявилася провідною³⁸.

На чому слід наголосити: уведення стандартної мови на початкових етапах переслідувало здебільшого демократичні, а не просто культурні чи освітні цілі. Потреба в стандартизованій національній мові постала лише тоді, коли прості громадяни стали важливою складовою держави. Чи могли б громадяни розуміти уряд своєї країни, не кажучи вже про можливість власної участі в управлінні, якщо врядування здійснювалося б незрозумілою мовою, наприклад латинською, як в угорському парламенті до 1840 р.? Таким самим було ставлення до мовного питання в Сполучених Штатах Америки, де епоха демократичної революції поставила на порядок денний питання перевірки знання англійської мови для надання громадянства. Водночас усталилася практика, що *мова, якою люди розмовляли в побуті (як і їхні релігійні вірування), була суто приватною справою*. Збереження локальних мов традиційно віддавалося на відкуп приватним ініціативам аж до 60–70-х років ХХ ст., коли постало питання про офіційне федеральне двомовне навчання в школі.

Отже, система однієї офіційної мови зумовлена загальним прагненням стати національною державою, у якій з *менишинами, що наполягали на визнанні своїх мов, укладалися спеціальні домовле-*

---

³⁸ Хопсбаум Э. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность [Электронный ресурс] / Э. Хопсбаум. – Режим доступа: <http://belintellectuals.eu/discussions/print.php?id=172>.

ності. При цьому, зауважує Гобсбаум, «привілейоване використання якоїсь мови в статусі єдиної мови навчання й культури в країні пов'язане з політичними й ідеологічними або, у кращому випадку, прагматичними міркуваннями. У всякому разі, воно не має жодного стосунку до освіти»³⁹. Врешті, як показує досвід Німеччини, ніхто не організовує турецькі школи для майже тримільйонного контингенту вихідців із Туреччини. Турецька мова вивчається або факультативно, або як одна з іноземних мов – цим самим і забезпечується право вільного володіння рідною мовою.

Чи це означає, що модель європейських етнонаціональних відносин ми можемо просто перенести на український ґрунт? Якщо механічно – ні, якщо творчо переосмисливши – так! Причина полягає в специфіці процесу формування національних держав. В Європі формування нації відбулося переважно в XIX–XX ст., провідну роль у цьому процесі «весни народів» відіграла саме держава, яка «створила» націю через запроваджене врядування, єдину юрисдикцію, поширення громадянських прав, оподаткування, військовий обов'язок, розбудову інфраструктури комунікаційних мереж, систему виховання єдиної ідентичності й громадянської вірності.

Відсутність власної національної держави з її бюрократією, а також громадянського суспільства призвели до того, що в Україні тривалий час не було об'єктивних передумов для формування громадянської (політичної) нації – вона формувалася переважно на етнічній основі. У підсумку процес формування націй у Західній і Східній Європі значно відрізнявся. Це знайшло своє відображення у двох різних, однаковою мірою об'єктивно визначених історичним ходом подій моделях. Складовими стандартної західної моделі були: історична територія, політико-юридична рівність членів спільноти, спільна громадянська культура та відповідна ліберальна й демократична ідеології. Основу східної «етнічної» моделі нації становила насамперед спільність походження й рідної культури. Те місце, яке відводиться закону в західній громадянській моделі, в етнічній моделі традиційно посідала народна культура, тобто мова й звичаї.

Виходячи з цих конкретно-історичних передумов, слід прийти до згоди, що в Україні неможливо «запровадити» громадянську

---

³⁹ Хопсбаум Э. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность [Электронный ресурс] / Э. Хопсбаум. – Режим доступа: <http://belintellectuals.eu/discussions/print.php?id=172>.

(політичну) націю просто уведенням того чи іншого закону. Формування громадянської нації є тривалим процесом, який потребує уважного ставлення до своєрідності усіх суціль в Україні етносів, консолідована синергетична взаємодія яких і складає увесь український народ. Саме тому нам імпонує думка англійського дослідника Ентоні Сміта про те, що «ідеал нації, перенесений зі свого західного середовища й насаджений на всій земній кулі, приніс розлад, нестабільність, зіткнення й терор, особливо на землях з етнічно та релігійно змішаним населенням»⁴⁰. Це зайвий раз доводить необхідність урахування регіональної та національної специфіки, а нав'язливі й некритичні посилання на модель національних відносин Швейцарії чи Канади виявляються в своїй основі недоречними, оскільки не зважають на специфіку націєтворення в Східній Європі.

Тут мають значення й темпи глобальної інтеграції, бо більш поступовий процес означатиме, що традиційні інститути і норми не будуть знищені, принаймні їм буде дано час для пристосування до нових умов. Часто суть справи полягає не лише в розмиванні традицій глобалізаційними процесами, а й у тім, що старі традиції видозмінюються й починають жити в нетрадиційний спосіб. Так, згадуваний вже Ентоні Гіденс висловлює вагому й актуальну думку про те, що альтернативою відступу від традиції має стати більш відкрите й рефлексивне життя, а приховану потугу традиції можуть заступити більш відкриті дискусія і діалог. Навпаки, там, де діалог заперечується, де відкидається множинність культурних ідентичностей та інтерпретацій, виростає фундаменталізм.

Останній є «дитяма глобалізації» і, як ми мали змогу переконатися, може виникнути на ґрунті будь-якої традиції – як ісламу, так і християнства, юдаїзму чи буддизму. Культурно-ідеологічний фундаменталізм – не тільки і не просто є викликом ринковому фундаменталізму часів глобалізаційного модерну. У функціональному плані він провокує постановку низки незручних для правлячих верхів запитань на кшталт: чи можемо ми жити у світі, де нема нічого святого? Відповідь британського дослідника така: «я не думаю, що можемо... Жоден із нас не матиме заради чого жити, якщо ми не мали бодай чогось, за що варто померти»⁴¹.

---

⁴⁰ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 27.

⁴¹ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 39.

Отже, відкидаючи принцип ринкового фундаменталізму, Ентоні Гіденс закликає приділити належну увагу важливим питанням національної ідентичності в контексті культурного плюралізму або мультикультуралізму. Він застерігає, що ці питання не слід зводити до на загал слушної тези про необхідність обопільно толерантного співіснування різних культур. Констатуючи нестримність розмивання кордонів між націями-державами в річищі глобалізації, але однозначно залишаючи за націями значущу роль за нашої доби (яку Гіденс називає пізнім модерном), дослідник знаходить ґрунт для обопільного врівноваження цих тенденцій в понятті «космополітичного націоналізму»: «Космополітичний світогляд є необхідною умовою багатокультурного суспільства в процесі глобалізації. Космополітичний націоналізм становить єдину форму національної ідентичності, що узгоджується із цим порядком»⁴².

На сьогоднішній день для утвердження толерантності як імперативу соціальної поведінки стає невідкладним утвердження міжкультурного діалогу. Але чи є на практиці у нас хоча б розуміння цього важливого феномену суспільного життя? Судячи з усього, і науковцям і освітянам тут ще є над чим попрацювати. Так, у вже згадуваній «Білій книзі» Ради Європи зазначалося, що «сам вираз "міжкультурний діалог" все ще залишається невизначеним... Але це засвідчує й реальну відсутність ясності стосовно практичного значення поняття міжкультурний діалог»⁴³.

Зазначене створює додаткові труднощі в осмисленні сутності сучасних суспільних процесів. Наприклад, одні експерти ставлять під знак запитання, чи є взагалі можливим порозуміння з тими, хто відмовляється від діалогу на підставі принципового відторгнення фундаментальних засад та культурних цінностей іншої сторони? Інші стверджують, що за будь-яких умов готовність до діалогу може стати врешті-решт відправною точкою для більш тривалого процесу пошуку взаєморозуміння з потенційними учасниками діалогу. У тій же «Білій книзі» застерігалося, що «*міжкультурний діалог неможливо прописати за допомогою закону*» – насамперед має існувати прагнення до нього та політична воля з боку різних суспільних груп інтересів. До того ж діалог *може бути успішним лише за виконання*

---

⁴² Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. – L. : Polity Press, 1998. – P. 136.

⁴³ «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве». – М., 2009. – С. 9.

деяких попередніх передумов: 1) демократичне управління культурним різноманіттям має бути адаптоване до конкретних умов держави; 2) таке управління має відбуватися за широкої участі демократичної громадськості; 3) навички міжкультурного діалогу люди мають набувати саме в освітньому процесі викладання та виховання.

Конкретизуючи ситуацію, «Біла книга» виділяла навіть спеціальний розділ – **«Ключові галузі знань»** – до яких було віднесено 1) демократичну громадянськість, 2) мову, 3) історію. У ньому наголошувалося, що *навчання демократичної громадянськості є фундаментальним елементом для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного і міжрелігійного діалогу й солідарності, так само як і для рівності між чоловіками і жінками. Саме такий тип навчання має охоплювати собою будь-які формальні і неформальні освітні заходи.*

Особливого значення надається проблемі вивчення мов. Як зазначається в документі, мова часто стає бар'єром для ведення продуктивного культурного діалогу. Навіть «рідко використовувані мови мають бути захищені від небезпеки зникнення, оскільки вони вносять свій вклад в культурне багатство Європи». Однак для того, щоб люди стали повноправними громадянами, *слід подбати про те, щоб «захист мов, якими говорять менишини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення».*

Важливого значення Комітет Міністрів Ради Європи надає і проблемам вивчення історії. В документі наголошується, що «викладання історії в демократичній Європі має посідати важливе місце у навчанні відповідальних і активних громадян і в розвитку поваги до всіх типів відмін, заснованих на розумінні національної ідентичності». Розвиваючи в учнях та студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об'єктивно інтерпретувати інформацію, *«викладання історії допоможе уникнути повторення чи заперечення Голокосту, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого і для розвитку фундаментальних цінностей, яким Рада Європи особливо віддана. Це вирішальний фактор для примирення, визнання, розуміння і взаємної довіри між людьми»*⁴⁴.

---

⁴⁴ «Белая книга» по межкультурному діалогу «Жить вместе в равном достоинстве». – М., 2009. – С. 33.

Отже, заклади освіти, зокрема вищої освіти, мають відігравати важливу роль в формуванні громадянської свідомості шляхом впровадження міжкультурного діалогу в освітні програми. Університети мають виступити: 1) як в ролі суспільних акторів у широкому розумінні цього слова, 2) так і місцем формування високопрофесійної дискурсної площадки, де міжкультурний діалог розвивався б на практиці. В силу своєї універсальності університет ідеально створений для розвитку відкритих і широких поглядів на світ на основі просвітницьких цінностей, а тому має до свого розпорядження велетенський потенціал для підготовки «міжкультурних мислителів», які в подальшому посідатимуть все вагомніше місце в житті суспільства. Вимога до закладів вищої освіти в документі Ради Європи сформульована в такий спосіб: *«потребується проведення наукових розробок в галузі міжкультурних знань, а також звернення до таких аспектів, як "учитися жити разом" та культурне розмаїття в усіх освітніх процесах»*⁴⁵.

Із нинішньої кризи мультикультуралізму теж маємо винести якісь практичні висновки. Насамперед слід виходити з того, що «культурна мозаїка» є об'єктивним фактором нашого сьогодення, а діалогічність культури є її сутнісною рисою. А це значить, що проблема толерантності в сучасному світі залишається вкрай актуальною. Комплекс проблем, окреслених у нашому аналізі, засвідчує, що за великим рахунком зазнав невдачі не курс на мультикультурність як такий, а оптимістичний і дещо спрощений погляд на цю проблему. Судячи з усього, для розв'язання проблеми мультикультурності в контексті сприйняття толерантності як двостороннього процесу взаємин «більшості» й «меншин» при безумовному пріоритеті встановлення соціальної солідарності, територіальної цілісності і єдності суспільства, необхідна як мінімум зміна декількох поколінь, тривала і копітка освітня робота. Врешті-решт, розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не розкочегарювання «плавильного котла», а тривала адаптація й справжня інтеграція зі збереженням етнічної й культурної ідентичності при взаємній повазі різних культур і звичаїв один одного. Оце й буде втіленням толерантності на практиці.

---

⁴⁵ Там же. С. 35.

Глава 10

МОДЕРНІЗАЦІЯ: ІДЕНТИЧНІСТЬ ПРОЕКТУ

В Україні не вгавають суперечки щодо того, на якому етапі перебуває нині наше суспільство: домодерному, модерному чи постмодерному. Саме тому задля продуктивності наукового дискурсу необхідно уточнити понятійний апарат, а також поставити проблему в певну систему координат у просторі й часі. Це дало б можливість зробити також певні проміжні висновки щодо ідентичності України в сучасному глобалізованому світі.

Власне, нічого нового в такому підході немає. Загальновідомо, що недовомленість щодо понятійного апарату призводить до подвійного, а то й множинного тлумачення: кожна зі сторін вкладає в поняття модернізації смисл відповідно до свого інтересу чи свого професійного бачення проблеми. Цьому, на жаль, не сприяє й відсутність гасла «модернізація» чи «модерність» у найновішій українській «Політичній енциклопедії», на адресу якої з іншого приводу ми сказали немало добрих слів. Багатозначності поняттю «модернізація» надає й широке смислове навантаження. Наприклад, із технологічного погляду може йтися про вдосконалення, оновлення об'єкта, приведення його у відповідність до нових вимог і норм в аспекті технічних умов чи показників якості, перетворення відповідно до новітніх технологічних процесів, врешті-решт – про модифікацію, реконструкцію, осучаснення, поліпшення тощо.

Але предмет нашого інтересу – складові суспільного розвитку. Отже, може йтися про модернізацію економічну, політичну, соціальну, культурну тощо, де представники різних напрямів науки виокремлюють власне бачення терміна «модернізація». Так, енцикло-

педичний словник «Філософія» за редакцією А. А. Івіна (2004 р.) дає таке тлумачення: модернізація – процес переходу від традиційного суспільства, яке ототожнюється переважно із соціальними відносинами патріархально-феодального типу, до сучасного суспільства індустріального капіталістичного типу¹. Таким чином, у найширшому філософському розумінні модернізація є цілісним оновленням суспільства.

Історіософське тлумачення модернізації в одному з останніх енциклопедичних словників «Социокультурная антропология: история, теория, методология», запропоноване С. Н. Гавровим, аналогічне філософському: це явище розглядається як макропроцес переходу від традиційного суспільства до модерного, від аграрного – до індустріального. Конкретизуючи напрями дослідження, він пропонує розглядати модернізацію переважно в трьох контекстах: 1) як внутрішній розвиток країн Західної Європи й Північної Америки, що належить до європейського Нового часу; 2) як наздоганяючу модернізацію, яку практикують країни, що не входять до складу першої групи, але прагнуть її наздогнати; 3) як сучасні процеси еволюційного розвитку найбільш модернізованих країн (Західна Європа і Північна Америка). В останньому випадку йдеться про модернізацію як перманентний процес, здійснюваний шляхом проведення реформ та введення інновацій з метою утвердження переходу до постіндустріального суспільства².

Отже, і ми будемо розглядати модернізацію в контексті процесу повної чи часткової реконструкції суспільства з метою його прискореного розвитку на шляхах трансформації культурного середовища у напрямі від традиційного аграрного суспільства до формування розвинутого промислового укладу.

10.1. Осмислення модернізації

Кожен суспільний процес має свою історію. Так і слово «modern» вперше стало використовуватися в Європі наприкінці V ст. з метою розрізнення християнського сучасного, яке на той час

---

¹ Модернізація // Філософская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/745/МОДЕРНИЗАЦИЯ.

² Гавров С. Модернізація Росії: постимперський транзит / С. Гавров // Модернізація. Что такое модернізація [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/gavrov-3/2.htm>.

отримало офіційне визнання, на протипагу язичницькому римському минулому (Ю. Габермас). У наступні епохи зміст цього поняття змінювався, але лише епоха Просвітництва, а потім і романтизму наповнила його смислом, суголосним із сучасною добою. Модерним, сучасним із тієї пори вважається те, що сприяє об'єктивному висвітленню «актуальності духу часу, який спонтанно оновлюється».

Модернізація в контексті становлення індустріального суспільства пройшла тривалий шлях концептуалізації. Зазвичай вирізняються три періоди: перший – з кінця XVIII до початку XX ст.; другий – 20–60-ті рр. XX ст.; і, врешті-решт, третій – 70–90-ті рр. XX ст. XXI століття розглядається вже як доба постмодерну. Звісно, такий поділ досить умовний, але все ж вносить певний елемент систематизації в часі.

Щодо просторового виокремлення тих чи інших країн у контексті модернізації, то Е. Дюркгейм вирізняє, з одного боку, суспільства з гомогенними архаїчними громадами, а з другого – суспільства, що базуються на поділі праці й обміні діяльністю. К. Маркс свого часу була висловив ідею щодо розмежування суспільств з «особистою» та «речевою» залежністю: саме тут фіксується момент переходу від традиційних «природних родових зв'язків» до соціальних відносин, що ґрунтуються на приватній власності й товарному обміні. Ф. Тенніс теж окреслює перехід від аграрної общини з її «сімейним правом» до приватного володіння «грошовим багатством» із фіксованим торговельним правом. Тобто різні філософські моделі фіксували одну важливу закономірність становлення індустріального суспільства: перехід від практики родинних відносин усередині общини сімейного типу до суспільства, де відносини регулюються неочевидними соціально-економічними факторами, передбачаючи свободу вибору й регулювання їх фіксованим законом. У підсумку акценти зміщуються від цінностей колективізму до цінностей індивідуалізму, подолання общинних практик і усвідомлення людиною себе як самодостатнього вузла раціонально пізнаних соціальних зв'язків.

Важливою складовою модернізації у Західному світі, за М. Вебером, стала протестантська етика, яка утворила ідеологічну систему, що визначила тренд нового типу свідомості. У межах цієї свідомості успішність трудової, професійної чи підприємницької діяльності оцінюється як свідчення обраності індивіда й дарування йому благодаті, а вдосконалення ним своєї майстерності –

як моральний обов'язок перед Богом. Тут трудова дисципліна підноситься в ранг сакральної цінності. У підсумку індустріалізація й модернізація є сторонами одного й того самого процесу становлення індустріального суспільства, комплексно зрозумілого лише у всій повноті.

Коли паралелізм цих складових порушується з тих чи інших історичних причин, постає внутрішня суперечність технологічно неблагополучного й соціально нестабільного суспільства, де носій фактично патріархальної свідомості стикається з високими технологіями, які потребують від нього принципово вищої міри дисципліни й відповідальності. Класичним прикладом є СРСР, де програма індустріалізації як промислового технологічного переозброєння не підкріплювалася соціокультурною модернізацією, оскільки цей феномен було редуковано до програми «культурної революції», сприйнятої в остаточному підсумку переважно як програму ліквідації неписьменності.

Непідготовленість індивідуальної свідомості до технічних перетворень призвела до нівелювання радянської стратегії модернізації, що дається взнаки на пострадянському культурному просторі дотепер – ідеться про «низьку якість населення» (Л. Абалкін). Це призводить до ризику вибухового (як у метафоричному, так і в прямому значенні) виробництва, на якому лежить відбиток «синдрому Чорнобиля» – індустріального суспільства з немодернізованою масовою свідомістю³. Така характеристика, зрозуміло цілком відповідає й сучасній Україні.

Тим часом процес модернізації на Заході триває. На цьому, зокрема, наполягають автори Ю. Габермас, Е. Гідденс та С. Амін. Щоправда, виникнувши в Західному світі, модернізація як процес і модерність як її наслідок у ХХ ст. стали поширюватися в глобальному масштабі. У своїй сутнісній основі модерність (сучасність) не може бути завершена в принципі, бо, «відчиняючи двері» в незвідане, вона передбачає впровадження послідовності інноваційних структурних реформ, які в різноманітний спосіб долають ті чи інші суперечності в кожен момент історії. Досвід доводить, що на сьогодні жодні більш традиційні суспільні форми не здатні протистояти модернізації, зберігаючи повну ізольованість від

---

³ Можейко М. А. Модернизации концепция / М. А. Можайко // Новейший философ. словарь. – Минск, 1999. – С. 435–438.

глобальних тенденцій. Останні полягають у тому, що в ідеальному варіанті сучасне суспільство має охоплювати чотири базових інститути: конкурентну демократію, ринкову економіку, соціально відповідальну державу й масову комунікацію.

Звісно, базовим інститутом є ринкова економіка, яка й закладає основи громадянського суспільства та формує відкрите суспільство. На відміну від традиційного модерне суспільство побудоване на таких принципах: виборче право; законність, універсалізація прав громадян; інституціоналізація соціальних змін; світська культура й секуляризація суспільства; урбанізація; автономія підсистем; раціоналізація; бюрократизація; професіоналізація; масове поширення грамотності та засобів масової інформації; зростання соціальної й професійної мобільності. Це суспільство складається з громадян, котрі володіють невідчужуваними правами – як громадянськими, так і політичними й соціальними. Наукова революція та технічний прогрес прокладають шлях до перетворення членів місцевих громад на громадян «уявної спільноти» – національної держави. На рівні соціокультурної організації суспільства модернізація виявляється: у економічній сфері – як просування від індустріалізму до постіндустріалізму; у політичній – як рух від авторитарних до демократичних режимів; у правовій – як перехід від звичаєвого до юридичного права.

Відбуваються принципові зрушення й у сфері соціально значущого знання та світогляду: в релігійній сфері – поступ від священного до більш світського обґрунтування світопорядку; у філософії – від моністичного до плюралістичного світосприймання; у мистецтві – від прагнення до стилістичної єдності до полістилістики; в науці – від об'єктивізму до антропного принципу. Врешті-решт, у політичній сфері сутнісними рисами модерності стає демократична конституційна держава, у сфері державного будівництва – перехід до національної держави, у сфері науки і освіти – формування автономної науки, у соціально-економічній сфері – перехід до капіталізму⁴.

Отже, основні ознаки модернізації втілюються в наростанні можливостей використання сучасних технологій у ключових галузях матеріального виробництва, розширення форм споживання,

---

⁴ Гавров С. Модернизация России: постимперский транзит / С. Гавров // Модернизация. Что такое модернизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/gavrov-3/2.htm>.

створення соціальних, політичних і культурних умов для розвитку нового виробництва. Йдеться не лише про виробничу діяльність, а й про посилення потенціалу нових типів духовності.

10.2. Перипетії наздоганяючої модернізації

Зазначені процеси стосувалися переважно розвинутих країн, де процес модернізації був зумовлений і детермінований внутрішніми причинами саморозвитку. Більш неоднозначно складався суспільний поступ, коли певні країни вдалися до адаптивного, наздоганяючого виду модернізації, що постав як реакція (виклик – відповідь) на прискорену соціокультурну динаміку західної цивілізації. Тут часто йдеться про своєрідну гібридну ерзац-модель модернізації у формі «самовестрнізації», коли панівні кола країни ставили завдання подолати технічне відставання від західної цивілізації модерну, зберігаючи недоторканими цивілізаційні засади власного соціуму. Саме про це йдеться в працях Т. Парсонса, де наголошується на процесах своєрідної «сегрегації», розмежування імпортованого соціокультурного досвіду передових країн на «допустимий» і «недопустимий», коли виявляється тенденція до збереження цивілізаційних цінностей культури «вищого рівня, відкриваючи водночас дорогу радикальним змінам на наступному рівні ціннісної специфікації, тобто на рівні основних функціональних підсистем»⁵.

Насамперед у цьому аспекті нас тут цікавить спадщина, набута Україною у складі Російської імперії, де пріоритет завжди віддавався оборонній модернізації, а модернізаційні зміни самого суспільного організму становили, скоріше, супутній процес техніко-технологічних запозичень, що часто сприймалися як небажані, принаймні – як допустимі за умови обмежень і контрольовані державною бюрократією. За моделі наздоганяючої модернізації зміцнення держави підноситься до рівня абсолютної мети, а людина сприймається лише як засіб для її досягнення. Прикладом є низка реформ, започаткованих ще за Петра I, які з більшою чи меншою

---

⁵ Парсонс Т. Очерк социальной системы / Т. Парсонс // О социальных системах. – М., 2002. – С. 662.

ефективністю тривали впродовж XIX та XX століть. Інший приклад – реформи наприкінці XIX – на початку XX століть бюрократії й армії в Оттоманській імперії та Японії з огляду на загрозу воєнних поразок. Як правило, ефективність такої модернізації була досить умовною й короткочасною, оскільки вона ґрунтувалася на присвоєнні й засвоєнні чужих інноваційних результатів без здатності продукувати ці інновації самим суспільством.

Саме тому виявився невдалим і альтернативний західній модернізації соціалістичний проект Радянського Союзу, який становив відчайдушну спробу досягнути якісних економічних показників розвинутих держав Заходу. Загалом СРСР опинився поза традиційним ареалом модерності, оскільки у головних цивілізаційних засадах належав до ментальності незахідних суспільств. Цей негативний досвід тяжіє й над сучасною суспільною думкою не лише Росії, а й переважної частини пострадянського простору. За оцінкою одного з adeptів євразійства С. Гаврова, «наскільки соціалізм близький колективізму Азії, настільки ж він далекий від індивідуалістичної Євроатлантичної цивілізації, де його шанси мізерно малі»⁶.

Другий альтернативний проект наздоганяючої модернізації, споріднений радянському, висунули керівники німецького націонал-соціалізму. Його теж можна розглядати як приклад негативної реакції на виклик Євроатлантичної цивілізації. У Німеччині використання технологічних досягнень модерності поєднувалось із відкиданням демократичних форм організації соціуму, прав людини, жорсткою регламентацією творчого потенціалу особистості. Нацизм став реакцією на посилення внутрішньої соціокультурної кризи й зовнішньополітичну поразку в Першій світовій війні. Прагнучи реваншу, німецькі націонал-соціалісти намагалися пристосувати технології відкритого суспільства модерну до цілей тоталітарного закритого суспільства, де ідеологія виродилася в суміш раціоналізму з ірраціоналізмом, а наука еkleктично поєднувалася з відверто архаїчною соціокультурною традицією. У підсумку внаслідок укорінення тоталітаризму максимально ускладнився розвиток культури і суспільства з їх притаманно іманентними можливостями самоорганізації, властивостями відкритої системи. *На шляху наздоганяючої*

---

⁶ Гавров С. Модернизация России: постимперский транзит / С. Гавров // Модернизация. Что такое модернизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/gavrov-3/2.htm>.

модернізації тоталітарні режими ХХ ст. зберегли зовнішню оболонку суспільства модерну, вихолостивши його сутнісні основи.

У другій половині ХХ ст. становище радикально змінилося. Ситуація «холодної війни» трансформувала світобачення під кутом протистояння цивілізаційних моделей Заходу і Сходу. Задля консолідації Західної цивілізації у її протистоянні зі Сходом, модернізація стала сприйматися не як спонтанний процес іманентного розвитку чи часткових запозичень, а у формі моделі цілеспрямованого залучення певних країн до системи, коли одна чи декілька держав ініціюють і беруть на себе відповідальність за модернізаційні процеси на підопічних територіях. Прикладом, з урахуванням певної умовності, є післявоєнна політика США щодо Німеччини і Японії, коли у процесі впровадження модернізаційних процесів відбувалося переплетення як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. У результаті здійснення цього курсу Німеччина, починаючи із західної частини, стала складовою, а згодом – і ключовим елементом конструкції європейської модерності. Досить непростий шлях подолали в цьому напрямі й деякі інші країни Європейського континенту, зокрема Італія, Іспанія, а пізніше Польща й Угорщина та інші країни колишнього соціалістичного табору, які поступово інтегрувалися в Євроатлантичну цивілізацію модерності.

Щодо країн так званого третього світу, то більшість із них не лише не змогли запропонувати якогось альтернативного проекту, а й виявилися нездатними віднайти ефективні локальні варіанти модернізації в межах часткової відповідальності, коли декілька галузей колоніальної економіки обслуговували інтереси капіталу метрополії.

Щоправда, згодом, переважно в 60-ті роки, модернізація вийшла за межі Заходу. Свідченням є не лише «японське диво», а й поява динамічної групи інших азіатських держав. Їх запізнення традиційно пояснювалося своєрідністю цінностей сакрально-трансцендентного виміру, які часто не корелювалися із секулярним змістом християнських за походженням соціально-економічних структур. Однак, як показав історичний досвід, специфіка «східної модернізації» якраз і полягає в тому, що вона здійснюється на шляхах посилення традиційної общинності: Японія демонструє свого роду «комунальний капіталізм», змінюючи лише суб'єкта – адресата патріархального колективізму і патерналізму й не порушуючи сам

тип общинної свідомості. У результаті розчиненість у традиційному колективі змінюється злитістю з колективом підприємства, вірність роду – відданістю фірмі, відчуття патерналістської турботи з боку общини – відчуттям соціальної захищеності. У підсумку вільний індивідуалізм західного типу модернізації замінюється культивуванням традиційних форм колективної свідомості при наповненні їх новим, індустріально орієнтованим змістом. Таким чином практика довела можливість глибокої трансформації масової свідомості на шляху поєднання західного раціоналізму зі збереженням етнокультурної своєрідності.

Додаткові труднощі у сприйнятті такого типу модернізації вносили і з боку певного контингенту західних науковців, які в повоєнні роки взялися піднести опрацьовану ними «теорію модернізації» до іпостасі універсальної моделі, призначеної для витлумачення в єдиному ключі всіх знакових подій сучасної політичної історії. Ця теорія була опрацьована наприкінці 1950-х років на гранті американської Ради із суспільних наук, відомої за аббревіатурою SSRC (Social Science Research Council). Сорок років по тому директор SSRC Крейг Калхун, досить скептично оцінюючи креативний потенціал «теорії модернізації», звертав увагу на те, що, власне, якоїсь однієї теорії й не було. Були її різні варіанти, вони конкурували між собою, і певний час популярними ставали різні з них: спочатку «стадії зростання», згодом – «зіткнення цивілізацій», а потім всі заговорили про «кінець історії». Зрештою прийшло розуміння того, що «соціальна теорія – це зовсім не дана реальність, яка десь існує і яку хтось відкрив. Це – конкуренція між різними школами, конкуренція за громадську увагу і політичний вплив, за ресурс в академічному середовищі»⁷.

Широкий попит на ці теорії був зумовлений своєрідним соціальним замовленням, що диктувалося злободенними вимогами післявоєнної доби. Як ми згадували в попередніх розділах, К. Калхун досить відверто визнає, що в той час насамперед слід було відокремити Захід від нацизму. Американські теоретики мали довести, що «нацизм виріс не із сучасності, ми не маємо нічого

---

⁷ Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал / К. Калхун [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com/bv.1355534169,d.bGE>.

спільного з нацизмом»⁸. Підсумкова ідея полягала в тому, що американська модель ліберальної демократії має поширитися спершу на Західну Європу, а згодом – на весь світ.

Другий аспект соціального замовлення був пов'язаний із тим, що відбулася «холодна війна», а тому для Сполучених Штатів «потрібна була додаткова теорія, здатна пояснити, «хто хороші хлопці, а хто негідники». У Радянського Союзу була власна теорія про те, хто є сучасним, було уявлення про свою альтернативну сучасність, про альтернативний модерний соціалізм». У підсумку і «теорія модернізації» і «теорія розвинутого соціалізму» стали близнятами, які народилися в окопах ідеологічного протистояння і потреба в яких відпадала в міру згасання «холодної війни».

Третій аспект соціального замовлення впливав із факту краху колоніальної системи і появи нових незалежних держав. Постало питання, як інтегрувати ці країни в капіталістичну світ-систему. І тут знову знадобилася «теорія модернізації», яка, за словами К. Калхуна, «ґрунтувалася на тій аксіомі, що уряди і народи так званих традиційних країн мають прийняти з ентузіазмом теоретичні передбачення й політичні приписи, які дають їм учені з Гарварда, Оксфорда чи Берклі»⁹. За цих умов Фонд Форда виділив величезні гроші на створення «теорії модернізації», а це забезпечувало значну кількість робочих місць для експертів: відтепер вони працювали не лише на Заході, а й роз'їхалися радниками американського уряду в країни третього світу. А оскільки «теорія модернізації» була своєрідним американським варіантом «розвинутого соціалізму», то вона легко сприймалася на пострадянському просторі, зокрема в Україні.

Результати цілеспрямованого залучення України в процес модернізації виявилися для нашої країни далеко неоднозначними. Залишаючи ширший аналіз фахівцям-економістам, пошлемося лише на матеріали круглого столу «Американсько-українські відносини: рекомендації з погляду минулого», проведеного Інститутом Кеннана у Міжнародному науковому центрі ім. Вудро Вільсона (Woodrow Wilson International Center for Scholars). На цьому заході перший посол США в Україні Вільям Міллер заявив, що США зробили «величезну структурну помилку» і продемонстрували

---

⁸ Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал / К. Калхун [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com/bv/1355534169,d.bGE>.

⁹ Там же.

«інтелектуальну зверхність» перед Україною в момент вироблення плану радикальних економічних реформ. «Ми просто не розуміли тих величезних економічних викликів, які стояли перед Україною в момент її переходу від комунізму до вільного ринку. Ми підштовхували Україну до проведення земельної реформи, до кінця не розуміючи всіх обставин... Ми сліпо наслідували американську модель, яка не могла служити добрим прикладом в українських реаліях». Не маючи відповіді на запитання про те, як забезпечити найсправедливіший перерозподіл державного майна в посткомуністичних країнах, США не змогли запобігти виникненню в них класу «олігархів та крадіїв державного майна»¹⁰.

Таке визнання американського високопосадовця зовсім не знімає вини з української сторони. Слід, урешті-решт, усвідомити, що після проголошення незалежності вихідним пунктом нашого мислення має бути повна відповідальність за долю країни. Навіть із поправкою на те, що суверенітет у добу глобалізації не може бути абсолютним. Бо, все-таки, остаточне рішення залишається за нами. Зокрема й відповідальність за те, які наукові теорії та моделі ми залучаємо до опрацювання національної стратегії реформ.

10.3. Ідентичність спротиву

Судячи з усього, для суспільної наукової думки України нині немає важливішого завдання, ніж осмислити наше історичне минуле, пізнати парадигму сьогодення і визначитися, врешті-решт, у своїй ідентичності на майбутнє: «Хто ми?». Укотре нагадаємо, що саме це запитання виніс у заголовок фундаментальної монографії американський професор Самюель Хантінгтон, уточнивши в підзаголовку: «Виклики американській національній ідентичності»¹¹. До цієї проблеми раз-у-раз звертається відомий Збігнев Бжезінський,

---

¹⁰ Смаглій К. «Україна може швидко змінити ситуацію і стати знову цікавою Заходу». Колишні посли США дали рекомендації новопризначеному держсекретареві Джону Кері / К. Смаглій // День. – 2013. – № 20. – 5 лют. – С. 3.

¹¹ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантінгтон ; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : Транскнига, 2004. – 635 с.

стурбований глобальним політичним пробудженням¹². Останнім часом зажив популярності професор Каліфорнійського університету (Берклі) Мануель Кастельс¹³. Варто звернути особливу увагу, що, на думку останнього, не слід аж надто зводити все до національної ідентичності в етнічному сенсі.

Є фундаментальніша проблема: ідентичність цивілізацій, держав і людських особистостей за умов екстраординарного розриву між зрілим технологічним злетом і глибокою соціальною незрілістю. На наш погляд, пора і нам в Україні подивитися на світ ширше, не зводячи національну ідею до меж етнонаціональної проблематики. Головний напрям пошуків має лежати в площині визначення Україною свого місця в сучасному глобалізованому світі у контексті модернізації. І тут ключем для продуктивного розгляду може стати положення М. Кастельса про суджений нам довгий шлях реконструкції суспільних інститутів силами культурницьких громад **«від спільнот, створених на ідентичності спротиву, до висот ідентичностей нових проектів, що виростили на цінностях цих спільнот»** (курсив наш. – Авт.)¹⁴.

Не вузькі елітні групи, а лише сформовані в громадянському суспільстві широкі культурницькі громади можуть забезпечити в Україні на належному рівні процес самоідентифікації як самопрезентації себе в світі. Але в якому світі? Що він несе в собі? Який його домінуючий тренд?

На думку М. Кастельса, світ, у якому ми нині живемо, зародився десь на переломі 1960-х та 1970-х років у історичному переплетінні трьох незалежних процесів. Перший знаменував революцію інформаційних технологій у відповідь на кризу як капіталізму, з його культом індивідуалізму, так і радянського етатизму, де держава домінує над особистістю. Другий процес стосувався піднесення культурних суспільних рухів – ідеться про

---

¹² Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение / З. Бжезинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>; Бжезинский З. Новый глобальный политический порядок / З. Бжезинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>; Выступление Збигнева Бжезинского на вручении премии Токвиля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/usa/20111102/177005474.html>.

¹³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

¹⁴ Там же.

боротьбу за права людини, фемінізм, захист довкілля тощо. Взаємодія цих двох процесів спровокувала третій: реконструкцію суспільних відносин – на шляху створення мережевого суспільства; розбудову нової економіки – *інформаційної/глобальної*; створення нової культури – *культури реальної віртуальності*. Відтоді закладена в цій економіці, у цьому суспільстві і цій культурі логіка була покладена в основу суспільних зрушень взаємозалежного світу.

Було б помилкою пояснювати ці процеси таким собі об'єктивним результатом лише технологічних і економічних трансформацій. Хоча б тому, що саме в цей час наприкінці 1960-х потужні суспільні рухи майже одночасно потрясли весь індустріальний світ: спочатку в Сполучених Штатах і Франції, потім в Італії, Німеччині, Іспанії, Японії, Бразилії, Мексиці та Чехословаччині. Ці суспільні зрушення відлунням відбилися в багатьох інших країнах. Як тут не згадати і про рух «шістдесятників» в Україні, який, щоправда, був не «відлунням», а одним із провісників (хоч і притлумлених радянським режимом) загальносвітових процесів.

За сутністю це були культурні рухи, які в 1960-ті швидше прагнули змінити життя, ніж захопити владу. Їхні дії охоплювали багатопланові реакції на сваволю владних структур. Це був і виклик несправедливості, й прагнення вибороти право на пошук індивідуального самовиявлення. ***У підсумку цей рух ніс у собі ідентичність спротиву.*** Хоча його ідеї переважно озвучувалися студентами, однак вони глибоко проникали в товщу суспільства. Щоправда, весь пафос і трагізм ситуації полягав у тому, що цей громадський тренд був приречений на поразку, як і більшість утопічних рухів в історії, що ніколи й не претендували на перемогу. Проте ці молоді протестувальники залишили значний слід у суспільному поступі, адже багато з їхніх ідей і мрій сприймалися суспільством як культурні інновації, на які політики й ідеологи, хоч-не-хоч, змушені були в подальшому зважати. Представники ідентичності спротиву, зокрема й українські дисиденти, висунули ідеї, які стали джерелом боротьби за захист довкілля, фемінізму, радикального захисту прав людини, рівності націй, демократії. За оцінкою М. Кастельса, «ці ідеї вимостили шлях будівництву культурних спільнот 1990-х, тоді як криза легітимності інститутів індустріальної ери привела до розмивання смислу демократичної політики»¹⁵.

---

¹⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

Показово, що суспільні рухи 1960-х не були реакцією на економічну кризу. Вони виникли в zenіті стійкого економічного зростання й повної зайнятості, як «критика суспільства споживання». Як не згадати Івана Дзюбу «Звичайна людина чи міщанин?» (1959), «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965)? Висунуті владою звинувачення проти ідентичності спротиву І. Дзюби не витримували жодної критики. Свого часу провідний теоретик Клод Леві-Стросс зазначав: «Будь-яка культура розвивається завдяки обміну з іншими культурами. Але необхідно, щоб кожна культура здійснювала певний спротив, бо інакше дуже швидко втратить те, що притаманне лише їй... Ця ситуація існувала фактично у всі часи. Це норма людської поведінки»¹⁶.

Виступаючи як переважно культурницький рух, покоління ідентичності спротиву виявилось дійовим чинником впливу на економіку, технологію та наступні суспільно-реорганізаційні процеси. Їх культурна відкритість, інтернаціоналізм і космополітизм закладали інтелектуальні засади для утвердження взаємозалежного світу. Їх неприязнь до засилля державно-бюрократичних структур, навіть попри те, що деякі молодіжні лідери Заходу згодом поповнили політичні інституції (Йошка Фішер), підривала легітимність, здавалося би, назавжди усталених демократичних ритуалів. Спровокувавши деякі робітничі страйки, молодіжні студентські рухи, однак, не стали сегментом правих/лівих класових структур індустріальної ери, а призвели до жорсткого розмежування між собою і традиційним робітничим класом індустріальної доби.

У підсумку, зазначає М. Кастельс, культурницькі рухи 1960-х років започаткували етап фундаментального розколу у світовому масштабі: по один бік заявила про себе активна, культурно ідентифікована власною системою цінностей інтелектуальна еліта, а по другий бік опинилися «дедалі більш невпевнені, незахищені соціальні групи, позбавлені інформації, ресурсів і влади, що стали рити окопи свого спротиву саме навколо тих цінностей, які були засуджені буремними 1960-ми»¹⁷. І технологічна революція, і

---

¹⁶ Раса и политика. Беседа Клода Леви-Стросса с Дидье Эрибаном // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 1 (57) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/1/ral.html>.

¹⁷ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

реструктуризація економіки, і критика культури зійшлися у формуванні нового світу інформаційної епохи, що змінила період індустріалізації. Плин часу в контексті модернізації історично зумовив новий рівень базових взаємовідносин у сфері виробництва, влади й культурного досвіду.

Відтепер перед кожним індивідом об'єктивно постала проблема вибору: з яким суспільним трендом себе ототожнювати. Чи то із системою цінностей нової інтелектуальної ідентичності, чи то зі звичними критеріями та вимогами індустріальної доби. Вибір цей аж надто відповідальний, оскільки завжди зачіпає проблему безпеки: коли індивід ототожнює себе з певною соціальною чи етнічною групою, він не лише дає відповідь на запитання «Хто я?», а й вибирає стратегію своєї життєвої поведінки.

Ключовою особливістю нової доби, на думку М. Кастельса, стала інформаційно-технологічна революція, яка дала поштовх **виникненню інформаціоналізму як матеріальної основи нового суспільства**. За умов інформаціоналізму виробництво матеріальних благ, здійснення влади, а також створення нових культурних кодів узалежнилися від інформаційних можливостей суспільств. Інформаційна технологія стала вкрай необхідним інструментом для ефективної реалізації процесів соціально-економічної реструктуризації. Електронні мережі перетворилися на динамічніший чинник організації людської активності. Переважаюча сітьова логіка інформаціоналізму стала провідним чинником трансформації всіх сфер суспільного й економічного життя.

Криза моделей економічного розвитку як капіталізму, так і етатизму призвела до їх паралельної реструктуризації, розпочатої в 1970-х роках. Хоч у різних капіталістичних економіках фірми й уряди відштовхувалися від різних критеріїв і діяли різними методами, однак у загальному підсумку **все це разом привело до появи нової форми капіталізму**. Характерна риса його економіки – глобалізація провідних видів діяльності, організаційна гнучкість і оперативність в управлінні робочою силою. Тиск конкуренції, нові форми організації праці й ослаблення згуртованості робочої сили зумовили скорочення витратків держави загального добробуту – цього наріжного каменя суспільного договору в індустріальну епоху. Нові інформаційні технології забезпечили оновленому капіталізму необхідні мережеві інструменти, дистанційні комунікації,

методику збереження та оброблення інформації, координовану індивідуалізацію праці, концентрацію і децентралізацію прийняття рішень водночас.

Реструктуризація етатизму, особливо за умов СРСР, виявилася набагато складнішою. Радянський лад не спромігся асимілювати інформаціоналізм через низку глибоких причин, які впливали з природи самого ладу й практики тотального контролю над суспільними процесами з боку партії та КДБ. Порочність цієї системи влади полягала в контролі над інформацією. З погляду партійного керівництва, такий контроль мав відігравати вирішальну роль у забезпеченні легітимності держави через її здатність маніпулювати населенням. Так, у руслі геніальної здогадки Володимира Леніна про монополію на виробництво паперу як базового засобу для контролю за інформацією, весь процес друкування, копіювання та опрацювання інформації завжди перебували під жорстким контролем. Друкарські машинки були рідкістю й за їх використанням завжди стежили, доступ до машин для фотокопіювання потребував допуску служб безпеки. Використання міжнародних телефонних ліній і телекса теж контролювалося. В очах бюрократії саме поняття «персональний комп'ютер» уже об'єктивно підривало базові засади радянського ладу. Отже, **за сутністю радянський етатизм відторгав поширення інформаційних технологій**, блокуючи процес спонтанної інновації шляхом використання мережевих взаємодій.

За цих умов радянська економіка не могла перейти від екстенсивної до інтенсивної моделі розвитку. Темпи економічного зростання стабільно спадали, що призвело, врешті-решт, до системної кризи. Дедалі зростаючий технологічний розрив знесилив Радянський Союз у світовому економічному змаганні, залишивши за ним роль експортера енергії та сировини. Високоосвічене населення країни опинилося у пастці викривленої технологічної системи, яка чимдалі, то дужче віддалялася від світових наукових досягнень, позбавляючи дослідників ефекту «перехресного заповнення» інноваціями. Врешті-решт, навіть військова машина – оплот і вирішальна запорука існування радянського режиму – стала потерпати від технологічного відставання від противника, що посилювалося.

Усвідомлення глибини застою і спаду привело деяких радянських лідерів – від Андропова до Горбачова – до спроби

реорганізувати систему, подолавши інерцію спротиву з боку партійно-державної машини. Для цього лідери-реформатори відкрили доступ до інформації та звернулися за підтримкою до громадянського суспільства. Однак цей крок несподівано для ініціаторів суспільних змін покликав до життя могутню хвилю піднесення національно-культурних ідентичностей, наростання вимог щодо поглиблення демократії, а це вже вочевидь виходило за межі приписаної згори програми перебудови. До всього додалися ще й політична некомпетентність, тактичні помилки та посилення фактора випадку, що й спричинило внутрішній розкол апарату управління, а згодом – раптовий колапс комунізму у зоні радянського впливу. Так безславно закінчився революційний експеримент, котрий багато в чому визначав характер ХХ століття.

10.4. У пошуках дороговказу

Розпад СРСР викликав ідеологічний вакуум, який у новоутворених пострадянських державах слід було чимось заповнювати. Але політична ідеологія, попри нашу алергію на саме поняття «ідеологія», є специфічною ділянкою формування та функціонування соціально-політичного знання. Зокрема, знання про сучасний світ і наше місце в цьому світі, про перспективи подальшого поступу. Оскільки теорія розвинутого соціалізму відійшла в небуття, їй слід було терміново знайти заміник. І такий, що відкривав би нові горизонти і вніс бодай якийсь елемент оптимізму в інтелектуально виснажену спільноту науковців у сфері гуманітарних наук.

Кінець монополії КППС на продукування ідеологем, вільний доступ до колишніх закритих фондів зберігання літератури, а насамперед потужні можливості Інтернету – все це відкрило вікно у широкий світ, дало можливість долучитися до набутків світової суспільної думки. Щоправда, на превеликий жаль, інтелектуальне «перехресне запилювання» на першому етапі відбулося в дещо спрощеному, навіть спотвореному вигляді: воно набуло рис якщо не догматичного запозичення зарубіжних соціальних теорій (зокрема американської «теорії модернізації»), то принаймні імітації основних моделей і парадигм суспільного розвитку, поширених на Заході.

Тим часом у 1970-ті роки «теорія модернізації» вже була піддана нищівній критиці в науковому середовищі західних університетів. Перший удар завдали дослідники із Латинської Америки, які доводили, що їх країни, ставши незалежними понад сто років тому й отримуючи різноманітну допомогу від США, зокрема й з боку консультантів, опинилися врешті-решт у пастці відсталості. Нагадаємо, що саме тоді Еммануїл Валлерстайн принципово відкинув основні постулати «теорії модернізації», насамперед за її телеологію, котра приймає як даність, що всі країни перебувають на шляху перетворення в Америку¹⁸. У підсумку, наголошував дослідник, до аналізу кожного явища слід підходити конкретно-історично, а не відштовхуватися від постулатів певної теоретичної моделі. Складалося враження, що «теорія модернізації» доживає останні дні.

Однак розпад Радянського Союзу і неготовність нового правлячого класу незалежних держав до структурних перетворень створив раптом попит на консультантів-модернізаторів. Хрестоматійним прикладом стала фігура Джеффри Сакса, який був майже нікому не відомий у Сполучених Штатах, але раптом зажив собі світової популярності, взявшись трансформувати економіку країн пострадянського простору. Саме він умовив тодішніх російських керівників прийняти його теорію шокової терапії, наслідки якої цілком відчула й Україна. Досить згадати, як і ми з ентузіазмом сприймали чи то одкровення ліберальної економіки від Фрідріха Хаєка, чи то «кінець історії» внаслідок торжества ліберальної демократії від Френсіса Фукуями, чи то принципи поділу світу як результату «війни цивілізацій» Самюеля Хантінгтона.

Тим часом усі три «модні» теорії ґрунтувалися на жорсткому й спрощеному уявленні про сучасний світ. І тут варто прислухатися до компетентної думки К. Калхуна, очолювана яким SSRC знає реальну ціну (навіть в доларовому еквіваленті різноманітних грантів) кожному досліднику: «Немає якогось ключа, який відкриває абсолютно всі двері в поясненні світу, оскільки не існує необхідного логічного зв'язку між секуляризмом, лібералізмом, вільними ринками, демократичними інститутами. Вони пов'язані між собою лише тому, що історично виникли в такій конкретній зв'язці,

---

¹⁸ Див.: Валлерстайн І. Миросистемный анализ: ведение / И. Валлерстайн. – М., Территория будущего, 2006. – 247 с.

у конкретних англомовних країнах за останні двісті років. В інших районах світу можливі інші поєднання»¹⁹.

Глобалізація зовсім не означає, що всі країни просто увіллються в певний уніфікований світовий простір. Цілі регіони зберігатимуть самобутність, як це вже тривало впродовж століть. Скажімо, головний ресурс Росії – її природні багатства, а Китаю – величезне працелюбне населення. Слід бути готовими і до того, що коли в найближчому майбутньому у світі сформується п'ять-шість провідних держав, то знову виникне проблема перерозподілу сфер впливу. А це, за словами К. Калхуна, матиме глибокі й неоднозначні наслідки: «З цим пов'язане виникнення різних ідеологій і різних порядків денних щодо інтеграції в сучасний світ. Я думаю, що американці вбудовуватимуться в нього по-своєму, це досить важко для нас. Існує західноєвропейська програма вмонтування в новий світ. Також виникають китайська і російська програми. Слід також зрозуміти, що бажано не мати переможених і ослаблених держав у цьому новому світопорядку, оскільки слабкі держави, що хилиються до падіння, – небезпечні... Найбільша проблема для всього світу – це проблема соціальної інтеграції суспільства і держави»²⁰.

Внаслідок критики американської «теорії модернізації» з'явилися нові думки й судження. Зокрема стверджується, що модернізація може вести до «посттрадиційного суспільства», тобто до суспільства перехідного типу, що вийшло з традиційного стану, але не стало модернізованим. Водночас, вводиться поняття «постмодернізація»: оскільки суспільство постійно розвивається, важко взагалі визначити межі та критерії модернізації, а в багатьох суспільствах традиції й інновації існують одночасно і виникає тенденція об'єднання засад сучасного й традиційного суспільства. Орієнтація на новацію не відкидає опори на традицію, яка сама може виявитися однією з передумов модернізації. Організація громадянського суспільства не нівелює ролі міфу і релігії в духовній сфері, а проповідь індивідуалізму не суперечить збереженню певних форм колективності. Демократичний характер влади не означає повне викорінення авторитарності, спроб «управляти демократією».

---

¹⁹ Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал / К. Калхун [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com/bv/1355534169,d.bGE>.

²⁰ Там же.

Нарощування виробництва може поєднуватися з розумними обмеженнями зростання. Так само використання науки не повинно заважати визнанню інших форм цінностей організації суспільства. Власною практикою Японія та Індонезія вже довели дієвість такої постмодернізації.

Разом із тим усе викладене не заперечує, що головною закономірністю суспільного розвитку є постійні зміни й ускладнення економічних, соціальних, політичних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до вимог раціонального й ефективного функціонування суспільства²¹.

Чи доклали ми сил в Україні для огранки власного профілю в сучасній конфігурації світу? Можливо, хоч нинішня системна криза капіталізму спонукає нас до адекватнішого сприйняття набутоків сучасного суспільствознавства. Політичний вибір завжди наявний у суспільному житті. Його може зробити еліта – високоосвічена й відповідальна – здатна створити модель інтеграції у світову систему, зважаючи на національні інтереси й реалії. Цей вибір може бути здійснений і більш демократично, якщо суспільство виявить для цього креативну здатність. Коли ж суспільство дезінтегрується, коли йому не вдається відпрацювати відповідні інституції та ідеологію в ролі своєрідного «соціального клею», країна неминуче випадає із світового процесу.

10.5. Периферійний капіталізм

Будь-яка реструктуризація починається з «інвентаризації» проблем та ресурсів і навичок для їх розв'язання. Тут у пригоді можуть стати для нас і напрацювання зарубіжних науковців, які здійснили спробу зібрати воедино всі ланки невдалих реформ у СРСР, а згодом і в країнах пострадянського простору. Як зазначалося, гіпотеза М. Кастельса полягає в тому, що жорстку кризу, у яку увійшов СРСР із середини 1970-х років, спричинила структурна неспроможність радянського індустріалізму забезпечити

---

²¹ Модернізація // *Філософія : енциклоп. слов.* – М. : Гардарика, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/745/МОДЕРНИЗАЦИЯ.

перехід до інформаціонального суспільства. Радянський лад міг існувати в добу індустріалізму, коли в основу було покладено кількісні показники продуктивності (працю, капітал і природні ресурси), але він виявився неефективним, коли головним джерелом продуктивності стала здатність якісно організувати виробництво на основі знання та інформації.

Тим часом, відчувши загрозу своєму пануванню, пострадянська бюрократія й партійна номенклатура в «лихих дев'яності» спрямувала суспільні процеси у вигідне для себе русло. До того ж із факту розпаду СРСР повною мірою скористалися і західні «акули капіталізму». На прикладі Росії М. Кастельс показує, що «російські групи інтересів, особливо менеджери компаній та урядові апаратники, які очолили процес приватизації, утримали найціннішу власність під своїм контролем, однак занизили ціни акцій приватизованих компаній, щоб запропонувати суттєвий прибуток іноземним партнерам в обмін на миттєво отримувану готівку, яка найчастіше осідала на їхніх банківських рахунках за кордоном». Доклали рук до розвалу економіки й зарубіжні наукові консультанти «внаслідок безвідповідальних рекомендацій щодо запровадження абстрактної політики вільного ринку з боку Міжнародного валютного фонду». Вони консультували «політично недосвідчених російських економістів, які раптово опинилися на командних постах унаслідок паралічу демократичної держави в результаті заплутаних інтриг між політичними фракціями, де панували особисті амбіції». У результаті взаємодії корисливих інтересів внутрішніх і зовнішніх груп інтересів, «кримінальна економіка виросла до пропорцій, небачених у великій індустріальній країні, пов'язуючись зі світовою кримінальною економікою і стаючи фундаментальним фактором, з яким слід рахуватися як в Росії, так і на міжнародній арені»²².

Зазначена модель суспільної трансформації практикувалася практично на всьому пострадянському просторі, зокрема й в Україні. Утворилася широка зона «периферійного капіталізму», яка цілком вплелася в систему економічної взаємозалежності, забезпечену мережевими інформаційними інструментами гнучкого

---

²² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

реагування й прийняття рішень. Проте технологічно приваблива мережева система сучасного капіталізму виявилася не такою вже й привабливою з гуманітарного погляду – їй була байдужа подальша доля переважної частини населення пострадянського простору. «Інформаційні мережі, – зазначає М. Кастельс, – мережі капіталу, робочої сили і ринки по всьому світу поєднуються технологіями, корисними функціями, людьми і територіальною близькістю і, водночас роблять себе недоступними для населення й територій, що не становлять цінності та інтересу з позицій динаміки глобального капіталізму. За цим відбувся соціальний і економічний остракізм окремих суспільних прошарків, районів у містах і регіонах, навіть цілих країн... Відчайдушні спроби деяких подібних регіонів і соціальних груп стати частиною глобальної економіки, уникнути маргіналізації призводять до того, що... міжнародна організаційна злочинність використовує їх для розвитку всесвітньої кримінальної економіки. Вона спрямована на задоволення заборонених бажань і постачання забороненої продукції у відповідь на безмежний попит з боку багатих суспільств та індивідів» (курсив наш. – Авт.)²³.

Який висновок напрашується із цієї в цілому досить непривабливої картини? Очевидно, один і безальтернативний – сприймати світ адекватно, бачити переваги й недоліки інформаціонального суспільства. Водночас опрацювати власну оптимальну модель входження в сучасний світ не в ролі «лузера» світової периферії, а повноправного учасника оновленої світової спільноти. А для цього, **не відмовляючись від ідентичності спротиву у цьому жорсткому конкурентному світі, вибудувати належну ідентичність проекту відповідно до нових реалій.**

У чому ж полягають ці реалії?

М. Кастельс наголошує, що нове суспільство виникає тоді, коли (і якщо!) виробничі відносини починають відповідати новим продуктивним силам. Нічого нового тут немає – це одна з давно відомих нам основоположних засад марксизму, яку не ставлять під сумнів і ліберали. Не змінилася й сутність капіталізму: основним законом, як і раніше, є виробництво заради прибутку і для присво-

---

²³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

ення цього прибутку на підставі права приватної власності. Так само в основі сучасних виробничих відносин, як і раніше, лежать взаємовідносини між працею і капіталом. ***Отже, інформаціональна/глобальна економіка виявилася ще більш капіталістичною, ніж будь-яка інша економіка в історії, бо інтенсифікує всі ці параметри.*** І щодо цього не може бути жодних ілюзій.

То в чому ж новизна і пафос інформаціонального капіталізму, коли дві іпостасі – продуктивність і конкурентоспроможність – теж залишаються визначальними процесами економіки? М. Кастельс наголошує, що «продуктивність, за своєю суттю, є похідною від інновації, а конкурентоспроможність – від гнучкості. Таким чином, фірми, регіони, країни, економічні одиниці усіх видів приводять свої виробничі відносини до збільшення інновацій та гнучкості»²⁴. *І вирішальну роль відіграють нові інформаційні технології та культурно-освітня здатність учасників виробництва до їх використання в процесі виробництва та управління.* Саме на цих засадах і формується мережеве підприємство.

Для освітян першорядним у всіх цих теоретичних побудовах є те, що в нинішній модернізованій системі виробництва праця стає різко диференційованою відповідно до індивідуальних характеристик самих робітників. Доконаним фактом сучасності став величезний розрив між традиційною індустріальною працею (Кастельс називає її «родовою») і «самопрограмованою» працею працівників нового покоління. Ключовим критерієм поділу між цими двома видами праці є освіта. І не просто базова освіта, а можливість доступу до вищих рівнів освіти, тобто систематичне залучення в структуру нових знань, поповнення інформації, а також націленість на набуття нових навичок відповідно до технологічних і організаційних змін. У зазначеному контексті освіта сприймається як феномен, принципово відмінний від традиційного навчання та виховання дітей і студентів. Освіта стає процесом, унаслідок якого працівники набувають здатності постійно змінювати необхідні навички для розв'язання певного завдання, вдаючись до нових інформаційних джерел. У такий спосіб кожен може «перепрограмувати» себе відповідно до безкінечно змінних завдань процесу удосконалення й ускладнення виробництва.

---

²⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

Однак потреба в цій самопрограмованій праці з'являється лише за умов інноваційного виробництва. Старі ж індустріальні технології відтворюють традиційну родову працю, яка не має можливості та, власне, й необхідності до самопрограмування, оскільки від неї вимагається лише здатність сприймати й виконувати певне конкретне завдання. Праця такого працівника не є індивідуалізованою, оскільки виконання найпростіших функцій можна перекласти на механізм або іншого працівника. До того ж додана вартість, вироблена такими працівниками, становить лише невелику частку прибутку.

Різка диференціація між працею самопрограмованою і родовою містить серйозні соціальні ризики й загрози. Якщо інновація є основним джерелом продуктивності праці, якщо знання й інформація стають головним матеріалом нового виробничого процесу, а освіта – ключовою якістю виробничого процесу, то **новими виробниками за інформаціонального капіталізму стають насамперед ті творці знання й спеціалісти інформаційних технологій, чий внесок найцінніший для фірми, регіону та національної економіки.** Разом із менеджерами й техніками в розвинутих країнах вони вже становлять близько третини всього зайнятого населення.

Це не означає абсолютного розриву між родовою і самопрограмованою працею, оскільки опрацювання знань й інформації неможливе без виробництва товарів і послуг, які й утворюють у сумі «колективного працівника». Принципова відмінність між ними полягає в тому, що категорія родової робочої сили дедалі більше залежить від інтелектуалів при захисті своїх позицій під час укладання контрактів. І навпаки – інформаційні виробники меншою мірою залежать від простої робочої сили.

Ця сутнісна риса інформаціонального капіталізму вносить розкол у суспільну структуру праці, що призводить до розмивання залишків класової солідарності. А це спричиняє фундаментальний соціальний розлом, коли, за словами М. Кастельса, відбувається «соціальне виключення значного сегменту суспільства, що складається з індивідів, якими нехтують, чия цінність як виробників/споживачів вичерпана і чия значущість як людей ігнорується»²⁵.

---

²⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

10.6. Соціальне виключення

Було б необачно ігнорувати значення цього соціального розколу, мотивуючи його тим, що для нашої країни проблеми інформаціонального суспільства ще не є надто актуальними, оскільки інноваційна складова становить лише мізерну частку у виробленому продукті. Однак не слід заплющувати очі й на те, що ми живемо в добу глобалізації, де цей процес не лише вторгся у сферу обміну товарами між країнами, а й став домінуючим у сфері виробництва. І тут слід враховувати можливі ризики. Як би не сталося так, що внаслідок поглиблення прірви між родовою працею (індустріальної доби) і працею самопрограмованою (доби інформаціоналізму), Україна не опинилася б поза зоною новітніх технологій, прирікаючи себе на животіння в зоні «периферійного капіталізму» з усіма обставинами, що з цього випливають.

Обставини ці не лише непривабливі, а й досить-таки загрозливі в сучасному світі. Перша полягає в тому, що в контексті соціальної стратифікації інформаціональний/глобальний капіталізм характеризується тенденцією до наростання соціальної нерівності й поляризації суспільства, а саме одночасного зростання верхівки й дна соціальної шкали. Друга – подальша індивідуалізація праці підриває засади колективної згуртованості працівників індустріальної сфери, полишаючи найслабші сегменти робочої сили перипетіям долі. Тут досить згадати різке падіння впливу і значущості профспілкового руху в нинішньому суспільному житті України. У підсумку виникає третя обставина – постійне розмивання елементів соціально відповідальної держави, що позбавляє «рятівного кола» тих людей, які не можуть самостійно дати собі ради.

Прикладів тому безліч у всьому світі. Зокрема на «жахливих спекуляціях і непомірному збагаченні небагатьох» наголошує З. Бжезінський. Наприклад, якщо в 1990 році заробітна плата директорів підприємств у 70 разів перевищувала заробітну плату середнього американця, то тепер ця різниця виросла в 325 разів. Тим самим було знехтувано справедливістю в суспільстві – фундаментальною основою стабільної держави. Як результат, зазначає Бжезінський, «ми розвинули таку фінансову систему, за якої велетенські трансакції здійснюються по всьому світу практично

безконтрольно, маючи своїм наслідком жажливі спекуляції й непомірне самозбагачення небагатых». Що вже тут говорити про славнозвісну «американську мрію» про рівні можливості, коли нині «середній європеець має шанс швидше досягти успіхів у житті й кар'єрі, ніж американець»²⁶. Не випадково 17 вересня 2011 р., у день американської Конституції, пролунав заклик «Occupy Wall Street», підтриманий близько 40 % пересічних громадян²⁷.

Звісно, ця тенденція до поляризації соціальної нерівності могла б бути прорахована і їй можна було б запобігти цілеспрямованою державною політикою. Але, зазначає М. Кастельс, «нерівність і поляризація зумовлені динамікою інформаціонального капіталізму й домінуватимуть доти, доки для подолання цих тенденцій не будуть вжиті спеціальні заходи»²⁸.

Водночас наростає інша загрозлива тенденція – до соціального виключення цілих контингентів населення, на яку слід зважати й в Україні. Насамперед йдеться про розрив зв'язку між «людьми як людьми» і «людьми як виробниками/споживачами» в загальній динаміці інформаціонального капіталізму. На превеликий жаль, за нової системи виробництва збільшується число людей, які, за словами М. Кастельса, «нічого собою не являють і як виробники, і як споживачі з погляду системи». Це не означає, що всім їм судилася доля безробітних. Однак важливо й те, який це буде вид роботи, за яку плату й на яких умовах?

А тут картина настільки безрадісна, що доводиться вдатися до широкого цитування М. Кастельса: «Основна маса рядової робочої сили не має постійного місця роботи, циркулюючи між різноманітними джерелами зайнятості (які мають переважно випадковий характер). Мільйони людей постійно знаходять і втрачають роботу, вони часто залучені в неформальну діяльність, притому що значна їх кількість втягнута в низові структури кримінальної економіки.

---

²⁶ Бжезинский З. Америка не сумела обратить себе на пользу распад СССР / З. Бжезинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kp.ua/daily/180212/325532/print/>.

²⁷ Байдакова А. Социолог Мануэль Кастельс – о неизбежности новой демократии / А. Байдакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/articleprintview/24620450.html>.

²⁸ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

Більше того, втрата стабільного зв'язку з місцем роботи, а також слабкі позиції працівників при укладенні контрактів призводять до вищого рівня кризових ситуацій у житті їхніх сімей, тимчасової втрати роботи, особистісних криз, хвороб, тяжіння до наркоманії/алкоголю, втрати заощаджень, кредиту. Багато з цих криз пов'язані одна з одною, породжуючи спіраль соціального виключення, що тягне донизу, до того, що я назвав «чорними дірами» інформаціонального капіталізму, з яких важко вибратись»²⁹.

Для ілюстрації правильності цього положення для вітчизняних умов можна навести масу фактів і статистичних матеріалів із життя України. Але це вже завдання наступного дослідження. Однак варто наголосити на потенційній небезпеці зазначених «чорних дір». І тут постає питання: чи реагуємо ми на проблеми сьогодення, а головне – чи убезпечуємо себе на майбутнє?

Проблема в тому, що межа між соціальним виключенням і щоденним виживанням дедалі більше розмивається для зростаючого числа людей. Із втратою звичної соціальної підтримки (згадати хоча організацію робітничого постачання, гарантовану чергу на житло для молодих спеціалістів, профспілкові путівки на оздоровлення трудящих, безкоштовне дозвілля дітей у спортивних секціях та гуртках самодіяльності тощо за радянських часів) значна частина людей виявилася нездатною «утриматися на плаву», зважаючи на новітній виклик часу й модернізуючи постійно свою кваліфікацію. Ці люди раз-у-раз випадають із конкурентної боротьби, намагаючись утримати свої позиції хоча б до наступного раунду зменшення сегмента й так уже «всохлого» середнього класу спеціалістів та науково-технічних працівників, який був соціальною опорою впродовж періоду індустріалізації, особливо в секторі ВПК. На сьогодні процес соціального витіснення певних груп населення впливає не лише на справді знедолених, а й на ті соціальні категорії, які цілеспрямовано вибудовували своє життя у постійній боротьбі за можливість уникнути падіння вниз, скотившись до рівня люмпенізованої робочої сили соціально недієздатних людей.

Об'єктивно ці люди поставлені перед вибором альтернатив: яка система влади і форма державності є найприйнятнішою для

---

²⁹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

них? Оскільки за умов глобалізації вплив національної держави на виробничі й соціальні процеси послаблюється, а проголошені під час виборчих перегонів обіцянки різноманітних партій (і навіть закріплені на законодавчому рівні зобов'язання щодо розбудови соціально відповідальної держави) не можуть бути виконані, то легітимність парламентської демократії й самої держави неминуче ставляться під сумнів. Що з того, що представницька демократія логічно випливає з поняття суверенітету, коли розмивання суверенності призводить до невизначеності як самого процесу делегування волі народу, так і його результатів? Реагуючи на цю ситуацію, вузькоспеціалізована праця, пов'язана з індустріальним виробництвом, тяжіє до зміцнення політики «сильної руки».

Навпаки, самоорганізований труд інформаціонального суспільства тяжіє до збільшення кількості сторін, представлених в інститутах влади, а також у децентралізації владних повноважень і переходу їх до локальних інституцій, що створює передумови для утворення нової геометрії влади у вигляді мережевої держави. На прикладі Європейського Союзу можна простежити тенденції до прагнення соціальних акторів, та й громадян загалом, максимізувати можливості представництва своїх інтересів і цінностей, розігруючи різноманітні стратегії у відносинах між різноманітними інституціями на різних рівнях компетенції. Часом громадяни певного європейського регіону задля захисту своїх інтересів створюють альянс із євробюрократами Брюсселя, тиснучи на національний уряд. Або вдаються до протилежної комбінації. Або не чинять ні того, ні іншого, стверджуючи свою локальну автономію.

Але не слід забувати й про дію відомої історичної закономірності, що там де є панування (а надто – монопольне панування!), обов'язково буде й належний спротив. До нього спонукає насамперед недовіра того суспільного договору, який колись укладався між працею і капіталом в індустріальну епоху у вигляді соціально відповідальної держави. До того ж посилюється нездатність значної частки людей вписатися в логіку домінуючих глобальних інформаційних мереж мережевого суспільства. Це призводить до того, що значні контингенти населення прагнуть знайти новий сенс життя, реконструювавши його на засадах абсолютизації певної системи цінностей і переконань. З'являються нові групи ідентичності спротиву, з якими М. Кастельс пов'язує насамперед релігійний

фундаменталізм, що «не заперечує технологію, але підпорядковує її Божественному Закону, котрому мають підлягати всі інститути й цілі, без жодного торгу. Націоналізм, локалізм, етнічний сепаратизм і культурні громади поривають із суспільством у цілому, вибудовуючи його інститути не знизу догори, але зсередини назовні, тобто «ті, хто посутньо ми» проти тих, хто до нас не належить»³⁰.

Навіть такі проактивні рухи, які спрямовані не на заперечення, а лише на трансформацію всієї картини соціальних відносин між людьми (наприклад фемінізм) або відносин між людьми і природою (наприклад енвіронменталізм) беруть свої витoki із заперечення нинішніх базових суспільних принципів: патріархальності, продуктивізму. Вони демонстративно йдуть на розрив з усталеною соціальною логікою, домагаються автономії від державних інституцій, відкидають логіку капіталу й різноманітні зваби технологій. Тому їх учасників важко інкорпорувати в теперішній спосіб життя.

10.7. Підсумки і прогнози

Отже, чи дає нам теорія інформаціонального суспільства М. Кастельса вичерпні відповіді на актуальні питання сучасності? Чи внесла вона елемент оптимізму в наше світобачення? Чи стала для нас дороговказом на перспективу?

І так, і ні. Насамперед тому, що було б помилкою з нашого боку покладатися на універсалізм запропонованої теорії, як і кожної теоретичної конструкції взагалі. Та й сам Кастельс не претендує на таку роль, попереджаючи нас, що нинішні суспільні відносини не можуть бути зведеними до структури й динаміки мережевого суспільства. Таке суспільство не є всеосяжним, оскільки утворюється взаємодією між мережею і «Я», між мережевим суспільством і фактором ідентичності кожного суб'єкта, який несе в собі інерцію цінностей, успадкованих від індустріального капіталізму та етатизму. У підсумку «не всі соціальні зміни та інститути дотримуються

---

³⁰ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

логіки мережевого суспільства, подібно до того, як індустріальні суспільства впродовж тривалого часу містили численні передіндустріальні форми людського існування. Але всі суспільства інформаційної епохи справді пронизані – з різною інтенсивністю – повсюдною логікою мережевого суспільства, чия динамічна експансія поступово абсорбує й підпорядковує соціальні форми, які існували до того.

Отже, розуміння нашого світу потребує одночасного аналізу й мережевого суспільства, і його конфліктних викликів. Мало хто сумнівається в тому, що XXI століття буде позначене завершенням глобальних інформаційних надмагістралей, мобільних телекомунікацій та обчислювальних потужностей. Уже тепер Інтернет охоплює близько мільярда користувачів, кількість яких щоденно зростає в середньому на 200 тисяч осіб³¹. З огляду на це буде також доба розквіту генетичної революції. Однак, якщо люди припустяться тих самих помилок, що й у XX столітті, то новітні технологічні сили створять ризик покінчити з життям на планеті. А це означає лише те, що для запобігання негативним явищам нам потрібні не лише відповідальні урядовці, а й відповідальне високоосвічене суспільство, яке б поклато край «синдрому Чорнобиля». Шлях, яким ми підемо, залежить від соціальних інститутів, від людських цінностей, від свідомості нових соціальних акторів та їх рішучості формувати й контролювати власну долю.

XXI століття буде також позначене екстраординарним зростанням виробництва за значно менших зусиль. Розумова праця замінить фізичну силу в більшості виробничих секторів економіки. Однак і на цьому хочеться загострити увагу, частка виробленого багатства діставатиметься індивідам залежно від їх доступу до освіти, а суспільству загалом – від його соціальної організації, політичної системи й обраної стратегії розвитку. Освітян не може не тішити той факт, що українські батьки вже зорієнтуватися в ситуації: за підрахунками експертів, тільки в Києві працює понад дві тисячі великих і маленьких установ раннього розвитку дитини, і кількість їх щороку збільшується на 10–15 %. Для порівняння: шкіл і дитсадків, разом узятих, у столиці налічується трохи більше однієї тисячі.

---

³¹ Кастельс М. Сетевое общество / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://activelife.com.ua/tiens/tiens-menu.php?pageID=13>.

Люди інтуїтивно розуміють те, що М. Кастельс теоретично сформулював як застереження від ризиків на майбутнє. З одного боку, глобальна економіка буде розширюватися, скануючи за допомогою інформаційних мереж всю планету в пошуку нових можливостей для отримання прибутків. «Але вона робитиме це вибірково, поєднуючи значущі сегменти й нехтуючи місцевостями й людьми, які вже вичерпали свій потенціал, або не становлять інтересу на певний момент... Значущі місцевості й люди будуть віднайдені скрізь, навіть у Сахарі... Але виключені території й люди також можуть бути знайдені повсюди, хоч і в інших пропорціях. Планета сегментується на чітко розрізнені простори, визначені різними часовими режимами»³². Відторгнуті сегменти суспільства, звісна річ, не змиряться зі своїм становищем, дрейфуючи в глобальну кримінальну економіку, яка стане фундаментальною рисою ХХІ століття. Її економічний, політичний і культурний вплив проникатиме в усі сфери життя. Знищити це явище буде неможливо, хіба що вдасться обмежити його до допустимих розмірів.

Друга форма реакції на соціальне відторгнення – вибух фундаменталістських рухів, «які беруть Коран, Біблію чи будь-який інший священний текст для інтерпретації й використання його як прапору свого відчаю і зброї свого гніву. Різноманітні фундаменталізми, що походять із різних джерел, становитимуть найбільш безкомпромісний вибір односторонньому пануванню інформаційного глобального капіталізму»³³.

Отже, на думку Кастельса, в остаточному підсумку мережеве суспільство не несе в собі миру і благодаті, а скоріше засвідчує тенденцію до поглиблення драматичного розколу між елітою і масами. Тоді коли світові еліти будуть окопуватися у глобальній системі фінансових та інформаційних потоків, досвід простих людей і коло їхніх інтересів обмежуватимуться численними локальними спільнотами, насамперед сім'єю. Новітній пролетаріат ХХІ століття, не маючи перед очима Зимового палацу, приречений вихлюпувати свою енергію протесту в буденне, неусвідомлене насилля.

---

³² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.

³³ Там же.

Головна причина цього – екстраординарний розрив між технологічною надрозвинутістю і соціальною недорозвинутістю. Нинішня світова економіка, суспільство і культура побудовані на таких інтересах, цінностях, інститутах і системах правління, які в принципі обмежують колективну креативність, привласнюють плоди інформаційних технологій і відхиляють енергію широких мас в русло нищівної конфронтації. Як наслідок, *наявні альтернативні мережевому суспільству культурні спільноти, які прагнуть підпорядкувати новітні технології потребам і жаданням людини, з огляду на все, приречені на тривалий шлях від громад, створених на ідентичності спротиву, до висот ідентичностей нових проєктів, що ґрунтуються на цінностях цих громад.* Йдеться і про егалітарні сім'ї, і про солідарність між поколіннями, і про концепцію стійкого (достатнього) розвитку, і про нову модель економічного зростання, і про загальну мобілізацію на захист прав людини тощо.

Для того, щоб відбувся перехід від ідентичності спротиву до ідентичності проєкту, має сформуватися нова політика. Її відмітною рисою має стати поєднання інформаційних технологій із культивуванням гуманістичних культурних цінностей заради розв'язання проблем, що постають перед людьми в інформаційну епоху.

ПІСЛЯМОВА

Становлення національної ідентичності є необхідною передумовою стійкого демократичного розвитку країни, зміцнення національної єдності та гарантування територіальної цілісності, здатності держави і суспільства давати адекватні відповіді на внутрішні та зовнішні виклики, важливим чинником забезпечення прав і свобод громадян України всіх національностей, створення в Україні громадянського суспільства та його динамічного розвитку. Як важливий фактор національної безпеки формування національної ідентичності має стати пріоритетним сегментом дослідницької діяльності й освітньої практики.

В перші роки незалежності України становлення національної ідентичності відбувалося здебільшого в руслі позиціонування себе щодо Росії як колишнього імперського ядра, власне, так само, як і формування національної ідентичності Росії йшло в значній мірі в руслі позиціонування себе щодо новоутворених країн пострадянського простору, в тому числі й України. Це було виправдано, оскільки Україна мала позбутися комплексу меншовартості, а Росія – комплексу «старшого брата». В подальшому розбудова відносин між цими країнами вбачалася на принципі рівності, добросусідства та стратегічного партнерства. Саме в такому руслі ми й здійснили низку своїх публікацій, наголошуючи в них, що автори принципово ставлять виклад матеріалу в площину «самоорганізації» – критики історичного досвіду самого українського народу – не шукаючи причин усіх наших бід і негараздів у підступах якихось «зовнішніх супостатів»¹.

---

¹ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 383 с. ; Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 463 с.

У подальшому дослідницькі завдання ускладнилися. Україна, як і Росія, зіткнулася з необхідністю поглибленого осмислення теоретичних та ідеологічних аспектів національної ідентичності в контексті процесу глобалізації. Останній за радянських часів практично випав із зони дослідницької роботи, оскільки на загал був підмінений проблемою «інтернаціоналізації радянського суспільства» в його нестримному поступі від «розвинутого соціалізму» до «світлого комуністичного майбутнього». Відтак в перші роки незалежності давався взнаки низький рівень підготовленості науковців щодо осмислення тих сучасних світових процесів і викликів, які йшли від них новоутвореним пострадянським державам. В ті часи науковий дискурс щодо глобалізації на пострадянському просторі, за рідкими виключеннями, зводився здебільшого або до фіксації кардинальних змін сучасного світу, або до скептичних оцінок цього явища як «модного захоплення», що не піднімається до рівня серйозних напрацювань. Тим самим поле дискусій було віддано здебільшого популярним виданням і ЗМІ, де одні стали посилено пропагувати теорію «стадій зростання» на шляху суспільних трансформацій і форсованого входження України в «цивілізований світ», а інші стали виступати з алармістськими попередженнями про небезпеки та загрози з боку глобального процесу світової інтеграції щодо всього локального, національного й особливого.

Нині проблеми постали на новому рівні. Замість суто теоретичного розгляду новітніх концепцій глобалізації, які раніше мали здебільшого академічний, а почасти – й умоглядний характер, прийшов час оцінити й переоцінити практичні наслідки глобалізаційних впливів на національну ідентичність власне кожної держави світу. Останні заяви політичних діячів Європи щодо відмови від політики мультикультуралізму та деякі радикальні заходи властей щодо іммігрантів-мусульман та кочових таборів ромів (циган) стали лише наочним свідченням тих тривалих процесів, які й раніше спостерігалися в «цивілізованому світі», а тепер набули зримих і вкрай суперечливих суспільних проявів. Активізація правих політичних сил у Австрії, Франції, Нідерландах, Угорщині, Німеччині та Великобританії стала свідченням поглиблення протиріч між глобалізаційними тенденціями світу і наростанням консерватизму певної частини національних інтелектуальних еліт. Зокрема, транснаціональні корпорації (ТНК), які керуються

головним чином своїми інтересами (зростанням продуктивності, ефективності, оптимізації діяльності), зіткнулися з інтересами національних виробників і широких верств європейського населення, пов'язаних безпосередньо із збереженням своїх робочих місць та високим рівнем соціального забезпечення за рахунок чисельних державних соціальних програм. Це виявляється в наростанні соціальних протестів, учасники яких відстоюють свої громадянські права, збереження усталеного способу життя, екологічну безпеку районів проживання, цінності національних культур.

Ситуація, що склалася у світі, вимагає належного осмислення глобалізаційних тенденцій та адекватного реагування на них з боку громадськості та політичних сил України. Маємо сприйняти як даність, що ми, українці, перебуваємо в турбулентному потоці глобального світу з усіма його загрозами та викликами, і ці загрози можуть бути не лише десь у далеких регіонах, а й на нашому порозі. Ми перебуваємо в оточенні не обов'язково доброзичливого, але конкурентного й вимогливого світу, в якому точиться жорстка боротьба за виживання. Світу, де діють закони природного відбору, а сильні поглинають слабких, де для успіху потрібно бути кращим, сильнішим, ефективнішим.

Вкрай непродуктивно було б шукати в цьому світі «сили зла», ліквідація яких принесла б людству щастя і благоденство – цей урок історії ми вже проходили, а тому мали б чомусь навчитися. Але й не можемо запліщувати очі на те, що становлення національної ідентичності відбувається нині за «немилосердних часів» несправедливого світу (Е. Гіденс). Того світу, що швидко змінюється, що може впасти як в економічний колапс чи період соціальних потрясінь, так і несподівано вийти на нову якість свого соціально-економічного розвитку. І лише від нас залежить, чи знайдемо ми своє гідне місце на континенті і в світі, чи запустимо модель розвитку, за якою кожен українець гарантовано матиме свободу, безпеку та добробут.

Постає питання: у якій мірі процеси глобалізації впливають на ситуацію в Україні, зокрема в площині її національної ідентифікації? Підчас складається враження, що ця проблема здається надто відстороненою й далекою від невідкладних поточних проблем українського правлячого класу. Та й широкі верстви населення відволікаються від неї завдяки різноманітним телевізійним «шоу», де головною проблемою виставляється з'ясування стосунків між

різними політичними кланами та поррахунків між ними. І цьому є свої причини. У строгому розумінні процес євроінтеграції України, який був офіційно проголошений всередині 90-х років минулого століття, нині лише розпочинається після тривалого застою «пост-помаранчевого» періоду 2005–2009 рр. Судячи з усього, поки що шанси на його успіх проблематичні.

Не в останню чергу тому, що дехто вже змирився із ситуацією, коли алгоритм розвитку країни визначався ресурсом стійкості, отриманим у спадок від Радянського Союзу. Дотепер Україна поставляє на світовий ринок здебільшого продукцію металургії та хімічної промисловості, і ще час від часу зерно. І цьому були причини: спад ВВП України після розпаду СРСР до 40 % порівняно з 1990 р. був пов'язаний не в останню чергу з розвалом військово-промислового комплексу (ВПК), з яким були пов'язані всі складні, високотехнологічні й науковомісткі галузі радянської мілітаризованої економіки. Нині це позначається на досить низькому рівні зарубіжних інвестицій, які надходять здебільшого або в сферу банківського капіталу, або ж для придбання нерухомості, оскільки низькотехнологічна сфера нашого виробництва зарубіжних інвесторів мало цікавить. Споживчий внутрішній ринок був і залишається все ще бідним порівняно з розвинутими постіндустріальними країнами, та й на ньому питома вага вітчизняних виробників постійно зменшується. За даними Українського союзу промисловців і підприємців, якщо 2004 року питома вага національних виробників на внутрішньому ринку становила 71 %, то 2011-го – лише 56 %. У підсумку за умов можливого поглиблення кризи замість експортоорієнтованої сировинної моделі Україна може отримати досить сумнівну, орієнтовану на внутрішнє споживання модель, згідно з якою в країні буде й надалі втрачатися так зване прогресивне індустріальне ядро².

Вихід із ситуації напрошується сам собою: ми маємо нарешті почати створювати власний продукт, власну додану вартість, бажано за рахунок інтелекту та новітніх технологій, інвестуючи ресурси в освіту й науку, ставлячи в центр уваги розвиток людини як невичерпного суспільного капіталу. Лише цей шлях забезпечить перехід до нової моделі розвитку, яка дозволить економіці бути

---

² Княжанський В. Бізнес вимагає... інфляції / В. Княжанський // День. – 2012. – № 211. – 20 листоп. – С. 6.

ефективною, політичній системі – демократичною, а суспільству – розвиватися на основі поваги до прав людини. Маємо усвідомити, що механізму забезпечення національної консолідації неможливо досягти шляхом самого лише юридичного проголошення індивідуальних прав – згуртованість суспільства розглядається в сучасному європейському співтоваристві насамперед як здатність держави забезпечити рівний доступ людей до політичних прав і матеріальних ресурсів. Лише на цій основі можна влаштувати добробут, мінімізуючи диспропорції в розвитку й уникаючи маргіналізації людей.

Будь-які перетворення неможливі без консенсусу еліт. Одне з невідкладних завдань на сьогоднішній день – досягти консенсусу щодо плану євроінтеграції України. Йдеться не стільки про членство в Європейському Союзі, скільки про впровадження європейських цілей та цінностей у економічне та суспільно-політичне життя України. Зрозуміло, що наразі характер економіки відповідає ступеню розвиненості/нерозвиненості громадянського суспільства й загального рівня цивілізованості країни. Відтак поки що залишаються досить вузькими рамки взаємодії з регіональними структурами Європи: вони вкрай обмежені й зачіпають здебільшого сферу різноманітних політичних консультацій з приводу набуття Україною статусу асоційованого членства в Європейському Союзі. Однак навіть і ця сфера співробітництва є досить важливою – приєднання до різноманітних угод і конвенцій вносить модернізаційні імпульси в правове поле України. Та цього недостатньо. Поряд із зовнішнім євроінтеграційним впливом наша країна (насамперед її правлячий клас) потребує і внутрішніх стимулів для зміни установок своєї політичної свідомості, чіткого розуміння як свого місця у світі, так і місії нового правлячого класу в ролі національної еліти України. Врешті-решт – політичний клас має засвідчувати своїми діями усвідомлення глибокої відповідальності за майбутнє України як держави-нації, повноправного гравця на міжнародному полі.

Складність проблем пов'язана з тим, що хоч з розпадом СРСР тоталітарні інституційні структури відійшли в минуле й не відтворюються, однак в нашій свідомості все ще даються взнаки сформовані в минулому старі масові установки і орієнтири, різноманітні економічні й етнічні фобії, деформовані житейські прагнення та часто сумнівні трудові мотивації. Їх збереженню сприяє далеко не демократична система рекрутування влади,

нерозвиненість правової системи й залежність суду від центральної та місцевої адміністрації, зарегульованість економічного життя та гнітюча фіскальна політика. Навіть такий відрадний факт, що підвищилася поінформованість населення про події в світі, що розширилися можливості побувати за кордоном і порівняти європейський рівень життя зі своїм – врешті-решт і цей позитив підчас обертається зворотною стороною. Всі ці порівняння часто-густо викликають в масі населення комплекс невдахи, синдром жертви чергових підступів з боку певних соціально-політичних сил, які, мовляв, не відкривають перспектив піднятися над рівнем третьо-сортної держави.

Що вже говорити про переважну більшість населення, яке проживає в традиційних місцях поселення, а до того ж в силу матеріальних нестатків є малорухливою. Як правило, цей сегмент населення реагує на ситуацію у світі й країні на рівні тих понятійних стереотипів, що склалися за радянських часів і відповідають радянській (в кращому разі – пострадянській) структурі ідентичності. З одного боку, зберігаються утопічні уявлення про «Захід» як простір всезагального благоденства, свободи й технологічного прогресу (тут Захід виступає як надціннісна утопія для представників закритого суспільства), який має забезпечити Україні в силу її європейської належності полегшені шанси на швидке входження до Європейського Союзу. З іншого боку, внаслідок незадовільного характеру приватизаційних процесів і відсутності зримих зрушень у демократизації суспільства, засилля корупції тощо – всі «демократи» сприймаються значною часткою населення як агенти Заходу, які розвалили й пограбували країну. Все це викликає синдром «оборонної свідомості», успадкованої від радянського суспільства.

У ситуації фінансово-економічної кризи ці установки помітно поляризували суспільство. З одного боку, молодь набагато легше включається в сучасні канали і мережі інформації, поділяє відповідні культурні настанови, володіє більшим обсягом технологічних знань і в цілому скоріше схиляється до демократичних принципів. З іншого боку, старше покоління, а особливо в депресивних регіонах і глибинці, переймається більш консервативними настроями – або радикально націоналістичними, або відтворюючи більшу частину радянських уявлень і поглядів. Яскрава тому ілюстрація – вибори до Верховної Ради України в жовтні 2012 року. На них

партія Свободи неочікувано набрала понад 10 % голосів виборців, а комуністи – понад 13 %. Що це, як не радикалізація політичного спектру України?

Ці тенденції кореспондуються з наростанням соціальних протестів у Європі та появою такого нового фактору, як «глобальне політичне пробудження». Демографічний вибух молоді країн світової периферії перетворюється в потенціальну бомбу уповільненої дії. За словами Збігнева Бжезінського, «нині у всьому світі налічується десь між 80 і 130 мільйонів студентів "коледжів". Вихідці, як правило, із середовища дрібної буржуазії й запалені духом протесту проти соціальної сваволі, ці мільйони студентів – потенційні резервісти, уже напіввідмобілізовані в численних конгрегаціях, пов'язані Інтернетом і попередньо дислоковані для того, щоб переграти в більш потужному масштабі те, що відбувалося декількома роками раніше в Мехіко чи на площі Тяньаньмень. Їх фізична енергія та емоційна фрустрація лише й чекають будь-якого поштовху, викликаного вірою чи ненавистю, щоб вирватися назовні». Висновок Бжезінського, як на нашу думку, адекватний поточному моменту: для країн так званого третього світу «поспішна демократизація, що нав'язується зовні, приречена на невдачу. Стейка ліберальна демократія вирощується поступово і зміцнює себе зсередини». А гасла людської гідності, свободи і демократії мають бути наповнені конкретним змістом, включаючи «соціальну справедливість, гендерну рівність і, над усім цим, повагу до культурної і релігійної мозаїки світу»³.

Чи враховуються ці фактори в суспільно-політичному житті України, зокрема в роботі з молоддю? На жаль, тут не все залежить від викладацько-педагогічного складу навчальних закладів. Ефективний вплив на поліпшення соціально-політичної ситуації в суспільстві – похідна багатьох факторів. Що ж стосується сфери освіти, то є деякі зрушення з боку наукового аналізу в сфері економіки, соціології й політології. Опрацьований значний пласт проблем історії України. Однак тиражі наукових видань мізерні,

---

³ «Глобальное политическое пробуждение», о неизбежности которого давно говорил Збигнев Бжезинский, свершилось [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://perevodika.ru/articles/17498.html>; Глобальное политическое пробуждение. Еще один шанс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-geopolitika/globalnoe>.

купівельна спроможність населення низька, а в цілому соціальний попит на наукову думку досить незначний – зверху донизу. Як правило, дискусії навколо проблем країни доходять до масового споживача в спрощеному «для масового вжитку» варіанті через телевізійні канали у формі різноманітних «ток-шоу», де справа зводиться врешті-решт або до гарячих суперечок про пріоритети національних цінностей, або до ідеологічної публіцистики навколо проектів «національного спасіння».

Все це відбивається на структурі національної ідентичності. На перших порах після проголошення незалежної України суспільна свідомість супроводжувалася активним відторгненням соціонормативних цінностей СРСР, радянського способу життя в цілому. В інформаційному просторі України стало поширюватися розуміння того, що радянське суспільство було не просто імперією. По своїй суті це була тоталітарна держава, яка десятиріччями існувала в хронічному мобілізаційному режимі, в умовах надзвичайного стану і обставинах «оточеної фортеці». Відповідним був і режим функціонування його інститутів (партії-держави, планово-розподільчої економіки, підпорядкованості господарського життя потребам й інтересам ВПК, монополізації ЗМІ, засилля репресивного апарату держбезпеки, що паралізував розвиток громадянського суспільства). Ця система не могла функціонувати інакше як шляхом приниження людини як самодостатньої цінності, зведення її до «коліщатка і гвинтика» загальнодержавного механізму.

Однак при всьому критичному ставленні до радянської спадщини слід визнати, що вплив цієї успадкованої ідентичності продовжував даватися взнаки впродовж усіх років незалежності – то відступаючи, а то здобуваючи реваншу за втрачені позиції. Йдеться насамперед про гіпертрофований культ держави як єдиної інституціональної форми суспільства; про пропаганду самовідданого героїзму, споживчого аскетизму та імперського мілітаризму; про культ росіян як «старшого брата» а українців як «другого» серед довгої ієрархії народів СРСР, що врешті-решт давало підставу декому вважати українців тими ж самими росіянами.

Більше того, за роки незалежності, коли було відмінено офіційну ідеологію, зазначені вище стереотипи стали все більше переплітатися з іншою – «тіньовою» за радянських часів ідентичністю, коли правлячий режим змушений був негласно допускати

доволі широке відхилення від ідеологічно декларованих норм задля немобілізаційного існування звичайних рядових громадян. Йдеться насамперед про сферу сімейних та локальних зв'язків, етнічної солідарності та релігійної поведінки, неформальних стосунків та кумівства, широкої практики матеріальних зисків від побічних підробітків та тіньової підприємницької діяльності. За радянських часів декларативна вірність державі й радянським цінностям була передумовою цього неформального тіньового виробництва, його обміну та перерозподілу, а відтак – стали формою колективного заручництва, взаємної пов'язаності влади і підвладних. Нині це колективне заручництво легітимізувалося в значній мірі як само собою зрозуміле в повсякденній масовій свідомості населення.

Фінансово-економічна криза, яка струснула світ у 2008 році, актуалізувала проблеми глобалізації, знову поставила на порядок денний проблему рушійних сил суспільного поступу та перспектив виходу з кризи на новому технологічному рівні. Тривожний перебіг подій, пов'язаний з виходом із кризи, за відсутності консолідованого громадянського суспільства, штовхає Україну у **короткотерміновій перспективі** до проходження непростої і, очевидно, ускладнюючої фази перетворення відверто олігархічного корпоративізму у його іншу – бюрократично-олігархічну різновидність. Принаймні хочеться сподіватися, що бюрократія з інструменту управління олігархів мала б у певній мірі перетворитися в управлінську силу, що здійснює практику використання різноманітних способів втручання в справи бізнесу з метою зробити його хоч у якійсь мірі соціально відповідальним. Лише на шляху розширення сфери державного контролю в здійсненні економічної і соціальної регуляції українська бюрократія має шанс стати силою, що консолідує суспільство і визначає напрям його розвитку. І лише на шляху розв'язання наболілих соціальних проблем може сформуватися якийсь соціальний капітал довіри і справедливості. Іншого на сьогоднішній день не дано.

У **середньотривалій перспективі** 10-ти років ми повинні мати на увазі, що жити нам доведеться у вкрай складній світ-системі, а традиційні моделі суспільного розвитку на кшталт «стадій росту», де, мовляв, невідома рука ринку сама розв'яже всі проблеми, навряд чи в чому зможуть нас обладати чи допомогти нам. Слід йти від життя і, ставлячи перед собою амбітну мету – входження до «Великої двадцятки» – сприймати світ реально,

таким, яким він є. Крах комуністичної системи, занепад національно-визвольних рухів у «третьому світі», криза довіри до кейнсіанської моделі на Заході на тлі нинішньої фінансово-економічної кризи – все це разом взяте породило масове розчарування щодо життєздатності й реалістичності багатьох запропонованих програм форсованого розвитку.

На біду Україні, яка лише розбудовує свою державність, масове розчарування в романтичних рецептах «великого стрибка» підриває легітимність самого інституту державності в масовій свідомості і тим самим позбавляє населення будь-яких підстав терпіти наростаючу поляризацію. Тим більше, коли вона притаманна всій капіталістичній світ-системі в цілому, а очевидних перспектив на майбутнє поки що не проглядається. Саме тому Еммануїл Валлерстайн не просто пророкує, а й застерігає щодо наростання серйозних суспільних потрясінь. Зокрема він зазначає: наше покоління жило в епоху твердого переконання, що історія – на стороні прогресу. Ця віра мала важливе політичне значення – вона була могутньою стабілізуючою силою. Вона породжувала терпимість, оскільки переконувала кожного, що колись-то воно стане краще жити, принаймні якщо не для нас, то для наших дітей. Ця віра спонукала нас до виправдання самого існування ліберальної держави, що і робило її прийнятною політичною структурою. Сьогодні, зазначає Валлерстайн, світ втратив цю віру, а втративши, позбувся важливої стабілізуючої потуги – політичної й культурної підтримки: «Ніколи більше пригнічені не будуть упевнені, що історія на їхньому боці. Ніколи більше не будуть вони задоволені поступовими змінами в надії на те, що їхні діти і внуки пожнуть плоди їх страждань. Ніколи більше не вдасться їх умовити почекати з сьогоденними вимогами в ім'я світлого майбутнього. Тобто нині багаточисельні виробники капіталістичної світ-економіки позбавилися основного стабілізуючого елементу системи – оптимізму пригнічених»⁴.

Отже, прогнозуючи майбутнє України, у *довготривалій перспективі* слід враховувати те, що світ зіткнувся з низкою дестабілюючих тенденцій, кожна з яких уже зримо окреслилася і наближається до небезпечного порогу. Кожна з них несе в собі загрозу

---

⁴ Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М., 2006. – С. 190.

самому існуванню тієї форми капіталістичної світ-економіки, яка зациклена на безкінечному накопиченні фінансового капіталу.

Перша з цих тенденцій – повсюдне руйнування і навіть спустошення сільського укладу життя, який завжди вносив у суспільство здоровий консервативний елемент стабільності й надійності. Ще 200 років тому 80–90 % населення було сільським. Воно забезпечувало державі здорових солдатів, а містам – низькооплачуваних працівників, що не являли собою якоїсь організованої політичної сили, здатної боротися проти надексплуатації. Така робоча сила вповні задовольняла капіталістів, бо її залучення призводило до зниження середніх витрат на виробництво і забезпечувало надходження надприбутків. Досить згадати хоча б те, як «піднялись» нещодавно українські будівельні компанії за рахунок мізерної оплати праці вихідців із села і як вони згодом обвалились у зв'язку з люмпенізацією населення і спадом попиту на житло. Отже, довгострокова тенденція до руйнування сільського способу життя вимиває самі передумови до здатності олігархів зберігати минулі масштаби прибутків.

Що вже говорити про українське село, яке впродовж ХХ ст. було двічі піддано докорінній трансформації суспільного життя – колективізації 1929 та деколективізації 1999 років. Це призвело не лише до руйнування традиційного способу життя, а й до втрати основ трудової і побутової моралі та етики міжлюдських стосунків. До того ж лихоліття громадянської війни, продрозверстки Комнезамів, насильна колективізація та Голодомор 1932–1933 рр., спустошення під час Великої Вітчизняної війни, непосильні оподаткування кожного селянського двора в післявоєнні роки, масова втеча молоді від безправ'я і злиднів сільського життя на шахти Донбасу та інші «будівлі» комунізму, ліквідація неперспективних сіл і укрупнення колгоспів часів Хрущова – все це перетворило багато українських сіл у пустища. У свій час підсумки перепису 1926 р. показали, що в Україні нараховувалося 54 470 сільських населених пунктів, які об'єднувалися в 10 733 сільські ради. В 1959 р. кількість сіл уже зменшилася до 42 229, в 1979 р. їх кількість сягала лише 29 806, а за останнім переписом 2001 року кількість сіл стала 28 651. Таке становище викликає алармістські настрої з елементами трагізму, якими не слід нехтувати, оскільки вони мають широке ходження серед значного сегменту суспільного

життя. Так, за оцінкою професора Павла Вакулюка, в наші дні «знищення й знелюднення сіл прискорилося. Молодь втікає із сіл. У багатьох селах залишилися самі лише пенсіонери. Скрізь видно пусті обійстя там, де нещодавно стояли хатки-білявки. Серед багатющої природи незбагненно дикими виглядають порожні, мов осліплі, оселі, городи, зарослі лободою й чортополохом... Україна завжди жила селом. Воно було основою української нації, берегло мову, культуру, традиції й звичаї. Умруть села – вмре й Україна»⁵.

Друга довготермінова тенденція – екологічна криза. Величина прибутку капіталіста завжди залежала від зменшення затрат на збереження довкілля і перекладання збитків за забруднення ґрунту, води й повітря на все населення в цілому. Між тим, наростання «зеленого руху» в усьому світі піднесло рівень усвідомлення загрози екологічної катастрофи. Вже ні для кого не є секретом, що в найближчі 25–50 років боротьба за ковток чистої води може стати визначальною для багатьох громадських рухів. Отже, у весь зріст постає питання про інтернаціоналізацію витрат на збереження й відтворення довкілля, а це вже є серйозною загрозою можливостям подальшого накопичення капіталу у звичних рамках нинішньої світ-системи.

За експертними оцінками, на дотримання норм екологічної безпеки в Україні необхідно було б витратити щорічно 3–5 % ВВП держави. На практиці цей показник у 10–15 разів менший, хоч надходження до бюджету від екологічних платежів і податків за використання природних ресурсів становить близько 12 % його дохідної частини. Як наслідок, в країні створилася складна екологічна ситуація: близько 15 % території з населенням понад 10 млн перебуває в критичному екологічному стані, а ще 17 % території зазнає підтоплення та понад 18 % вражено інтенсивною ерозією. В Україні нагромаджено 35 млрд тонн відходів від виробництва та споживання, а площа земель, зайнята ними, складає 165 тис. гектарів, що становить близько 4 % території країни. Це один із найвищих показників у світі. Для порівняння – природно-заповідний фонд країни складає нині 4,1 %. В цілому за індексом екологічної

---

⁵ Вакулюк П. Хто нищив і тепер нищить українські села? / П. Вакулюк // День. – 2010. – № 216. – 25 листоп. – С. 5.

сталості Україна перебуває на 108 місці у світі, посідаючи до того ж найнижче місце поміж пострадянських країн⁶.

Третьою загрозливою тенденцією для капіталістичної світ-системи є процес демократизації світу. Уже з XIX ст. під впливом європейської соціал-демократії була ініційована програма соціальних поступок, яка в програмах правлячих партій тих чи інших країн набула форми «держави загального благоденства», або «соціально-відповідальної держави». Курс на реалізацію цих програм зводиться до збільшення витрат на соціальні потреби: асигнування на потреби дітей і престарілих, демократизацію системи освіти та поліпшення охорони здоров'я. Зрозуміло, що кошти на ці проблеми могли бути отримані лише за рахунок пониження рівня накопичення капіталів. Отже, ні раніше, ні тепер демократизація суспільного життя не відповідала і не відповідає інтересам накопичення фінансового капіталу як головної сутності капіталістичної світ-системи, а певні кроки в цьому напрямі відбувалися лише завдяки наполегливій боротьбі трудящих за свої демократичні права.

Зрозуміла річ, демократія не є самоціллю так само, як і національна державність. Вони є лише засобом досягнення кращих умов життєдіяльності суспільства. Отже, ідеї демократії мають бути підкріплені забезпеченням необхідного матеріального достатку, утвердженням у суспільстві розуміння неухильності поваги до законів і договорів, святості їх виконання. Інакше в країні утвердиться уявлення про демократію як вседозволеність. Не останню роль у цих негативних процесах відіграє безвідповідальна соціальна поведінка нового правлячого класу України. Як свідчить досвід динамічних країн світу – Японії, Китаю, Індії тощо – для успіху слід переймати кращий досвід успішних, однак адаптуючи його до місцевих умов, ментальності, що формувалася століттями. При цьому роль національної еліти в цих державах виявилася вирішальною. Проте український правлячий клас, на відміну від них, все ще не продемонстрував свою готовність піднятися до рівня національної еліти. А завдання це невідкладне, оскільки будь-яке історичне перетворення в сучасному світі неможливе без консенсусу еліт з

---

⁶ Див.: Соловій І., Душна М. Оцінка суспільного прогресу в контексті переходу до моделі сталого розвитку / І. Соловій, М. Душна // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 467–469.

одного-двох ключових питань. Для нас це – державність, демократія та євроінтеграція.

У результаті дії всіх цих факторів найсумнішим наслідком сучасного розвитку української держави стало те, що вона так і не набула ознак соціальної держави. Натомість відбулася абсолютизація інтересів держави олігархів на протипагу і на шкоду захисту інтересів пересічного громадянина. Хоч епігони ринкового фундаменталізму й намагаються довести, що сподівання громадянина на державну підтримку є пережитком радянської системи, зарубіжний досвід свідчить, що соціальна державна політика залишається важливим компонентом функціонування розвинутих країн глобалізованої Півночі.

Четвертим фактором стає зміна попередніх тенденцій у розумінні ролі й функції державної влади відверто протилежними. Що б там не говорили теоретики лібералізму про державу як «нічного сторожа», але впродовж чотирьох століть національні держави відігравали роль важливого інструменту, здатного коригувати розвиток усєї капіталістичної світ-системи. Насамперед держава гарантувала не лише порядок, а й монополію на внутрішній ринок своєму національному капіталу, що було запорукою його накопичення на первісній стадії. Однак процеси глобалізації, демократизації та наростання екологічних проблем надзвичайно піднесли планку вимог до державних структур, часто ставлячи країни периферії на грань фіскальної кризи. Ці збіднілі держави виявилися нездатними забезпечити належний рівень національної безпеки. За кризових умов фінансово-промислові групи намагаються самотужки вирішувати питання власної безпеки і виживання, створюючи недержавні охоронні формування та різноманітні «рейдерські бригади». А в певному розумінні це вже дорога назад, до новітнього феодалізму з їх практикою «наїзду», яскраво описаного Міцкевичем в поемі «Пан Тадеуш, або Останній наїзд у Литві». Якщо по цьому шляху підуть й інші групи населення, які візьмуться самотужки захищати свої громадянські, соціальні, етнічні, релігійні чи інші права, опираючись на свої охоронні формування, то ми неминуче станемо на шлях хаосу і «війни всіх проти всіх».

Немає жодного сумніву, що привілейовані групи мають переваги в збереженні свого особливого статусу, але, поза всяким сумнівом, вони зможуть досягти цього, лише створивши новий механізм регулювання нинішньої світ-системи. І цей механізм, поза

всяким сумнівом, буде створено, хаос зміниться порядком, але немає жодної гарантії того, що цей порядок буде більш гуманним і досконалим. Єдине, в чому ми можемо переконатися вже сьогодні, що нинішня система, в якій держави відігравали ключову роль у досягненні *необмеженого* накопичення капіталів, зримо виявляє свою нездатність до подальшого ефективного функціонування.

Нині вся капіталістична світ-система перебуває в стадії біфуркації, і подальший розвиток може набути різних, часто непередбачуваних напрямів і суспільних форм. Валлерстайн пояснює цей феномен таким чином: «Коли історична система – будь-яка система, включаючи, зокрема, і капіталістичну світ-економіку, функціонує нормально, то, як мені уявляється, вона, майже за визначенням, діє переважним чином як щось детерміноване. *Що означає слово "система", як не присутність діючих обмежень? Якщо ці обмеження не спрацьовують, то це децю вже не є системою, і це децю повинно скоро розвалитися.* Але будь-яка історична система рухається до свого кінця через розкриття, вияв логіки своїх протиріч. В цій точці система входить у "кризу", вступає в період "переходу", який веде до того, що І. Пригожин називає "біфуркацією", тобто до вкрай рухливої, нестійкої ситуації, за якої найменший поштовх може викликати дуже сильні відхилення. Іншими словами, це ситуація, в якій превалює свобода волі. Саме з цієї причини передбачити результати трансформації майже неможливо» (курсив наш – Авт.)⁷.

Відтак для нас важливо визначитись, чи дійсно ми дійшли в Україні до фази фундаментальних структурних змін. Поки що такої впевненості немає, і якщо до цього дійде, то поштовх до таких змін, судячи з усього, ми матимемо не так за рахунок внутрішнього, як зовнішнього імпульсу в силу периферійності процесів у нашій країні. Що прийде на зміну існуючій системі – поки що на владному рівні як країн Заходу, так і Сходу чітко не артикульовано. Що ж стосується рівня наукового дискурсу, то тут поки що не так часто можна зустріти якісь проривні ідеї, хоча йде процес осмислення й спроб якщо вже не аналізу, то хоча б описання того, що відбувається.

---

⁷ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э Балибар, И. Валлерстайн. – С. 263.

Як безпосередні учасники процесу, що живуть і уболівають за свою країну, ми маємо прагнути робити все, що вважатимемо за доцільне задля розбудови гуманного суспільства. Сьогодні, перебуваючи в ситуації історичного вибору, ми раз по раз звертаємось до пережитого, оскільки на остаточний підсумок може реально вплинути наш особистий і колективний досвід. Однак нинішній вибір в одному відрізняється від минулого: це перший вибір, у який є втягнутим увесь світ, оскільки капіталістична світ-система, в якій ми живемо, уперше охоплює собою всю планету. До якої нової моделі прийде світ? Це може бути одна глобальна структура або спільна для цілого географічного регіону, а може бути й множина структур в різних регіонах планети.

Зрозуміла річ, що історичний вибір – це насамперед моральний вибір, але раціональний науковий аналіз може зробити його більш осмисленим і таким чином визначити й нашу особисту моральну та інтелектуальну відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.
2. «Аксиома» развития Украины – «одно общество, одно государство, одна гуманитарная политика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.regnum.ru/news/1544199.html&utm_medium=adnews&.
3. Америка стоит на краю пропасти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://perevodika.ru/articles/15351.html>.
4. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : Канон-Пресс, 2001. – С. 288.
5. Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html>.
6. Арндт Г. Джерела тоталітаризму. – К., 2002. – 539 с.
7. Армстронг К. История Бога: тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг. – Режим доступа: www.psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.
8. Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности [Электронный ресурс] / Ф. Артог. – Режим доступа: <http://magazines.rus.ru/nz/2008/3/ar3.html>.
9. Балановская Е. В., Балановский О. Н. Русский генофонд на Русской равнине. – М. : Луч, 2007. – 424 с.
10. Балановская Е., Балановский О. Русский генофонд: свидетели «очевидцев» [Электронный ресурс] / Е. Балановская, О. Балановский. – Режим доступа: <http://www.den-za-dnem.ru/page.php&article=322>.
11. Байдакова А. Социолог Мануэль Кастельс – о неизбежности новой демократии / А. Байдакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/articleprintview/24620450.html>.

12. Балибар Е., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – 267 с.
13. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника ; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
14. «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве». – М., 2009. – 74 с.
15. «2000». – 2006. – № 27–28. – 14 лип.
16. Бердяев Н. А. Смысл истории. – М., 1990. – 177 с.
17. Бжезинский З. Америка не сумела обратить себе на пользу распад СССР / З. Бжезинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kp.ua/daily/180212/325532/print/>.
18. Бжежинский описал «светлое будущее» Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politics.comments.ua/2011/11/17/302759/bzhezinskiy-opisal-sv>.
19. Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Электронный ресурс] / З. Бжезинский. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>.
20. Бжезинский З. Новый глобальный политический порядок / З. Бжезинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>.
21. Бжезинский З. Политическое пробуждение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vz.ru/opinions/2011/12/13/546594.print.html>.
22. Бжезинский З.: Грузия Белоруссия и Украины под угрозой из-за ослабления США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1485734.html>.
23. Бжезинский З.: Грядет глобальное пробуждение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://andrey-ka23.livejournal.com/5684.html>.
24. Бжезинский З.: Проблемы Украины являются следствием ухудшения качества ее лидеров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://poslezavtra.com.ua/bzhezinskij-problemy-ukrainy-yavlyaetsa>.
25. Бжезинский З.: События в России – часть глобального политического пробуждения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nnils.livejournal.com/640677.html>.
26. Бжезинский сетует на глобальное политическое пробуждение... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://maronz.info/index.php?option=com_content&Itemid=9&id=1.
27. Бжезинський З. Вікілики ХХІ століття: філософська збентеженість, релігійна непевність / З. Бжезинський // День. – 1999. – 17 серп. – С. 4.

28. Бжезінский З. Новый глобальный политический порядок [Электронный ресурс] / З. Бжезінский. – Режим доступа: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>.
29. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К. : Кисво-Могилянська академія, 2006. – 203 с.
30. Бильдербергский клуб [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Бильдербергский_клуб.
31. Бильдербергский клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://slavs.org.ua/bilderberg>.
32. Білоусова Н. Хотіти – не означає виїхати, але... / Н. Білоусова // День. – 2012. – № 217. – 28 листоп.
33. Бугайський Я. та ін. Україна: оцінка шістнадцяти років незалежності. Звіт складено для Партнерського комітету США – ЄС з питань України / Центр стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csis.org/files/media/csis/pubs/080225_bugajski_ukraine.pdf.
34. В 2010 г. мировой объем полученных денежных переводов мигрантов составит 440 млрд долларов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0445/barom02.php>.
35. В 2025 году украинцев будет 26 миллионов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sztstia.com.ua/ru/print/id/306>.
36. Вакулюк П. Хто нищив і тепер нищить українські села? / П. Вакулюк // День. – 2010. – № 216. – 25 листоп. – С. 5.
37. Валлерстайн И. Конец знакомого мира : Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
38. Валлерстайн И. М. Миросистемный анализ : Введение / И. Валлерстайн. – М. : Территория будущего, 2006. – 247 с.
39. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 37–42.
40. Владимир Путин: Новый интеграционный... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/blog/statya/817588-echo/>.
41. Волков А. Фундаментализм в Израиле и палестинская проблема [Электронный ресурс] / А. Волков. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Historu/Volkov/_final.php
42. Волков Э. Пузырь «мультикультурия» лопнул? [Электронный ресурс] / Э. Волков. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/tags/%E8%E3%FO%E0%ED%F>.
43. Волошин О. Государство только начинается (о взглядах Ф. Фукуямы) / О. Волошин // Эксперт. Украина. – 2006. – 23–29 окт. – С. 64–69.

44. Всемирный банк советует Украине... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/ru/news/view/89089/vsemirnyyi_bank_sovetuet.
45. Всемирный банк: переводы трудовых мигрантов в 2010 г. превысили \$ 325 млрд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/ru/news/view/140702/vsemirnyyi_bank_perevod.
46. Высоцкий А. Ю. Феномен иронии истории в легитимационной политике / А. Ю. Высоцкий // Грани. – 2005. – № 2. – С. 148–152.
47. Выступление Збигнева Бжезинского на вручении премии Токвиля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/usa/20111102/177005474.html>.
48. Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхен. конф. по вопросам безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/bdomp/ns-dos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>.
49. Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса / Б. Гаврилишин // День. – 2009. – 19 трав. – С. 1, 6.
50. Гавров С. Модернизация России: постимперский транзит / С. Гавров // Модернизация. Что такое модернизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/gavrov-3/2.htm>.
51. Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Вопросы филос. – 2011. – № 10. – С. 4.
52. Гальчинський А. «Реальна революція нового покоління» в глобально-історичному контексті / А. Гальчинський // День. – 2011. – № 31. – 22 лют.
53. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи : Методологічні аспекти / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
54. Гегель. Лекции по истории философии : кн. 2 // Гегель. Сочинения. – М. : Партиздат, 1932. – Т.10. – 454 с.
55. Гегель. Философия истории // Гегель. Сочинения. – Т. 8. – М. ; Л. : Соцэргиз, 1935. – 470 с.
56. Герасимова Т. Денежные переводы мигрантов составили \$ 325 млрд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://finance.tochka.net/print/10368-denezhnye-perevody-migrantov>.
57. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с.
58. Глобальное политическое пробуждение, о неизбежности которого давно говорил Збигнев Бжезинский, свершилось [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://perevodika.ru/articles/17498.html>.
59. Глобальное политическое пробуждений. Еще один шанс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-geopolitika/globalnoe>.

60. Головаха Е. И., Панина Н. В. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы соц. дистанции в мониторинговом социологическом исследовании [Электронный ресурс] / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – Режим доступа: <http://www/socjournal.ru/article/648&print=yes>.
61. Горбулін В., Литвиненко О. Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України / В. Горбулін, О. Литвиненко // День. – 2008. – 5 лип. – С. 4.
62. Готовность к миграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vkurse.ua/analytics/gotovnost-k-migracii.html>.
63. Гриффин Р. Палингенетическое политическое сообщество: переосмысление легитимации тоталитарных режимов в межвоенной Европе / Р. Гриффин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.shekhovtsov.org/translations/Roger_Griffin-Palingenetic...
64. Гриффин Р. Революция правых: фашизм / Р. Гриффин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fti.dn.ua/-metlov/griffin.ytml>.
65. Гріффі́н Р. «Свобода» хоче ліберальної демократії, але тільки для українців / Р. Гріффі́н // Країна. – 2012. – № 6 (159). – С. 31.
66. Грицак Я. Про можливість побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні, або Чого нас учить досвід Польщі [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/nl3texts/hrycak.htm>.
67. Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Грох // Нации и национализм. – М. : Праксис, 2002. – С. 121–145.
68. Губені Ю. Втрачаємо найцінніший ресурс. Чому в країні так багато «зайвих» людей і які це матиме наслідки.../ Ю. Губені // День. – 2011. – № 8. – 20 січ. – С. 5.
69. Гудков Л. Абортивная модернизация / Л. Гудков. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 2011. – 630 с.
70. Декларация принципов толерантности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://school-sector.relarn.ru/prava/zakony/tolerance/1.htm>.
71. Декларация тысячелетия Организации объединенных наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl...
72. Делор Ж. Образование: необходимая утопия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/infl.htm>.
73. Дерлугьян Г. Национальное государство и очередная глобализация [Электронный ресурс] / Г. Дерлугьян. – Режим доступа: <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>.
74. Дерлугьян Г. Самый неудобный теоретик / Г. Дерлугьян // Валлерстайн И. Миросистемный анализ : Введение. – М., 2006. – С. 7–38.

75. Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури // День. – 2006. – 12 лип. – С. 7.
76. Дубровик А. Україна – в 20-ці лідерів науково-технічного прогресу / А. Дубровик // День. – 2012. – № 209–210. – 16–17 листоп. – С. 2.
77. Ельчанинов В. А., Черданцева І. В. «Ирония истории» как аспект исторического бытия и метод исторического познания / В. А. Ельчанинов, И. В. Черданцева // Известия Алтай. гос. ун-та. – № 4–3(56). – 2007. – С. 67–75.
78. Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич в Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон) / Ф. Енгельс // Маркс К. Енгельс Ф. Твори. – Т. 36. – К. : Політвидав, 1968. – С. 245–246.
79. Енгельс Ф. Йозефу Блоку в Кенігсберг. Лондон, 21 [22] вересня 1890 р. / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1968. – Т. 37. – С. 373.
80. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець німецької кластичної філософії / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1963. – Т. 21.
81. Ермолаев А. Пути цивилизационной реформы в Украине [Электронный ресурс] / А. Ермолаев. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/print.php?part=projekt-ua&m-id=2938>.
82. Жить вместе в равном достоинстве : «Белая книга» по межкульт. диалогу, утвержд. министрами иностр. дел стран – членов Совета Европы на 118-й сессии Комитета министров, Страсбург, 7 мая 2008 г. – М. : Информ. офис Совета Европы в России, 2009. – 74 с.
83. Жорж Минуа. Священное писание, война и сакральное / Жорж Минуа // Философия права. – 2001. – № 1, 2.
84. За чертой бедности живут почти 30 % украинцев. Скоро их станет больше [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/finance/16apr2008/za-chertoy-print.html>.
85. Завалько Г. Мировой капитализм глазами И. Валлерстайна [Электронный ресурс] / Г. Завалько. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_artp_825htm.
86. Згуровський М. Болісне одужання через кризу / М. Згуровський // День. – 2008. – 13 груд. – С. 3.
87. Згуровський М. Війни глобалізації / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – 14 жовт. – С. 14.
88. Ивженко Т. В Украине растут ксенофобские настроения [Электронный ресурс] / Т. Ивженко. – Режим доступа: <http://www.ng.ru/printed/251625>.
89. Иглтон Т. Идея культуры / Т. Иглтон. – М. : Изд-во Высш. школы экономики, 2012. – 192 с.
90. Иглтон Т. Убежище в буре истории [Электронный ресурс] / Т. Иглтон. – Режим доступа: http://scepsis.ru/libraru/print/id_1664.html.

91. Империализм. Глобализация невозможна без империй [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ransis.jrg/index.php?name=Pages&op=page&pid=29>.
92. Иноземцев В. В XXI веке увлеченность Realpolitik опасна и нефункциональна [Электронный ресурс] / В. Иноземцев. – Режим доступа: <http://www.politua.ru/concept/71.html>.
93. Институциональные механизмы защиты властных иерархий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/kusenro/2-4.htm>.
94. Ислам в Україні [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://risu.org.ua/ru/index/monitoring/religious_digest/42965/.
95. Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал : лекция [Электронный ресурс] / Крейг Калхун. – Режим доступа: www.inop.ru/files/calhoun.doc.
96. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php.
97. Кастельс М. Сетевое общество / М. Кастельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://activelife.com.ua/tiens/tiens-menu.php?pageID=13>.
98. Кириченко І. Сезонне загострення «глухого кута» / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2010. – № 26. – 10 лип. – С.15.
99. «Классики жанра» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://citatu.com.ua/blog-afits/1369/1393/>.
100. Княжанський В. Бізнес вимагає... інфляції / В. Княжанський // День. – 2012. – № 211. – 20 листоп. – С. 6.
101. Княжанський В. Україна є лідером... із експорту фахівців / В. Княжанський // День. – 2012. – № 209–210. – 16–17 листоп. – С. 9.
102. Кон Х. Идея национализма / Х. Кон // Ad Imperio: теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве. – 2001. – № 3. – С. 419–450.
103. Конец мультикультурной эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619>.
104. Корпоративное государство // Советский энциклоп. словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 634.
105. Костюк К. Православный фундаментализм: социальный портрет и истоки [Электронный ресурс] / К. Костюк. – Режим доступа: <http://www.ateizm.ru/articles/fundament.htm>.
106. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARK-UKRAINE, 1996. – 794 с.

107. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 463 с. – 383 с.
108. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе : Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1998. – С. 365–368.
109. Кризис мультикультурного общества [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voanews.com/russian/news/Multicultural-society-Euro>.
110. Крымский С. Цель нашего существования – вернуться в цивилизованный мир / С. Крымский // Україна шукає свою ідентичність. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 17–20.
111. Кучма Л. Д. После Майдана. Записки президента. 2005–2006 / Л. Д. Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2007. – 720 с.
112. Ливийский кризис: Запад возвращается к концепции гуманитарной интервенции [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.itartass.ur.ru/analytcs/liviyskiy_krizis_zapad_vozvrashc
113. ЛІГА. Монитор СМІ. Український іслам [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://smi.liga.net/print/articles/2011-04-28/762801-ukrainsky-islam.htm>.
114. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с.
115. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 2. – К. : Основи, 1994. – С. 250, 256.
116. Макаренко В. П. Вера, власть и бюрократия (критика социологии М. Вебера) / В. П. Макаренко. – Ростов : Изд-во Ростовск. ун-та, 1988. – 304 с.
117. Макаренко В. П. Главные идеологии современности / В. П. Макаренко. – Ростов-н/Д, 1997. – 480 с.
118. Макаренко В. П. Политическая концептология: обзор повестки дня / В. П. Макаренко. – М. : Праксис, 2005. – 368 с.
119. Макаренко В. П. Русская власть (теоретико-социологические проблемы) / В. П. Макаренко. – Ростов-н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 1998. – 448 с.
120. Макаренко В. П. Толерантность в контексте фундаментализма: аналитический подход / В. П. Макаренко // Либеральный консерватизм: история и современность : матер. Всерос. научн.-практ. конф., Ростов-на-Дону, 25–26 мая 2000 г. – М. : РОССПЭН, 2001. – С.121–136.
121. Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации [Електронний ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа: <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm>.

122. Малахов В. Понаехали тут... : Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме. – М. : Новое лит. обозрение, 2007. – 200 с.
123. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М., 1992. – 368 с.
124. Манцуров И. В Украине нет иммиграционной политики [Электронный ресурс] / И. Манцуров. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2010/02/16/26878_Igor_Mantsurov_V_Ukraine_p.
125. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии : собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1956. – Т. 4. – С. 419–459.
126. Маршалл Е. Г. Бильдерберг 2011 : Новый мировой порядок Рокфеллера и «первосвященники глобализации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.
127. Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития : мат. междунар. конф., 13–16 сентября 2007 г., Москва / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М. : Изд-во РАГС, 2008. – С. 418.
128. Меркель потребовала от иммигрантов учить немецкий язык [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webground.su/topic/2010/10/17/t21>.
129. Мигранты обеспечивают до 25 % украинского ВВП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=45&idArt=920.
130. Мир Рокфеллера, «Совет по международным отношениям» и «Трехсторонняя комиссия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4426>.
131. Михальченко М. І. Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополосності : аналіт. доповідь / М. І. Михальченко, Ю. Ж. Шайгородський, О. К. Шевченко. – К., 2012. – С. 44–45.
132. Михайленко М. Тихая экспансия на север / М. Михайленко // 2000. – 2007. – 2 лист. – С. 4.
133. Модернизация // Философия : энциклоп. слов. – М. : Гардарика, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/745/МОДЕРНИЗАЦИЯ.
134. Можейко М. А. Модернизации концепция / М. А. Можейко // Новейший философ. словарь. – Минск, 1999. – С. 435–438.
135. Моисеев Н. Н. Избранные труды : Междисциплинарные исследования глобальных проблем : Публицистика и общественные проблемы / Н. Н. Моисеев. – М. : Тайдекс Ко. – 264 с.
136. «Мультикультурный кризис» в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alex-sibiryak.livejournal.com/66335.html>.
137. На пути к активной, справедливой и социально сплоченной Европе : доклад спец. раб. группы высокого уровня по вопросам соц. сплоченности в XXI веке, Страсбург, 26 октября 2007 г. – С. 22, 56.

138. Наступление на бедность : доклад о мировом развитии 2000/ 2001 года. – М. : Весь мир : Всемир. банк, 2001. – 376 с.
139. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.
140. Нибур Р. Почему Церковь не стоит на позициях пацифизма? / Р. Нибур // Христос и культура : избран. труды Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура. – М. : Юристь, 1996. – С. 515–534.
141. Новые украинские «заробитчане» уедут из страны навсегда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vu.ua/news/863.html>.
142. Нормандский Фултон : Дискуссионный клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.chubais.ru/forum/index.php?showtopic=2692>.
143. Ноттурно М. Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия / М. Ноттурно // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 90–104.
144. Нынешний кризис окажется первым комплексным мировым кризисом со времен Великой депрессии? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ibud.ua/?cat=news&it=11507>.
145. О любви нелегалов к Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politiconl.at.ua/forum/12-406-1>.
146. Овчинников Р. С. Уолл-стрит и внешняя политика / Р. С. Овчинников. – М. : Междунар. отношения, 1980. – 272 с.
147. ООН: за 25 лет население Украины может сократиться на 25 % [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/27nov2007/global-print.html>.
148. Опрос: 70 % немцев одобряют высказывания Тило Саррацина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5986162,00.htr>.
149. Опыт словаря нового мышления. – М. : Прогресс, 1989. – 560 с.
150. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 38.
151. Особенности конституирования национальной и этнической идентичности в современной России. – СПб., 1999. – С. 367.
152. Особенности российской интеграционной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/social/20110626/171253118-print.html>.
153. От мультикультурного раскола к интеграции? Европейская критика и российский путь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uralistica.com/profiles/blogs/ot-multikulturnogo-raskola-k-1>.
154. Откупится ли Европа от мигрантов? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/600810/cat/94/>.

155. 53 % украинцев заявили, что хотят в Таможенный союз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/events/53-ukraincev-zaiavili-chto-hot>.
156. 15 % украинцев хотят навсегда покинуть свою родину [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/article/print/ukraina/15-ukraincev-hotyat-navsehda-p>.
157. П'ять завдань для України. На всесвітньому екологічному саміті в Ріо-де-Жанейро у червні йтиметься про зменшення споживацьких настроїв // День. – 2012 – 25–26 трав. – № 88–89. – С. 9.
158. Паин Э. Гражданская культура развивается не вместо национальных культур, а вместе с ними [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: http://www.gorby.ru/presscenter/news/show_28526/.
159. Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Mirmoe-sosuschestvovani>
160. Паин Э. О «Русском марше» и опасности национализма для России [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/articleprintview/24381203.html>.
161. Пан Ги Мун: ООН предупреждала о кризисе в арабских странах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.obozrevatel.com/abroad/pan-gi-mun>.
162. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине [Электронный ресурс] / Н. Панина. – Режим доступа: http://www.polit.ru/research/2006/03/29/panina_print.html.
163. Парсонс Т. Очерк социальной системы / Т. Парсонс // О социальных системах. – М., 2002. – С. 662.
164. Пасхавер О. Я співчуваю цій владі / О. Пасхавер // Дзеркало тижня. – 2010. – № 46. – 11–17 груд.
165. Перегудов С. П. Ренессанс корпоративизма? [Электронный ресурс] / С. П. Перегудов. – Режим доступа: http://209.85.135.104/search?q=cache:1y_uqWnnYQUJ:www.ecso...
166. Передвиборчий пасьянс // День. – 2012. – № 11. – 25 січ. – С. 3.
167. Переказы коштів очима Всесвітнього банку [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://m-ns.org/economy/perevody-denezhnyx-sredstv-glazami-vsemi...>
168. Перспективы глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vals.narod.ru/gl_porov.htm.
169. Пикет у «Останкино»: «Мы не фашисты» // «Московский комсомолец» в Украине. – 2011. – 22–28 дек. – С. 12.

170. Подгорна В. Криза політики – криза фінансів [Електронний ресурс] / В. Подгорна. – Режим доступу: www.pravda.cjm.ua/news/2008/10/30/83705.html.
171. ПОЛИТ.РУ: Манифест Саррацина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polit.ru/article/2011/04/14/sarrazin_buch/.
172. Политически нечитабельные [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lenta.ru/articles/2010/08/31/thilo/_Printed.htm.
173. Політична енциклопедія. – К. : Парламент. вид-во, 2011. – 808 с.
174. Поліщук Н. Глобалізаційний вимір людства та людський вимір глобалізації : Філософські акценти / Н. Поліщук // Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 72–93.
175. Портера А. Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты [Електронний ресурс] / А. Портера. – Режим доступу: <http://www.disser.h10.ru/PorteraA.html>.
176. Правда о еврейском обмане... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.progrussian.com/bilderberg.russian.html>.
177. Преамбула Устава Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/preamble.shtml>.
178. Приоритетные сферы программы ЮНЕСКО в области прав человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.ru/rus/pages/bythemes/serhio23032005175949.php>.
179. Прощання слов'ян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1297065/print>.
180. Психологическая энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mirslovarei.com/content_psy/multikulturnoe- obrazovanie-1926.html.
181. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее которое рождается сегодня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/5027>.
182. Путин В. Россия: национальный вопрос [Електронний ресурс] / Владимир Путин. – Режим доступу: <http://www.ng.ru/printed/264437>.
183. Рада утвердила выплаты при рождении детей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/digests/show/rada-utverdila-vyplaty-pri-rozhd///>.
184. Развитие мультикультурного образования Франции (вторая половина XX века). – Ч. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pandia.ru/464644/>.
185. Раса и политика. Беседа Клода Леви-Стросса с Дидье Эрибаном // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 1 (57) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/1/ral.html>.

186. Рекомендация Rec(2001)15 Комитета Министров государствам-членам по вопросам преподавания истории в Европе в XXI веке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: tandis.odihr.pl/.../hrc.../CoE%20Rec%202001%2015%20RUS.pdf.
187. Религия на Украине [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Религия>.
188. Ремакль Э. Заключение [Электронный ресурс] / Э. Ремакль. – Режим доступа: <http://poli.vub.ac.be/publi/etni-3/concl.htm>
189. Речь О. Б. Фельдмана на открытии пленарного заседания междунар. конференции «Правый экстремизм в Европе: тенденции развития и стратегии противодействия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ihrpex.org/ru/article/3068/rechobfeldmana_na_otkrytuu.
190. Розен Д. Национализм и религиозный фундаментализм в современном секулярном обществе [Электронный ресурс] / Д. Розен. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/.2639.0.html?L=7&page=4>.
191. Русские: теперь это не стыдно [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/2011/01>.
192. Сабадишина Ю. Про внутрішні «валове щастя» / Ю. Сабадишина // День. – 2012. – № 120–121. – 13–14 лип. – С. 18.
193. Саркози: Попытка построить мультикультурное общество во Франции провалилась [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/1184999/print>.
194. Саррацин, Тило [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/lib/14208383/>.
195. Саттон Э. Кто управляет Америкой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.velesova-sloboda.org/geo/trilaterals.html>.
196. Світ, який змінився // День. – 2008. – 25 листоп. – С. 7.
197. Сеннет Р. Падение публичного человека / Р. Сеннет. – М., 2002. – 424 с.
198. Смаглій К. «Україна може швидко змінити ситуацію і стати знову цікавою Заходу». Колишні послы США дали рекомендації ново-призначеному держсекретареві Джону Кері / К. Смаглій // День. – 2013. – № 20. – 5 лют. – С. 3.
199. Смирнова Р. В. Мультикультурное образование в современных условиях развития общества: сущность и качество [Электронный ресурс] / Р. В. Смирнова. – Режим доступа: <http://wecomm.ru/structure/?idstructure=9>.
200. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
201. Соловій І., Душна М. Оцінка суспільного прогресу в контексті переходу до моделі сталого розвитку / І. Соловій, М. Душна // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 467–482.

202. Социальная пропасть в Украине растет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/finact/06may2008/v-9-raz-print.html>.
203. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
204. Соціологія – це не лише рейтинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.festival.nas.gov.ua/2007/Measures/Pages/3010.aspx>.
205. Соціологія і суспільство : «круглий стіл» соціологів і журналістів на тему презентації проекту «Соціологія – це не лише рейтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.festival.nas.gov.ua/2007/Measures/Pages/3010.aspx>.
206. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. – К., 2003. – 252 с.
207. Стригунов А. И. Ирония в структуре мировоззрения: постановка проблемы / А. И. Стригунов // Диалектика форм и уровней общественного сознания. – Барнаул, 1986. – С. 118–131.
208. Телеканал «Україна» вивів ДНК нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/tebachennya/print/76494>.
209. Терентьев Ф. Самюэль Хантингтон. Кто мы? Вызовы американской идентичности / Ф. Терентьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://www.glavtema.ru/libraru/259-0>.
210. Тило Саррацин – главный немецкий провокатор? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslife.eu/Obwestvo/Obwestvo/Tilo-Sarracin>.
211. Тило Саррацин: «Эрдоган просил турок не ассимилироваться в Германии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nashe.orbita.co.il/blogs/worldnews/1570>.
212. Тойнби А. Изучение истории / А. Тойнби. – М., 2009. – 607 с.
213. Толерантність політична // Політична енциклопедія. – К. : Парламент. вид-во, 2012. – С. 715.
214. Тринитаризм – Дискуссии – Публицистика – Эндр... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001c/00122374.htm>.
215. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – 480 с.
216. Украина – 68-я в рейтинге процветающих стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/print/economy/2009/05/06/600567.html>.
217. Украина – в топ-5 государств по количеству иммигрантов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rate1.com.ua/politika/mezhdunarodnye-otnoshenija/-793>.

218. Украина заняла 71 место в рейтинге процветающих стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/print/show/ukraina-zanyala-71-mesto-v-reityn>.
219. Украина заняла последнее место по расходам на домашнее хозяйство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus.newsru.ua/finance/01may2009/vytrat-print.html>.
220. Украина посчитает нелегальных мигрантов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ura.dn.ua/print/08.12.2009/88600.html>.
221. Украинцам надо привыкать к увеличению числа иностранцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://biz.liga.net/interview/print-EI100051.html>.
222. Украинцы – на третьем месте среди желающих эмигрировать в США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/article/husnt/ukraina/ukraincy-na-nretem-meste-sredi...>
223. Украинцы вымирают. Причины: болезни, экология и ДТП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www/rus.newsru.ua/ukraine/08apr2008/nazia-minus-print.html>.
224. Умланд А. Типичная разновидность европейского правого радикализма? / А. Умланд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitika.lt/print.php?artc=5801>.
225. Физик-гений предупредил человечество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news/rambler.ru/12377460/?utm_source=marketgid&utm_med.
226. Флетчер Дж. О русском государстве / Дж. Флетчер // Накануне смуты. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 621 с.
227. Флоровский Г. Ф. Евразийский соблазн [Электронный ресурс] / Г. Ф. Флоровский. – Режим доступа: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=323>.
228. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 2.
229. Хабермас Ю. Проблемы гражданства [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://www.hrighs.ru/text/b7/chapter5.htm>.
230. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М., 2004. – 635 с.
231. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева. – М. : АСТ МОСКВА, 2006. – 603 с.
232. Хобсбаум Э. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России / Э. Хобсбаум // Свободная мысль. – XXI. – 2004. – № 12.
233. Хопсбаум Э. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность [Электронный ресурс] / Э. Хопсбаум. – Режим доступа: <http://belintellectuals.eu/discusions/print.php?id=172>.

234. Чем чреват отказ европейцев от мультикультурной толерантности? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bankomet.com.ua/2011/02/tchem-tchevat-otkaz-evropeyitsev-o>.
235. Черняк В. Бі-Бі-Сі: «Криза – то шанс на оновлення» [Електронний ресурс] / В. Черняк – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2009/01/printable/09>.
236. Чубайс: Эпохе стабильности в России пришел конец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nr2.ru/policy/389516.html/print/>.
237. Шевченко В. Н. Диалог культур России и Украины и культура диалога / В. Н. Шевченко // Межкульт. и межрелиг. диалог в целях устойчивого развития : матер. междунар. конф., 13–16 сентября 2007 г., Москва / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М. : Из-во РАГС, 2008. – С. 419–422.
238. Шерр Дж. Політика національної руйнації / Дж. Шерр // Дзеркало тижня. – 2008. – 2–8 серп.
239. Шубін О. Дискримінація – проблема без перспектив? / О. Шубін // Дзеркало тижня. – 2012. – № 33. – 22 верес. – С. 6.
240. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – 342 с.
241. Янукович укрепляет олигархическую систему [Электронный ресурс] // Эксперт. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/digests/show/ekspert-yanukovich-ukreplyaet-o...>
242. Яцків Я., Бублик С., Канигін Ю. Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї [Електронний ресурс] / Я. Яцків, С. Бублик, Ю. Канигін. – Режим доступу: http://www.universum.org.ua/journal/2002/yackiv_7.html.
243. Fukuyama F. The End of History and the Last Men / F. Fukuyama. – New York, 1997. – P. 275.
244. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. – L. : Polity Press, 1998. – P. 136.
245. Hassner P. Beyond Nationalism and Internationalism. Ethnicity and World Order / P. Hassner // Survival. – Vol. XXXV. – № 2. – London : IISS. – 1993. – March-April. – P. 58.
246. Herzog L. Happy Slaves: A Critique of Consent Theoru / L. Herzog. – Chicago?, 1989; Macedo S. Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism / S. Macedo. – Oxford, 1990.
247. Hopkins T. K., Wallerstein I. Capitalism and Incorporation of New Zones into the World-Economy / T. K. Hopkins, I. Wallerstein // Review. – 1987. – Vol. 10. – № 5/6. – P. 776.
248. Jacqueline Stevens. Political scientists are lousy forecasters // The New-York Times. – 2012. – 23 June. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scienti>.

• *Василь Кремень, Василь Ткаченко*

---

249. Mendus S. Toleration and the Limits of Liberalism / S. Mendus. – London: Macmillan, 1989. – 171 p.
250. Minua G. Kosciol I wojna: od czasow Biblii do ery atomowej / G. Minua. Paris ; Warszawa, 1998. – S. 248, 265.
251. Smith A. D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / A. D. Smith. – New York ; London ; Routledge, 1998. – P. 30.
252. Smith A. D. Theories of Nationalism / A. D. Smith. – New York ; Evanston ; San Francisco ; London, 1971. – P. 21.

З М І С Т

Передмова	5
Глава 1. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: СВІТ-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ	18
1.1. Куди ведуть «стадії зростання»	19
1.2. Проти течії	29
1.3. Ядро, напівпериферія та периферія	35
1.4. Будьте прагматиками – вимагайте неможливого!	40
1.5. Реальний суверенітет «суверенної бюрократії»	46
1.6. Бюрократія і «вільний ринок»	52
1.7. Глобалізація й суспільний прогрес	62
Глава 2. «СВІТОВА ЗМОВА»: ІРОНІЯ ІСТОРІЇ	72
2.1. Обвинувачі та адвокати глобалізму	73
2.2. «Мозкові центри»: гегемонія згоди	82
2.3. Знак доби: прагнення людської гідності	94
2.4. Росія: «переформатування цивілізаційної сутності»?	104
2.5. «Іронія історії»: межі наукового передбачення ...	118
Глава 3. УКРАЇНА: В ТУРБУЛЕНТНОМУ ПОТОЦІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	131
3.1. Україна: глобалізаційні виклики	132
3.2. Криза довіри	141
3.3. Бідність не порок?	148
3.4. Мігранти: лукава статистика	157
3.5. Націленість на еміграцію	163
3.6. Потреба порозуміння	167
Глава 4. ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПРИРЕЧЕНІСТЬ НА КОРПОРАТИВІЗМ?	176
4.1. Багатоярусна ідентичність	178
4.2. Віхи самоствердження	189
4.3. Багатоликий корпоративізм	197
4.4. Корпоратизація України	206
Глава 5. ЄВРОПА: РЕКВІЄМ ПО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ	215
5.1. Запаморочення глобалізмом	216
5.2. Мультикультурна освіта	222
5.3. Від «мультикультурної» до «міжкультурної» освіти	226

5.4. Криза чи справжній провал?	230
5.5. «Одкровення» від Сарацина	235
5.6. Критика справа: «нова громадянськість»	240
5.7. Присмерк соціальної держави?	245
Глава 6. СТРАСТІ ПО ІДЕНТИЧНОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРАЗІЙСЬКІ ВИМІРИ	249
6.1. Ця незбагненна ідентичність	251
6.2. Ідентичність і суспільна пам'ять	259
6.3. Україна як «європейський проект»	265
6.4. Україна: потенціал ідентичності	274
6.5. «Русский марш»	281
6.6. Україна і Росія: діалог культур	291
Глава 7. ФУНДАМЕНТАЛІЗМ: «ПОЛІТИЧНІ БОГОСЛУ- ЖІННЯ»	299
7.1. Релігія як механізм захисту ідентичності	300
7.2. Фактор ісламу	309
7.3. Ізраїль: релігійний фундаменталізм в секуляр- ному суспільстві	316
7.4. Православний фундаменталізм та інші	322
7.5. Фундаменталізм «радикальної багатокultur- ності»	329
Глава 8. ПРАВИЙ РАДИКАЛІЗМ: ОСМИСЛЕННЯ ІСТО- РИЧНОЇ СПАДЩИНИ	337
8.1. «Опрацювання минулого»	338
8.2. Сучасні витoki правого радикалізму	341
8.3. Фашизм і революція	345
8.4. Український правий радикалізм	348
8.5. Соціальні витoki радикалізму	350
8.6. Неприйняття традиції ОУН	353
8.7. Переосмислити спадщину минулого	356
Глава 9. ТОЛЕРАНТНІСТЬ: «НАВЧИТИСЯ ЖИТИ РАЗОМ»	360
9.1. Виклик нетолерантного світу	362
9.2. Ксенофобія: «зміщена агресія» кризового су- спільства	370
9.3. Толерантність: історична ретроспектива	379
9.4. Толерантність і суспільна безпека	389

Глава 10. МОДЕРНІЗАЦІЯ: ІДЕНТИЧНІСТЬ ПРОЕКТУ ...	404
10.1. Осмислення модернізації	405
10.2. Перипетії наздоганяючої модернізації	409
10.3. Ідентичність спротиву	414
10.4. У пошуках дороговказу	420
10.5. Периферійний капіталізм	423
10.6. Соціальне виключення	428
10.7. Підсумки і прогнози.....	432
Післямова	436
Література	452

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

КРЕМЕНЬ Василь Григорович
ТКАЧЕНКО Василь Миколайович

УКРАЇНА: ІДЕНТИЧНІСТЬ
У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ
(начерки метадисциплінарного дослідження)

2-ге видання, доповнене

В авторській редакції.

Художник обкладинки – Перловська М. І.

Комп'ютерна верстка – Біткова А. В.

Підп. до друку 2.08.2013 р. Формат 60x84 1/16. Папір офс. Друк офс.
Умов.-друк арк. 27,44. Обл.-вид. арк. 29,15. Тираж 1000 пр. Зам. № 132.

Видавництво та друк – Товариство «Знання» України.
03150, м. Київ-150, вул. Велика Васильківська (Червоноармійська),
57/3, к. 314. Тел. 287-41-45, 287-30-97.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №217 від 11.10.2000 р.